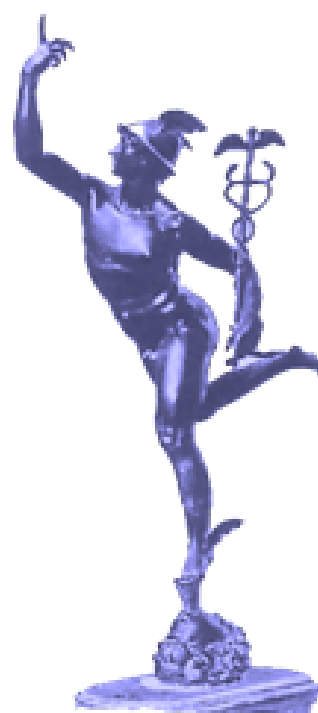

ISSN 2309-7205

Історія

**торгівлі,
податків
та мита**

№ 1–2 (13–14)

2016

Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Історія торгівлі, податків та мита

Збірник включено ВАК України в перелік наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 22.12.2016 р. № 1604, додаток 9)

№ 1–2 (13–14)

Дніпро
2017

УДК 33(09)
ББК 65.03
І 89

Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. –
Дніпро, 2016. – № 1–2 (13–14). – 300 с.

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Університету митної справи та фінансів (протокол № 8 від 12 грудня 2016 р.)
Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 13 від 09 червня 2016 р.)

Редакційна колегія:

В. В. Ченцов, д.і.н., д.н.держ.упр., проф.,
головний редактор (УМСФ);
Д. В. Архирейський, д.і.н., доц. (ДНУ);
Ю. В. Барабаш, д.і.н., доц. (УМСФ);
Н. А. Беляєва, д.і.н., проф.
(Владивостоцька філія Російської митної
академії, РФ);
Т. П. Дерев'янко, відповідальний секретар
(УМСФ);
О. О. Дячок, к.і.н., доц., заступник
головного редактора (УМСФ);
О. І. Журба, д.і.н., проф. (ДНУ);
В. В. Іваненко, д.і.н., проф.,
відповідальний редактор (ДНУ);
І. Ф. Ковальова, д.і.н., проф. (ДНУ);
К. М. Колесников, д.і.н., проф.,
заступник головного редактора (УМСФ);

П. М. Кулаковський, д.і.н., проф.
(Національний університет “Острозька академія”)
Я. Лосовський, д-р габілітований,
надзвичайний професор (Університет
Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Польща);
О. В. Морозов, д.і.н., доц. (УМСФ);
С. М. Плохій, д.і.н., проф.
(Гарвардський університет, США);
Д. В. Приймаченко, д.ю.н., проф. (УМСФ);
Д. О. Редін, д.і.н., доц. (Інститут історії
та археології Уральського відділення РАН,
Єкатеринбург, РФ);
С. І. Світленко, д.і.н., проф. (ДНУ);
Ю. А. Святець, д.і.н., проф. (ДНУ);
Г. К. Швидько, д.і.н., проф.
(Національний гірничий університет);
О. Б. Шляхов, д.і.н., проф. (ДНУ)

ISSN 2309-7205

Коректори: Л. І. Малигіна, О. О. Смирнова, І. В. Орищій, А. П. Самойленко,
О. В. Горобець, В. В. Малашевич

Комп'ютерна верстка: О. О. Іщенко, Т. Г. Пунтус

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія КВ № 21948-11848 ПР від 12.03.2016 р.
Тираж 100 прим. Замовлення № 924.

Адреса редакції: м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4, 49000
Тел.: (056) 756-05-05
Електронна адреса: redactor.umsf@gmail.com

Підписано до друку 27.04.2017. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 13,33.

Засновник: Університет митної справи та фінансів
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 5022 від 14.12.2015 р.);
Співзасновник: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 289 від 21.12.2000 р.)

© Колектив авторів, 2017
© Університет митної справи та фінансів, 2017

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Дячок О. О. Збірник наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита” (2010–2015 рр.) у кількісних показниках	7
Литвинов В. В. Отражение особенностей развития торговли на русском Дальнем Востоке (1857–1917 гг.) в литературе	19
Воронов В. І. Катеринославські “мотиви” в “Киевской старине”	42
Угач А. В. Українські націоналістичні організації за документами радянських органів державної безпеки у роки Другої світової війни	54

АНТИЧНІСТЬ

Habaj M. Selected written accounts of the wood trade in the Eastern Mediterranean	61
---	----

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОМОДЕРНА ДОБА

Войнаровський А. М. Промисли як важлива одиниця економіки Поділля (XV – перша половина XVII ст.)	70
Заяць О. А. Звичаї та повсякденні практики львівського цеху багатих крамів у світлі цехових протоколів XVI – першої третини XVII ст.	79
Лильо І. М. До питання про діяльність грецьких купців на території Молдавії та Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.	105
Слісаренко О. М. Митно-комерційні фактори зовнішньої торгівлі Росії в роки Північної війни	116

МОДЕРНА ДОБА

Rutkowski M. Propozycje zmian zarządzania szarwarkiem i finansowaniem transportu oraz naprawy i budowy dróg w Królestwie Polskim w pierwszej połowie lat 60-tych XIX wieku	125
Проців О. Р. Формування ціни на мисливські види пернатої дичини у Галичині кінця XIX – початку XX ст.	148
Морозов О. В. Імпорт кораблів і допоміжних суден для Російської імперії в роки Першої світової війни	157
Сердюк А. С., Кондрашов А. А. Стеновые представления об истории авторской перформансно-фуршетной пластики	165
Савченко С. В. “Медовый месяц” революции: Екатеринославская епархия в марте 1917 г.	181

НОВІТНЯ ДОБА

Архирейський Д. В. Розвиток зовнішньої торгівлі радянських Росії та України за доби “воєнного комунізму”	203
--	-----

Лапченко А. С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр.	220
Олійник М. П. Практика стягнення єдиного сільськогосподарського податку на Поділлі в 1923–1928 рр.	230
Масик Р. В. Промисловий податок у міжвоєнній Польщі (рецепція господарського середовища Східної Галичини)	238
Фрадинський О. А. Повітряна траса “Аляска–Сибір” як один із маршрутів ленд-лізу	250
 ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ	
Недосекова Е. С. Особенности финансово-правового статуса таможенных платежей в Российской Федерации	265
Щетинін А. І. Історичний аспект розвитку теорії суспільного відтворення та її сучасний контекст	273
Єгоров А. Є. Сучасний стан нормативного регулювання правонаступництва України	288
 ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	
Скубій І. В. Семінар з еволюції роздрібної торгівлі у XX ст. в місті Уппсала (Швеція)	294
Дячок О. О. Х Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” в Університеті митної справи та фінансів	295
Відомості про авторів	297

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Diachok O. O.** Collection of scientific papers “History of trade, taxes and duties” (2010–2015) in quantitative terms7
- Litvinov V. V.** The reflection peculiarity development trades the Russian Far East (1857–1917) in the literature19
- Voronov V. I.** Katerynoslav “motives” in “Kievskaya Starina”42
- Uhach A. V.** Ukrainian nationalist organizations on the documents of the Soviet state security during the Second World War54

ANTIQUITY

- Habaj M.** Selected written accounts of the wood trade in the Eastern Mediterranean61

MIDDLE AGES AND EARLY MORDEN AGE

- Voinarovskiy A. M.** Trade as an important unit of the economy of Podillya (XV – first half XVII century)70
- Zaiats O. A.** Customs and practices of everyday life in the Lviv guild of rich stalls in the light of the 16th to the early 17th century guild records79
- Lylo I. M.** Some aspects of the activities of Greek merchants in Moldavia and the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16 and the first half of 17 centuries105
- Slisarenko O. M.** Customs-commercial factors of external trade in Russia during the Great Northern War116

MORDEN AGE

- Rutkowski M.** The proposals for change to corvée and financial management as well as to the repair and construction of roads in Kingdom of Poland in the first half of 1860125
- Protsiv O. R.** Formation the prices for hunting feathered wildfowl species in Galicia in late XIX – early XX centuries148
- Morozov O. V.** The Russian Empire’s import of ships and support vessels during the First World War157
- Serdiuk O. S., Kondrashov A. A.** Posters presentation of history about author’s performance-buffet plastic165
- Savchenko S. V.** “Honeymoon” of the revolution: the Ekaterinoslav diocese in march 1917181

CONTEMPORARY AGE

Arkhireiskyi D. V. The development of the foreign trade of Soviet Russia and Ukraine in the period “war communism”	203
Lapchenko A. S. State regulation of peasant industries in the Kharkiv region in 1921–1929	220
Oliinyk M. P. Introduction of the unified agricultural tax in Podilla in 1923–1928 ...	230
Masyk R. V. The industrial tax in the interwar Poland (reception of the economical environment of the Eastern Galicia)	238
Fradynskyi O. A. The air route “Alaska–Siberia” as one of the routes Lend-Lease ..	250

PROBLEMS OF THE PRESENT

Nedosiekova Ye. S. The features of financial and legal status of customs payments in Russian Federation	265
Shcetynin A. I. The historical aspect of the theory of social reproduction and its contemporary context	273
Yehorov A. Ye. The current state of normative regulation of the succession of Ukraine ..	288

CHRONICLE OF A SCIENTIFIC LIFE

Skubii I. V. The workshop “Evolution of the retail trade in the 20th century” in Uppsala (Sweden)	294
Diachok O. O. X International scientific conference “History of trade, taxes and duties” in University of Customs and Finance	295
Information about the authors	297

УДК 330.8:336.2(045)“2010/2015”

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ,
ПОДАТКІВ ТА МИТА” (2010–2015 рр.) У КІЛЬКІСНИХ ПОКАЗНИКАХ****О. О. Дячок****(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)**

У 2010 р. кафедра теорії та історії держави і права Академії митної служби України (зараз – Університет митної справи та фінансів) започаткувала публікацію збірника наукових праць, спеціально присвяченого розвитку таких сфер людської діяльності, як торгівля, а також тісно з нею пов'язаних податкової та митної адміністрацій. Нині він – єдине вітчизняне видання, в якому розглядається широкий комплекс питань з дослідження зазначених сфер без обмеження хронологічних і географічних рамок.

У першій в історіографії статті проаналізовано кількісні показники дванадцяти номерів збірника наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита”, які побачили світ у 2010–2015 рр. Це дало можливість показати проблематику, до якої найчастіше зверталися автори видання, географію дописувачів і найактивніших з них. Таблиці містять додаткову інформацію, зокрема про наявність публікацій кожного зі ста двадцяти чотирьох авторів у відповідному номері збірника, про наявність наукових ступенів у авторів кожного номера. Картосхема допомагає візуалізувати географію українських авторів.

Ключові слова: “Історія торгівлі, податків та мита”; наукова конференція; збірник наукових праць; кількісні показники.

In 2010 the Department of Theory and History of State and Law of the Academy of Customs Service of Ukraine (now – University of Customs and Finance) launched the publication of a collection of scientific works specifically dedicated to the development of such areas of human activity, as trade, and closely connected with it tax and customs administrations. Today it is the only national publication, which deals with a wide range of issues of these research areas without chronological and geographical limitations.

The article is the first in the historiography which deals with quantitative terms of twelve collections of scientific papers “The history of trade, taxes and duties”, published in 2010–2015. This enabled us to analyze the most discussed problematics, authors' origin geography and the most active contributors' themes. Tables contain the additional information, including the availability of everyone from hundred and twenty four contributors' publications in the corresponding collection, the marking of the authors' scientific degrees in each collection. The elaborated schematic map helps to visualize the geography of Ukrainian authors.

Key words: “The history of trade, taxes and duties”; scientific conference; collection of scientific papers; quantitative terms.

© О. О. Дячок, 2016

Постановка проблеми. Кафедрою теорії та історії держави і права Академії митної служби України – вищого навчального закладу, який у 2014 р. реорганізувався у нинішній Університет митної справи та фінансів, до свого 10-ліття ще у 2007 р. організовано і проведено науково-практичну школу-семинар “Історія торгівлі, податків та мита”, а також видано однойменний збірник з передмовою наукового редактора та 27 статей її учасників¹. Згодом науково-практична школа-семинар, що формально проводилася у рамках загальноакадемічної конференції, переросла в повноцінну Міжнародну наукову конференцію², співорганізатором якої з 2011 р. став Інститут історії України Національної академії наук України.

З 2010 р. Академія митної служби України спільно з Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара розпочала видання збірника наукових праць з такою ж самою назвою “Історія торгівлі, податків та мита”, який уже наступного року отримав статус фахового саме з історичних дисциплін. На його шпальтах було опубліковано праці як знаних дослідників історичної науки, так і початківців. Така конференція та збірник стали своєрідним центром спілкування, обміну думками не тільки “чистих” істориків-науковців, але й істориків з економіки, права України, а також Близького і Далекого Зарубіжжя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На відміну від наукової конференції, збірник наукових праць ще не має достатньої уваги дослідників. Виняток тут може

¹ Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць / за ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ, 2007.

² Конференції було присвячено кілька публікацій: *Блануца А. В., Дячок О. О.* IV Міжнародна науково-методична школа-семинар “Історія торгівлі, податків та мита” // Український історичний журнал. – 2010. – № 6 (495). – С. 221–222; *Берковський В. Г.* Здобутки та перспективи дослідження історії економічного розвитку України (до 5-річчя Міжнародної наукової школи-семинару “Історія торгівлі, податків та мита”) // V Міжнародна наукова школа-семинар “Історія торгівлі, податків та мита”, 27–28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ : тези доповідей. – К., 2011. – С. 10–12; *Шевченко В. В.* V Міжнародна наукова школа-семинар “Історія торгівлі, податків та мита” // Український історичний журнал. – 2012. – № 2 (503). – С. 226–227; *Дячок О. О.* Підсумки та перспективи проведення Міжнародної наукової школи-семинару “Історія торгівлі, податків та мита” // VI Міжнародна наукова школа-семинар “Історія торгівлі, податків та мита”, 11–12 жовтня 2012 р., Дніпропетровськ : тези доповідей. – К., 2012. – С. 5–6; *його ж.* Міжнародна наукова школа-семинар “Історія торгівлі, податків та мита” в Академії митної служби України: підсумки та перспективи // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 1 (5). – С. 155–160; *його ж.* VI Міжнародна наукова школа-семинар “Історія торгівлі, податків та мита” // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 2 (6). – С. 160–161; *його ж.* VII Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” в Академії митної служби України // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2 (8). – С. 148–149; *Кудінова А. Г., Кудінов Ю. М., Дячок О. О.* VII Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” // Український історичний журнал. – 2014. – № 2 (515). – С. 232–235; *Дячок О. О.* Підсумки VIII Міжнародної наукової конференції “Історія торгівлі, податків та мита” // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2014. – № 2 (10). – С. 161–162; *його ж.* IX Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” в Університеті митної справи та фінансів // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2015. – № 2 (12). – С. 239–243.

становити саме доповідь автора³, яка і стала основою цієї студії. Тут також виправлено деякі неточності, які були допущені раніше за підготовки тез доповіді.

Мета статті – аналіз кількісних показників, який дасть змогу виявити певні якісні та кількісні характеристики збірника наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита”.

Виклад основного матеріалу. За шість років існування видано 12 номерів збірника, в яких надруковано 236 публікацій українською, російською, польською та англійською мовами (від 15-ти до 24-х у номері), із них одну статтю було опубліковано з продовженням у двох випусках.

Крім редакторської статті у № 1, усі інші публікації розміщено у 18-ти рубриках, сформованих за хронологічною ознакою (табл. 1). Однак через специфіку наданих матеріалів часові рубрики іноді доводилось об’єднувати або, навпаки, роз’єднувати чи переформатовувати. Найстабільніша рубрика “Новітня доба” (11 номерів) вміщує 51 статтю, з яких одна опублікована у двох номерах. У 8-ми номерах опубліковано 26 статей у рубриці “Історіографія та джерелознавство”. В одному випуску у рубриці “Джерела” здійснено археографічну публікацію 19-ти документів. Інші ж рубрики представлені так (у дужках зазначено кількість номерів і загальну кількість публікацій), а саме: “Античність і середньовіччя” (4, 14); “Античність, середньовіччя і ранньомодерна доба” (1, 8); “Середньовіччя” (1, 1); “Середньовіччя та (і) ранньомодерна доба” (3, 17); “Середньовіччя, ранньомодерна і модерна доба” (2, 9); “Ранньомодерна і модерна доба” (5, 44); “Модерна доба” (4, 27); “Нова та новітня доба” (1, 8); “Теорія та методика історичного дослідження” (1, 1); “Проблеми сучасності” (6, 11); “Рецензії та огляди” (2, 3); “Дискусії” (1, 1); “Повідомлення” (2, 5); “Хроніка наукового життя” (4, 7); “Пам’яті товариша” (1, 1). Отже, публікації охоплюють усі історичні періоди, в них проаналізовано джерелознавчі, історіографічні й методологічні аспекти досліджень історії торгівлі, оподаткування та митних відносин відповідних інституцій.

Серед тем, що привернули найбільшу увагу авторів, слід виділити такі.

– Митно-податкові й торгові відносини в античних колоніях Північного Причорномор’я та Приазов’я.

– Політичні та економічні аспекти історії Київської Русі.

– Економічні та юридичні аспекти історії українських та суміжних земель середини XIV–XVII ст.

– Аспекти розвитку економіки та митних відносин Російської імперії.

– Економічні та юридичні аспекти історії Української Народної Республіки та Української Держави.

– Нова економічна політика.

– Митна політика та митні органи радянського часу.

І хоча в збірнику іноді надруковано дослідження, які не пов’язані повною мірою з розвитком торгівлі, оподаткування, митних відносин, відповідних служб, видання є унікальним в Україні саме тому, що спеціалізується на вказаних питаннях без обмеження хронологічних та географічних рамок. Статті ж збірника наукових праць Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук Украї-

³ Дячок О. О. Збірник “Історія торгівлі, податків та мита” (2010–2015 рр.) // X Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита”, 27–28 жовтня 2016 р., Дніпро : тези доповідей. – К., 2016. – С. 6–7.

ни “Історія народного господарства та економічної думки України”, як засвідчив В. Г. Берковський, присвячено майже повністю XIX–XX ст.⁴

У 12 номерах збірника розміщено публікації 124 авторів із 6 держав (табл. 2). Природно, що більшість авторів (94) з України. Вони представляють як великі наукові центри, так і міста з переважної більшості регіонів України (у дужках зазначено назви населених пунктів на момент виходу номера збірника): Дніпро (Дніпропетровськ), Харків, Одеса, Київ, Запоріжжя, Острог, Біла Церква, Хмельницький, Подільськ (Котовськ), Миколаїв, Сімферополь, Луганськ, Чернівці, Тернопіль, Бердянськ, Кропивницький (Кіровоград), Ялта, Кам’янець-Подільський, Львів, Бахмут (Артемівськ), Нікополь, Чернігів, Вінниця, Ужгород, Батурин, Івано-Франківськ. Кількісне представництво українських міст у збірнику показано на рис. 1. Найактивнішими авторами або співавторами були О. О. Дячок, К. М. Колесников та Д. В. Архірейський – жоден номер не вийшов без їх публікацій. У 10 номерах надруковано статті О. В. Морозова, у 7 – Г. М. Виногорова та О. М. Слісаренка. Усі ці автори репрезентували професорсько-викладацький склад двох співзасновників збірника – Академії митної служби України (Університету митної справи та фінансів) та Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Взагалі, 28 авторів зазначених вищих навчальних закладів оприлюднили у збірнику “Історія торгівлі, податків та мита” 96 своїх публікацій. По 8 статей надрукували автори з Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України (5 осіб) та Національного університету “Острозька академія” (6 осіб).

Російську Федерацію представлено 15 авторами з Великого Новгород, Санкт-Петербурга, Махачкали, Воронежа, Оренбурга, Курська, Владивостока, Москви. У чотирьох номерах надруковано статті О. О. Журавльова (Перший Санкт-Петербурзький державний медичний університет імені академіка І. П. Павлова) та Т. В. Жибрової (Воронезький державний університет, Воронезький державний медичний університет імені М. Н. Бурденка), у трьох – О. І. Раздорського (Російська національна бібліотека).

9 науковців з Польщі представляють міста Люблін, Щецін, Кельці, Краків, Білосток. Найактивніший із них – М. Рутковський з Білостоцької політехніки, статті якого опубліковано у шести номерах.

У збірнику вміщено статті двох авторів з Білорусі (Гродно, Мінськ), двох із Туреччини (Едірне), одного зі США (Мюнсі) та ще одного з Молдови (Кишинів).

Вісім публікацій належать шістьом працівникам митних органів, п’ятеро з них – випускники юридичного факультету Академії митної служби України.

У кожному наступному випуску побачили світ публікації не менше ніж шести нових авторів.

Відсоток авторів, які мали науковий ступінь (табл. 3), від загальної кількості авторів становив у різних номерах видання від 72,7 до 95,2 %. У середньому в 12 номерах він приблизно дорівнює 81 %. За шість років із авторів, які друкувалися

⁴ Берковський В. Г. Здобутки та перспективи дослідження історії економічного розвитку України... – С. 11.

У цьому також можна переконатися, переглянувши архів номерів, розміщений на офіційному сайті збірника: http://ingedu.org.ua/?page_id=189

у збірнику неодноразово, п'ятеро стали докторами наук (троє з них – члени редакційної колегії)⁵, двоє – кандидатами наук⁶. Ще один із авторів став доктором наук після оприлюднення своєї статті на шпальтах видання⁷; а тих, котрі стали кандидатами, – значно більше.

У всіх номерах представлено публікації молодих науковців (аспіранти, здобувачі, курсанти, студенти).

Слід наголосити, що збірник фактично є міждисциплінарним виданням, оскільки його автори – не лише історики, але й економісти, юристи, фахівці у галузі державного управління тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Звичайно, ця стаття не може претендувати на повний аналіз збірника наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита”, а є лише першою спробою. Потребує скрупульозного дослідження тематика публікацій, їх зміст, новизна тощо.

У 2016 р. збірник наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита” пройшов перереєстрацію в Міністерстві юстиції України, також було підтверджено його статус фахового видання з історичних дисциплін. Редакція готова до співпраці як з авторами, які вже публікувалися в збірнику, так і з тими, хто тільки збирається розпочати свою дослідницьку діяльність.

Таблиця 1

Рубрики збірника “Історія торгівлі, податків та мита” (2010–2015 рр.)

Рубрики	2010, 1 (1)	2010, 2 (2)	2011, 1 (3)	2011, 2 (4)	2012, 1 (5)	2012, 2 (6)	2013, 1 (7)	2013, 2 (8)	2014, 1 (9)	2014, 2 (10)	2015, 1 (11)	2015, 2 (12)	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Редакційна	1												1
Джерела							1						1
Історіографія та джерелознавство		3	4			4	4	4	1	3	3		26
Античність і середньовіччя	5	3		4	2								14
Античність, середньовіччя і ранньомодерна доба											8		8
Середньовіччя								1					1

⁵ Члени редакційної колегії О. В. Морозов, К. М. Колесников, Д. В. Архірейський, а також Ю. С. Земський захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, а О. А. Гавриленко – доктора юридичних наук.

⁶ Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук захистили С. М. Дейнеко та І. В. Скубій.

⁷ Дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук захистив М. П. Олійник.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Середньовіччя та (і) ранньомодерна доба			8							4		5	17
Середньовіччя, ранньомодерна і модерна доба							5		4				9
Ранньомодерна і модерна доба	8	8		10	9	9							44
Модерна доба								9		4	4	10	27
Нова та новітня доба			8										8
Новітня доба	5	5		3	8	5	4	4	7	4	3	4	52
Теорія та методика історичного дослідження								1					1
Проблеми сучасності	5		1	1		1	1		2				11
Рецензії та огляди					2		1						3
Дискусії									1				1
Повідомлення		4		1									5
Хроніка наукового життя						3		2		1		1	7
Пам'яті товариша			1										1
	24	23	22	19	21	22	16	21	15	16	18	20	236 ⁸

Таблиця 2

Автори збірника “Історія торгівлі, податків та мита” (2010–2015 рр.)

Автор	Місто	2010, 1 (1)	2010, 2 (2)	2011, 1 (3)	2011, 2 (4)	2012, 1 (5)	2012, 2 (6)	2013, 1 (7)	2013, 2 (8)	2014, 1 (9)	2014, 2 (10)	2015, 1 (11)	2015, 2 (12)	Усього
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Дячок О. О.	Дн-вськ	2	1	<u>2⁹</u>	1	1	<u>3</u>	1	2	1	1	1	1	17
Колесников К. М.	Дн-вськ	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
Домановський А. М.	Харків	1												1
Виноградов Г. М.	Дн-вськ	1	1			1		1	1		1		1	7
Білецька О. В.	Одеса	1												1
Блануца А. В.	Київ	1		1		1		1						4
Брехуненко А. В.	Київ	1												1

⁸ Підсумкова кількість публікацій 236, а не 237 пояснюється тим, що одна стаття була опублікована із продовженням у двох номерах.

⁹ Підкреслений курсив означає, що у номері є публікації у співавторстві.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Коваленко Г. М.	Великий Новгород, Санкт-Петербург (РФ)	1												1
Раздорський О. І.	Санкт-Петербург (РФ)	1			1	1								3
Морозов О. В.	Дн-вськ	1	1	1	1	1		1	1		1	1	1	10
Головко Ю. І.	Запоріжжя	1		1		1	1							4
Ісмаїлов М.А.	Махачкала (РФ)	1												1
Гурак А.	Люблін (Польща)	<u>1</u>												1
Лятавець К.	Люблін (Польща)	<u>1</u>												1
Слісаренко О. М.	Дн-вськ	1		1	1	1			1		1		1	7
Гай-Нижник П. П.	Київ	1		1	1	1					1			5
Ігнатко Н. В.	Київ	1												1
Архрейський Д. В.	Дн-вськ	1	1	1	1	1	2	1	<u>1</u>	1	1	1 ¹⁰	1 ¹⁰	13
Жук С. І.	Мюнсі (США)	1												1
Приймаченко Д. В.	Дн-вськ	1												1
Мазур А. В.	Дн-вськ	1												1
Карамбович І. М.	Дн-вськ	<u>2</u>												2
Арсланбекова А. З.	Махачкала (РФ)	1												1
Войтов С. Г.	Київ	<u>1</u>	1											2
Берковський В. Г.	Київ		1	1										2
Гавриленко О. А.	Харків		1		1									2
Чорний В. Б.	Дн-вськ		1											1
Жеребцова Л.Ю.	Дн-вськ		1											1
Атаманенко В. Б.	Острого		1											1
Кулаковський П. М.	Острого		1	1		1								3
Свиноус І. В.	Київ		1											1
Земський Ю. С.	Київ, Біла Церква		1								1			2
Поташнікова Г. В.	Хмельницький		1					1						2

¹⁰ Одна стаття, опублікована із продовженням у двох номерах.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Літвінов В. В.	Дн-вськ		1		1	1	1							4
Святець Ю. А.	Дн-вськ		1											1
Крушинський М.	Люблін (Польща)		1											1
Скубіш П.	Щецін (Польща)		1											1
Осінський Т.	Люблін (Польща)		1											1
Бацеля В. В.	Котовськ		1											1
Амінов Г. А.	Махачкала (РФ)		1											1
Новосад А. І.	Миколаїв		1											1
Аметка Ф. А.	Сімферо- поль			<u>1</u>										1
Хаваджи Д. Р.	Сімферо- поль			<u>1</u>										1
Стопенчук С. М.	Хмель- ницький			1										1
Лосовський Я.	Люблін (Польща)			1										1
Рибачок І. О.	Острог			1										1
Казусек Ш.	Кельці (Польща)			1	1									2
Перлаковський А.	Краків (Польща)			1										1
Закірова С. Г.	Луганськ, Київ			1									1	2
Дейнеко С. М.	Харків			1	1	1			1					4
Скакун Ю. В.	Сімферо- поль			1										1
Кузьменко Г. В.	Луганськ			1										1
Портянко О. П.	Київ			1										1
Білівненко С. М.	Запоріжжя			<u>1</u>										1
Кузь А. І.	Чернівці				1									1
Жіброва Т. В.	Воронеж (РФ)				1		1	1				1		4
Солонченко К. О.	Оренбург (РФ)				1									1
Борщик Н. Д.	Курськ (РФ)				1									1
Журавльов О. О.	Санкт- Петербург (РФ)				1	1	1		1					4

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Русенко С. Я.	Тернопіль				1	1								2
Дмитрієва В. А.	Дн-вськ				1		1							2
Пітюкіна Н. А.	Бердянськ				1									1
Балкова В. Г.	Владивосток (РФ)					1								1
Рутковський М.	Білосток (Польща)					1			1	1	1	1	1	6
Сєрова К. Д.	Сімферополь					1	1		1					3
Мальшина К. В.	Київ					1			1	1				3
Скубій І. В.	Харків					1	1			1				3
Поліщук О. В.	Кіровоград					1	1							2
Шустова Ю. Е.	Москва (РФ)						1							1
Головко В. В.	Київ						1		1	1				1
Дук Н. М.	Дн-вськ						<u>1</u>							1
Алексаха А. Г.	Ялта						1	1	1	1	1			5
Худін К. С.	Москва						1							1
Бирук М. М.	Острог						1							1
Михайлов А. О.	Санкт-Петербург (РФ)						<u>1</u>							1
Райконен О. Є.	Санкт-Петербург (РФ)						<u>1</u>							1
Кравцова О. С.	Курськ (РФ)						1							1
Олійник М. П.	Кам'янець-Подільський						1		1					2
Теплицька Г. Й	Львів						1							1
Лиман І. І	Бердянськ							<u>1</u>					<u>1</u>	2
Єременко М. М.	Бердянськ							<u>1</u>						1
Мазепа О. М.	Острог							1						1
Корнацький І. А.	Артемівськ							1						1
Малиновський Б. В.	Нікополь							1	<u>1</u>					2
Новотоцьких А. В.	Дн-вськ							1	<u>1</u>					2
Фрадинський О. А.	Хмельницький							1		1		1	1	4
Атаманенко А. Є.	Острог							1						1
Рева Т. М.	Дн-вськ							1						1
Кудінова (Скоряк) А. Г.	Київ								1					1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Кудінова (Скоряк) А. Г.	Київ								1					1
Васковський Р. Ю.	Дн-вськ								1		1		1	3
Малиновська Т. В.	Дн-вськ								1					1
Томулець В. М.	Кишинів (Молдова)								1					1
Ісасва О. І.	Дн-вськ								1					1
Забара В. В.	Запоріжжя								1					1
Михайлюк О. В.	Дн-вськ								1					1
Жиляєв В. В.	Дн-вськ									1				1
Скрипник А. Ю.	Кам'янець- Подільський									1				1
Оніщенко О. В.	Чернігів									1				1
Сніда Є. О.	Дн-вськ									1				1
Роїк С. В.	Вінниця									1				1
Бабенко В. А.	Дн-вськ									1				1
Артьомов І. В.	Ужгород									1				1
Шеремет В. Ю.	Дн-вськ										1	1		2
Калашников В. М.	Дн-вськ										1			1
Жиленкова І. М.	Київ										1		1	2
Савченко С. В.	Дн-вськ										1	1		2
Кабанов В. І.	Дн-вськ										1			1
Кривчиков В. М.	Гродно (Білорусь)										1			1
Козачок О. Б.	Львів											1		1
Заяць А. Є.	Львів											1		1
Семенюк Н. О.	Дн-вськ											1		1
Солдатова К. О.	Батурин											1		1
Посунько О. М.	Дн-вськ											1		1
Шандра І. О.	Вінниця											1		1
Ковальов Д. В.	Дн-вськ											1	1	2
Проців О. Р.	Івано- Франківськ											1	1	2
Каковкіна О. М.	Дн-вськ											1		1
Заяць О. А.	Львів												1	1
Потапенко С. П.	Київ												1	1
Деміроглу Х.	Едірне (Туреччина)												1	1
Текдемір А.	Едірне (Туреччина)												1	1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Константінова В. М.	Бердянськ												1	1
Кухаренко А. А.	Мінськ (Білорусь)												1	1
Лясковська С. П.	Київ												1	1

Рис. 1. Українські міста, представлені авторами збірника “Історія торгівлі, податків та мита” (2010–2015 рр.)¹¹

Таблиця 3

Науковий рівень авторів збірника “Історія торгівлі, податків та мита” (2010–2015)¹²

Науковий ступінь, статус	2010, 1 (1)	2010, 2 (2)	2011, 1 (3)	2011, 2 (4)	2012, 1 (5)	2012, 2 (6)	2013, 1 (7)	2013, 2 (8)	2014, 1 (9)	2014, 2 (10)	2015, 1 (11)	2015, 2 (12)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Доктор історичних наук (доктор габлітований ¹³)	3 ¹⁴	2	2	2	3	2	3	5	3	7 ¹⁵	4	6

¹¹ Подані сучасні назви міст.

¹² На момент видання відповідного номера збірника.

¹³ Науковий ступінь польського автора.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Доктор юридичних наук	2 ¹⁶			1 ¹⁶								
Кандидат історичних наук (доктор історії ¹⁷)	14	15	12	11	13	12	9	12	8	9	7	12
Кандидат юридичних наук	2		3			1						
Кандидат економічних наук	1	1					2		1		1	1
Кандидат політичних наук					1							
Кандидат географічних наук						1						
Кандидат наук з державного управління											1	1
Доктор гуманітарних наук ¹⁸			1	1								
Аспірант	2	2	2	2	2	5	2	3	3		2	1
Здобувач								1				
Автор з вищою освітою без наукового ступеня		3	3	2	2	1	1				1	
Курсант, студент							1	1		1	2	
% авторів з науковим ступенем від загальної кількості	91,7	78,3	78,3	78,9	81	72,7	77,8	77,3	80	90	72,2	95,2

¹⁴ Один із авторів має науковий ступінь доктора історичних наук (Україна) і доктора філософії з історії (США).

¹⁵ Один із авторів має науковий ступінь доктора історичних наук і кандидата юридичних наук.

¹⁶ Один із авторів має науковий ступінь доктора юридичних наук і кандидата історичних наук.

¹⁷ Науковий ступінь польських і турецьких авторів та українського автора, отриманий у Польщі.

¹⁸ Науковий ступінь польського автора.

УДК 940.2(470)

**ОТРАЖЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЛИ
НА РУССКОМ ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ (1857–1917 гг.) В ЛИТЕРАТУРЕ****В. В. Литвинов****(Университет таможенного дела и финансов, г. Днепр)**

Раскрыто отражение в литературе сущностей и особенностей торговли на русском Дальнем Востоке. Рассмотрено влияние торговли на государственный суверенитет.

Ключевые слова: Дальний Восток; переселенцы; товары; импорт; экспорт; меха; спирт; серебро.

Досліджено відображення в літературі сутності та особливостей торгівлі на російському Далекому Сході. Розглянуто вплив торгівлі на державний суверенітет.

Ключові слова: Далекий Схід; переселенці; товари; імпорт; експорт; хутро; спирт; срібло.

This article continued series articles Litvinov V. V. about mastering Russian Far East (1857–1917). The theme reflection peculiarity development trades the Russian Far East in the literature feebly uncover in the literature. Author unifies different information about this theme in the Dnepropetrovsk region. This was memoirs, artistic (story's, novels) and scientific literature, publication documents. The basic part article was division on 5 issues. 1. The level income and purchasing power native Far East. 2. The quality and coast goods, which was sell in the Far East (XIX–XX century). 3. The correlation import goods and goods necessary power native Far East. 4. The correlation goods which was import and export in the Russian Far East (XIX–XX century). 5. The peculiarity's trade in the rural place. Author conduct parallels between political government and regions power in Russian Imperia (XIX–XX century) and Ukraine (now) in this question. Author make conclusion how trade in the Russian Far East have influence on the state sovereign.

Key words: Far East; emigrants; goods; import; export; fur; silver; alcohol.

Постановка проблемы. Занимаясь с 1993 г. изучением процесса освоения Сибири и русского Дальнего Востока, автор обратил внимание, что вопрос развития торговли в литературе остаётся в тени тех немногочисленных работ, которые доступны заинтересованному читателю на территории Украины. Какой бы популярностью не пользовался Интернет, он не заменит книг, прочитанных в детстве и отрочестве, и тех образов, которые они создали в сознании. Добросовестность и талант писателей определяли жизненный выбор многих молодых читателей на протяжении столетий. Но писатели в своих произведениях уделяют больше внимания тем сюжетным линиям и обстоятельствам, которые более интересны большинству читателей,

© В. В. Литвинов, 2016

это же относится и к месту действия, описанному в произведении. В результате упоминания о Дальнем Востоке и торговле в этом регионе (до и после 1917 г.) встречаются крайне редко не только в художественной¹, но и в мемуарной литературе.

Анализ последних исследований и публикаций. Лишь в работах Н. М. Пржевальского², С. В. Максимова³ и Н. Г. Гарина-Михайловского⁴ можно найти информацию, которая позволяет рассмотреть некоторые особенности исследуемого вопроса. В исторической литературе выделяем те произведения, авторы которых были непосредственными участниками описываемых событий. Из дореволюционных изданий отметим работу приамурского генерал-губернатора П. Ф. Унтербергерга “Приамурский край 1906–1910 гг.”⁵. Из работ, написанных в советский период, остановимся на исследовании Д. И. Бойко-Павлова и Е. П. Сидорчука “Так было на Дальнем Востоке”⁶. Сравнение этих исследований позволяет увидеть, какую оценку экономики региона давали люди, влиявшие на развитие русского Дальнего Востока, но придерживавшиеся различных взглядов на государственное устройство. Все эти книги являются библиографической редкостью. Изучение опыта подданных Российской империи, которые лишь во второй половине XIX в. приступили к освоению с нуля территории более чем в 2,24 раза превышающей площадь Украины (в границах от 01.12.1991⁷); смогли её заселить, освоить⁸ и не допустить отторжения этого региона

¹ Из разнообразия повестей и романов, посвящённых жизни на русском Дальнем Востоке (без Забайкалья и Сахалина), оставивших заметный след не только в опусах критиков и литературоведов, но и в сознании читателей, следует выделить (в хронологическом порядке): “Мужество” (1938) В. К. Кетлинской, “Порт-Артур” (1941, 1945) А. Н. Степанова, романы Н. П. Задорнова “Далёкий край” (1946), “Амур-батюшка” (1946), “Золотая лихорадка” (1969) и романы В. С. Пикуля “Богатство” (1978) и “Три возраста Окини-сан” (1980).

² Пржевальский Н. М. Путешествие в Уссурийском крае 1867–1869 гг. – М.: ОГИЗ Государственное издательство географической литературы, 1947.

³ Максимов С. В. На Востоке. Поездка на Амур (в 1860–1861 годах). Дорожные заметки и воспоминания. – СПб., 1864.

⁴ Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия (по Корее, Маньчжурии и Ляодунскому полуострову). – М.: Государственное издательство географической литературы, 1952.

⁵ Унтербергер П. Ф. Приамурский край 1906–1910 гг. Очерк с 6 картами, 21 таблицей и с 55 рисунками на двадцати листах. – СПб., 1912. Книга любезно отсканирована сотрудниками ПКПБ им. А. М. Горького.

⁶ Бойко-Павлов Д. И., Сидорчук Е. П. Так было на Дальнем Востоке. – М., 1964. По неизвестным автору причинам в одной из предыдущих публикаций (Литвинов В. В. Проблема захисту економічних інтересів держави в прикордонних регіонах на прикладі російського Далекого Сходу // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – 2012. – № 2 (6). – С. 108) ошибочно вместо фамилии СиДорчук напечатано СиБорчук).

⁷ Площадь Украины составляет 603,7 тыс. км², в то время как площадь Амурской области – 363,7 тыс. км², Хабаровского края – 824,6 тыс. км², Приморского края – 165,9 тыс. км².

⁸ Литвинов В. В. Участь українців в колонізації Хабаровського краю (1910–1928 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005; Литвинов В. В. Анализ политики русского правительства по организации переселенческого движения на Дальний Восток (1857–1900 гг.) // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 264. – С. 121–130; *его же*. Ана-

от России в 1917–1922 гг. – не только оправданно, но и актуально, несмотря на заявления о нецелесообразности подобных работ в свете текущих событий.

Цель статьи – объединение данных, опубликованных в исторической, мемуарной и художественной литературе, посвящённых развитию торговли в Приамурском генерал-губернаторстве. Полученные результаты предоставлены Вашему вниманию.

Изложение основного материала. Исторически сложилось так, что в России сформировалось негативное отношение и к купечеству, и к работникам торговли, причём какой бы политический строй не существовал, с годами такое отношение всё более усиливалось. В 1830 г. А. С. Пушкин в стихотворении “Моя родословная” писал: “*Не торговал мой дед блинами*”, – отделяя родовое дворянство от выслужившихся из низов представителей новой аристократии, напрямую не затрагивая купечество. В 1848 г. публика оценила иронию П. А. Федотова, представившего картину “Сватовство майора”. В 1876 г. Н. А. Некрасов в поэме “Кому на Руси жить хорошо” вывел образ “*купчины толстопузого*”, который завершил неприятный образ купца-подрядчика из “Железной дороги” (1864). Все вышеперечисленные образы можно отнести и к критике, и к сатире, но одна из многочисленных карикатур 1917 г. и стихи, которые её сопровождали⁹, была уже не сатирой, а, скорее, оскорблением. Некоторые представители изящной словесности в СССР на страницах своих книг перешли к прямым обвинениям купечества¹⁰. Так, В. С. Пикуль первую часть романа “Богатство”, в которой было описано купечество на Камчатке в начале XX в., назвал одним ёмким словом – “расточители”.

Как бы странно это не звучало, но, по мнению автора этих строк, экономика русского Дальнего Востока началась не с сельского хозяйства или промыслов и тем более не с промышленности, а именно с торговли. Попробую объяснить свою мысль. Возвращённые России по Айгунскому (1858) и Пекинскому (1860) трактатам земли не имели не только инфраструктуры, но и постоянных населённых пунктов, так как коренные народы вели кочевой или полукочевой способ жизни. Следовательно, прибывшим в Приамурье и Приморье приходилось изначально торговать с коренным населением не только для установления дружественных контактов или личного обогащения, но, прежде всего, для обеспечения себя необходимым в условиях зимовки продовольствием. Тем не менее в доступной автору литературе вопрос торговли в Приамурском генерал-губернаторстве недостаточно исследован. Это обстоятельство побудило его отступить от общепринятой структуры научной работы. В научной и публицистической литературе принято подводить итоги в конце исследуемого процесса. Автор же предлагает рассмотреть в начале выводы

лиз политики русского правительства по организации переселенческого движения на Дальний Восток (1900–1917 гг.) (В печати).

⁹ Их было много по стране, Забывших старый зуд в спине,
Скреплённых рыночной спайкой, Мечтавших о царе с нагайкой.
(Бойко-Павлов Д. И., Сидорчук Е. П. Так было на Дальнем Востоке. – С. 97).

¹⁰ Вероятно, писатели пользовались удобным случаем, чтобы без последствий высказать наболевшее о работниках советской торговли.

тех, кто изучал эту тему ранее. Опубликованные и в мемуарах, и в научных работах оценки экономики на русском Дальнем Востоке, написанные до и после 1922 г., содержат негативные оценки деятельности как правительства, так и предпринимателей различных национальностей, торговавших в регионе. В качестве примера приведём характеристики и выводы о торговле на русском Дальнем Востоке, сделанные С. В. Максимовым, Д. И. Бойко-Павловым и Е. П. Сидорчуком, на основе личных наблюдений и документов.

“Дорого и неудобно было жить на Амуре! Дай Бог счастья и терпения тем, кто попал туда! Нет на свете такого рая, где бы валились в рот галушки сами, без труда; но на Амуре труд этот требует большего внимания и усидчивости. Помощи ждать неоткуда: маньчжуры охотно продают и могут продавать одну только водку, да в урожайные годы хлеба немного. Американцы с николаевской стороны идут тем же маньчжурским путём и на Амуре... тоже продают почти одну водку. Амурская компания скупает исключительно соболей да привозит из Гамбурга дешёво приобретённые, но малопригодные для амурцев товары”¹¹.

“Шкурка соболя выменивалась у охотника за 7 кирпичиков или 1 фунт байхового чая, то есть за полтора рубля; шкурку лисицы брали за полпуда, 25 белок – за один пуд муки. Прибыль от такой “торговли” достигала 3000 %. Нередко наивные охотники, не зная стоимости денег, охотно отдавали за товар бумажный рубль, считая, что серебряная 20-копеечная монета стоит дороже. Бывали такие случаи, когда бесчестные скупщики вместо денег “платили” за пушнину этикетками от консервных банок. Меновая, беспошлинная и неэквивалентная торговля, когда пушнина, кости мамонта и моржа, китовый ус ценились скупщиками в 5 раз ниже, а потребительские товары – в 5–10 раз выше действительной их стоимости, для американских хищников была крайне выгодной. Развивая пристрастие “туземцев” к спиртным напиткам, завоз которых из России был запрещён, американцы спаивали их и постепенно захватили в свои руки почти всю торговлю на крайнем севере Дальнего Востока и на Камчатке. Царские правительственные чиновники не только не предпринимали никаких мер против грабежа местного населения, но сами принимали в нём участие и за взятки смотрели сквозь пальцы на деятельность американских, японских и прочих бизнесменов. От американских дельцов старались не отстать представители европейских стран и Японии. Гамбургская фирма “Кунст и Альбертс” имела на Дальнем Востоке около 30 магазинов, свою фабрику красок и банковскую контору. Другая немецкая фирма “Иоганн Лангелитъе” во многих городах края торговала металлическими изделиями, оружием и красками. Во всех областях Приамурского края разветвлённую сеть универсальных магазинов (более 30) имела фирма русско-французского капитала “И. Я. Чурин и К° (Касьянов)”, основанная в 1867 году. Фирма имела папиросную и спичечные фабрики, типографии, держала на Камчатке фактории, скупавшие пушнину. Фабрично-торговая фирма “Зингер” (смешанного капитала) владела на Дальнем Востоке разветвлён-

¹¹ Максимов С. В. На Востоке. – С. 483.

ной сетью контор, складов и агентств по продаже швейных машин. В руках китайских торговцев была сосредоточена большая доля розничного оборота как в городах, так и на селе. Японские дельцы владели посредническими конторами и предприятиями по обслуживанию бытовых нужд населения края. Американские заводчики образовали в 1910 году акционерное общество “Международная компания жатвенных машин в России” (более 200 складов и магазинов в восточной Сибири и на Дальнем Востоке продавали в рассрочку около 75 % всех сельскохозяйственных машин). По данным за 1910 год, в Амурской и Приморской областях насчитывалось торговых предприятий: русских – 5958, китайских – 3457, японских – 167, корейских – 65, прочих иностранных – 160¹². Товарооборот Дальнего Востока с границей неизменно имел пассивный баланс¹³. Царское правительство оберегало край от военного захвата, но не сумело предотвратить экономическое закабаление”¹⁴.

После таких развёрнутых характеристик и обоснованных выводов, казалось бы, добавить больше нечего. Но время вносит не только объективные поправки в изучение прошлого (в виде вновь открывшихся источников информации), но и субъективные искажения в угоду политической конъюнктуры.

Как представляется далёкому от экономических теорий автору этих строк, изучая торговлю в пограничном и многонациональном регионе, следует обратить внимание на восемь её составляющих:

- 1) уровень доходов и, следовательно, покупательную способность местного населения;
- 2) качество и цену продаваемых товаров;
- 3) соотношение номенклатуры импортируемых товаров с товарами, необходимыми населению;
- 4) соотношение импортируемых и экспортируемых товаров;
- 5) особенности торговли в сельской местности;
- 6) особенности торговли с коренным населением, то есть с малыми народами, что позволяет более детально изучить внутренний рынок;

¹² Бойко-Павлов Д. И. и Сидорчук Е. П., приводят эти данные, ссылаясь на Вопросы колонизации. – 1912. – № 4. – С. 259.

¹³ Бойко-Павлов Д. И. и Сидорчук Е. П., приводят эти данные, ссылаются на Контрольные цифры народного хозяйства Дальневосточного края на 1925–1926 гг. – С. 109–110, 118–120.

¹⁴ Бойко-Павлов Д. И., Сидорчук Е. П. Так было на Дальнем Востоке. – С. 22–23.

Специальность	Жалование
плотник, печник (в сутки)	3 руб. – 3 руб. 50 коп.
слесарь, столяр (в сутки)	5 руб.
водолаз (в час)	5 руб.
служащий в банке (в день)	6 руб. 50 коп.
матрос на пароходе (в сутки)	5 руб. 50 коп. – 7 руб.
чернорабочий (в сутки)	1 руб. 50 коп. – 2 руб.

7) определение национального состава субъектов торговли, что позволяет установить степень государственного суверенитета в этой чувствительной сфере жизни региона;

8) выявление наиболее распространённых нарушений правил торговли и контрабанды.

Требования данного издания к размеру публикаций не позволяют автору раскрыть в этой статье все восемь факторов. Три последних были описаны в статье “Борьба с контрабандой и нарушениями правил торговли на русском Дальнем Востоке в конце XIX – начале XX вв. как элемент государственного суверенитета и их отражение в литературе”¹⁵. Хотя каждый из этих восьми факторов достоин самостоятельного исследования.

В разное время существовало несовпадение во взглядах на экономическое положение у разных слоёв населения и власти. Нечто подобное прослеживается также во взглядах на экономическое положение России сто и более лет назад, и как при таком положении жилось просто людям¹⁶ на восточной окраине Российской империи. Проанализировав доступную литературу, автор предлагает свои наблюдения и выводы.

Об уровне доходов местного населения. Представление большинства наших современников об уровне жизни сводится к соотношению оплаты труда, цен на продовольственные и промышленные товары и, собственно, наличие этих товаров в свободной продаже. Если советскую реальность помнят ещё многие, то воспоминания о быте в Российской империи сохранились в письменных источниках. Но вот, насколько без учёта общей канвы могут помочь или запутать в решении поставленного вопроса эти данные, наглядно, по мнению автора, иллюстрируют данные о заработной плате¹⁷ и о ценах на товары¹⁸ в городе Владивостоке в 1911 г., приведенные Е. Л. Пугачёвой¹⁹.

¹⁵ Литвинов В. В. Борьба с контрабандой и нарушениями правил торговли на русском Дальнем Востоке в конце XIX–XX века как элемент государственного суверенитета и их отражение в литературе (В печати).

¹⁶ Не простым людям, а именно просто людям.

¹⁷ Заработная плата жителей города Владивостока в 1911 году (Пугачева Е. Л. Российский Дальний Восток в конце XIX – начале XX вв. Дальневосточная политика России. Презентация к лекции в ФГОУ СПО Приморский политехнический колледж) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.myshared.ru/slide/368076>).

Опубликованные Е. Л. Пугачёвой данные для лекции в ФГОУ СПО Приморском политехническом колледже поданы именно в таком виде, без необходимых уточнений. Это производит впечатление некоего усреднённого показателя, при котором дневное жалование банковского служащего могло быть даже ниже, чем у “матроса на пароходе” без указания его специальности. А это нонсенс, так как матрос из боцманской команды (использовались для тяжёлой работы, не имея специальности, своего рода чернорабочие) никогда не получал жалование, равное жалованию машиниста или гальванёра (электрика), которые были представителями рабочей аристократии. Подтверждение этому можно найти в тексте виртуальной экскурсии Музея истории судоходства на Амуре (сайт : <https://riverforum.net/>

Если обратиться к данным, опубликованным в различных источниках, то наши представления об уровне жизни различных социальных групп дальневосточников станут более полными.

С. В. Максимов так описал условия жизни в Приамурье в 1860–1861 гг.: “Положение матроса в этом городе ²⁰ вообще не завидно: табак он покупает по 50 коп., ржаную муку 1 руб. 50 коп. за пуд, пшеничную 3 руб. за пуд, за солонину платит – 3–3½ руб. за пуд. “За бутылку рому, – рассказывали они мне, – на худой, надо заплатить 1 руб. 50 коп., а кто Бога не боится, возьмёт и 2 руб. за бутылку и то, ежели есть, а ежели нет, так не найдёшь и за 5 руб. сер. ²¹, а спирту и вовсе в продаже нет для нас, а только есть для гг. ²² офицеров и то в малом количестве”. ... Рубаха ситцевая стоит 1 руб. 25 коп. и 1 руб. 50 коп.; а отдашь бельё мыть, то прачка берёт за рубаху

showthread.php?t=3107). В среднем до 1917 г. капитан получал 184,4 руб., машинист – 144,8 руб., лоцман – 137 руб., кочегар – 41,3 руб., повар – 59,3 руб., матрос – 30,2 руб.

¹⁸ Цены на товары в городе Владивостоке (Пугачева Е. Л. Российский Дальний Восток в конце XIX – начале XX вв. – С. 13, 14).

Наименование товара	Цена
мука ржаная/пшеничная (1 пуд)	90 коп. – 1 руб. 40 коп.
хлеб (чёрный/белый)	1 руб. 40 коп. – 2 руб. 50 коп.
соль (1 пуд)	40 коп.
масло растительное	8 руб. – 9 руб.
чай байховый	50 коп. – 2 руб.
сахар (1 пуд)	5 руб. 20 коп. – 5 руб. 60 коп.
мясо (говяжье) (1 пуд)	4 руб. 80 коп. – 6 руб. 40 коп.
кета свежая (1 пуд)	2 руб. – 3 руб.
картофель (1 пуд)	30 коп. – 75 коп.
яйца (100 шт.)	1 руб. 20 коп. – 2 руб.
молоко (0,5 л)	15 коп. – 25 коп.
золотое кольцо	4 руб. 50 коп. – 25 руб.
золотые часы	18 руб. – 45 руб.
серебряные часы	7 руб. – 15 руб.
костюм мужской	4 руб. 50 коп. – 27 руб.
туфли женские	3 руб. – 12 руб.
духи французские (флакон)	3 руб. 60 коп. – 7 руб.
платье мужское	15 руб. – 35 руб.
платье женское	2 руб. 80 коп. – 45 руб.

Опубликованные Е. Л. Пугачёвой данные в вышеупомянутой работе поданы именно в таком виде – без конкретизации данных по номенклатуре товаров, что вызывает определённые вопросы и снижает их информационную ценность.

¹⁹ Пугачева Е. Л. Российский Дальний Восток в конце XIX – начале XX вв.

²⁰ Николаевск-на-Амуре.

²¹ 5 рублей серебром.

²² Господ.

6 и 7 коп.; за платок, чулки и полотенце, 5 коп. за каждую штуку. ... Иностранцам платят за одну рыбу 50 коп.; а ежели купить осетра в три пуда, заплатишь за него не менее 5 руб.”²³ “Сапоги или так называемые бродни стоят в продаже (хотя бы и в той же Хабаровке²⁴ и на Уссури) 1 руб. 50 коп. сер. и 1 руб. 70 коп. Кунгурские сапоги от 3 руб. 25 коп. до 3 руб. 50 коп.”²⁵ С. В. Максимов отмечал в 1860–1861 гг., что матрос в Николаевске получал “удвоенную против прежнего копейку”²⁶, но не назвал саму сумму матросского жалования. А вот мичман²⁷ Сибирской флотилии в 1881 г. получал в месяц 57 рублей жалования, не считая надбавок за суровость климата и дальность плавания²⁸. Поэтому не удивительно, что Н. Г. Гарин-Михайловский, проезжая по Забайкалью, записал в дневнике 02.08.1898 г.: “Как же живут здесь мелкие служащие? Все эти несчастные телеграфисты, почтовые чиновники, лесничие, доктора, мелкие железнодорожные служащие? Это мученики”²⁹. А ведь цены в Забайкалье были ниже, чем в Приморье и на берегах Амура. Не ставя перед собой задачи изучить цены в разных областях Российской империи, инженер и писатель Н. Г. Гарин-Михайловский, находясь в 1898 г. в служебном кругосветном путешествии, записал в дневнике: 2 августа. “А какие цены! Прислуга 20–30 рублей месяц, мясо 20–25 копеек, хлеб ржаной 2–3 рубля пуд. И это в маленьком, захолустном сибирском городке Чите”³⁰; ботинки женские – 12 рублей³¹. 22 августа в Хабаровске: “В смысле жизни в Хабаровске всё так же дорого”³², как и в остальной забайкальской Сибири...”³³. 30 августа во

²³ Максимов С. В. На Востоке... – С. 315.

²⁴ Современный Хабаровск.

²⁵ Максимов С. В. На Востоке... – С. 253.

²⁶ Там же. – С. 314.

²⁷ В Российском императорском флоте мичман – офицерский чин.

²⁸ Пикуль В. С. Три возраста Окини-сан // Пикуль В. С. Собрание починений: в 13-ти т. (18-ти кн.). – М.: Новатор, 1992. – Т. 4. Три возраста Окини-сан: Сентиментальный роман; Исторические миниатюры. – С. 30.

²⁹ Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия... – С. 45.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С. 46.

³² О дороговизне в Хабаровске в 1903 г. читатель мог получить первое представление благодаря одной фразе в романе В. С. Пикуля “Богатство”: “Лимончик, которому в Москве и цена-то всего три копейки, в Хабаровске стоит пять рублей – отдай и не грехи” (Пикуль В. С. Богатство // Пикуль В. С. Собрание сочинений. – М.: Новатор, 1992. – Т. 3. Крейсера: Роман из жизни юного мичмана; Богатство: исторический роман. – С. 232). В Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона читаем: “Еще цены на привозные товары довольно высоки; так, в Хабаровске они превышают цены тех же товаров в Европейской России на 125 %” (Никольский А. М. Приморская область [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь. – Режим доступа: Брокгауз и Ефрон в 86 томах. CD версия). В первой части “Очерков истории колонизации российского Дальнего Востока”, опубликованных в 2004 г. в Хабаровске, приводятся следующие данные: “Пуд сахара в Николаевске стоил 8 руб. а в Хабаровске – 18 руб.” (Очерки истории колонизации российского Дальнего Востока [Электронный ресурс]. – Ч. 1. / А. Н. Гридунова, У. В. Ежеля, С. А. Казанцева и др. – Хабаровск, 2004 – Режим доступа: http://edu.dvgups.ru/METDOC/CGU/HISTORU/HIS_SOTC_RAZV_DV/METHOD/IST_DV/Ucheb_posob_1.htm

³³ Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия... – С. 69.

Владивостоке: “Бутылка пива – рубль, фунт сахара двадцать пять копеек”³⁴. Николай Георгиевич приводит данные и об оплате труда, которые позволяют сравнить доход прислуги и чернорабочего на железной дороге. “На железной дороге, да и везде, плата подённому³⁵ доходит до 2 руб.³⁶. Этим ещё лучше других было, но и у них уже явился конкурент – китаец”³⁷. Если об оплате труда китайским рабочим Н. Г. Гарин-Михайловский пишет не конкретизируя: “И цену китаец берёт, что дают”³⁸, – то Александр Николаевич Степанов в книге, ставшей настольной для нескольких поколений читателей, указал, что китайцу на земляных работах платили 60 коп. в день. При этом чиновники не брезговали махинациями, которые позволяли выплачивать ему в день лишь 30 коп.³⁹ Ради прибыли на появившихся промышленных предприятиях региона владельцы активно использовали детский и женский труд, за который платили меньше, чем мужчинам. На папиросной фабрике Кобецкого и Саижоглу в Хабаровске тринадцатилетние дети, работая по 15 часов в сутки получали в месяц 12 руб.⁴⁰, то есть около 46 коп. в день. М. И. Губельман, описывая положение дел на этой фабрике после Февральской революции, приводит такой факт. На просьбу работниц повысить жалование, владельцы фабрики предложили им “зарабатывать недостающие до прожиточного минимума деньги, ... торгуя собой”⁴¹. Использование настолько дешёвой рабочей силы, безусловно, увеличивало прибыль определённых предпринимателей и подрядчиков, но снижало покупательскую способность значительной части русских подданных, что негативно влияло, как минимум, на развитие региона, погружая его жителей в долги.

В чём же причины легендарной дальневосточной дороговизны? Ведь не случайно, описывая цены 1905 г. на Владивостокском базаре, В. С. Пикуль отметил, что одно яйцо стоило 70 коп., а фунт масла – 2 руб.⁴², что было немыслимым для других губерний страны⁴³.

О качестве и ценах продаваемых товаров. Прежде всего, причина была в расстоянии, которое преодолевали товары. Известно, что транспортные расходы влияют на конечную стоимость реализуемых в крае товаров. От Москвы до Влади-

³⁴ Там же. – С. 75.

³⁵ Подёнщик – рабочий, получающий оплату ежедневно. Как правило, подёнщики не имели специальности и квалификации, то есть использовались нанимателем как чернорабочие.

³⁶ Это подтверждает информацию, приведенную Е. Л. Пугачевой о том, что чернорабочий в сутки получал до двух рублей, то есть в месяц чернорабочий на железной дороге, имея один выходной в неделю, зарабатывал около 52 рублей.

³⁷ Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия... – С. 45.

³⁸ Там же. – С. 46.

³⁹ Степанов А. Н. Порт-Артур. Историческое повествование. – Челябинск, 1959. – Кн. первая. – С. 137.

⁴⁰ Губельман М. И. Борьба за советский Дальний Восток. 1918–1922. – М., 1958. – С. 35.

⁴¹ Там же. Стоит ли удивляться социальному взрыву и его кровавым последствиям.

⁴² Пикуль В. С. Три возраста Окини-сан. – С. 183.

⁴³ Большая дороговизна была лишь в районе амурских и колымских приисков, но эта сторона торговой жизни дальневосточников была по ту сторону закона, поэтому она рассмотрена автором в следующей статье: Литвинов В. В. Борьба с контрабандой и нарушениями правил торговли на русском Дальнем Востоке в конце XIX–XX вв. как элемент государственного суверенитета и их отражение в литературе (в печати).

востока, согласно верстовому столбу, установленному на железнодорожном вокзале Владивостока, 9288 км. Морской маршрут от Владивостока до Петербурга или Одессы не поддаётся такой чёткой калькуляции⁴⁴, но согласно справочникам он составлял 23 200 км и 17 000 км соответственно. В XVIII ст. в обиход вошло словосочетание “цена охотская”⁴⁵. Этот термин на протяжении нескольких столетий означал, что в цену товара включены транспортные расходы и “интерес” продавца. В результате чиновники и купцы на Дальнем Востоке и в Русской Америке взвинчивали цены на любые привозные товары, не глядя на их качество, по своему усмотрению, при этом максимально снижая цены на местную продукцию. В художественной литературе это описал Валентин Савич Пикуль в романе “Три возраста Окини-сан”, проиллюстрировав цены во Владивостоке в 1881 г.: “Что за город такой! Отличный цейлонский ананас – две копейки. Солёный огурец – гривенник⁴⁶. Дохлая индейка стоит пятнадцать рублей, а сотню жирных таёжных фазанов умоляют взять даром ... Кто в таких ценах что-либо понимает?”⁴⁷

Понимали и ещё как понимали, ведь наблюдательность и умение делать выводы отличало цитируемых в этой статье. Так, Николай Михайлович Пржевальский одним из первых в 1867 г. раскрыл систему дальневосточного “ценообразования” и особенности торговли в этом регионе. “Все эти товары самого низкого качества, потому что как из России, так и из-за границы стараются сбывать сюда самую дрянь⁴⁸, которая не идёт с рук дома. При том же цены на них непомерные. Уже в Иркутске и Николаевске цены на всё, по крайней мере, двойные; затем хабаровские торговцы берут в полтора или два раза против того, почём они сами покупали; наконец, их приказчики или другие мелкие купцы, торгующие по станицам Уссури, берут опять в полтора или два раза против хабаровских цен. Из такого перехода товаров уже можно себе представить, до какой безобразной цифры достигает доро-

⁴⁴ Взгляд, брошенный на географическую карту, подтвердит, что маршрут, проложенный через три океана, ничто иное, как полукругосветное путешествие. С 1880 г. пароходы Добровольного флота начали совершать рейсы между Одессой, Владивостоком и Николаевском. Это позволило в начале XX в. сделать вывод, что “русские товары доставлялись в Приморскую область столь же дешево и скоро, как и иностранные” (*Никольский А. М.* Приморская область). Если речь идёт о стоимости доставки грузов, то автор согласен с этим утверждением, но на отпускную цену для потребителя это существенно не повлияло.

⁴⁵ Охотск – город на берегу Охотского моря, основанный в 1647 г. На протяжении нескольких столетий был единственным русским портом на Тихом океане, через который осуществлялась связь с Камчаткой и Русской Америкой.

⁴⁶ 10 копеек.

⁴⁷ *Пикуль В. С.* Три возраста Окини-сан. – С. 29.

⁴⁸ Термин “дрянь” – не преувеличение. В работе хабаровских исследователей можно найти следующее подтверждение: “Монополию торговли в Приамурье пыталась взять в свои руки Амурская компания, созданная Муравьевым из крупных сибирских купцов с целью освоения Амурского края и избавления его от мелких хищников-спекулянтов, как было записано в ее уставе. Фактически сама компания бесконтрольно занималась обманом и грабежом покупателей. В ее лавках продавались низкокачественные и даже порченные товары: заплесневелые сухари, прогорклое масло, червивая колбаса” (*Очерки истории колонизации российского Дальнего Востока*).

говизна на всё. ... Смешно сказать, что выгоднее выписывать из Москвы по почте даже такие предметы, как свечи и пеньковые верёвки. Действительно, пуд последних в Москве стоит 3 руб., за пересылку нужно заплатить 12 руб., да за укупорку и страхование положим 50 коп., следовательно, выходит 15 руб. 50 коп., всё же не 16 руб., как в Хабаровке. Пуд стеариновых свечей с пересылкой будет стоить 25 руб., следовательно, на 5 руб. дешевле, нежели у купцов на Уссури. Многие товары, как то материи, табак, сукна и пр., можно получать, выписывая вдвое дешевле против здешнего, но при этом с той огромной выгодой, что все предметы будут хорошего качества, а не гниль и оборышы, которые продаются уссурийскими купцами”⁴⁹. Поэтому багаж тех, кто ехал на Дальний Восток, был, мягко говоря, объёмен и это себя оправдывало. Вот что по этому поводу записал 10 августа 1898 г. Н. Г. Гарин-Михайловский: “Оказывается, что во Владивостоке цена ему (карабину Маузера) 70 руб., тогда как я заплатил в Петербурге 36 руб. Если и во всём такая разница, то, несмотря на порто-франко вплоть до Иркутска от Владивостока, расход на перевозку купленного, пожалуй, оправдывается. Странное это порто-франко на протяжении четырёх тысяч вёрст в глубь страны: тут ли не быть дешёвой жизни, а между тем нет в мире более дорого уголка”⁵⁰.

Оставим уже описанную выше дальневосточную дороговизну, и обратимся к другим свидетельствам качества поставляемых товаров на Дальний Восток. В. С. Пикуль пишет об этом легко, как о своего рода курьёзе, случившемся во Владивостоке в 1904 г. в квартире доктора Франца Осиповича Парчевского на улице Алеутской. Супруга врача, увидев только что купленную коробку шоколадных конфет от Жоржа Бормана, решила ими полакомиться. “Но конфета, проделавшая долгий путь вдоль трассы Великого Сибирского пути, пока не достигла лавки Унжакова⁵¹, обрела такую же несокрушимую твёрдость, как и крупновская броня, в результате чего сильно пострадал передний зуб госпожи Парчевской”⁵². Казалось бы обычная, хотя и не приятная для покупателя история. Но если подобное случилось с “благородной публикой” в 1904 г., когда действовала железная дорога⁵³, то о том, какие товары продавали в дальневосточных сёлах и станицах, можно узнать благодаря С. В. Максимову и Н. М. Пржевальскому, проехавших в 1860–1861 гг. и 1867–1869 гг. на “перекладных” от Забайкалья к Тихому океану.

⁴⁹ Пржевальский Н. М. Путешествие в Уссурийском крае 1867–1869 гг. – С. 48.

⁵⁰ Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия... – С. 59.

⁵¹ По словам В. С. Пикюля, кондитерская Унжакова находилась во Владивостоке по адресу улица Светланская дом № 35 (Пикуль В. С. Крейсера // Пикуль В. С. Собрание сочинений. – М.: Новатор, 1992. – Т. 3. – С. 55). Этот адрес ничего не говорит большинству наших современников. Но он хорошо известен в деловых кругах (не только России) уже более 130 лет. С 1884 г. во Владивостоке на Светланской, 35 стоит самое красивое здание города в стиле немецкий модерн (архитектор Георг Юнгхендель), в котором до 1930 г. располагался магазин ТД Кунст и Альберс, а сейчас – ГУМ Владивостока.

⁵² Пикуль В. С. Крейсера. – С. 56.

⁵³ Следовательно, сократилось и время пребывания товара в пути (влияющее на его качество и стоимость).

Казаки станицы Кумарской⁵⁴ на Амуре говорили Сергею Васильевичу Максиму: “А купцы привозят товар, что ни на есть гниль: наденешь два раза и выбрасывай. Деньги за всё берут нестерпимые. Вот кирпичный чай по два рубля серебром за кирпич покупали. А нам без него, как без рук”⁵⁵. Казаки Степной станицы были с ними солидарны: “Купцы казаков шибко прижимают. Знают они, что казаку вещь нужная, что ни проси – купит. Не торгуют они с нами – заметил один старик казак – не торгуют, а грабят нас”⁵⁶. Спустя семь лет казаки, которые проживали на реке Уссури, рассказывали Н. М. Пржевальскому: “...купить что-нибудь, – тут отдай в два, в три раза дороже, да и то ещё такова товара не возьмёшь, как в Забайкалье. Здешние купцы рады содрать с тебя последнюю шкуру. Вот я, лонись, дабы⁵⁷ кусок купила, четыре рубля отдала, а что там всего 16 аршин; разве две юбки выйдет, да старику выгадаю на рубашонку”⁵⁸. Стоит ли удивляться, что многие местные жители предпочитали “городским” самодельные товары. Так вместо сапог (бродней) в сёлах и станицах шили чирки. Что такое чирки? Вот как их описывает С. В. Максимов: “Это – башмаки, калоши, туфли – всё что угодно, только не сапоги. ... Это – кожа, очищенная от шерсти и потом мятая в тальках (род льяного трепала с языком). ... За чирки берут рубль, а больше одного месяца не выдерживают. На поношенные, прослужившие месячный срок смотреть невозможно”⁵⁹.

О соотношении номенклатуры импортируемых товаров, с товарами необходимыми населению. Одним из первых эту тему поднял С. В. Максимов. Вот что он писал, подводя итоги служебной командировки 1860–1861 гг. о Николаевске и товарах, завозимых в него. “Хозяйства в нём нет никакого; он ждёт подвозу товаров первой необходимости сверху каждым летом, и предметов комфорта и роскоши на кораблях из-за моря каждой весною. Те и другие удовлетворяют его желаниям; но, по крайней случайности, далеко не вполне и далеко не так, как надо. Вместо сахара везут ананасное варенье; вместо холста и полотна – кринолины и шляпки; вместо ржи и пшеницы – американские сухари; вместо колониальных товаров – один только ром и шерри. ... В Николаевске нет книг”⁶⁰. На этом примере мы видим, что не предложение определяло спрос, а наоборот. Поэтому главными грузами, доставляемыми в этот тихоокеанский порт, были алкогольные напитки и предметы утончённой роскоши, включая духи и одеколон. Флакон духов стоил рубль⁶¹. Но и спирт, и водка, и шампанское, и Cherry Cordiale, и духи с одеколоном от неустраиваемости быта были выпиты местными жителями за зиму в перерывах между работой⁶².

⁵⁴ По словам С. В. Максимова, это была одна из самых больших и многолюдных станиц. В уже построенных 28 домах проживало около 40 семей (Максимов С. В. На Востоке... – С. 179).

⁵⁵ Максимов С. В. На Востоке... – С. 181.

⁵⁶ Там же. – С. 228–229.

⁵⁷ “Лонись” – в прошлый раз. “Даба” – вид хлопчатобумажной ткани.

⁵⁸ Пржевальский Н. М. Путешествие в Уссурийском крае 1867–1869 гг. – С. 44.

⁵⁹ Максимов С. В. На Востоке... – С. 253.

⁶⁰ Там же. – С. 315–316. В. С. Пикуль, описывая Владивосток, приводит в качестве примера, что книга, стоявшая в Москве 50 коп., во Владивостоке обходилась читателю уже 5 руб. (Пикуль В. С. Три возраста Окини-сан. – С. 9).

⁶¹ Задорнов Н. П. Амур-батюшка: Роман. – М.: Вече, 2014. – С. 205.

⁶² Максимов С. В. На Востоке... – С. 314.

На ярмарку в Благовещенск, которая длилась по две недели каждый месяц, китайцы официально завозили: “картины, размалёванные яркими, правда, красками, но такого художества, что и на вкус русского лакея они не выдерживают большой цены. Показывают стеклянные бутылочки с воткнутой костяной ложечкой, прикреплённой к цветной стеклянной пуговке-крышке. Ганзы лежат с маленькой медной трубочкой, куда входит столько табаку, сколько нужно для маньчжура, но не для русского. Предлагаются сушёные прогнившие сласти; конфеты продаются в аляповато-сколоченных деревянных ящиках, конфеты, к каким можно приступить с крайней голодухи, но на какие наши институтки и глядеть не станут. Курмы имеются готовые, засаленные, всегда подержанные; брюзгливый человек и в руки их взять побоится. Для курьёзу, пожалуй, продадут счёты, валенные обшитые кожей и ловко и терпеливо простроченные башмаки, какие могут влезть на редкую русскую ногу (даже и дам благовещенских). Предлагают ... порядочные шёлковые материи, да просят такие невероятные цены ... что материи эти обыкновенно только рассматриваются, и если покупает кто, то также исключительно для курьёзу. ... Меховые лисьи курмы в роде русских полушубков, по цене подходящие к мехам сибирским (руб. 15 штука); так покрой неладен; перешивать надо. Привозят верёвки и тесёмки, шнурки тонкие и толстые. ... Покупают ещё овёс, ... буду [пшено] для солдатского приварка и каши, при недостатке запасов казённой крупы. Кое-когда брали зелень, солёности по малости, иногда маньчжуры привозили замороженное мясо, и чрезвычайно редко фазанов. ... Но всё привезённое стояло в высокой цене; всё нужно было покупать на серебро”⁶³. Казалось бы, зачем нужна такая ярмарка? И как китайцы и маньчжуры не обанкротились при такой торговле? Ответ очевиден, хоть и печален. Главным товаром, который продавался из-под прилавка, была водка, которая за серебряные монеты уходила и на разлив, и более крупными партиями.

Ситуация начала меняться, когда на Дальнем Востоке развернулась конкурентная борьба двух торговых домов “Чурин и К°” и “Кунст и Альберс”, основанных в 1857 и 1864 гг. соответственно. Это были не просто конкуренты, а монополисты, разделившие между собой Дальний Восток⁶⁴.

Если говорить об ассортименте товаров, то обратимся к “рекламным проспектам” начала XX в. ТД “Кунст и Альберс” предлагал товар “мануфактурный, га-

⁶³ Там же. – С. 479–482.

⁶⁴ В 1909 г. ТД “И. Я. Чурин и К°” имел свои отделения во Владивостоке, Никольск-Уссурийском, Черниговке, Хабаровске, Николаевске-на-Амуре, Сретенске, Петропавловске-Камчатском, Зее-пристан, Благовещенске, Харбине и Мукдене (Чурин и К° [Электронный ресурс] – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Чурин_и_К°). Из рекламы ТД “Кунст и Альберс” известно об отделениях в Благовещенске, Порт-Артуре, Сретенске, Хабаровске, Никольск-Уссурийске, Николаевске-на-Амуре, Посьете, Новокиевском, Имане, Муравьёве-Амурском, Анучине, Черниговке, Раздольном, Славянке, Барабаше, Заисановке, Александровске (на о. Сахалин) и Дальнем (реклама Торгового Дома “Кунст и Альберс” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Кунст_и_Альберс).

лантерейный, шубный, парфюмерный, готовое мужское, дамское и детское платье, бельё и обувь. Всевозможные хозяйственные принадлежности, мебель, посуда, экипажи. Строительные и окрасочные материалы. Железный и скобяной товар. Охотничьи принадлежности. Музыкальные инструменты. Электрические и фотографические аппараты и принадлежности. Ювелирные изделия. Земледельческие орудия. Мука, рис, сахар, чай, табачные изделия и проч. Склады вин, водок, пива”⁶⁵.

В журнале “Спутник по Сибири, Маньчжурии, Амуру и Уссурийскому краю” за 1911 г. читаем: “В универсальных магазинах торгового дома “И. Я. Чурин и К^о” в Харбине⁶⁶... имеются всегда в большом выборе мануфактурные и галантерейные товары. Мужское и дамское готовое платье, бельё и обувь. Галоши Товариществ Российско-Американской Резиновой Мануфактуры (ТРАРМ). Парфюмерия разных фабрик. Золотые, серебряные и бриллиантовые вещи. Бронза. Фотографические аппараты и принадлежности. Писчебумажные товары и канцелярские принадлежности. Мебель буковая “Ампли”. Арматуры электрические. Лампы. Зеркала. Кровати. Обои. Линолеум. Столовые и дверные клеенки. Хрусталь фабрики “Баккара”... Винно-бакалейные и гастрономические товары. Чай собственной развески. Торговый дом “И. Я. Чурин и К^о” единственный представитель на пищевые машины “Смис-Премьер”, огнетушитель “Оптимус” и газированные сифоны “Прана”⁶⁷.

Ассортимент, как видите, достаточно разнообразный и выгодно отличающийся от ассортимента Благовещенской ярмарки. Номенклатура товаров схожа, что позволяло обеспечивать большинство потребностей местных жителей, устанавливая завышенные цены, не допуская на рынок других серьёзных игроков⁶⁸. Мелкие ниши были заняты предпринимателями, удовлетворявшими иные запросы состоятельных дальневосточников. Так, в 1903 г. только во Владивостоке уже действовало 6 нотных магазинов, имевших богатый выбор для любителей музыки. В магазине братьев Сенкевичей на ул. Алеутская для виолончели можно было приобрести: “Souvenir de Spa” Франсуа Серве (издание фирмы Брейткопфов Лейпциг), “Листок из альбома” А. А. Брандукова, партитуры произведений А. Н. Скрябина и С. В. Рахманинова, изданные в Москве фирмой Юргенсонов⁶⁹.

О соотношении импортируемых и экспортируемых товаров. Этот раздел, являясь продолжением предыдущего, сравнивает данные о характере и стоимости импортируемых и экспортируемых товаров. В Приамурском генерал-губернаторстве главными административными единицами были Амурская и Приморская области. Связанные многими нитями они, при этом, имели свою экономическую

⁶⁵ Реклама Торгового Дома Кунст и Альберс.

⁶⁶ Ряд косвенных признаков позволяют сделать предположение, что подобный ассортимент был и в других отделениях этого Торгового Дома.

⁶⁷ Чурин и К^о [Электронный ресурс] – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Чурин_и_Ко

⁶⁸ Речь не идёт о торговых предприятиях неофициальных и официальных поставщиков армии и флота. Горация Осиповича Гинцбурга и Николая Ивановича Тифонтая характеризовали как людей способных достать всё необходимое в кратчайшие сроки и по сходной цене (Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия... – С. 54–55; Степанов А. Н. Порт-Артур. – С. 167).

⁶⁹ Пикуль В. С. Крейсера. – С. 11–12, 212.

специфику, которая проявлялась и в торговле. Общими в перечне ввозимых в генерал-губернаторство товаров были мануфактурные, галантерейные, колониальные, металлические изделия и напитки⁷⁰.

Амурская область была более ориентирована на земледелие, поэтому именно на её территорию ввозились “земледельческие машины и орудия”⁷¹. Излишки зерна отправлялись в Приморскую область, но с развитием мукомольных предприятий в области⁷², в Приморье отправляли уже муку как более дорогой товар. На внутреннем рынке, кроме хлеба, также были востребованы лесные и строительные материалы, лошади, рогатый скот, свиньи, овцы, фазаны, меха, сено, овощи. Золото и пушнина *официально* отправлялись в Европейскую Россию (неофициально в Китай). Благовещенск оставался центром торговли. Так в 1901–1902 гг. в городе “закупалось ввозных товаров на 7–8 млн; из них продавалось в Благовещенске на 5 млн, и вывозилось в другие районы области на 1 млн руб.”⁷³.

Основными экспортируемыми товарами из Приморской области в Китай, Японию и САСШ были пушнина, рыба⁷⁴, морская капуста⁷⁵, лес. По официальным данным в эти страны в конце XIX в. только из Приморской области было вывезено пушнины на 500 000 руб., рыбы на 60 000 руб., морской капусты на 340 000 руб., моржовых клыков на 195 000 руб., китового уса и жира на 1 000 000 руб. Два последних вывозились контрабандой преимущественно американцами⁷⁶.

Вывод неутешителен, так как всё это было лишь сырьё с низкой степенью переработки. Здесь нельзя не упомянуть о состоянии перерабатывающей промышленности региона. К 1917 г. промышленные предприятия Забайкалья и Дальнего Востока преимущественно были ориентированы на первичную обработку сырья. Их перечень может казаться значительным, но если не учитывать площадь территории, которую они обслуживали, и производственные мощности начала XX в., 58 лесопильных заводов, 2 фанерные и 2 спичечные фабрики, 3 стекольных завода, гончарный завод братьев Старковых, 2 цементных завода, 5 винокуренных заводов,

⁷⁰ Кауфман А. Амурская область (дополнение к статье) [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 томах. – Режим доступа : CD версия; Никольский А. М. Приморская область // Там же.

⁷¹ Кауфман А. Амурская область (дополнение к статье).

⁷² Благовещенские мельницы перерабатывали до 7 млн пудов зерна в год (Литвінов В. В. Участь українців в колонізації Хабаровського краю... – С. 84).

⁷³ Кауфман А. Амурская область (дополнение к статье).

⁷⁴ Монополия в этой торговле в Николаевске-на-Амуре принадлежала иностранцам. Казна лишь фиксировала суммы, полученные за рыбу, отправленную за границу. В 1892 г. – 2092 руб., в 1893 г. – 4650 руб., в 1894 г. – 4348 руб. (Никольский А. М. Приморская область). Подобная ситуация наблюдалась и на Камчатке, и на Сахалине. Сколько иностранные браконьеры (преимущественно японцы) выловили рыбы без оплаты пошлин в русскую казну, не поддаётся никакому учёту.

⁷⁵ Эту торговлю контролировали китайцы и корейцы. Общий вывоз *Laminaria sacharinum* из Владивостока с 1876 по 1885 гг. составлял в среднем 150 214 пудов в год, на сумму 113 186 руб. Вывоз морской капусты облагался пошлиной, что давало казне около 20 000 руб. в год. В 1892 г. – 110 712 руб., в 1893 г. – 199 149 руб., в 1894 г. – 160 149 руб. (Никольский А. М. Приморская область).

⁷⁶ Никольский А. М. Приморская область.

3 табачные фабрики, разбросанные по трём областям, мясной консервный завод во Владивостоке и 28 рыбных консервных заводов на Камчатке не могли обеспечить даже внутренний рынок достаточным количеством продукции⁷⁷. Многие из этих предприятий принадлежали иностранцам. Приходится признать, что защищённый войсками русский Дальний Восток экономически находился в полузависимом положении, что не делало чести ни центральному, ни местным властям.

Об особенностях торговли в сельской местности. Дальний Восток в период Российской Империи не был урбанизированным регионом. Основанные переселившимися на Восток крестьянами и казаками сёла, посёлки и станицы, стали фундаментом русского государства. Но для того чтобы закрепиться и укорениться на новом месте, переселенцы нуждались в значительных средствах (минимум 745 руб.)⁷⁸. Для обустройства на новом месте переселенцы получали не только денежную ссуду, которая не покрывала этих расходов⁷⁹ и выплачивалась небольшими частями⁸⁰, но и предметы, необходимые для обустройства на новом месте. По правилам, регламентирующим снабжение переселенцев⁸¹, переселяющиеся за Байкал получали на каждую семью (помимо инструментов) корову, лошадь, две свиньи, две овцы, конскую упряжь, котёл железный или чугунный в 10 фунтов, 10 сажень верёвок, семена для посева⁸², продовольствие на 18 месяцев⁸³. Теоретически этого хватало семье, чтобы закрепиться на новом месте и продержаться до первого урожая. Но для этого необходимо было не только построить хотя бы землянку для себя и выданных животных, но и укрытие для муки и зерна, расчистить тайгу под пашню и огород и заготовить строительные материалы для капитального строительства. Но на практике новосёлы вели себя по-разному и по-разному у них складывались отношения с соседями. В Сибири и на Дальнем Востоке существовало негласное деление жителей на “старосёлов” и “новосёлов” и, соответственно, населённые пункты были “старосельские” и “новосельские”. Между ними суще-

⁷⁷ Літвінов В. В. Участь українців в колонізації Хабаровського краю... – С. 83–84.

⁷⁸ Дом из бесплатного лесного материала при постройке собственными силами – 150 руб.; три лошади – 300 руб.; упряжь к ним – 100 руб.; плуг – 60 руб.; две бороны – 10 руб.; телега и сани – 40 руб.; корова – 70 руб.; инвентарь – 15 руб. (Вакуленко О. Б. Переселенческая политика правительства в Приамурье (конец XIX – начало XX вв.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://геоамур.рф/sources/history/article/docs-x=10.php>). Что касается строительства дома на Дальнем Востоке, то С. В. Максимов приводит следующий интересный факт. На Амуре в станице Степной за вывоз одного бревна из реки приходилось платить 15 коп. (Максимов С. В. На Востоке... – С. 228). Посчитайте, сколько брёвен нужно для строительства добротного пятистенка, и в какую сумму обходилась новосёлам только транспортировка строительных материалов от реки к своему двору.

⁷⁹ 06.06.1904 г. был принят закон, согласно которому ссуда для переселенцев в Амурской области не превышала 200 руб., но на практике до 1909 г. средний размер ссуд не превышал 50–60 руб., в 1909 г. – 103 руб., а в 1910 г. – 110 руб. (Вакуленко О. Б. Переселенческая политика правительства в Приамурье...).

⁸⁰ Вакуленко О. Б. Переселенческая политика правительства в Приамурье...

⁸¹ Были установлены в 1807 г. иркутским гражданским губернатором Тресковым.

⁸² 12 пудов ржи или ярицы, 6 пудов ячменя и 1 пуд конопляных семян.

⁸³ Каждому переселенцу: муки ржаной по 36 пудов и соли по 1 фунту в месяц. Женщинам и детям полагалась половинная порция (Максимов С. В. На Востоке... – С. 137).

ствовали непрості відносини. Якщо переселенці попадали на необжитоє місце, то вони могли розраховувати тільки на себе, розходячись по своєму усмотренію залишені засоби і запаси, стаючи староселами. Але якщо вони отримували розподіл від Переселенческого управління в старосельську деревню, або попадали в район заїмки першовселенця, то їм не тільки приходилося просити дозволу у “общества” на “приселення”, але і оплачувати (грошима або отработкою) своє перебування в уже “освоєній” місцевості⁸⁴. Це приводило до майновому розшаруванню дальневосточного крістьянства. Особливі “відносини” були між казаків і крістьянами⁸⁵.

Але повернемося до забезпечення переселенців. Нам, живущим в ХХІ ст., не слід забувати, що в натуральному господарстві домашні тварини – це не тільки джерело доходу, але і предмет турботи, а нерідко і причина втрат. Багато переселенців відправлялися в дорогу “налегке” (особливо коли подорожували Сибірським трактом або здійснювали морські рейси, тобто до 1900 р.), розпродаючи свою живність вдома, щоб мати додаткові гроші для устроювання на новому місці. Але тільки відношення до домашніх тварин багатьом не тільки виходило бок, але і влітало навіть не в копійку, а в срібляний рубль. Ярким прикладом є історія з мишами і кішками.

Миші – не тільки джерело інфекційних захворювань, але і причина розорення багатьох торговців до сих пір. І справа не йде навіть про штрафи СЭС. Ці гризуни дуже прожорливі в самотності і, особливо, в стаях, в стані не тільки ліквідувати їстівні запаси у фізичних осіб і торгових компаній, але і

⁸⁴ Н. П. Задорнов так сформулював існуюче правило: *“Кто обжил тайгу, тому уж плати. Никуда, паря, не денешься. Рублей по пяти, по десяти ли теперь с хозяйства отдашь староселу”* (Задорнов Н. П. Амур-батюшка. – С. 18). Тим, хто не довіряє художественній літературі, пропонуємо звернутися до щоденника Н. Г. Гарина-Михайловського. **“2 августа 1898 г. Сретенск. ... В своё время казачество здесь сослужило большую службу. Без них, конечно, нельзя было бы России удержать в своих руках весь этот край. Но наступают другие времена, ... казаки являют уже в теперешнем виде серьёзные тормозы дальнейшей культуре края. Но в борьбе с переселенцами казаки пока имеют сильный перевес. Вся хорошая земля оказывается принадлежащей им, и переселенцев пускают только в такие трупы, откуда нельзя бежать. ... В Сретенске ... право селиться, строиться – всё зависит от казаков. Аренда высока и, кроме того, гнёт неграмотной и алчной администрации несносен”** (Гарин Н. Г. Из дневников кругосветного путешествия... – С. 46–47).

⁸⁵ Але такі ж відносини були і між казаків. С. В. Максимов писав, що казакі станиці Амазарської не займалися ні земледіллям, ні городництвом, а ходили наниматися копати городи і робити інші роботи в станицю Покровську в обмін на хліб (Максимов С. В. На Востоке... – С. 148). Старосели ризували першими облаштовувати дикий край, отримавши за це пільги в формі ділянки землі в 100 десятин на людину, за що їх і називали “стодесятиниками”. Більшість новоселів дочекалися проведення залізної дороги, втрапивши при цьому можливість користуватися пільгами, скасованими в 1900 р. Ці “особливі відносини” зберігалися, накопичувалися, а восени 1917 р. перетворилися в велику кров, проливану в краї більше 13 років (Литвинов В. В. Попытка решения большевиками аграрного вопроса и начало гражданской войны на Дальнем Востоке // Грані. – 1999. – № 6 (8). – С. 53; Литвинов В. В. Участь українців в колонізації Хабаровського краю... – С. 93–129).

объесть уши и носы у спящих людей. Это не страшилка, а свидетельства жителей станицы Вагановской и города Николаевска, записанные С. В. Максимовым. В европейской части России с мышами и крысами боролись кошки, но на новые места их не брали. Как результат, за кошку приходилось платить от серебряного рубля и выше⁸⁶. Что же касается живности, выдаваемой Переселенческим управлением, то её получение было не всегда радостным. В навигацию по рекам сплавливали всё и всех на плотках без должного ухода⁸⁷. Переселенцы получали (если получали⁸⁸) на руки нередко больных лошадей, коров, овец и т. д., что не способствовало их процветанию, но вводило в долги⁸⁹. Дело в том, что и русские, и китайские торговцы уже в первую зимовку старались ввести в долги новосёлов, торгуя с ними в кредит. Это было рискованно, так как многие вновь прибывшие в первую же весну умирали от цинги, а выжившие медленно возвращали долги. Но это же приводило к росту процентов за долг и накоплению новых долгов, так что торговцы богатели и оставались не в накладе. Вот как описывает Н. П. Задорнов цены на муку и пушнину у китайского торговца Гао Да-пу, хозяина бельговской лавки. Мешок⁹⁰ смеси пшенично-гороховой муки с древесным углём (*“чтобы мука сухой была”*) зимой стоил 2 руб. 80 коп., а весной 10 руб., и это притом, что хлеб, выпеченный из такой муки, быстро черствел. Шкурка белки оценивалась китайцем от 5 до 10 коп., чер-

⁸⁶ Максимов С. В. На Востоке... – С. 170, 329.

⁸⁷ О состоянии доставленных на плотках и баржах животных С. В. Максимов писал, что в станице Кольцов “не только телята, но и ягнята рождаются с зобами, с желваками” (Максимов С. В. На Востоке... – С. 178), в станице Степная: “скот, приплавленный на пароме, и здесь не выдержал: лошади пали, овцы ослепли”. Причину местные казаки видели в корме, которым животных кормили во время сплава, и в том, что животные застудили ноги, путешествуя по реке (Максимов С. В. На Востоке... – С. 228). Подобную картину описывал и Н. П. Задорнов: “Корова была не старая и смирная, но либо как следует не раздоенная, либо испорченная. ... Наталья предполагала, что вымя запустили на барже, где за коровами не хотя ухаживали каторжанки” (Задорнов Н. П. Амур-батюшка. – С. 72).

⁸⁸ С. В. Максимов писал, что из предписаний областного начальства он узнал, что: *“Слышались жалобы казаков на сплавщиков, шедших с паромом: сплавщики-солдатики, растерявши или даже истребивши в пищу казённый скот, угоняли казачий...”* (Максимов С. В. На Востоке... – С. 178). “Потерянный” казённый скот, предназначенный новосёлам, нередко продавался тем, кто жил выше по течению и уже успел укорениться на новом месте, имея живые деньги. Хотя, вероятно, многие из “нерадивых” сплавщиков не смогли устоять перед соблазном погреться изнутри водкой или спиртом в обмен на “казённую живность”.

⁸⁹ В статье В. Д. Иванова и О. И. Сергеева “Взаимоотношения уссурийских казаков с приграничным населением сопредельных территорий (2-я половина XIX – начало XX вв.)” ([Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://primorye.fareastgeology.ru/kazaki/kazak9.htm>) приведена любопытная информация: *“Строевой конь стоил, к примеру, в 1894 году до 500 рублей, тогда как корова – 25–75 рублей, рабочая лошадь – 150–200 рублей”*. “Строевой конь” – конь, отвечающий критериям для службы в кавалерии, приобретался казаком на свои деньги, как и вся амуниция и униформа. Здесь интересны дальневосточные цены на домашних животных, особенно если учитывать цены на пушнину в регионе, приведенные ниже. Автор предлагает читателю самостоятельно рассчитать, сколько лисьих, енотовых или соболиных шкурок нужно было отдать дальневосточнику за рабочую лошадь или корову.

⁹⁰ Вес мешка не указан, поэтому автор лишь предполагает, что в нём был пуд.

нобурка 4 руб., хотя в Николаевске эту же лисью шкуру американские купцы купили за 20 руб.⁹¹ Норма прибыли очевидна. Но перейдём от художественной литературы к воспоминаниям современников. Вот как описывает С. В. Максимов цены на пушнину в начале 1860-х годов. В станице Вагановской за лисицу давали 2 и 4 руб. серебром. В станице Пашкова купцы покупали соболей за 5–6 руб. серебром, а самых лучших – за 8 и 10 руб. серебром. В станице Степной гольды подняли цены на соболя с 3 руб. до 8. В станице Дежнёва шкура енота стоила 2 руб. серебром⁹². О ценах на пушнину в конце 1860-х писал и Н. М. Пржевальский. В Хабаровке (современный Хабаровск) в 1867 г. шкура соболя стоила от 4 до 8 руб. серебром, и, по свидетельству местных купцов, за лето сюда ввозилось до 20 тыс. шкурок только этого зверя⁹³. Антон Петрович Сильницкий в своих воспоминаниях приводит сведения и о ценах на камчатскую пушнину. На пушном аукционе 1903 г. в Петропавловске соболя продавались не по 10–15 руб., как раньше, а по 75–125 руб., хотя в Америке они стоили от 200 до 400 руб.⁹⁴ В. С. Пикуль продолжил эту тему. По его словам, шкуру лисы чернобурки можно было купить у охотника камчадала за 10 руб., в Петропавловске она же стоила больше 100 руб., а в САСШ – уже более 1000 дол.⁹⁵

Маргарет Митчелл напишет “Унесённые ветром” лишь в 1936 г., и реконструкция Юга только начиналась, когда Н. М. Пржевальский охарактеризовал торговавших на Дальнем Востоке как “саквояжников”. “Таковыми-то спекуляциями и наживают себе деньги все аферисты, которые являются сюда нищими, а через несколько лет уже ворочают большими капиталами. Они сами открыто говорят, что “если на один рубль нельзя заработать в год три, то не стоит денег брать в руки”⁹⁶. К 1910 г. китайские торговцы, благодаря долговым обязательствам, контролировали значительные слои дальневосточной деревни. Это вызывало обеспокоенность части местной администрации, но не более. По признанию Приамурского генерал-губернатора П. Ф. Унтербергер, механизмов решения этой проблемы не было, ведь китайские торговцы создавали конкуренцию и способствовали снижению цен на товары⁹⁷.

Большинство переселенцев на Восток ехали за “лучшей жизнью”. А лучшая жизнь у большинства во все времена отождествляется с богатством. Для того, чтобы расчистить выделенный участок тайги под пашню, нужны были рабочие руки. В более выгодном положении оказывались патриархальные семьи, так как семье из двух человек это было не под силу. Поэтому многие из новосёлов больше времени

⁹¹ Но далеко не все охотники могли себе позволить оставить семью и хозяйство, чтобы отвезти добытую пушнину в город и получить за неё более высокую цену, так как поездка занимала несколько месяцев (Задорнов Н. П. Амур-батюшка. – С. 79–80, 205).

⁹² Максимов С. В. На Востоке... – С. 171, 211, 225, 229.

⁹³ Пржевальский Н. М. Путешествие в Уссурийском крае 1867–1869 гг. – С. 46.

⁹⁴ Сильницкий А. П. 14 месяцев службы на Камчатке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.kamlib.ru/library.php?page=res6_rf_coll_s4

⁹⁵ Пикуль В. С. Богатство. – С. 252

⁹⁶ Пржевальский Н. М. Путешествие в Уссурийском крае 1867–1869 гг. – С. 48.

⁹⁷ Унтербергер П. Ф. Приамурский край 1906–1910 гг. – С. 197.

проводили в тайге, добывая меха, заготавливая дрова для пароходов или разыскивая золотые россыпи, а не на пашне.

Торговля и промыслы на Дальнем Востоке превратили земледелие и огородничество из основного во вспомогательный вид экономической деятельности. Например, стоимость корня женьшеня достигала 1000 руб. за фунт (0,40951241 кг)⁹⁸. В 1908 г. В. К. Арсеньев так описал жизнь в селении Вятское на Амуре: “Живут они с достатком и занимаются зимним извозом и доставкой дров на пароходы. Земледелие не в почёте потому, что нигде поблизости нет хорошей земли, а так же потому, что есть другие, более выгодные заработки. ... Один пуд осетровой рыбы продавался по 40 руб., а пуд чёрной икры – по 320. Если ход кеты был удачный, то средняя семья, из четырёх взрослых душ, могла поймать столько рыбы, что, продав её в посоленном виде, за вычетом всех расходов на соль, бочки, фрахт и пр., она не только обеспечивала себя до нового улова, но даже откладывала значительную сумму денег на чёрный день”⁹⁹.

Вера Казимировна Кетлинская в романе “Мужество”¹⁰⁰ даёт такую характеристику экономической деятельности жителей села Пермское¹⁰¹. “В двадцать девятом прошло у нас раскулачивание. А кулаков было полсела. ... Крепкое было село. Кулацкое гнездо. Хозяин к хозяину – богачи, купцы. Которые покрупнее – по восемь домов имели. Сыновей учили в городском училище. Сыновей выводили в офицера, в купцы. Здесь народ жил богатеюще. Не чистое богатство, да скорое. В три года богатели. ... Первая статья – почтовая гоньба. Зимой гоняли почту по всему Амуру насквозь от Хабаровска и до Охотского моря. От почтового ведомства давались подряды с торгов. Допустим, восемь пар лошадей. Вот он берёт подряд на семьсот пятьдесят рублей с пары. А у самого, скажем, четыре пары. Остальные четыре от бедноты берёт. И ведь как делали! Идёт к нему бедняк: “Степан Иванович, возьми почту гонять”. ... “Триста рублей” ... Так и опутает¹⁰². ... Вторая – торговля. Наш кулак – торговый кулак. Купцы. В марте месяце нарты снаряжают и на собаках – в стойбище к гольдам. ... Скупают пушнину. Деньгами не платят, а всё товарами. За бутылку водки по десять соболей брали. А потом, весною, нагрузят баркас и по Амуру вверх на Сунгари или Сахалин¹⁰³. Через границу китайцам продавали. Тоже доходная статья. А теперь рыба. Рыбалки были от общества, и в ход рыбы¹⁰⁴

⁹⁸ Никольский А. М. Приморская область.

⁹⁹ Арсеньев В. К. В горах Сихотэ-Алиня // Арсеньев В. К. Сквозь тайгу: повести и очерки. – М.: Вече, 2015. – С. 7–8.

¹⁰⁰ Написан с 1934 по 1938 гг.

¹⁰¹ На этом месте в 1930-е годы был построен город Комсомольск-на-Амуре.

¹⁰² 450 рублей чистой прибыли с одной пары не своих лошадей.

¹⁰³ Это китайский город Сахалинь, находившийся на Амуре, напротив русского города Благовещенск, который не стоит путать с остроом Сахалин. К сожалению, во время подготовки к печати одной из статей автора (Литвінов В. В. Російський державний кордон на Далекому Сході як один із факторів, що впливав на загострення громадянського протистояння в період соціальних конфліктів початку ХХ ст. // Історія торгівлі, податків та мита. – 2012. – № 1 (5). – С. 105) редакторы исправили его на остров Сахалин, внося ошибку в изложение фактов.

¹⁰⁴ Во время нереста.

на рыбалке очередь, кому сеть запускать. Так у кулака сеть двести аршин, а у бедноты двадцать пять. ... Или взять – дрова. Дрова в зиму заготавливали для пароходов и складывали на берегу штабелями. ... Продавали больше на муку, на соль, на сахар. ... Бедняку тут соваться нечего. Вот он и продаёт кулаку заранее, а уж тот сразу перепродает с прибылью. Вот они – доходные статьи”¹⁰⁵. И заметьте, ни слова о земледелии или огородничестве, только промыслы. Тем читателям, которые попробуют поставить под сомнение материал, собранный В. К. Кетлинской, предлагаю перепроверить его в доступных ныне дореволюционных источниках. Подтверждение данных о приоритетном развитии промыслов над земледелием можно найти в статье Кауфмана об Амурской области, написанной в начале XX в. “Из промыслов главные – охота и звероловство, дающие населению до 100 000 руб. ... Рыбный промысел дает до 200 000 руб. ... Лесной промысел, в виде заготовки и доставки лесных материалов в Благовещенск и дров на пароходы, дает казачьему населению Верхне-Амурского района до 300 000 руб. ... Казачьи станицы пользуются доходом от почтовой гоньбы, содержат тракт вдоль Амура, и зарабатывая до 300 000 руб. Крестьяне, главным образом молокане, зарабатывают не менее 200 000 руб. перевозкой грузов на прииски. Золотопромышленность играет огромную роль в жизни населения области, как непосредственно, доставляя разнообразные заработки и выгодный сбыт продуктов и **способствуя поддержанию на высоком уровне, как цен продуктов сельского хозяйства, так и заработной платы**”¹⁰⁶.

Какие же из этого можно сделать выводы? Как видим из приведённой выше цитаты, никакой угрозы в сложившемся положении А. Кауфман не видит, даже считает позитивным для развития области высокие цены на сельскохозяйственные продукты. Но автор придерживается иной точки зрения. Увлечение промыслами приносило быстрый доход¹⁰⁷, но шло в ущерб земледелию, которое, благодаря природным условиям, оставалось дорогим (особенно на фоне стоимости маньчжурского зерна). Чтобы не быть голословным, предлагаю Вам рассмотреть следующие цифры. В статье А. М. Никольского содержится информация о стоимости хлебных поставок в Приморье. Если пуд зерна, завезенный из Европейской России, изначально стоил от 2 рублей и выше, то местный хлеб поставлялся в казну по 1 руб. 30 коп. за пуд. Данные по закупкам интендантским ведомством местного хлеба свидетельствуют, как минимум, об увеличении его производства. В 1884 г. было закуплено 41 000 пудов, а в 1887 г. – 221 000 пудов¹⁰⁸. Но при этом отсутствуют данные о ценах и объёмах импортированного зерна в регион. Эту информацию можно найти в ранее цитируемой работе Д. И. Бойко-Павлова и Е. П. Сидорчука. “В Приморье конкуренция дешёвого импортного хлеба (цена до-

¹⁰⁵ Кетлинская В. К. Мужество: Роман. – М. : Молодая гвардия, 1955. – С. 69–70.

¹⁰⁶ Кауфман А. Амурская область (дополнение к статье). По некоторым данным, заработок рабочего на амурских золотых приисках составлял 100 руб. в месяц. Но подробнее этот вопрос раскрыт автором в: Литвинов В. В. Борьба с контрабандой и нарушениями правил торговли...

¹⁰⁷ 6 приамурских казачьих станиц имели в 1901–1902 гг. более чем миллионный годовой оборот; в селе Ивановское он составил более 100 000 руб. (Кауфман А. Амурская область (дополнение к статье)).

¹⁰⁸ Никольский А. М. Приморская область.

ходила до 50 коп. за пуд пшеницы и 30 коп. за пуд ржи) делала зерновое хозяйство нерентабельным. ... В Приморскую область ежегодно ввозилось до 5 млн пудов хлеба. Общий дефицит Приамурского края в хлебе равнялся в среднем 6–9 млн пудов в год. В 1914 г. на Дальний Восток было ввезено 905 млн пудов продовольственного зерна и 400 тыс. пудов семян масличных культур, а вывезено 0,5 млн пудов овса. Амурское крестьянство продало за пределы области 2,3 млн пудов продовольственного и 3,1 млн пудов фуражного зерна. В том же году крестьяне и промысловики (Амурской области) купили 1,7 млн пудов хлебного и 0,9 млн пудов фуражного зерна”¹⁰⁹. Таким образом, основным поставщиком продовольственного зерна для Приморья была Маньчжурия, в меньшей степени – для Амурской области. Катастрофические последствия подобной зависимости проявились уже в начале 1918 г. О чём можно прочесть в воспоминаниях М. И. Губельмана: “В Приморье в то время не хватало своего хлеба, приходилось ввозить его из Маньчжурии. В начале 1918 г. по требованию американских и японских дипломатов харбинский консульский корпус совместно с управляющим Китайско-Восточной железной дорогой ... Хорватом, директором-распорядителем Русско-Азиатского банка Путиловым и другими главарями контрреволюции на Дальнем Востоке заставил маньчжурских чиновников закрыть границу и не пропускать хлеб, закупленный органами Советской власти для Приморья. Так была начата экономическая блокада Дальнего Востока, имевшая цель задушить Советскую власть в крае костлявой рукой голода”¹¹⁰. Образно, но верно. Сомневающимся в том, что голод из-за продовольственного эмбарго возможен, следует помнить, во-первых, что это военное преступление против человечества, за которое не предусмотрен срок давности. Во-вторых, применительно к русскому Дальнему Востоку в 1918–1922 гг., следует посетить Хабаровский краевой краеведческий музей им. Н. И. Гродекова. Часть экспозиции воссоздаёт обстановку одного из кафе во Владивостоке в период гражданской войны. На столике выставлено меню. Беглое знакомство с этим свидетелем эпохи, отпечатанным полихромным типографским способом, скажет, что, как минимум, в городе всё обстояло благополучно. Судите сами: “Меню. Разные закуски, китайские и европейские. 1. Суп из ласточкиных гнёзд. 2. Плавники акулы. 3. Краб с ростками бамбука. 4. Жареная серебряная рыба. 5. Тушёная утка. 6. Грибы по постному способу. 7. Сладкое “Восемь талисманов”. Кофе и фрукты”¹¹¹. Но присмотритесь, и Вы увидите отсутствие цен. Это означает, во-первых, что цены на эту экзотику регулярно росли, учитывая инфляцию, так что владельцу заведения было не выгодно регулярно обновлять “Меню” в типографии. А во-вторых, свидетельствует об активной деятельности Его Величества Чёрного Рынка. Но эта сторона торговой жизни русского Дальнего Востока описана автором в одной из ста-

¹⁰⁹ Бойко-Павлов Д. И., Сидорчук Е. П. Так было на Дальнем Востоке. – С. 15. Авторы ссылаются на работу Брянского А. М. Крестьянское хозяйство Дальневосточной области. – Хабаровск. – 1926. – С. 136.

¹¹⁰ Губельман М. И. Борьба за советский Дальний Восток. – С. 72.

¹¹¹ Текст “Меню” подан автором в современной орфографии. Читатели, не имеющие физической возможности посетить Хабаровск, могут обратиться к фотографиям экспозиции этого музея на сайте: <http://dkphoto.livejournal.com/218508.html?thread=11068300>

тей¹¹². Обращает на себя внимание и то обстоятельство, что текст написан на русском языке, а не на любом ином. Так что комментарий составителей виртуальной экскурсии о “состоятельных интервентах” выглядит несколько спорным. Вряд ли все интервенты (даже офицеры) в совершенстве владели русским языком, да и цены для них бы указывались в долларах, фунтах, иенах или иных валютах стран Антанты, ходивших на Дальнем Востоке в те годы.

Порочность узко ориентированной на экспорт экономики, в которой была задействована большая часть населения региона, привела к потере части суверенитета в мирное время и серьёзным проблемам в годы войны.

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Подводя итог освещению развития торговли на русском Дальнем Востоке в литературе и доступных источниках, следует отметить, что они выгодно дополняют друг друга, восполняя имеющиеся пробелы, и позволяют даже в условиях Днепропетровской области составить представление о развитии и особенностях торговли на Востоке России более 150 лет назад. Автор также поддерживает мнение Д. И. Бойко-Павлова и Е. П. Сидорчука о том, что государство в этом регионе утратило контроль над внешней и внутренней торговлей, уступив его частному преимущественно иностранному капиталу. Это стало стратегической ошибкой, стоившей вначале потери, как минимум, продовольственной безопасности, а впоследствии и многих жертв в годы гражданской войны и военной интервенции, так как одной из официальных причин действий государств Антанты стала защита жизни и имущества иностранных подданных. С 1918 по 1922 гг. промышленность края была разрушена, сельское хозяйство пришло в упадок, действовала лишь торговля. Именно торговля и стала первой восстановившейся отраслью дальневосточной экономики. Частично этому способствовали нэп и отсутствие на Дальнем Востоке политики военного коммунизма, но, по мнению автора, большее влияние имели исторически сложившиеся традиции торговли местного населения и налаженные десятилетиями связи как с поставщиками, так и с потребителями. Обратимся к цифрам. К апрелю 1924 г. приблизительно 60 % торгового оборота (включая оптовую торговлю) приходилось на частный капитал. Причём в “деревне и отдельных таёжных золотопромышленных районах” государство и кооперация имели “совершенно ничтожные” позиции. Наибольшая покупательская способность населения сохранялась в Приморской области. Так, если в 1921 и 1922 гг. торговый оборот всего Дальнего Востока (без Приморской области) равнялся 43 млн руб. и 35 млн руб. соответственно, то в 1923 г. (вместе с Приморьем) – 136 млн руб. Если сравнивать обороты во внешней торговле за 1923 г., то стоимость ввезённых товаров равнялась 17½ млн руб., а вывезено было на 20¼ млн руб. Торговые обороты контрабандистов в этот же период (по самым скромным подсчётам) достигли 12 млн руб.¹¹³

¹¹² Литвинов В. В. Борьба с контрабандой и нарушениями правил торговли...

¹¹³ Борьба рабочего класса за восстановление и развитие промышленности Дальневосточной области : Резолюция 6-й Дальневосточной областной партийной конференции об экономике. 20–24 апреля 1924 года // Сборник материалов и документов. – Хабаровск, 1962. – С. 119.

УДК 930.1(477)(092)

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ “МОТИВИ” В “КИЕВСКОЙ СТАРИНЕ”**В. І. Воронов****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)**

Проаналізовано публікації на сторінках “Киевской старины”, присвячені подіям соціокультурного й наукового життя на Катеринославщині наприкінці XIX – початку XX ст. З’ясовано напрями і зміст презентації здобутків місцевих істориків у періодиці, досліджено спроби реалізації ними власного наукового потенціалу в рамках створення дослідницьких і видавничих центрів, інституцій і громадських організацій, підготовки й проведення наукових форумів, започаткування та здійснення перших цілеспрямованих історичних, археологічних, етнографічних обстежень регіону. Встановлено, що власне факт їх передруку в такому часописі сприяв перенесенню головних наукових напрацювань місцевих учених до контексту загальноукраїнського наукового історичного процесу.

Ключові слова: Катеринославське наукове товариство; музей імені О. Поля; Катеринославська вчена архівна комісія; Д. І. Яворницький; XIII археологічний з’їзд у Катеринославі; археологія; етнографія; регіональна та центральна періодика.

The article analyzes “Kievskaya Starina” publications devoted to the events of socio-cultural and scientific life in Katerynoslav region in the late XIX-th and early XX-th centuries. Author ascertained guidelines and content of local historians achievements in periodicals; studied attempts to implement their own scientific potential as a part of research and publishing centers, institutions and NGOs, preparation and holding of scientific forums, foundation and implementation of the first targeted historical, archaeological and ethnographic surveys of Katerynoslav region. It is stated that the fact of reprinting these publications in this periodical helped to transfer major scientific developments of local scientists to nationwide scientific historian process.

Key words: Katerynoslav scientific society; museum named after O. Pol; Katerynoslav academic archive commission; D. I. Yavornytskyi; the XIII archaeological Congress in Katerynoslav; archeology; ethnography; regional and national periodicals.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що протягом майже всього XIX ст. соціокультурні процеси, різноманітні прояви наукового життя в Катеринославі, як ще досить молодому губерньському центрі Російської імперії, майже не спостерігались або мали доволі слабку й малопомітну для впевненої фіксації динаміку. Однак уже на рубежі двох століть ситуація докорінно змінилась. Безумовно, це було прямо пов’язано з “промисловим бумом”, який охопив регіон, а як його результат – зі значною активізацією суспільного, культурного і наукового життя в губерньському місті в усіх його проявах. Останнє, своєю чергою, зумовило хоча й повільне, але водночас поступове й неухильне формування в Катеринославі професійного

© В. І. Воронов, 2016

середовища вчених (навіть незважаючи на відсутність університету і необхідної кількості висококваліфікованих науковців), зокрема й появу “цеху істориків”, які майже відразу розпочали досить активне вивчення регіональної (і не тільки) історії.

Активізація цих процесів доволі рельєфно відбилась на сторінках періодики, причому не лише місцевої (периферійної), але й частково центральної, наприклад, київської. Показовою в цьому контексті може вважатись поява своєрідних “катеринославських мотивів”, тобто зафіксованих сюжетів про окремі прояви та головні напрями соціокультурного, громадського й наукового життя регіону у вигляді стисло висвітлення їх на сторінках одного з ключових історико-літературних часописів тієї доби “Киевской старины” (далі – “КС”).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексний аналіз усіх публікацій на сторінках “КС”, які стосуються Катеринослава та Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст., здійснюється вперше. Однак окремі аспекти щодо висвітлення на сторінках часопису головних здобутків місцевих істориків, краєзнавців, археологів, етнографів розглянуто в досить ґрунтовній монографії М. Палієнко, присвяченій “КС” як показовому феномену розвитку української історичної науки та літературознавства того часу¹. Крім того, деякі замітки і статті із цього періодичного видання раніше вже використовувались та аналізувались сучасними істориками в процесі вивчення діяльності Катеринославської вченої архівної комісії (наприклад, публікації С. Абросимової², О. Журби³, М. Кавуна⁴). Звертались сучасні історики з міста на Дніпрі й до публікацій у “КС”, які стосуються підготовки, організації та проведення тут XIII археологічного з’їзду в 1905 р. (зокрема, праці О. Каковкіної⁵, С. Світленка⁶, І. Яременко⁷ та ін.). Також окремі

¹ Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : Темпора, 2005.

² Абросимова С. В. Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.). – 1993. – Вип. 1. – С. 1–5 та ін.

³ Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 34–46 та ін.

⁴ Кавун М. Е. Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південної України // Краєзнавство. – 2013. – № 5. – С. 13–19.

⁵ Каковкіна О. Н. К историографии Археологических съездов // Проблемы археологии Поднепровья. – 1995. – С. 138–157; Каковкіна О. М. Археологічні з’їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1998; її ж. Місце археологічних з’їздів у дослідженні пам’яток Півдня України // Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчю XIII археологічного з’їзду, листопад 1995 р. – Дніпропетровськ : Пороги, 1995. – С. 42–44.

⁶ Світленко С. І. Д. І. Яворницький і XIII Археологічний з’їзд в Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті. – 2005. – Вип. 3. – С. 21–34.

⁷ Яременко І. І. XIII археологический съезд: подготовительный этап // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1993. – С. 123–133; Яременко І. І. Археологія

публікації з періодичного видання залучали попередні дослідники в процесі вивчення Катеринославщини в суто історико-краєзнавчому ракурсі для дослідження становлення й розвитку колекціонерської та меценатської діяльності в регіоні⁸ тощо.

Мета статті – аналіз інформаційних можливостей добірки тематичних публікацій на сторінках часопису “КС”, які стосуються характеристики окремих найпомітніших показників і проявів активізації громадського життя в Катеринославі на рубежі XIX–XX ст., зокрема розвитку культури, освіти та історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Якщо протягом перших 15 років з початку публікації часопису в 1882 р. там майже не фігурувала навіть назва міста Катеринослава, то, починаючи з рубежу двох століть, практично в кожній його книзі наявні відразу декілька невеликих заміток і повідомлень, які прямо стосуються мистецьких, освітніх і наукових подій на Катеринославщині, містять інформацію про діяльність різноманітних місцевих наукових і суспільних інституцій, товариств, комісій, окремих громадських, наукових і культурних діячів регіону тощо. За неповними підрахунками, лише за проміжок з 1899 до 1905 рр. включно таких публікацій у часописі налічується близько 50. Слід зазначити, що практично всі вони не мають указівки на прізвище автора. Цілком можливо, що вони готувались редколегією видання за матеріалами місцевої преси, оскільки у той час у “КС” існувала своєрідна рубрика під умовною назвою “Повідомлення з місць” (до речі, там публікувались невеликі замітки, які стосувались не лише Наддніпрянщини, але й Галичини, Волині, Поділля та інших українських земель). На користь цього свідчать відсилання майже в кожному “катеринославському” повідомленні на місцеві періодичні видання, зокрема “Вестник Юга”, “Екатеринославский листок”, “Приднепровский край” тощо.

За власне тематичною ознакою всі такі матеріали можуть бути умовно поділені на декілька змістовних груп: по-перше, повідомлення про діяльність Катеринославського наукового товариства і музею імені О. Поля, який тоді функціонував при ньому; по-друге, інформація щодо проведених відкритих публічних лекцій професора Д. І. Яворницького з археології, історії запорозького козацтва та загалом історії України; по-третє, замітки, які відображали поступову й неухильну інституціоналізацію історичної науки в регіоні, і, зокрема, зафіксували започаткування й перші кроки діяльності Катеринославської губернської вченої архівної комісії; по-четверте, повідомлення-звіти про археологічні розкопки на території губернії та їх головні результати; нарешті, по-п’яте, публікації про підго-

в житті і науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04. – Дніпропетровськ, 1994.

⁸ *Абросимова С. В.* Д. Яворницький і розвиток краєзнавства в Україні // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник : матеріали I Міжрегіон. іст.-краєзнав. конф. (8–9 жовтня 1998). – Дніпропетровськ : ДНУ, 1998. – С. 16–22; *Абросимова С. В., Архіпова Т. А., Степаненко Н. О.* З історії меценатства та колекціонерства на Катеринославщині. Кінець XIX – початок XX ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1993. – С. 64–72; *Абросимова С. В., Журба О. І.* З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. // Дослідження з історії Придніпров’я: Соціальні відносини та суспільна думка. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 63–67; *Швидько Г. К.* Нарис історії вивчення краю // Січеславщина: краєзнавчий альманах. – 1997. – Вип. 1. – С. 4–18 та ін.

товку до проведення в місті XIII археологічного з'їзду, зусилля місцевих наукових кіл і підготовчих комітетів у регіонах Російської імперії щодо його належного організаційного та інформаційного забезпечення.

У рамках першої тематичної групи вирізняється публікація від 1902 р. під назвою “Работы музея Научного общества в Екатеринославе”⁹, де повідомляється про підготовку товариством опитувальних аркушів для тих, хто цікавиться “археологічними, етнографічними та побутовими особливостями” краю, згідно з якими пропонувалося збирати такі матеріали всім охочим до подібного заняття. Як свідчить замітка, у планах інституції також було складання програми “з етнографії, історії, палеонтології, археології та пісенної творчості краю”, яка б дозволила завдяки безкоштовному відвідуванню музею надати “публіці картинне уявлення про природні та історичні багатства” регіону, а також “про його історичне минуле”¹⁰. Також повідомлялося, що один із керівників товариства, Антін Синявський, опікується укладенням каталогу “всіх предметів музею” та розподілом їх за відділами (кам'яний вік, бронзовий вік, козацький період тощо). Водночас наголошувалось на досить “індиферентному” ставленні до справ товариства й музею з боку місцевої інтелігенції та неналежне задіяння в цих процесах місцевої молоді¹¹.

Ще в одній публікації із цієї тематичної групи містилось повідомлення, що у зв'язку з початком підготовки до проведення XIII археологічного з'їзду серед місцевих землевласників загалом спостерігалось досить щире прагнення посприяти проведенню товариством розкопок на землях, які їм належать. На засіданні правління наукового товариства від 7 вересня 1902 р. (тут і далі всі повні календарні дати подаються, як і в оригіналі, за старим стилем, тобто за юліанським календарем) Д. І. Яворницький запропонував пункти для наукових екскурсій і для виставок колекцій давніх пам'яток, які могли згодом надійти принаймні у тимчасове розпорядження цієї регіональної наукової інституції, а також охарактеризував нову колекцію козацьких знахідок¹².

На сторінках часопису також міститься інформація про окремі пожертви давніх пам'яток і старожитностей товариству й музею, який функціонував при ньому. Зокрема, в одному з повідомлень ідеться про те, що відомий український історик В. Б. Антонович передав до музею О. Поля “все, що ним було знайдено або доставлено йому протягом 40 років з Катеринославської губернії”¹³.

В одній із книг часопису була вміщена замітка “Проект устава музея А. Н. Поля в Екатеринославе”¹⁴. Тут підкреслено, що 9 лютого 1903 р. його було ухвалено на засіданні ради музею. Цікаво, що, згідно зі ст. 1, музей проголошу-

⁹ Работы музея Научного общества в Екатеринославе // Киевская старина (далее – КС). – 1902. – Кн. 7–8. – С. 26–27.

¹⁰ Там само. – С. 26.

¹¹ Там само. – С. 27.

¹² Деятельность научного общества в Екатеринославе // КС. – 1902. – Кн. 10. – С. 29–30.

¹³ Пожертвование Научному обществу в Екатеринославе // КС. – 1902. – Кн. 12. – С. 184–185.

¹⁴ Проект устава музея А. Н. Поля в Екатеринославе // КС. – 1903. – Кн. 3. – С. 160.

вався насамперед “освітньою установою”, метою якої є, по-перше, “слугувати збірним пунктом для відомостей про місцеві природничі й промислові творіння, а також про побутові особливості жителів губернії”; по-друге, “бути місцем зберігання для лекцій і книг, які мають освітнє і наукове значення” і, по-третє, через лекції та книги “поширювати історичні, природничо-історичні й технічні знання”¹⁵. Згідно зі ст. 2, у музеї мали бути такі відділи: історичний (з підрозділами археологічним, нумізматичним тощо); природничо-історичний (він мав поділятися на етнографічний, промисловий, художній, педагогічний підвідділи); наукова бібліотека та відділ бібліографії¹⁶. У ст. 3 проекту статуту було спеціально наголошено, що вже тоді бібліотека музею складалася “з рукописів, книг, карт, креслень і малюнків, які відповідають його меті”¹⁷.

Серед публікацій у часописі є дві замітки під назвою “Музей А. Н. Поля в Катеринославе”¹⁸. В одній із них зазначено, що на середину 1903 р. музей займав дві кімнати в Потьомкінському палаці; тут здійснювались розбір і систематизація колекцій. Далі стисло переказано зміст експозицій основних відділів музею (кам’яного віку, бронзового віку, давньої кераміки, козацьких старожитностей, живопису, природничо-історичного, нумізматичного і наукової бібліотеки). Остання, згідно із цим повідомленням, уже тоді налічувала 200 томів, а разом з документами і старовинними актами – близько 1000 позицій¹⁹. Інша замітка переповідала головний зміст доповіді правління Катеринославського наукового товариства від 6 травня 1903 р. про кошти, виділені на будівництво приміщення музею. Також повідомлялось, що статут товариства був надісланий для подальшого його затвердження до Санкт-Петербурга²⁰.

У низці заміток на сторінках часопису подається інформація про відкриті лекції, які проводились не лише в Катеринославі, але й у повітових містах губернії. Ці публікації становлять другу тематичну підгрупу. Як засвідчують їхні матеріали, більшість таких лекцій прочитано особисто Д. І. Яворницьким. Зокрема, 3 і 4 квітня 1902 р. у м. Новомосковську вчений прочитав публічні лекції на теми “О Запорожье в остатках его” та з археології краю, а 10 квітня – “Смена народностей в Южной России”²¹. У часописі можна знайти ще принаймні три повідомлення про публічні лекції, прочитані Д. І. Яворницьким²². Окремі з них відомий історик-козакознавець прочитав поза межами Катеринославської губернії²³. Подібні

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Музей А. Н. Поля в Катеринославе // КС. – 1903. – Кн. 5. – С. 107–108; Музей А. Н. Поля в Катеринославе // КС. – 1903. – Кн. 6. – С. 182–183.

¹⁹ Музей А. Н. Поля в Катеринославе // КС. – 1903. – Кн. 5. – С. 108.

²⁰ Музей А. Н. Поля в Катеринославе // КС. – 1903. – Кн. 6. – С. 182–183.

²¹ Публичные лекции профессора Д. И. Эварницкого // КС. – 1902. – Кн. 6. – С. 171.

²² Лекции Д. Эварницкого по археологии // КС. – 1901. – Кн. 11. – С. 89; Лекции профессора Д. И. Эварницкого // КС. – 1900. – Кн. 5. – С. 92–93; Лекции профессора Д. И. Эварницкого // КС. – 1901. – Кн. 2. – С. 90.

²³ Лекции Д. И. Эварницкого по археологии в Лубнах // КС. – 1899. – Кн. 12. – Отд. 2. – С. 180.

публічні лекції також читались А. Синявським і на спеціальне запрошення Катеринославського наукового товариства професором Новоросійського університету (м. Одеса) О. Маркевичем.

Тепер перейдемо до аналізу публікацій з третьої тематичної групи. Питання щодо необхідності створення в Катеринославі губернської вченої архівної комісії вперше прозвучало на сторінках “КС” у 1899 р. У публікації “Предполагаемое открытие в Екатеринославе архивной комиссии” зазначено, що ідея М. В. Калачова про такі комісії почала реалізовуватися з 1884 р.²⁴ Далі перелічено завдання, поставлені перед такими комісіями міністерством внутрішніх справ Російської імперії, вказано на їх підпорядкованість директору Археологічного інституту в Санкт-Петербурзі (саме йому мали надсилатись копії з описів, покажчиків і звіти за рік від керівників комісій). Також у замітці зазначено, що на сторінках газети “Приднепровский край” неодноразово констатувалося, що “місто й губернія ставлять для роботи комісії доволі широке і вдячне поле діяльності” як щодо вивчення часу правління Катерини II, так і “славних днів” Запорозької Січі зокрема. Однак головна умова успішної діяльності комісії – наявність відданого справі керівника. Цікаво, що першою й головною турботою його в Катеринославі автор (або, можливо, автори) публікації вважають заходи, спрямовані на беззастережне повернення до Катеринослава “запорозького архіву”, “вивезеного звітти А. Скальковським”²⁵.

У замітці “Проект учреждения ученой архивной комиссии в Екатеринославе” також наголошено, що у зв’язку з необхідністю збирання та збереження археологічних пам’яток, документів і актів, які тоді були масово зосереджені при церквах, монастирях, окремих установах і у приватних осіб, нагально назріла потреба створення такої комісії саме в Катеринославі. Проголошувалося, що комісію її ініціативна група сподівається побудувати за зразком уже наявних, а її діяльність буде переважно “зосереджуватись на збиранні та зберіганні місцевих писемних пам’яток”²⁶. Далі повідомляється, що оскільки “прохання наукового товариства про надання йому прав комісії було відхилене за формальними причинами, то існує потреба організації саме окремої установи” такого характеру²⁷.

У наступній такій публікації зазначено, що вже отримано дозвіл на створення архівної комісії в Катеринославі²⁸. Тепер її головним завданням проголошувалося “збирання, впорядкування та вивчення архівних справ і документів, найважливіших в історичному та науковому аспектах, а також розшук, опис та пояснення пам’яток старовини”²⁹. Окрім того, автор замітки констатував, що в регіоні нако-

²⁴ Предполагаемое открытие в Екатеринославе архивной комиссии // КС. – 1899. – Кн. 6. – С. 141–143.

²⁵ Там само. – С. 142–143.

²⁶ Проект учреждения архивной комиссии в Екатеринославе // КС. – 1902. – Кн. 12. – С. 183

²⁷ Там само.

²⁸ К открытию в Екатеринославе ученой архивной комиссии // КС. – 1903. – Кн. 3. – С. 177.

²⁹ Там само.

пичилось дуже багато археологічних пам'яток, які потребували спеціального вивчення, а вже наявні наукові товариства та музеї не були спроможні повністю впоратись із цим завданням. Також, на його думку, на той час були недостатньо вивчені архіви різних губернських установ, а це було дуже потрібно для подальшого дослідження “південного краю” Російської імперії³⁰.

Цікаво, що вже в книзі за червень цього ж року містилось повідомлення про перше засідання Катеринославської губернської вченої архівної комісії, яке відбулось 23 квітня 1903 р.³¹ Публікація містить своєрідний стислий звіт про нього. Зокрема, в доповіді А. С. Синявського повідомлялось про те, що було зроблено комісією протягом першого місяця її роботи (замовлено матеріали, опубліковані іншими комісіями, запрошено до співпраці кількох відомих учених-істориків, зібрано кілька важливих рукописних пам'яток тощо). Згідно із цим повідомленням, на засіданні було вирішено просити губернські та повітові установи надсилати до комісії описи всіх давніх справ, щоб вона могла вирішити, що з них можна знищити, а що передати на подальше зберігання до архівів. Також планувалося запросити професора Новоросійського університету О. Маркевича прочитати в місті восени 1903 р. публічну лекцію з історії Катеринослава. Професор Д. І. Яворницький взяв на себе зобов'язання прочитати відкриті лекції в кількох повітових містах губернії. Ще одному члену комісії, С. О. Бродницькому, було доручено домогтись згоди на перевидання творів Єлагіна, який писав “романи й нариси, що стосувались побутової історії” міста в середині XIX ст.³² Однак слід констатувати, що після цієї публікації про подальші результати діяльності Катеринославської вченої архівної комісії на сторінках “КС”, на жаль, більше нічого не повідомлялось.

Наступну тематичну групу становлять опубліковані матеріали з повідомленнями про археологічні дослідження на Катеринославщині. Протягом 1902–1904 рр. на сторінках “КС” було вміщено шість таких публікацій. Зокрема, в одній із них ідеться про розкопки експедицією на чолі з А. Синявським кількох курганів і валів поблизу сіл Попівка, Кам'янка і Підгороднє Новомосковського повіту влітку 1902 р.³³ У замітці зазначено, що під час розкопок ставилося завдання зібрати матеріали для вивчення давнього населення регіону і з'ясувати, чи існували за тих часів зв'язки між лівим і правим берегами Дніпра. За даними публікації, розкопки дали доволі цінні наукові результати. Було відкрито “8 цінних погребальних типів”, знайдено багато важливих артефактів, які детально перелічені й стисло описані. У висновку наголошено, що ці поховання найімовірніше належать “осілому народу”, який мешкав у регіоні близько VII ст. до н. е.³⁴ Також заявлено про плани експедиції продовжити розкопки вже на лівому березі Дніпра і про передання знайдених артефактів у музей Катеринославського наукового товариства.

³⁰ Там само.

³¹ Заседание Екатеринославской архивной комиссии состоялось 23-го апреля // КС. – 1903. – Кн. 6. – С. 181–182.

³² Там само.

³³ Раскопки вблизи Екатеринослава // КС. – 1902. – Кн. 7–8. – С. 25–26.

³⁴ Там же.

Ще в одній публікації йдеться про нові надходження до музею протягом того ж року в результаті розкопок, очолюваних Д. І. Яворницьким. Зокрема, повідомляється про знайдення в низинній частині “саду князя Потьомкіна” решток давнього городища. Тут також дається інформація про розкопки поблизу с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії у маєтностях графа І. В. Канкріна (курган Лугова могила). Детально перелічуються знахідки експедиції, передані особисто відомим істориком до Катеринославського музею³⁵.

Про результати розкопок Д. І. Яворницьким того ж кургану Лугова могила йдеться ще в одній публікації³⁶. Тут перераховано численні знахідки експедиції (зокрема, описано унікальну добре збережену давньогрецьку керамічну вазу із загостреним днищем і двома ручками), подано характеристику особливостей поховань у більш ранніх і пізніших шарах кургану, звернено увагу на орнаментування окремих предметів, використання вохри давнім населенням із суто ритуальною метою. Сам курган названий однією з найбільш знакових археологічних пам'яток, досліджених упродовж літа 1902 р.

У середині 1903 р. на сторінках часопису вміщується ще одне повідомлення про розкопки Д. І. Яворницького, тепер вже в Павлоградському та Новомосковському повітах губернії³⁷. Зокрема, в с. Афанасівка поблизу Орелі на землях полковника С. Ільшанка експедицією на чолі з ученим було виявлено в одному з курганів двоколісну бойову колісницю, “пофарбовану яскравою кармінною фарбою, з прикрасами та залізною оковкою”. Під колесом було знайдено мідну посудину у формі глека та жіночий скелет із багатьма прикрасами (за припущенням автора публікації, це була царська особа). Серед прикрас названо велике бронзове дзеркало “зі східним орнаментом”, два великі золоті аграфи у вигляді корони, велику золоту фібулу, довгу срібну булавку, рештки золототканого одягу, срібний ківш, золотий перстень з дорогоцінним каменем, золоті ложечки, кільця золотих і срібних гудзиків³⁸. Згідно з даними публікації, всі знахідки з дозволу власника земель, на яких здійснювались розкопки, були передані до Катеринославського музею. Також у замітці повідомлялося про розкопки Д. І. Яворницьким двох курганів поблизу сіл Шандрівка і Татарбранка, де були знайдені поховання з човнами, видовбаними з цільного дуба, та дослідження близько 10 курганів у маєтностях С. Родзянки поблизу Попасної. Знайдення там декількох срібників дозволило зарахувати це поховання до XI–XII ст.³⁹

Більшість розкопок у регіоні на початку XX ст. здійснювалось не лише для поповнення колекцій музею, але й у рамках підготовки матеріалів для майбутнього XIII археологічного з'їзду. Про це, зокрема, свідчить публікація “О раскопках и приобретениях для областного музея в Екатеринославе, сделанных Д. И. Эвар-

³⁵ Раскопки Д. И. Эварницкого // КС. – 1902. – Кн. 10. – С. 28–29.

³⁶ Археологические раскопки профессора Д. И. Эварницкого // КС. – 1902. – Кн. 11. – С. 112–113.

³⁷ О раскопках Д. И. Эварницкого // КС. – 1903. – Кн. 7–8. – С. 39–41.

³⁸ Там же. – С. 40–41.

³⁹ Там же. – С. 41.

ничим”⁴⁰. Тут повідомляється про козацькі старожитності (запорозьку рушницю, залізний спис, козацьку люльку, два мідні каламарі, 10 курінних печаток тощо), знайдені й привезені ученим до музею. Також згадуються інші цінні для музею експонати, отримані ученим з рук приватних колекціонерів у Полтавській губернії (бюст Т. Шевченка, графин XVIII ст., колекція писанок), крім того добірка фото, серед яких знімок “єдиної у світі” бронзової вази, знайденої його експедицією в Херсонській губернії й переданої згодом на зберігання до Ермітажу⁴¹.

Власне археологічні здобутки науковців регіону на початку XX ст. були пов’язані не лише з Д. Яворницьким. Так, в одній публікації повідомляється про розкопки поблизу села Капулівки на місці колишньої Чортомлицької Січі зберігачем катеринославського музею Строменком⁴². Тут уміщена інформація про знайдення скелета знатного запорожця з рештками одягу і взуття, численних фрагментів кахлів (зокрема, майже цілої із зображенням лицаря-вершника з прапором у руці), предметів озброєння, рибальських знарядь, козацьких люльок тощо. Також Строменко оглянув давній чумацький віз у селі, надгробний козацький хрест із написом на ньому (він повністю поданий у публікації) та декілька запорозьких пам’яток у селі Грушівка, де, за переказами, колись розташовувалась пасіка славного Івана Сірка.

Слід підкреслити, що з невідомих нам причин, починаючи з 1904 р., публікації про подальші археологічні здобутки учених Катеринославщини на сторінках часопису вже не з’являються (за винятком матеріалів, які оприлюднювались у зв’язку з підготовкою до проведення в місті археологічного з’їзду, про що йтиметься далі).

Останню групу з десяти публікацій у часописі становлять замітки про підготовку до проведення в Катеринославі XIII археологічного з’їзду. Найбільш рання за часом появи була вміщена у грудневій книзі за 1902 р.⁴³ У замітці наголошено, що під час перебування в губернському центрі професора В. Антоновича з’ясувалося, що в місті бракує фахівців, які могли б збирати й готувати матеріали, необхідні для його проведення. Тому виконання цих завдань зголосились посприяти професори Київського, Харківського та Одеського університетів. Також зазначалося, що в рамках організаційного комітету з’їзду було визначено секції та їхніх керівників, які спрямовуватимуть їхню діяльність. Загальне представництво наукового відділу попереднього комітету було покладено на В. В. Курилова; В. Б. Антонович очолив відділ первісних старожитностей; Д. І. Яворницький – запорозьких; М. І. Петров – церковних; Є. К. Редін – пам’яток мистецтва; О. І. Маркевич – пам’яток археографії; Д. І. Багалій – “побуту господарського, домашнього і суспільного”. Серед очільників інших відділів фігурують професори М. М. Алексєєнко і М. Ф. Сумцов, гене-

⁴⁰ О раскопках и приобретениях для областного музея в Екатеринославе, сделанных профессором Д. И. Эварницким // КС. – 1904. – Кн. 1. – С. 19–20.

⁴¹ Там само. – С. 20.

⁴² Находки старины в Екатеринославском уезде // КС. – 1903. – Кн. 12. – С. 158–159.

⁴³ К XIII археологическому съезду в Екатеринославе // КС. – 1902. – Кн. 12. – С. 182–183.

рал-лейтенант Бранденбург та граф фон-Штерн⁴⁴. У замітці підкреслено, що попередній комітет розпочав свою діяльність із 1 грудня 1902 р., насамперед спрямувавши її на створення власних повітових підрозділів.

У лютневій книзі “КС” за 1903 р. міститься повідомлення про наступне засідання підготовчого комітету до проведення археологічного з’їзду⁴⁵. Зокрема, там наголошено, що воно відбулось 4–6 січня в Москві, в будинку Імператорського московського археологічного товариства, на чолі з графінею П. С. Уваровою за участю 60 депутатів. На ньому було досягнуто домовленості про те, що з’їзд має відбутись протягом 15–27 серпня 1905 р. у Катеринославі. На ньому працюватимуть ті ж дев’ять відділів або секцій, що й на попередньому XII харківському з’їзді. Депутати від міста (зокрема, Д. Яворницький та А. Синявський) підкреслили, що за ініціативою катеринославського губернатора Келлера створено місцевий оргкомітет на чолі з М. І. Миклашевським. Місцями проведення з’їзду мали стати Потьомкінський палац, корпус Вищого гірничого училища та нова споруда музею, яка повинна бути завершена до його початку.

Також у замітці визначено головні завдання, які слід було виконати в рамках підготовки до з’їзду, зокрема в галузі археології. Депутати констатували необхідність залучення до проведення цього наукового форуму найближчих університетів і провідних наукових товариств. На засіданні було розглянуто заявки на проведення наступного археологічного з’їзду, які надійшли від міст Єкатеринбург, Чернігів і Тифліс. У публікації повідомляється й про видання, присвячені з’їзду, зокрема про “Историю г. Александровска и его уезда” Я. Новицького⁴⁶. Публікація містить посилання на періодичні видання “Вестник Юга” та “Приднепровский край”.

У наступній за часом подібній публікації підкреслено, що на одному із засідань підготовчого комітету до з’їзду вирішувалось питання про права власності на цінні археологічні знахідки, здобуті під час розкопок у рамках підготовки до чергового археологічного форуму. Із цього приводу було вирішено вважати їх власністю саме з’їзду, а після його завершення передати новим власникам, відповідно до рішення Московського археологічного товариства, на кошти якого переважно й здійснювались обстеження та дослідження⁴⁷. До речі, його очільниця графиня П. С. Уварова для з’ясування ступеня інтенсивності підготовки міста до з’їзду особисто відвідала Катеринослав, свідчення чому можна знайти в одній із подальших заміток на сторінках “КС”⁴⁸.

Улітку 1903 р. у часописі було опубліковано витяг зі звіту комітету з проведення з’їзду, де, зокрема, зазначалось про певні організаційні проблеми у зв’язку з

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Заседание предварительного комитета по устройению XIII археологического съезда в г. Екатеринославе // КС. – 1903. – Кн. 2. – С. 98–101.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ В последнем заседании предварительного комитета по организации XIII археологического съезда в Екатеринославе // КС. – 1903. – Кн. 3. – С. 176–177.

⁴⁸ Поездка гр. П. С. Уваровой в Екатеринослав // КС. – 1903. – Кн. 5. – С. 112–113.

відсутністю в місті університету, а отже, й достатньої кількості “наукових сил”⁴⁹. Відповідно, згідно з матеріалами повідомлення до підготовки наукового форуму в місті були залучені переважно діячі громадських та деяких урядових установ, а також виборних дворянських інституцій. Водночас констатувалося, що підготовчий комітет опублікував 5000 примірників програми для збирання різної інформації: етнографічних матеріалів, відомостей про кобзарів та лірників, про історичні давності тощо. Крім того, в замітці повідомляється про два засідання харківського підготовчого комітету з організації з’їзду, очолюваного М. Ф. Сумцовим, та про його головні рішення. Матеріали замітки базуються на більш ранніх публікаціях у “Приднепровском крае”, “Южном крае” та “Вестнике Юга”, тобто вони являють собою своєрідний стислий огляд регіональної періодики.

Про “опитувальні аркуші” та першу реакцію на них із місць можна знайти інформацію в іншій тематичній публікації. В ній зазначено, що відповіді на них містять переважно “сирий матеріал”, який, з одного боку, важливий для з’ясування “подальшого спрямування археологічних досліджень” у регіоні, а з іншого – для створення “рельєфної картини пам’яток старовини, які збереглися у губернії”⁵⁰. Про це ж ішлося на засіданні попереднього комітету в місті 11 грудня 1903 р. (повідомлення про нього опубліковано в книзі часопису за січень наступного року)⁵¹. Секретар комітету Я. Гололобов доповідав, що відповіді на анкети переважно направляють учителі гімназій, завідувачі земських та церковно-приходських шкіл, окремі приватні особи. Також на засіданні з надзвичайним інтересом (принаймні, як констатував автор замітки) було заслухано доповідь Д. І. Яворницького про його розкопки в Новомосковському та Верхньодніпровському повітах губернії, а також про вивчення пам’яток запорозької старовини і нові надходження до музею.

Ще в одній публікації йдеться про етнографічні напрацювання на Катеринославщині напередодні XIII археологічного з’їзду⁵². Тут, зокрема, підкреслено, на запрошення Д. Яворницького таку роботу очолив професор Харківського університету В. Бабенко. Ним було обстежено кілька повітів губернії та зібрано доволі значний етнографічний матеріал: давні знаряддя праці, предмети побуту, старовинні музичні інструменти, розписані скрині й глиняний посуд. Усі вони були придбані на кошти губернського земства⁵³.

Також у публікації міститься інформація про результати розкопок Д. Яворницького в маєтку М. Урусова в с. Степанівці Новомосковського повіту (курган-поховання кам’яного віку), про привезення ним до музею колекції старожитностей як подарунка лікаря П. Сочинського (подано їх опис), про збирання за

⁴⁹ Подготовка к XIII археологическому съезду // КС. – 1903. – Кн. 7–8. – С. 41–47.

⁵⁰ Приготовления к XIII археологическому съезду в Екатеринославе // КС. – 1903. – Кн. 10. – С. 30.

⁵¹ Заседание предварительного комитета по устройению XIII археологического съезда в г. Екатеринославе // КС. – 1904. – Кн. 1. – С. 19.

⁵² К XIII археологическому съезду // КС. – 1904. – Кн. 9. – Отд. 2. – С. 101–103.

⁵³ Там само. – С. 102–103.

дорученням відомого історика дум українських кобзарів учнем Московської консерваторії В. Шевченком у Полтавській губернії.

Ще в одній публікації під назвою “К XIII Археологическому съезду” повідомляється про розкопки Д. Яворницьким в Олександрівському повіті величезного городища в плавнях Великого луку, зокрема про відкриття решток татарської мечеті, про деякі кургани доби неоліту і поховання кочівників, про старовинні речі, привезені до музею ним особисто, а також Я. П. Новицьким протягом 1904 р.⁵⁴

Остання така тематична публікація з'явилася друком у серпневій книзі “КС” за 1905 р., тобто вона, власне, практично збіглась у часі із проведенням самого археологічного з'їзду⁵⁵. В ній підбито попередні підсумки його підготовки зусиллями і Московського попереднього комітету, і регіональними його філіями. Зокрема, за даними цієї замітки, Одеський комітет здійснював археологічні дослідження в Бессарабії та підготував значну наукову працю фон-Штерна; Київський – досліджував північну частину Катеринославщини й вивчав архіви Волині й Поділля; Харківський – провів дослідження на берегах Кальміуса і підготував змістовний збірник матеріалів; комітети декількох інших губернських центрів досліджували пам'ятки місцевої старовини, архіви, приватні колекції, готували етнографічні матеріали для виставки. Особливо в публікації відзначено внесок Катеринославського комітету з підготовки до з'їзду: професор Д. Яворницький здійснив “ряд вдалих розкопок”, практично було закінчено будівництво споруди музею, готувалася змістовна виставка в музеї та палаці Потьомкіна⁵⁶.

Характерно, що після проведення самого з'їзду на сторінках часопису не з'явилося жодного повідомлення про його результати. Але це, мабуть, було пов'язано не лише з певним згортанням наукових потуг громадськості Катеринославщини в умовах все більшого розгортання буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., але й із переорієнтацією редколегії часопису на громадсько-політичну й найбільш соціально значущу на той час для українства соціальну тематику.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Загалом проаналізовані тематичні публікації на сторінках “Киевской старины” мають певний науковий потенціал для вивчення проблем регіональної історії на початку ХХ ст. й особливо важливе значення для встановлення досягнутого рівня і головних напрямів розвитку історичної науки, її основних організаційних, інституційних та конкретних презентаційних суто практичних здобутків на Катеринославщині в той час. Навіть незважаючи на те, що переважна більшість таких повідомлень попередньо вже публікувались на сторінках регіональної періодики, сам факт їх передруку в такому знаковому часописі сприяв перенесенню головних наукових напрацювань місцевих учених (істориків, археографів, археологів, етнографів, музейних працівників) до контексту загальноукраїнського наукового історичного процесу.

⁵⁴ К XIII археологическому съезду // КС. – 1904. – Кн. 11. – С. 72.

⁵⁵ К XIII екатеринославскому археологическому съезду // КС. – 1905. – Кн. 8. – С. 79–80.

⁵⁶ Там само. – С. 80.

УДК 930“1939/1945”

**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

А. В. Угач

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)

Проаналізовано джерела з історії боротьби радянської контррозвідки проти українських націоналістичних формувань, що представлені в офіційних опублікованих збірниках документів про початкові етапи Другої світової війни (до 22 червня 1941 р. включно).

Ключові слова: радянська контррозвідка; ОУН; НКВС; НКДБ; Друга світова війна; джерела.

Analyzes the sources for the history of the struggle against the Soviet counterintelligence Ukrainian nationalist groups represented in the official published a collection of documents on the early stages of World War II until 22 June 1941 inclusive. The struggle between the Soviet state security and Ukrainian nationalist forces in the first period of the Second World War was very active and did not differ legibility methods are used on both sides. Active cooperation mentioned in documents secret service of Nazi Germany and Ukrainian patriots. There are given documents on Soviet KGB, using repressive methods to combat The peasants barely supported the new government, even the poor and middle peasants helped OUN, despite attempts by the NKVD and sow discord between them. Documents often mention the murder of Soviet activists and local people not resisted these acts. Documents reviewed in the report in the book published in abbreviated form, due to the presence of counter-intelligence methods, which is a state secret. Almost does not specify whether it is the original copy (handwritten, printed). There is no mention of the resolution on the documents. There are no notes left or document signed or not. In the notes filed when first mentioned brief biography of people. Often, it is only the position, sometimes no dates of birth and death, biography usually ends retirement, indicating the reason (illness, redundancy, mismatch position, committing an act which discredits the Soviet high rank officer). The latter often. Most of these outputs was in 1953–1956 years. In the biographies of leaders of the Ukrainian liberation movement often found factual errors, as repeatedly wrote Ukrainian historians. An interesting point is the lack of biographical information and further fate caught nationalists even further at the mention of those arrested are often given notice of the conviction indicates the article number often the judgment of rehabilitation for lack of evidence (usually 1990 and 1991, although there are references to the rehabilitation, mostly communists during the Khrushchev thaw). Missing data storage location of the document indicated a central archive of FSB (FCS) of Russia.

Key words: Soviet counterintelligence; OUN; NKVD; NKGB; World War II; sources.

© А. В. Угач, 2016

Постановка проблеми. Крім наукового інтересу, важливість порушеної у статті теми зумовлена також суспільними вимогами сьогодення, коли настала потреба написати об'єктивну історію національно-визвольної боротьби на тлі суперечливих процесів становлення радянської влади в Україні, в яких значну роль відіграло протистояння спецслужб.

Отже, актуальність теми пов'язана з необхідністю широкого вивчення і залучення нових джерел з історії протистояння органів безпеки та українських націоналістичних формувань, з потребою написання об'єктивної історії українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Другої світової війни буде неповною, якщо оминати боротьбу спецслужб. Однак ця боротьба через специфічну діяльність органів безпеки мало відображена у працях істориків. Крім того, доступ до документів спеціальних органів зазвичай ускладнено. І якщо протистоянню радянських і німецьких розвідок присвячено достатньо літератури¹, то праць з історії протидії радянських органів безпеки українським націоналістичним формуванням значно менше². Та, попри велику зацікавленість подібною тематикою як серед українських, так і серед російських дослідників, значний пласт уже опублікованих джерел залишається маловивченим. Особливо це стосується документів радянських органів державної безпеки.

Незважаючи на помітний останнім часом прогрес в історичному джерелознавстві на пострадянському просторі та відкриття раніше не відомих або не доступних архівних фондів, до цього часу не всі документи, що стали справжнім надбанням історичної науки, було ретельно проаналізовано. Остання обставина потребує наполегливості й об'єктивності в пошуку правди, хоч би якою несподіваною й можливо небажаною вона не була. Потреба в аналізі документів спецслужб назріла давно. Особливо це стосується протистояння радянських спецслужб та українського націоналістичного руху.

Новизна дослідження полягає у спробі визначення інформативних можливостей маловивчених як в українському, так і в російському науковому просторі матеріалів, опублікованих документів спецслужб, присвячених протистоянню радянських органів державної безпеки й українських націоналістичних формувань.

Мета статті – аналіз документів органів державної безпеки СРСР, в яких відображено боротьбу з українськими націоналістичними формуваннями у перший період Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Історія протистояння українських націоналістів і радянських органів держбезпеки розпочалася ще задовго до 17 вересня 1939 р., тобто з моменту переходу радянською армією кордону Польської держави. Так,

¹ Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – К., 2011. – Кн. 2. – С. 279–310; Історія розвідки та контррозвідки в Україні: курс лекцій / Д. Веденєєв, В. Пилипчук, В. Сідак та ін. – К., 2010. – Ч. 2; Чайковський А. С. Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К., 2013 та ін.

² Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. Документи і матеріали / за ред. П. Соханя. – К., 2002. – Т. 4. – Кн. 1. 1943–1945 та деякі ін.

уже 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія підписав наказ № 001064 “Об оперативных мероприятиях в связи с проводимыми учебными сборами”³. Відповідно до наказу, наркому внутрішніх справ УРСР І. О. Серову наказувалося виділити 50 осіб оперативних працівників НКВС України і 150 осіб оперативно-політичних працівників прикордонних військ, “перекинувши” їх до Києва на 22 годину 9 вересня. Також до Києва у розпорядження І. О. Серова було відправлено 30 оперативних працівників УНКВС, 30 оперативно-політичних працівників з Ленінградської області та ще 10 осіб з апарату НКВС СРСР. На їх основі в Київському особливому військовому окрузі організувалися 5 оперативно-чекістських груп, які було розподілено за армійськими групами, створеними для введення військ на територію Західної України. З Київського прикордонного округу було виділено батальйон прикордонних військ (300 чол.) для забезпечення роботи цих груп. Нарешті, спеціально в Україну було відряджено заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. М. Меркулова. Уже наступного дня Серов відзвітував про виділення працівників і комплектацію оперативних груп⁴.

15 вересня 1939 р. на ім'я В. М. Меркулова та І. О. Серова надійшла директива наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії щодо діяльності оперативних груп НКВС на території Західної України і Білорусії⁵.

З директиви зрозуміло, що основним завданням, яке ставилося перед органами безпеки, було оперативне освоєння нових територій, арешт керівників нерадянських політичних організацій, повний контроль за їх політичною діяльністю. Цікавий у цьому документі пункт 16: “Конфискации фуража и продовольствия у населения избегайте. Необходимый фураж и продовольствие покупайте у населения за наличные в советских рублях, объявив населению, что стоимость – курс рубля – равна стоимости – курсу – злотого...”⁶. Спираючись на нього, російські автори пишуть про неможливість пограбувань місцевого населення з боку радянських військових.

Незважаючи на плутанину перших днів, або “бардак”, як зазначено в джерелах⁷, радянські органи вже 28 вересня 1939 р. відзвітувались про те, що тільки опергрупою в районі м. Чортків, Коломия, Печеніжин, Косів, Снятин і Станіслав на 27.09.1939 р. було заарештовано 923 людини, серед яких колишні поліцейські (513), офіцери польської армії (126), активні члени українських партій УНДО, ОУН, УПСР, УСДРП (109). Тільки у Львові на цю дату було закінчено 10 слідчих справ щодо “українських націоналістів”⁸. Цей документ демонструє надзвичайну швидкість, з якою формувалися справи, адже 10 справ за 10 днів – це дуже швидко. За кількістю заарештованих протягом того часу активні члени українських партій посідають третє місце, їх випереджають лише колишні поліцейські та офіцери

³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. докум. / под ред. С. В. Степашина. – М., 1995. – Т. 1. Накануне. – Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – С. 70–73.

⁴ Там же. – М., 1996. – Т. 1. Накануне. – Кн. 2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – С. 74.

⁵ Там же. – Кн. 1. – С. 79–81.

⁶ Там же. – С. 81.

⁷ Там же. – С. 88–90.

⁸ Там же. – С. 96–97.

польської армії. Все це дає підставу стверджувати, що до цих справ і арештів готувалися завчасно.

Протягом 22 березня – 25 квітня 1940 р. оперативно-чекістською групою на Волині було закінчено справу проти української націоналістичної організації УНАКОР (“Вільне козацтво”), причому, як зазначалось у документі, “... по делу был допрошен руководитель этой организации Бурак Е. К., давший показания, что он нелегально был переброшен в феврале 1940 г. из Германии в СССР националистическим центром для подготовки вооруженного выступления против Советской власти”. Крім того, далі в документі згадується якийсь Гайдюк – нібито теж керівник оунівської організації на Волині, який так само прибув із Німеччини для організації контрреволюційної діяльності⁹. Подібний документ у збірнику стосується Тернопільської області¹⁰. Подальша доля цих людей невідома, хоч можна цілком здогадуватися, що саме на них чекало. Цей факт доволі симптоматичний, оскільки в більшості випадків упорядники збірника намагались стежити за подальшою долею людей, які згадувались у документах, навіть якщо це були звичайні перебіжчики.

“10 марта 1940 г. штабом краковской краевой экзекутивы было принято решение о подготовке и переброске руководящих оуновских кадров на территорию Волынской области с целью создания там штаба по подготовке вооруженного восстания”, – таку інформацію подано наприкінці документа без будь-яких посилань на джерела.

Так, в орієнтуванні Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР № 4/66389 “Об оперативных мероприятиях по пресечению подрывной деятельности германской разведки” зазначалося, що нібито “українських націоналістів” масово використовує німецька розвідка для активного проникнення на радянську територію. Фактично російські упорядники у формуванні збірника документів і підготовці його до друку всіляко намагались показати, що “українські націоналісти” і німецька розвідка діяли разом¹¹.

Іншим цікавим документом є спецповідомлення НКВС УРСР № 4500/СН у ЦК КП(б)У про роботу агента УДБ НКВС УРСР “Украинца” від 3 грудня 1940 р. Згідно з ним, цей агент повідомляє про результати своєї закордонної поїздки до Польщі, під час якої він роздобув свідчення про причини розколу ОУН на “мельниківців” і “бандерівців”. У резолютивній частині документа підбивається підсумок, що цей розкол виключає можливість співпраці між двома групами “українських націоналістів”. Крім того, така ситуація, на думку агента, полегшує боротьбу радянських органів держбезпеки з націоналістичним підпіллям на Західній Україні. Досить цинічно зазначено про установаження місцезнаходження батька Степана Бандери з метою подальшого його використання в оперативних комбінаціях. У біографіях лідерів націоналістичного підпілля, поданих у примітках до документа, є фактичні помилки, на що, наприклад, указав у рецензії на зазначене видання Олександр Гогун¹². У стислій біографії Є. Коновальця не було зазначено, що його

⁹ Там же. – С. 172–173.

¹⁰ Там же. – С. 184–186.

¹¹ Там же. – С. 280–281.

¹² Гогун О. Рец. на кн.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1311 с. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К.; Х., 2010. – № 1 (34). – С. 398–412.

смерть стала наслідком спецоперації радянських спецслужб, про що, зокрема, писав у власних мемуарах безпосередній виконавець вироку П. А. Судоплатов¹³.

Незважаючи на вищезазначене, у циркулярі від 10 квітня 1940 р. зазначалась необхідність посилити боротьбу з “українським націоналістичним підпіллям”, оскільки воно, за даними НКВС, готувало повстання, яке мало розпочатися навесні 1941 р.¹⁴

Уже через 5 днів у доповідній записці від наркома держбезпеки УРСР П. Я. Мешика секретареві ЦК КП(б) України М. С. Хрущову повідомлялося про необхідність вжити заходів із ліквідації опорних баз ОУН на Західній Україні, оскільки “в умовах підтримки націоналістів місцевим населенням важко вести боротьбу”¹⁵. Для цього пропонувалося сім’ї націоналістів репресувати, власність конфіскувати, виселити “куркулів” у віддалені райони СРСР, а їхню власність віддати колгоспам.

Зазвичай у радянській літературі констатувалося, що союзниками радянської влади на селі були середняцько-бідняцькі верстви населення, однак, згідно із директивою рівненського управління НКВС-НКДБ, навіть вони підтримували націоналістів¹⁶. Для того щоб привернути їх на свій бік і не залишитися без будь-якої підтримки у західноукраїнському селі, чекістам наказувалося не заарештовувати низовий актив ОУН, оскільки він складався майже повністю з бідняків і середняків, домагатись від них визнати себе оунівцями і після цього відпускати, створюючи таким чином імідж доброї влади, а також вести роз’яснювальну роботу для того, щоб бідняки і середняки більше не співчували оунівцям.

Згідно з іншим документом на 22 год 22 травня 1941 р. проводилось виселення сімей репресованих або учасників націоналістичних формувань із Західної України, які перебували в нелегальному становищі, причому було “ізъято” 3073 сім’ї або 11 329 чоловік. Усього планувалося виселити 3110 сімей або 11 476 чоловік¹⁷. У випадку, коли “нелегал” здавався новій владі, його сім’ю повертали, однак члени родини й надалі мали перебувати під пильним оком органів держбезпеки і могли бути повторно виселені¹⁸.

Проте, незважаючи на всі вжиті заходи, українські націоналістичні формування продовжували активно діяти. Наприклад, в орієнтуванні Третього управління НКДБ СРСР про діяльність нелегальних антирадянських націоналістичних формувань у західних областях УРСР і БРСР зазначалося, що найактивнішими були ОУН (Організація українських націоналістів), УНО (Українське національне об’єднання) та “Гетьманці”¹⁹. У документі подана стисла історія виникнення кожної організації і тодішнє її становище на західноукраїнських землях. ОУН у документі зв’язують із

¹³ Органы государственной безопасности... – Кн. 1. – С. 283–287; Судоплатов П. А. Победа в тайной войне. 1941–1945 годы. – М., 2005; *его же*. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. – М., 2005; *его же*. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М., 1997.

¹⁴ Органы государственной безопасности... – Кн. 2. – С. 85–86.

¹⁵ Там же. – С. 99–100.

¹⁶ Там же. – Кн. 1. – С. 118–120.

¹⁷ Там же. – С. 155–154.

¹⁸ Там же. – Кн. 2. – С. 155–156.

¹⁹ Там же. – Кн. 1. – С. 172–187.

німецькою розвідкою, а в примітках укладачі збірника зазначають, що про співпрацю німців і ОУН на Нюрнберзькому процесі у грудні 1945 р. говорив колишній заступник начальника Абвер-2 Ервін Штольце. Крім того, у документі значну увагу приділено Краківському проводу УПА, а в примітках його ув'язано з Абверштелле Краків, про що в самому документі не згадується. Також документ окреслює структуру ОУН на Західній Україні: крайова екзекютива у Львові, окружні, повітові, надрайонні та районні організації. Найнижча ланка – сільські осередки на чолі із сільським комендантом, побудовані за принципом “трійок” і “п’ятірок”. Зазначено й розбіжності у тактиці “бандерівців” і “мельниківців”, оскільки перші відстоювали активну боротьбу, а другі зайняли вичікувальну позицію. Документ констатує, що майже завжди під час арештів оунівці чинять збройний опір та здійснюють самогубство.

В іншому орієнтуванні від 31 травня 1941 р., присвяченому виключно оунівському підпіллю²⁰, зазначається, що на той час склались умови для глибокого агентурного проникнення в Організацію українських націоналістів. По-перше, це було зумовлено розколом на “мельниківців” і “бандерівців”, в основі якого, на думку радянських контррозвідників, лежала різниця в тактичних підходах до ведення боротьби за українську незалежність. “Мельниківці” вважали, що необхідно берегти агентуру для подальшої боротьби, водночас “бандерівці” виступали за активну роботу на радянських територіях. По-друге, згідно з документом, на кордоні з Польщею НКВС вдавалося виловити більшу частину засланої агентури²¹.

В оглядах 6-го відділу 3-го управління НКДБ СРСР щодо “антирадянських проявів і найважливіших подій за квітень – травень 1941 року” в розділі, присвяченому оунівському підпіллю, зазначається, що найбільше таких “фактів” було на Західній Україні та що, незважаючи на збільшення агентури, не завжди вдається своєчасно запобігти “антирадянським виступам”. Так, із 69 “актів” за квітень заздалегідь було відомо лише про 16²². У подібному огляді, але складеному НКДБ УРСР за січень–червень 1941 р., зазначалося, що на 15 липня 1941 р. на Західній Україні було зареєстровано 51 “политбанду” загальною чисельністю 274 особи, а далі наказувалося в найкоротші терміни посилити боротьбу з ними²³.

Комплексний аналіз подібних документів доводить, що протистояння радянських спецслужб і українських націоналістичних формувань було досить активним і не відрізнялося перебірливістю методів, які використовували обидві сторони. Підготовку до наступу на українські націоналістичні організації радянська сторона розпочала задовго до початку війни, про що свідчить швидкість, з якою органи НКВС-НКДБ заарештовували їх активних членів відразу після вступу на територію Західної України радянських військ. Однак остаточно зламати опір українців їм не вдалося. Часто в документах згадується про нібито співпрацю спецслужб гітлерівської Німеччини й українських патріотів. Однак, за винятком посилення на матеріали Нюрнберзького процесу, тут ніяких фактичних підтверджень не подається. Ця співпраця тільки категорично й безапеляційно констатується. Також у збірнику наводяться документи

²⁰ Там же. – С. 188–192.

²¹ Там же. – С. 192.

²² Там же. – Кн. 2. – С. 240–247 и др.

²³ Там же. – С. 234–236.

про використання радянськими чекістами різноманітних жорстоких репресивних методів боротьби. Це і виселення сімей учасників організацій українських націоналістів і людей, які їх підтримували (“куркулів”). Незважаючи на розкол серед “українських націоналістів”, їм все ж вдавалося протистояти величезній машині радянської держбезпеки. Практично в кожному документі йдеться про необхідність “посилення боротьби”, однак весь час указується і на “неефективність вжитих заходів”. Як уже зазначалося, селянство майже не підтримувало нову владу, навіть середняки і бідняки допомагали оунівцям, незважаючи на всі спроби НКВС і НКДБ посіяти між різними верствами ворожнечу. Документи часто згадують про вбивства радянських активістів і про те, що місцеве населення не перешкоджало цим акціям.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проаналізовані документи російського збірника переважно опубліковані в скороченому вигляді із численними купюрами, що пояснюється укладачами наявністю в їх змісті “методів контррозвідувальної роботи”, які є державною таємницею. Упорядники майже ніколи не зазначають оригінальність документа, тобто те, чи це чернетка, оригінал або копія (рукописна, друкована, засвідчена). Майже в усіх археографічних легендах документів немає вказівок про резолюції. Не зазначено також, чи був документ підписаний. У легендах до документів під час першого згадування подано стислі біографії осіб, які в них фігурують. Часто це лише перелік посад, які обіймала людина. Іноді немає дат народження і смерті, а біографія зазвичай закінчується виходом на пенсію із зазначенням причини (хвороба, скорочення штатів, невідповідність посаді, вчинок, який “дискредитує високе звання радянського офіцера” (найчастіше) тощо). У біографіях діячів українського визвольного руху часто наявні фактичні помилки, на чому наголошував Олександр Гогун²⁴. Характерною особливістю більшості опублікованих документів є відсутність у них будь-яких біографічних відомостей про подальшу долю арештованих “українських націоналістів”. Натомість нижче часто подається примітка про їх засудження, зазначається стаття, часто номер рішення суду про реабілітацію за відсутності складу злочину (найчастіше це 1990 і 1991 рр., хоч є і згадки про реабілітацію окремих комуністів у роки хрущовської відлиги). Немає в публікаціях і відомостей про місце зберігання документів. Інформаційна цінність таких опублікованих документів полягає в тому, що вони показують протистояння українських націоналістичних організацій і спеціальних служб СРСР так, як воно доводилось до відома вищому керівництву країни. Вони демонструють протистояння без прикрас, як бачили автори документів, на відміну від більшості радянських видань, де дійсність прикрашалася. До збірника документи відбирались однозначно цілеспрямовано з метою показати зв'язки українських націоналістичних організацій з німецькою розвідкою. Використовувати такі матеріали загалом можна під час вивчення загального курсу історії України періоду Другої світової війни, в розробці спецкурсів з історії України середини ХХ ст., історії радянської держави, історії Другої світової війни, а також історії радянських органів державної безпеки. Однак такі археографічні публікації, як і зміст уміщених у них документів, обов'язково потребують зваженого критичного підходу від дослідників.

²⁴ Гогун О. Рец. на кн.: Радянські органи державної безпеки. – С. 398–412.

UDC 166:630(262.2)

**SELECTED WRITTEN ACCOUNTS OF THE WOOD TRADE
IN THE EASTERN MEDITERRANEAN****M. Habaj****(University of SS. Cyril and Methodius in Trnava, Slovakia)**

This article presents a perspective on several selected sources that clarify the significance of the wood trade in the Eastern Mediterranean. Wood features in ancient literary sources from the advent of the written word. The selected sources in this article reflect the individual attributes of the trade in this commodity; they also indicate the extent to which this trade formed international relations.

Key words: trade in the ancient world; Eastern Mediterranean; wood trade; international polity.

У даній статті представлено погляд на кілька окремих джерел, які пояснюють значення торгівлі деревиною в Східному Середземномор'ї. Дерево постійно фігурує в стародавніх літературних джерелах з появою писемного слова. Розглянуті в даній статті джерела відображають певні ознаки торгівлі цим товаром, а також засвідчують рівень розвитку торгівлі у формуванні міжнародних відносин.

Ключові слова: торгівля у стародавньому світі; Східне Середземномор'я; торгівля деревиною; міжнародна політика.

Problem formulation. It is intellectually demanding to chart trade routes in the ancient world, as well as to ascertain the terms under which trade was carried out and the main players behind a given exchange. Archeology has uncovered much information in this regard, but most accounts are to be found in written sources. However, even these do not contain clues to the exchange of all products; rather, they reference only the most expensive merchandise, as well as what could be considered the most strategic. Wood, in particular, belongs to the latter category; in many areas of the Near East, the resource was lacking, even in places where advanced civilizations arose. Because wood was scarce, and because it was necessary in the construction of buildings, temples, graves, and ships, as well as in the production of tools and furniture, populations were forced to seek it out and engage in trade in order to secure it. Because wood was an expensive and strategic material, references to its trade can be found in many hieroglyphic, cuneiform, antique, and biblical sources. In this way, the wood trade allows us to understand how trade ties and networks functioned in the ancient world; it also illustrates the extent of exchange, the mutual involvement of states, and the influence of trade on politics and diplomacy.

Purpose of the article. For all these reasons, I have become interested in the wood trade – specifically that in the Eastern Mediterranean; there, the sources that mention the wood trade are the oldest available, and they can be found in the largest quantity, because the Egyptian and Mesopotamian rulers, as well as Greek and Israelite traders, were interested in the resource.

© M. Habaj, 2016

Analysis of recent researches and publications. At the same time, the present study is not intended to be a systematic summary of all the available sources, insofar as this theme was exhausted and thoroughly detailed by Russell Meiggs in his monograph "Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World"¹. Instead, I shall merely attempt to summarize a few written sources that document this trade. That is, I shall be selective, choosing documents on the basis of the evidence they provide with regard to some of the important features of the trade. Chronologically, I will focus on the oldest reports, which come from the third century BCE, up to the time of Alexander the Great and the Hellenistic period. The study should, using the example of the wood trade, show the extent of international trade at the dawn of civilization. It should also indicate the forms this trade took, as well as the terms under which it was conducted. I shall also attempt, on the same basis, to show the importance of trade in the formation of power structures, diplomatic networks, and politico-military history.

Main material.

The oldest reports. The first civilizations that arose in the Near East – Mesopotamia and Egypt – required wood; however, the resource was not available to them. In fact, one of the oldest stories in Mesopotamian history – the epic of the mythical king of Uruk: Gilgamesh, and the fabled giant: Humbaba – describes the troubles that the Sumerian kings had to overcome in order to transport wood from the mountains of Lebanon or the Amanus. To reach the wood, Gilgamesh had to overcome the giant; in this way, the story seems not to describe trade but rather violent seizure of wood as if it were prey. Reports of the Akkadian kings Sargon and Naramsin are written in a similar spirit². The founder of the Akkadian empire, as well as his grandson, boast that they were able to expand their empire to the mountain range that is decorated by a cedar forest; that is, as far as the Mediterranean sea. They considered the forest their own property; therefore, we cannot speak of trade when the expeditions involving wood have such a proprietous, predatory nature. The scroll of Gudea from Lagash recounts the situation in the same spirit:

*"Gudea, the en-priest of Ningursu, made a path in(to) the Cedar Mountain, which nobody had entered (before); he cut its cedars with great axes. With axes he fashioned (them) for the SÁR.ÚR, the "Right Arm of Lagash", the "Floodstorm-Weapon" of his king. (Like) giant snakes, cedar rafts were floating down the water (of the river) from the Cedar Mountain, pine rafts from the Pine Mountain, zabalum – wood rafts from the zabalum – wood Mountain..."*³

Does the scroll speak of trade or of predatory expeditions? It seems that, similarly to the reports of the Akkadian rulers, the text describes a predatory expedition. Now let us look at Egypt. The Nile valley, as well as the surrounding desert regions, did not provide the Egyptians with wood that could be used in construction. Therefore, they had to import logs, from which they could fashion mighty beams that could support roofs or be used to manufacture spars in the construction of large ships. The Proto-Phoenician port of Byblus became a key figure in the import of wood; indeed, the residents of the town were

¹ Meiggs R. Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World. – Oxford : Oxford University Press, 1982.

² For text see: Pritchard J. Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. – Princeton : Princeton University Press, 1969. – P. 267–268.

³ Ibid. – P. 268.

known as none other than “fenchu” – lumberjacks – by the Egyptians⁴. The transport of wood from Byblus to Egypt remains recorded to this day in the famous Palermo Stone. The text, which takes of the form of annals recording the events of the first to the fifth dynasties, reports the arrival of 40 ships carrying cedar or pine wood during the reign of Snofru (ca. 2600 BCE)⁵. Soon afterwards, the Egyptians constructed their own ship using this imported wood, and they enclosed the royal palace with cedar gates. Unfortunately, the text does not give us a broader picture regarding the transport of wood to Egypt. It is possible that the Byblians received some kind of return for the delivery of wood, whereby we could sensibly talk about trade; however, we cannot exclude the possibility that the wood came from Canaan as a part of their tribute.

Granted, the oldest texts from Mesopotamia and Egypt do not describe trade or its terms. However, they do show that wood was, from the beginning, an important cog in international exchange. States invested considerable resources into the import and export of the commodity. Furthermore, this activity required specialized technology and ships, as well as organized crews and extensive storage facilities. Thus, we can rightfully consider the wood trade one of the most important triggers of international trade and transport.

Wenamun’s account: the price and terms of international trade. In the 11th century BCE, none of the civilizations in the Near East had the military power to take complete control of the resources of the Eastern Mediterranean. After the death of Ramses XI., Egypt had been divided into two autonomous political centers. Upper Egypt was ruled by the omnipotent high priest of the god Amun of Thebes, while Lower Egypt was governed by a dynasty that ruled from Tanis. In the fifth year of the rule of Smendes – the founder of the dynasty that ruled from Tanis – reports arise of the famous Egyptian, Wenamun, and his journey from Thebes to Byblos⁶. To this day, we do not know for sure how much the historical background of this story was mythologized⁷. The journey may indeed have taken place, and the accounts of the wanderings of the Egyptian delegations may have been reworked in accordance with literary standards; on the other hand, the background of the work may not contain any historical “grains of truth”, but it is not

⁴ See: *Elayi J.* Historie de la Phœnicie. – P. : Perrin, 2013. – P. 44–53; *Thiollet J.-P.* Je m'appelle Byblos. – P. : H & D, 2005.

⁵ For text see: *Strudwick N.* Writings from the Ancient World. Text from the Pyramide Age. – Atlanta : Society for Biblical Literature, 2005. – P. 66–67.

⁶ *Egberts A.* Hard Times: The Chronology of ‘The Report of Wenamun’ Revised // *Zeitschrift für Ägyptischen Schprache*. – 1998. – 125. – P. 93–108.

⁷ At first, researchers assumed the text to be a true account (*Erman A.* Die Literatur der Aegypter: Gedichte, Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. – Leipzig, 1923. – S. 225) that may have been dressed up in literary clothing (*Lichtheim M.* Ancient Egyptian Literature II. The New Kingdom. – Berkeley, 1976. – P. 224); to this day, this moderate position is the most popular approach to the text, although certain more radical opinions do exist. Despite these, contemporary scholarship mainly looks upon the text as a literary construct that nonetheless remains faithful to the period in which it arose. For an overview of how opinions regarding the text developed, see: *Winand J.* The Report of Wenamun: A Journey in Ancient Egyptian Literature // *Collier M.* Ramesside Studies in Honour of K. A. Kitchen / ed. Steven Snape. – Bolton : Rutheford Press Limited, 2011. – P. 542–543.

possible to reflect as untrue the facts that are preserved within the story. In the story, the Theban priest, Wenamun, receives an order from Amun's high priest to import Byblian wood for Amun's barge. After various obstacles and adventures, Wenamun reaches Byblos. Despite the considerable helping of narrative stereotypes and fables, the text of the report does agree with some historical facts of the period. The Egyptians in the town need to import wood, by they cannot demand it as a tribute or a tax. The splintered and weakened Egypt does not, at that time, have enough power in the Levant, and Wenamun, as the leader of the Egyptian expedition, is forced to negotiate trade terms with the Byblians. Wood is a valuable trade item, and Wenamun has to show off in order to obtain it. In this way, the report unfolds the course of the trade negotiations. The account informs us as to the trade terms of both partners, about the stages of trade and the prices of merchandise. After the initial "pleasantries", the Byblian king asks Wenamun a question:

"On what sort of business have you come?" "And I answered him, "It is in quest of lumber for the great and noble barge of Amon-Re, King of the Gods, that I have come. What your father did and / what your father's father did, you will also do," so I said to him. And he said to me, "They did in fact supply it. You have but to pay me for supplying it, and I will supply it. Indeed my (forebears) carried out this commission, but only after Pharaoh had sent six freighters loaded with Egyptian products, and they were emptied into their warehouses. You, what have you brought me in my turn?" He had a journal roll of his forefathers brought and had it read out in my presence. A thousand Deben of silver and miscellaneous items were found (entered) in his (journal) roll. / And he said to me, "As for the Ruler of Egypt, is he lord of what is mine, and I his servant as well?" (If so), would he have been needing to send silver and gold in order to say, "Carry out the commission from Amon!?" Or was it rather a gift that used to be presented to my father? As for me in my turn, am I your servant? Or am I a servant of the one who sent you? I have but to let out a shout to the Lebanon so that as soon as the heavens open up, the logs will be deposited here on the seashore" ⁸.

This text reveals a number of things. Firstly, that this does in fact recount a trade negotiation. Clearly, the Byblian king controls the wood trade. The text also implies that his scribes keep detailed trade records in an archive set apart for that purpose. It was from this archive that the king brought the trade journal of his ancestors for Wenamun to hear. The report goes on to reveal that the men were negotiating an equal trade agreement. Both sides had to fulfil certain conditions before the exchange could take place. However, in this part of the negotiation, Wenamun is in a difficult position, because the precious metals that he was to use in the exchange had been stolen in Dor. That is, he did not at that moment have the means to make a sufficient payment to the Byblian king. Nonetheless, he had to find a way to conduct the trade negotiations. He came up with the following solution, which in the end he carried out:

"Have your scribe brought to me / that I may send him to Smendes and Tanetamon, the planners Amon has installed in the north of his land, and they will cause

⁸ The Literature of Ancient Egypt / ed. Willam Simpson. – New Haven; L.: Yale University Press, 2003. – P. 120.

*whatever is (necessary) to be brought. I will send him to them with the words, "Have it brought until I go (back) south, and (then) I shall remit to you whatever deficit is still due you", so I said to him. He put my letter in his messenger's hand; and he loaded aboard the keel, the bow piece, the stern piece, along with four other hewn timbers, totaling seven, and sent them to Egypt. His Messenger, who had gone to Egypt, returned to me in Syria in the first month of the second season, Smendes and Tanetamon having sent along / four bowls and one kakmenvessel of gold, five bowls of silver, ten articles of clothing of byssus, ten coverlets of fine thin linen, five hundred mats of smooth linen, five hundred ox-hides, five hundred ropes, twenty sacks of lentils, and thirty baskets of fish. So the prince rejoiced, and he detailed three hundred men and three hundred oxen and assigned supervisors in charge of them to have them fell the timbers. They felled them, and they lay there throughout winter. In the third month of the third season they were hauled to the seashore, and the prince went out and attended to them"*⁹.

The above text reveals further interesting information. In it, we discover how Wenamun managed to resolve the situation with limited means. He sent a messenger to Lower Egypt to request the appropriate means of payment. The Byblian king expressed trust in the authenticity of the request by sending a part of the requested merchandise to Egypt as a sign of good will. The Pharaoh reacted positively and sent the required payment to Byblus. It was not until then that the Byblian king ordered his people to procure the wood. It is clear that, not only did the king monitor trade, he also supervised the extraction of the raw materials themselves. It was his people and his animals that went into the mountains, and his leaders supervise the process. When the timber had been felled, it was left to mature and dry out so that it would be ready in the summertime: the sailing season on the Mediterranean. The report even gives us an insight into the price that the Egyptians paid; in this way, it constitutes a concise and unique picture of the entire trade transaction with wood in the 11th century BCE.

The formation of new states and the demand for wood: an example from Old Testament history. The formation of new states, as well as the expansion of old ones, brought with it growth of both trading centers and further construction. Concomitantly, this meant an increase in the number of tradesmen who dealt in materials, including wood. Because demand for wood was high, as was interest in the commodity as a trade item, we have ample evidence as to the period immediately after Wenamun's report was written. This evidence is to be found in the Old Testament; specifically, the book of Kings, which carries us through to the 10th century BCE. During the first half of that century, the Israelite kingdom lived through the brightest period in its history. At the nation's helm, power was passed from one capable ruler to another, and they rendered Israel into the strongest player in the Levant at the time. The book of Kings describes a period when David – the ingenious military tactician – bequeathed the throne to his son: Solomon. The new king set aside his politics to focus on strengthening the country from the inside. Granted, during Solomon's reign, the kingdom lost some of the dependencies that had

⁹ Ibid. – P. 121.

been won during the reign of his father, but the nation gained in the fields of effective administration and the possibilities for centralized management. This stabilization required a strong ideological basis. In his life, Solomon implemented an idea that his father David had considered, but had not had time to realize. Namely, the younger king led the construction of the temple in Jerusalem, which was to become a center of religious life: the main cultic center of the country. In order to fulfil such a plan, Solomon required new sources of wood; he also had to employ more craftsmen. He did not have to look far for either purpose. Phoenician cities that bordered the Israelite kingdom were already cultivating the forested hills of Lebanon, and many experienced carpenters already lived there. It was in this booming atmosphere of construction, demand, and supply that the well-known agreement emerged between Solomon and the Tyrian king: Hiram. The entire trade agreement has been preserved in the Book of Kings as follows:

“And Hiram king of Tyre sent his servants unto Solomon; for he had heard that they had anointed him king in the room of his father: for Hiram was ever a lover of David. And Solomon sent to Hiram, saying, Thou knowest how that David my father could not build an house unto the name of the Lord his God for the wars which were about him on every side, until the Lord put them under the soles of his feet. But now the Lord my God hath given me rest on every side, so that there is neither adversary nor evil occurrent. And, behold, I purpose to build an house unto the name of the Lord my God, as the Lord spake unto David my father, saying, Thy son, whom I will set upon thy throne in thy room, he shall build an house unto my name. Now therefore command thou that they hew me cedar trees out of Lebanon; and my servants: and unto thee will I give hire for thy servants according to all that thou shalt appoint: for thou knowest that there is not among us any that can skill to hew timber like unto the Sidonians. And it came to pass, when Hiram heard the words of Solomon, that he rejoiced greatly, and said, Blessed be the Lord this day, which hath given unto David a wise son over his great people. And Hiram sent to Solomon saying, I have considered the things which thou sentest to me for: and I will do all thy desire concerning timber of cedar, and concerning timber of fir. My servants shall bring them down from Lebanon unto the sea: and I will convey them by sea in floats unto the place that thou shalt appoint me, and will cause them to be discharged there, and thou shalt receive them: and thou shalt accomplish my desire, in giving food for my household. So Hiram gave Solomon cedar trees and fir trees according to all his desire. And Solomon gave Hiram twenty thousand measures of wheat for food to his household, and twenty measures of pure oil: thus gave Solomon to Hiram year by year” (1 Kings 5. 1–11).

The Old Testament book recounts many details. As in Wenamun's report, the Phoenician king himself makes the final decisions regarding the sale of wood. Clearly, representatives of local power had control over the reserves of cedar trees that scattered across the hills above the Phoenician cities. Furthermore, this control did not consist in simply determining the terms of trade. According to the text the King oversaw exactly who entered the forest and extracted the wood, as well as where the wood would be exported to, and the kinds of ships that would transport the material to the site of delivery. In the text, the Phoenicians appear to be experts in woodwork; in fact, this single com-

modity was able to provide a living for the entire city, as is clear from the text of the agreement where we read that Hiram obtained, as payment for the wood, as much cereal and oil as was necessary for the entire city of Tyre.

In the following decades and centuries the demand for wood was fueled by the claims of the great powers that were gradually rising in the Near East – Assyria, the Neo-Babylonian empire, and Persia. Their requirements were not met by the wood reserves of the Eastern Mediterranean, and the Phoenicians were forced to seek additional sources in other parts of the Mediterranean. In this case, we can no longer speak of trade: wood flowed into the centers of the great inland empires as a tribute; thus, the trade deteriorated.

The requirements of the Greek city states. The sea never divided the Greeks; instead, it united them. Ships played a natural role in transport across the tangled mass of the Greek islands. The sources that I will explore in the forthcoming paragraphs were written at a time when the waters of the Mediterranean were dominated by triremes. To construct these ships, the Greeks required a regular supply of good quality wood. The weight of a ship was roughly 25 tons, and the construction of a trireme necessitated a 50 % greater weight of crude wood; therefore, one ship required 35 tons of wood. Furthermore, oars were a necessary piece of equipment for ships; each of these weighed 7–10 kg, and there were 200 of them on a single ship. Therefore, an entire set of oars necessitated a further 1400–2000 kg of wood per ship. All told, to construct one trireme, the Greek shipwrights needed around 40 tons of wood¹⁰. Moreover, the lifespan of one trireme rarely reached 20 years¹¹, and that is assuming that the ship was not wrecked in a storm, run aground, or sunk in one of the many sea battles. In any case, even when there were no such disasters, the cities had to ensure that new ships were constructed every year so that their navy was continually renewed and maintained. As an example, let us consider the island of Corcyra, which had 120 ships at the beginning of the Peloponnesian war (Thuc., I. 25). The islanders had to construct at least six new ships annually in order to maintain their navy at this size. Had they wanted to expand their fleet, they would have had to construct even more ships per year. It was for this reason that, as Diodorus informs us, Themistocles' suggested building 20 ships per year in Athens; in so doing, the Athenians would increase, rather than simply maintain, the size of their fleet, which at the time comprised 200 ships (Diod., XI. 43.3). Taken together, if we consider that the Corcyrians required six new ships annually simply to maintain the size of their fleet, they we must conclude that their annual demand for wood – simply to allow them to build new ships – was 240 tons. In the case of the Athenians, who were building 20 ships per year, the requirement was 800 tons. Thus, the Greek cities, which sustained dozens of ships, required an enormous amount of wood. For this reason, the Greeks actively sought out sources of this commodity, as well as ways of obtaining it cheaply.

The first source that I shall mention in this section – “Enquiry into Plants” from the works of Theophrastus – tells us how much the Greeks knew about the location of wood that was suitable for shipbuilding. Chronologically, Theophrastus belongs to the Helle-

¹⁰ Bissa E. Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece. – Leiden : Brill, 2009. – P. 108.

¹¹ Ibid.

nistic period; in this way, he lies beyond the scope of the present study. Nonetheless, the content of his work can be applied to the classical period as well. It is clear from Theophrastus' treatise on plants that the Greeks knew exactly where to find wood that was suitable for shipbuilding:

"Again it is only a narrow extent of country which produces wood fit for shipbuilding at all, namely in Europe the Macedonian region, and certain parts of Thrace and Italy; in Asia Cilicia Sinope and Amisus, and also the Mysian Olympus, and Mount Ida; but in these it is not abundant. For Syria has Syrian cedar, and they use this for galleys" ¹².

Theophrastus also mentioned that shipwrights used various types of wood in their shipbuilding. The choice of wood depended on the purpose it was to fulfil:

"Now silver-fir, fir and Syrian cedar are, generally speaking, useful for shipbuilding; for triremes and long ships are made of silver fir, because of its lightness, and Merchant ships of fir, because it does not decay; while some make triremes from fir also because they are ill provided with silver-fir. The people of Syria and Phoenicia use Syrian cedar, since they cannot obtain much fir either; while the people of Cyprus use Aleppo pine, since their Island provides this and it seems to be superior to their fir. Most parts are made of these woods; but the keel for a trireme is made of oak, that it may stand the hauling; and for merchantmen it is made of fir" ¹³.

As we can see, the Greeks needed an enormous amount of wood for their navy. They knew where it could be found; we must now account for how they obtained it. Evidence regarding trade with wood and wooden components comes first and foremost from Macedonia.

The Macedonian king – Amyntas – had at the start of the fourth century BCE to defend his throne from his enemies. In fact, in the year 393 BCE, the Illyrians even forced him out of his own kingdom; however, with the help of his allies he managed to regain control of his kingdom during the course of the following few years (Diod., XIV. 92.3–4; Aeschines *On the Embassy* 2. 26–28). In particular, the Chalcidian league occupied an important position among his allies, and the Chalcidians gained from this arrangement in the following way:

"Let there be import of pitch and timber, all types of timber for building, and for building ships except for silver-fir, as the Koinon wants. And for those let there be export to the Koinon, having informed Amyntas before the export, paying the taxes that have been agreed. And for the others let there be export and transport, paying the taxes, both for the Chalcidians from Macedonia and for the Macedonians from the Chalcidians" ¹⁴.

In return for their services, the Chalcidians were given the right to buy wood from the Macedonians. Indeed, the Macedonian king himself held the trade firmly in his hands. It is clear from the text that he personally granted permission to extract the wood; he also

¹² Translation by Arthur Hort (*Hort A. Theophrastus. Enquiry into Plants. I–II. – L. : W. Heinemann, 1916*).

¹³ Translation by Arthur Hort.

¹⁴ *Rhodes P. J., Osborn R. Greek Historical Inscription 404–323 BC. Oxford : Oxford University Press, 2003. – 12. 9–18.*

decided which types of trees could be felled. For instance, his notice forbids the felling of silver fir; it also confirms our presumption that the wood trade was an important part of the diplomacy and politics of the period, even though it is often forgotten about. Errietta Bissa illustrated the prominence of the wood trade, and of trade in general, in the formation of the foreign political policies of the Greek city states. In so doing, she used the example of the Athenian politics of the fourth and first centuries BCE¹⁵. She showed that certain aspects of the wood trade – the search for trade routes and the procurement of trading partners – formed the background for many of the cities' decisions.

A brief conclusion. On the basis of several selected sources I have shown that, since the beginning of trade, wood was among the most important portable components of international trade in the ancient world. The transport of wood necessitated considerable human and material investments; for this reason, we can conclude that the wood trade in particular constitutes a template by which trade was implemented in the ancient world. The trade became a basic necessity for marine transport, and it demanded specialized craftsmen and extensive storage facilities. Therefore, transport of the product stimulated the development of the mercantile industry as a whole. In addition, sources indicate that the demand for wood grew constantly in the ancient world. Regardless of political and economic crises, buildings, graves, and aristocratic palaces required an ever-increasing supply of wood – as did growing navies and other activities. Despite this, it is clear that the supply of wood was maintained, and its trade was controlled, by the ruling elite. The Lebanese reserves were controlled by the Phoenician kings – under the occasional supervision of Assyrian bureaucrats. The Macedonian resources were held under the watchful eye of the Macedonian king. In fact, wood was such an important component of a state's wealth, that not only did the state elite make decisions regarding the product, they also ensured and controlled its extraction, assigning their own people to such projects. Occasionally, they defended such activities militarily. For this reason, it was not always straightforward or simple to access wood. The material became an important part of diplomacy and politics. In this way, the wood trade resides in the background of many historical events of the Eastern Mediterranean, even though it is often forgotten about in the first instance.

Conclusions and further researches directions. From the beginning of long-distance exchange, the wood trade was one of the most important trade commodities. The present article discusses the demand for wood in the Eastern Mediterranean, as well as the attempts of advanced civilizations to obtain enough wood for their various purposes. The prominence of wood can be seen reflected in the fact that it was controlled by the states that had access to it. Wood reserves were directly controlled by the courts of rulers; trade and concessions regarding the commodity were detailed and archived in records. In fact, the courtiers of the king himself often supervised the extraction of wood. Moreover, the wood trade quite evidently contributed, to a considerable degree, to the formation of the diplomatic and political strategies of states in the ancient world.

¹⁵ Bissa E. Governmental Intervention... – P. 117–141.

УДК 94:330(338)“15/16”

**ПРОМИСЛИ ЯК ВАЖЛИВА ОДИНИЦЯ ЕКОНОМІКИ ПОДІЛЛЯ
(XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)****А. М. Войнаровський****(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ)**

Розглянуто економічне життя мешканців Поділля. Окреслено місце і роль промислів у господарській діяльності Подільського та Брацлавського воєводств. Звернено увагу на економічну сторону соціальних конфліктів.

Ключові слова: промисел; Поділля; наїзд; прикордоння; дерево; поташ; мед; віск; хутро.

The article analyzes the economic life of the inhabitants of the Podolia. Defined role and place trades in economic activity of Podolsk and Bratslav voivodeship. Attention is paid to the economic side of the noble conflict between J. Ostrogskiy and Y. Strus, between A. Pischynskiy and M. Kopyevskiy. The information about the owners of the most important industrial sector. Expands question the role of forests in the life of border residents and their commercial value. Approve that the traditional forms of agriculture greatly inferior local crafts that from the end of the XVI century exports are an important part of the Rzecz Pospolita. Among them is to provide industrial products such as wood, potash, honey, wax, furs.

Key words: craft; Podolia; invade; frontier; potash; wood; wax; furs.

Постановка проблеми. Швидкі темпи сучасного життя змушують країни переглядати своє ставлення до тих чи інших проблем або навіть шляхів власного розвитку. Те ж спостерігаємо і в Україні, яка продовжує переживати економічну і політичну кризу. Однак історія вчить нас не забувати про практику минулого, а, навпаки, використовувати її для побудови майбутнього. Сучасна українська історична наука стала важливим інструментом для подолання суспільної турбулентності, що склалася у період гібридної війни.

Певну схожість із теперішнім можемо віднайти й у глибинах нашої історії. Майже кожен український прикордонний регіон потерпав від викликів “добросусідства”. Серед таких історико-географічних областей було й Поділля, населення якого пристосувалося до постійних випробувань, які виникали як через сусідство зі Степом, так і через західне осадництво цих земель. Крім того, подільяни навчилися жити й розвиватися економічно в умовах політичної та військової турбулентності. Ключове місце в цьому економічному розвитку відводилося промислам, дослідження яких дозволить нам переосмислити по-іншому регіональну особливість даного краю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання промислів доволі часто вивчали історики у власних дослідженнях. Деякі з них звертали увагу на окремі, найбільш домінуючі у суспільстві господарські заняття. Так, поверхово розкривали проблему економічної складової промислів у житті подільян такі автори, як

© А. М. Войнаровський, 2016

О. Білецька¹, Л. Бялковський², М. Грушевський³, Г. Денисик⁴, М. Петров⁵, О. Піддубняк⁶.

Мета статті – історико-економічний аналіз подільських промислів, визначення місць розташування й ринки реалізації продукції.

Виклад основного матеріалу. Протягом XV – першої половини XVII ст. подільські міста й села залишалися сільськогосподарськими центрами. Ф. Бродель писав, що в Європі “не було жодного міста, жодного містечка, яке не мало б своїх сіл, свого кляптя сільського життя”⁷. Поруч із традиційним землеробством і скотарством, що було сильно розвинене на Поділлі, основу економіки окремо взятого господарства становили промисли.

Князі Коріатовичі заклали основи до заселення даного краю і розбудували Подільську землю містами-фортецями. Для цієї діяльності вони використовували лісові масиви свого князівства. Яскравим прикладом цього можуть бути легенда про заснування м. Кам’янця. Крім деревини для будівництва, ліс цієї прикордонної зі степом території був місцем захисту люду від набігу татар. Також це був простір, де розмішувалися іншого роду промислові угіддя, починаючи від мисливських місць і закінчуючи пасіками і млинами. Привілейовані власники, які мали у своїх володіннях ліси, зобов’язувалися “служити древом” старості. Такі умови були зазначені у наданні польського короля Владислава II Ягайла для пана Ісака у 1407 р.⁸ Лісових насаджень на Поділлі до нашого часу збереглося не так і багато, більшість з них були знищені як у досліджуваний період, так і в подальші роки. Наприклад, у 1432 р., під час воєнних дій між поляками і прихильниками Свидригайла, повністю був вирубаний ліс під Копистирином на р. Мурафа⁹.

У досліджуваний період ліси покривали ще доволі значні площі Подільської землі, однак у найбільш осілих місцях їхня кількість була відчутно малою. Тому в таких місцях була поширена практика оренди вирубки дерева жителями одного села чи міста в іншого. Так, селяни із села Лисе (Lisie) у 1582 р. намагалися забезпечи-

¹ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004.

² Białkowski L. Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. – К. ; Львів, 1995. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.

⁴ Денисик Г., Лаврик О. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 112–113.

⁵ Петров М. Місто Кам’янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам’янець-Подільський, 2012.

⁶ Піддубняк О., Крикун М. Топонімічні об’єкти Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. (на підставі родинного архіву Пісочинських) // Історичне картознавство України. – 2004. – С. 397–413.

⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 томах. – К., 1995. – Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / перекл. з фран. Г. Філіпчук. – С. 414.

⁸ Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви / упорядники Д. Ващук, М. Мошак. – Кам’янець-Подільський, 2009. – С. 83.

⁹ Там само.

ти себе деревом і хмизом, придбали за певні кошти право рубки дерева в Оленішові¹⁰. В іншому випадку діди́чка села Вірмен, що під Кам'янцем, Анна Радецька, отримала у 1557 р. дозвіл від Гербутової діди́чки на рубку дерева в лісах, що належали до її села Вербки. Умовами отримання лісових матеріалів у даному випадку було використання дерева для будівництва двору, паркану, млина або будинків селян. Заборонено було брати деревину на продаж. Серед дерев, які згадуються в акті, були дуби, липи, берести, ясени, черешні¹¹. У 1582 р. за дозвіл рубати дерево в Оленішовському лісі натоми́сть було взято 15 третинників¹² вівса і по 2 курки від кожного¹³.

Траплялися випадки, коли й міста були позбавлені лісових насаджень, тому змушені були звертатися до короля або великого князя литовського з проханням надати їм доступ до деревини приватних володінь. Так трапилося з міськими жителями Кам'янця, котрі у 1515 р. отримали дозвіл від короля користуватися лісами в радіусі 25 верст від столиці воєводства¹⁴.

Економічна цінність деревини викликала появу сусідсько-шляхетських міжусобиць. Судові актові матеріали містять дуже велику кількість таких випадків. Так, наприклад, у серпні 1590 р. відбувся наїзд підданих кн. Януша Збараського з Немирівського і Прилуцького маєтків на Жорницькі володіння брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського. Під час цієї акції “мещане и волощане немировские в дубровех и лесах дерево вше́лякоє руба́ют”¹⁵. У 1604 р. нащадки Стефана Клещовського позивалися до суду на кн. Костянтина Острозького у зв'язку з наїздом підданих останнього на ґрунт Клещовський, Тивровський і Звониський, а також через завдану шкоду: вирубання лісів¹⁶. У 1606 р. таким чином позбавилися своїх лісових володінь Семен Комар, Дешковські й Жуковські. У власність Яна Замойського перейшли урочище і ліс, званий Турчин, половина лісу Микуща з ґрунтами і належностями за р. Росава, що у Брацлавському воєводстві¹⁷.

Більшість цих лісових насаджень використовувалася для поширеного наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. поташного промислу. М. Грушевський писав, що в цей час як на внутрішньому, так і на західноєвропейському ринках був великий попит на поташ¹⁸. Його використовували для відбілювання тканин, виго-

¹⁰ Białkowski L. Podole w XVI wieku. – S. 56.

¹¹ Ibid. – S. 56–57.

¹² “Третинник – міра сипких тіл, поширена на території Подільського, Брацлавського воєводств та Галицької землі Руського воєводства до середини XVII ст. О. Неселовський вважав, що третинник містив приблизно 1 центнер сипкого тіла. К. Соханевич зазначав поширення на Поділлі кам'янецького, барського і хмільницького третинників. Найменшим з них був кам'янецький, що містив приблизно 250 літрів пшениці” (Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m-hrushevsky.name/uk/History/1895/OpysPodilskyxZamkiv1494.html>)

¹³ Białkowski L. Podole w XVI wieku. – S. 29.

¹⁴ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський... – С. 320.

¹⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упор. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 488–490.

¹⁶ Jabłonowski A. Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. XXI. – S. 510.

¹⁷ Ibid. – S. 523.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 74.

товлення м'яких засобів, фарб, косметики, у чинбарстві, виготовленні свічок й особливо у виробництві різних сортів скла¹⁹. Згадки про даний промисел на Поділлі стосуються більше Брацлавського воєводства. Так, у 1613 р. князі Збараські позиваються у справі наїзду та руйнування “буди на ґрунті Рахновському”. Від “палення лісів” у 1622 р. постраждали ліси маєтку Чечелівці Олександра Пісочинського. Останній також виграв судову суперечку в Дмитра Красносельського за шкоду, заподіяну в буді Гоголівського лісу, а також за невиконання присуду в справі порушення контракту на випалення поташу в тому ж лісі²⁰.

Зменшення чисельності лісових насаджень у Руському воєводстві та Волині стали причиною того, що гданські торгові групи поширюють свої торговельні контакти далеко на схід, сягаючи кордонів Речі Посполитої зі Степом. Крім того, у період з 1560-х до 1620-х рр. ціна на попіл порівняно з іншими товарами зростає щонайменше у 5 разів. Так, в Овруцькому старостві за 1 гданський лашт попелу купці платили 576 злотих²¹.

Активними учасниками цих комерційних зв'язків були брацлавські шляхтичі й магнати. Серед них слід згадати родину Шашкевичів, котрі у 1623 р. надали право гданським купцям палити попіл та виробляти клепки, “поки вистачить придатного дерева” у Гнилицькому, Печеніжецькому та інших лісах, що належали до Тиманівки²².

На Брацлавщині та Волині значні промислові інтереси мав купець і міщанин Гданська Даніель Гаврат. Він постачав з українських земель на західний ринок селітру і вироби з попелу. Саме із цією особою мали контракти як О. Пісочинський, так і М. Копієвський. Між обома виник конфлікт, напевне він був обумовлений бажанням одного з них позбутися конкурента у постачанні сировини Гаврату. У травні 1625 р. Микола Копієвський скаржився до суду на Олександра Пісочинського у зв'язку з тим, що піддані останнього випалювали попіл у Куницькому лісі позивача²³.

Окрім даних осіб, Даніель Гаврат мав торгові домовленості і з княжною Ганною Корецькою. Саме остання мала виконати замовлення купця на виготовлення у своєму містечку Колумові, що в Брацлавському воєводстві, селітри, яку купець хотів продати у Любліні. Княжна конфіскувала 8 бочок селітри і продала їх острозьким євреям Юзефу Кучевичові й Лейбові. Кожна бочка була оцінена по 750 злотих²⁴.

Поташний промисел, а також виготовлення селітри були поширені й у володіннях М. Калиновського. Так, у 1634 р. він уклав контракт із львівським купцем на поставку 100 бочок поташу на суму 29 тис. злотих, а через три роки – другий конт-

¹⁹ Україна і Литва в XIV–XVI ст. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Берковський, А. Блануца, Д. Вашук, А. Гурбик, Б. Черкас. – Луцьк, 2011. – С. 232.

²⁰ Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII ст. Історичне дослідження. – Вінниця, 1993. – С. 246.

²¹ Грушевський М. Студії з економічної історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Studii_z_ekonomichnoi_istorii_Ukrainy.pdf

²² Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях... – С. 247.

²³ Піддубняк О. Документальні свідчення про участь татар у внутрішніх чварах шляхти Брацлавського воєводства в першій чверті XVII ст. // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 194–196.

²⁴ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990. – С. 277–278.

ракт із гданським купцем на поставку 100 лаштів поташу на суму 108 тис. злотих. У 1638 р. Калиновський віддав в оренду гданському купцеві Я. Деменцю на три роки м. Умань із сусідніми містечками за 119 тис. польських злотих. Калиновський зобов'язувався купити у даного купця 5400 шифунтів поташу (понад тисячу тонн), виробленого в уманських маєтках²⁵. Таким чином, Калиновський зосереджував у власних руках не лише значні земельні, політичні, але й потужні економічні ресурси. Із цього стає зрозумілим, що поташний промисел був ключовим у його земельних володіннях.

Поташний промисел був поширений: у ходаковських і каленських лісах (територія сучасних сіл Ходаки та Слобода-Ходацька Барського району Вінницької обл.) у 1603 р.²⁶, у селі Турбовці 1609 р. (завдано шкоди на 2040 польських злотих)²⁷; у селі Козі Хребти (Kozice) 1625 р.; поташні та смальцюжні в селах Ометинці й Лука 1625 р.²⁸. У 1642 р. євреї містечка Літин спустошили ліси села Демидовці “при паленіи и робеніи салетри”²⁹.

Існували випадки, коли в одному місці поширювалося два промисли. І тому шляхтичам доводилося жертвувати одним на користь іншого. У 1643 р. М. Калиновський прагнув вберегти від палення поташу Нестерівський лісок, де стояли замкові пасіки, тому видав спеціальний указ, за яким з лісу дозволялося брати деревину лише на двірські потреби. Те ж саме стосувалося і Супрунівського та Яцківського лісів у 1647 р.³⁰

Характерною рисою Подільської землі була її наповненість медом і воском. Так її описав у власній книзі французький мандрівник Блез де Віженер у 1573 р.³¹ Подоляни займалися бортництвом ще з давніх часів, а у досліджуваний період поруч з бортями існували пасіки. Щодо останніх, то вони вперше згадуються на Поділлі у грамоті Федора Коріатовича 1392 р. для Пашка Васневича: “...А Пашковым людем волно во всих лесех стоати пасеками и бчол искати, а Пашко маєт на нихъ перепистъ мати...”³² В. Отамановський писав, що на території Східного Поділля південною межею поширення пасік були землі сіл Тиврова, Кліщева, Шендерова та Тростянця, далі за цими поселеннями на південь на початку XVI ст. затримується бортництво³³.

Про цей промисел у XV ст. відомо небагато інформації. У 1407 р. польський король Ягайло надав привілей слuzі Ісаку на село Тесоловці над р. Смотрич разом із пасіками. У 1414 р. великий князь литовський Вітовт надав своєму службовцю Василю Карачевському в дідичне володіння село Семяків з пасіками³⁴. У 50–70-х рр.

²⁵ Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 75–76.

²⁶ Jabłonowski A. Źródła Dziejowe. – Т. XXI. – С. 458.

²⁷ Ibid. – С. 549.

²⁸ Піддубняк О., Крикун М. Топонімічні об'єкти Брацлавського воєводства... – С. 401.

²⁹ Там само. – С. 402.

³⁰ Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях... – С. 247.

³¹ Січинський В. Чужинці про Україну. – Авґсбург, 1946. – С. 20–21.

³² Михайловський В. На марґінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – К. : Інститут історії України, 2016. – Т. XIII. – С. 191.

³³ Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях... – С. 102.

³⁴ Січинський Ю. Поділля під владою Литви. – С. 83, 92.

XV ст., коли Східне Поділля підпорядковувалося київському князю Семену Олельковичу, в північно-східній частині Вінницького повіту головним промислом було видобування меду. Люстрація Поросся 1471 р. говорить, що у селі Терисіїв – пасіка з 106 бджолами; село Євдадіїв – 45 бджіл; село Онтонів – 100 бджіл³⁵.

Економічно важливою одиницею господарства даний промисел стає у XVI – першій половині XVII ст., а самі пасіки починають уособлюватись як великий господарський комплекс. Прикладом цього може бути опис пасіки під Брацлавом 1545 р.: “...иные пасеки, иже и три селыща за одну пасеку не стоят, при которой есть на миле земли, а внаемнее на полмили. Там же в него пашня, ставы пустыни, бчол множество, звер всякий, сады и огороды овощные роскошные и всякий иные пожиток. В которую пасеку и в земли и сеножати и дубровы, што к неми прислухаеть, не только невольно есть никому входов и пожитков некоторых мѣти, але и дровьна ани травы стебла никто даромъ взяти не может, оли ж все за поклономъ...”³⁶. Щодо Вінницького повіту, то тут міщани, яких було 141 дим, володіли 27 пасіками³⁷.

Щодо Подільського воєводства, то на середину XVI ст. з пасік міста Кам’янка приходять чиншу річного 7 злотих. Так, серед сіл Кам’янецького староства медова данина була така: село Перевороче – 24 злотих і 20 грошей; Пасічники сіл Кіплінців і Голоскова дали данину бджолину в розмірі 17 злотих і 10 грошей; село Лясковиця – 12 злотих. Міщани Смотрича дали за люстраційний рік бджолиної данини 17 злотих і 20 грошей. Село Грицьків поблизу Смотрича – 13 злотих і 10 грошей. Містечко Летичів – злотих 106 і 20 грошей. Село Хорбачов – 18 злотих, село Холенішов – 19 злотих і 10 грошей. У приватних володіннях пана Добка: Летове дворище – за рік дано 3 злотих і 10 грошей; село Біла – за 1564 р. дано 2 злотих і 20 грошей. Село Лізжеч пана Талафужа дає з бджіл 10 злотих і 10 грошей. Село Мордяна державця Мацея Надольського – 10 злотих. Село П’ятничани – 8 злотих³⁸.

У Барському старостві: містечко Єлтушків – 81 пнів-вуликів, з яких дано данини 54 злотих, село Маніківці – вуликів-пнів 30, кожен по 20 грошей, село Біліківці – 13 вуликів, у рік дають злотих 8 і 20 грошей, село Головчинці – вуликів 30, за рік з них приходять данини 6 злотих і 20 грошей, село Іванівці – вуликів 20, на рік дають злотих 4 і 13 грошей, село Карачинці Римове – за 1563 р. вуликів 20, за рік даються третью частини злотих 4, 13 грошей, село Карачинці Підлісні – з 18 вуликів-пнів дають у рік прибутку 4 злотих, а меду на 2 злотих, Щодрова (Sczodrowa) – з 20 вуликів у рік дають данини 4 злотих і 13 грошей, і меду на 2 злотих, село Сусловці – вуликів 8, мед дають на 6 злотих, Деражня, зване Лукою село, дало за 1565 р. із тридцяти вуликів меду на 6 злотих, село Крутобородинці – вуликів 24, село Покутинці – вуликів 20, село Макарів – вуликів 40³⁹. Водночас пасіки польської частини міста

³⁵ Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII ст. ... – С. 102.

³⁶ Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко ; ред. кол.: Сохань П. (відп. ред.), Боряк Г., Крикун М., Купчинський О., Маврін О., Майборода Р., Мищик Ю., Німчук В., Тодійчук О., Федорук Я., Яковенко Н. – К., 2005. – С. 236.

³⁷ Там само. – С. 219.

³⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. II. – С. 170, 172, 173, 174, 179, 180, 183, 184, 195, 196, 198, 207, 212.

³⁹ Там же. – С. 216, 219, 225, 229, 235, 236–237, 238, 240, 248, 251, 253, 255.

Бар дали за 1563 р. із 62 вуликів 42 злотих і 20 грошей податків⁴⁰. Руська частина мала 19 пасічників, котрі володіли 86 вуликами, дали прибутку 57 злотих⁴¹. Чемерицька частина – 64 вулики, що оцінено в 22 злотих і 10 грошей, третя частина на рік становить 9 злотих і 23 грошей⁴². Щодо Хмільницького староства, то у 1565 р. тут нараховувалося 149 вуликів, з яких отримано 99 злотих і 10 грошей⁴³.

У 1566 р. у Летичівському старостві Подільського воєводства нараховувалося 1600 пнів-вуликів, що належали замку, водночас у Скалі – лише 860⁴⁴. З огляду на зазначену інформацію стає зрозуміло, що більшість подільських сіл, міст і містечок мали пасіки та бортні дерева, які стали причиною появи окремої данини: бджолоїної та медової. Чисельність сплати податків дає підстави стверджувати, що бортництво і пасічництво Західного Поділля поширеними були на півночі та заході воєводства, подалі від південно-східних кордонів.

Протягом XV – у першу половину XVII ст. пасіки як прибуткові промислові центри потерпають від розбоїв, грабунку та наїздів, що відбувалися внаслідок шляхетських міжусобиць або під час нападу татар чи волохів.

Литовські Статути прагнули вберегти від нищення ці важливі для країни й окремого господарства володіння. Тому передбачався штраф за пошкодження бортного дерева у вигляді 2 кіп литовських грошей, за бортну сосну і дуб, де ще не було бджіл – 1 кіпа грошей, за приготовлені дерева, але безбортні – по півкіпи грошей за кожне пошкоджене. Що ж до самих бджіл, то в разі їх викрадення за кожну треба було заплатити 2 кіпи грошей, якщо такий випадок стався на садибі або на пасіці – 3 гроші⁴⁵.

12 серпня 1594 р. у гродській книзі Брацлавського замку зроблено запис щодо повернення брацлавським воєводою кн. Янушем Збаразьким захоплених земель брацлавського земського судді Семена Ободенського, серед яких були й пасіки: “...в Лозовом пасєє Бутко с Порпуровец на куніцы зо бчолою стоит... А в другої пасєє Протас, мешанин жорнищский, такеже зо бчолою стоит...”⁴⁶ У наступному 1595 р. була пограбована Бугаївська пасіка того ж суді, але вже підданими Лаврина Пісочинського. Внаслідок цієї акції постраждали і медові виробництва місцевих кунічників: у Пертушка Ковшаренка – 100 бджіл з вуликами і медом прісним, а в Гарасима – вуликів і меду 80 штук⁴⁷.

У серпні 1601 р. піддані князя Януша Острозького з містечка Айсина або Липовця у кількості 2 тис. “гвалтом” наїхали на містечко Буки (Струсь-город) вінницького і звенигородського старости Юрія Струся, де пограбували місцеві пасіки. Загалом було захоплено й вивезено до Айсина 860 вуликів із бджолами і медом, кожен оцінюється у 5 кіп грошей литовських. 22 ручки меду, кожна ручка кошту-

⁴⁰ Там же. – С. 130.

⁴¹ Там же. – С. 132.

⁴² Там же. – С. 134.

⁴³ Там же. – С. 140.

⁴⁴ Бойко І. Селянство України. – С. 70.

⁴⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Одеса, 2003. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – С. 369–370.

⁴⁶ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. – С. 275.

⁴⁷ Там само. – С. 621–622.

вала по 6 кіп, а також 5 полубочків прісного меду, кожен оцінювався по 20 кіп грошей литовських⁴⁸. Загалом сума завданої шкоди становила 4532 кіп грошей литовських, що для того часу було доволі значною сумою. Це є яскравим прикладом того, як у процесі сусідсько-шляхетських міжусобиць знищувалася економічна основа існування того чи іншого господарства.

Існували випадки, коли під час наїзду імітувався напад татар. Таке “театральне дійство” трапилося під час пограбування пасіки Гнилорудського ґрунту кн. Януша Збараського службовими татарами кн. Йоахіма Корецького з Беліловець і Остотопова у 1599 р.⁴⁹

Шляхтичі й магнати мали своїх помічників, часом ними були повноцінні бандитські ватаги, котрі займалися грабунком і розбоями. Так, у 1606 р. була пограбована пасіка пана Андрія Володийовського на р. Саврані людьми Тихона Шашкевича⁵⁰. Під час судового розгляду справи один із підданих панів Шашкевичів, розбійник Павлик, зізнався про скоєне: “Я, деи, с тыми товаришами сего року, у двѣ недѣли по Божомъ Нароженію, пасеку на кґрунте села Бубьнова, в лесѣ, с погребѣ бчолы улевѣ сто живцемѣ, поехавши пѣтерма самми, Шны бчолы для меду попсовавши, а готового меду ручокѣ двѣ присного, на Шныѣ сани понакладавши, Шныѣ пасеки, тых товаришов, над Косницу в лес припровадивши, дисталися есмо и на пожиток свои... мел там в том погребѣ бчол своих взяли тые бчолы”⁵¹.

Масштаби поширення пасічництва на Поділлі можна прослідкувати за допомогою аналізу документів застави земельних володінь. Так, наприклад, у 1585 р. брацлавський земський суддя Іван Кошка відступив у заставу кн. Константину Острозькому 25 сіл у Брацлавському воєводстві за 10 000 литовських грошей, поруч з якими князю відходило і 37 пасік разом із садами та різними угіддями⁵².

В. Отамановський писав, що Східному Поділлю було притаманне “кочівне пасічництво”. Воно полягало в тому, що міщани Вінниці щороку мандрували в пустинні землі Брацлавського воєводства, щоб “стати зі своїми пасіками”. Джерела повідомляють, що вони стояли над р. Липовцем (імовірно р. Соб – А. В.), а пізніше аж над р. Гірський Тікич, біля містечка Буки⁵³.

Для економічного життя Поділля цей промисел був одним з ключових. Подільські бджолині продукти активно імпортувалися у західному і північному напрямках. Для того щоб збільшити чисельність експортованого товару закуповувався молдавський мед і віск. У цій торгівлі активну роль відігравали кам’янецькі купці. Так, в XVI ст. один молдаванин з Ясс продав жителю м. Кам’янця 229 каменів воску. Л. Гвоздик-Прицак підрахувала, що цього цінного товару було продано 7328 фунтів, виходячи з того, що камінь важить 32 фунти (16 кг)⁵⁴. У 1623 р. кам’янецький купець

⁴⁸ Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. II. – С. 387.

⁴⁹ Jabłonowski A. Źródła Dziejowe. – Т. XXI. – S. 415–416.

⁵⁰ Ibid. – S. 515.

⁵¹ Піддубняк О. Два виписи з чорних книг Вінницького замку // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 147–148.

⁵² Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. – С. 383–387.

⁵³ Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях. – С. 98.

⁵⁴ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке [Електронний ресурс]. – К., 1999. – Режим доступу : <http://litorpys.org.ua/coss2/gvpr04.htm>

Ованіс Лєвонович купив 24 1/4 каменів воску в яського купця Ованіса Андживича⁵⁵. Наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. кількість торговельних контрактів у торгівлі продуктами медового промислу швидко зростає. У ній активну роль виконують усі жителі Поділля, починаючи від селян і закінчуючи шляхтою та магнатами. Прикладом слугує місто Хмільник, де у 1622 р. мешкало 33 пасічники⁵⁶. Комерційна сторона торгівлі змушує львівських купців рушати далеко на схід для укладання контрактів, щоб забезпечити себе необхідними товаром. Так, наприклад, у 1634 р. один із львівських негодціантів укладає контракт з М. Калиновським на суму 20 тис. злотих на різні продукти з його уманських маєтностей, серед яких значився мед солодкий (неварений). Більшість подільських товарів направлялися на продаж до Львова, Луцька, Кракова, Любліна та Ярослава⁵⁷, а звідти експортувалася через Гданськ на ринки Західної Європи.

Прикордонний статус Поділля впливав на повсякденне життя місцевих жителів. Традиційні види господарської діяльності доволі часто потерпали від нападів татар. Серед інших, не менш важливих промислів, які були тут поширені, можна виділити: борошномельний, який був представлений водяними млинами і примітивнішими жорнами; хутряні промисли (боброві, куничні тощо), що посідали помітне місце у торгівлі із Заходом; рибний промисел, що завдячує значній мережі водних артерій. У першій половині XVII ст. зростає популярність на залізо, яке було необхідне для виготовлення сільськогосподарських товарів та зброї. Це сприяє розвитку залізорудного промислу і на території Поділля, який був поширений скрізь, де були в наявності болотна руда і ліс⁵⁸. Руди або рудки, які згадані у документах: Айсинка 1605 р. поблизу р. Соб; Гладська Рудка 1578 р.; Дмитрівка, біля Жорнищ 1614 р.; Золотуха 1578 р.; Кричача, коло р. Поганки, притоки р. Соб, 1616 р.; Рудка 1605 р.; Шерешівська 1595 р., права притока Собка та ін.⁵⁹ Як і інші промисли, залізорудний також потерпав від наїздів. Так, у 1602 р. Яків Лемеш позивався на Адама Волчковича у справі наїзду на маєтність Сельце, де поруч з навколишніми землями постраждала рудня забудована. Сума завданої шкоди була оцінена у 3000 кіп грошей литовських⁶⁰.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Прикордонний характер Подільської землі не дозволяв їй повною мірою розвиватись економічно. Чисельні татарські набіги, а також нестабільна політична ситуація в регіоні змушували місцевих жителів займатися промислами. Природні умови повністю сприяли цьому, а також вберігали дані угіддя від нищення. Промисли протягом XV – у першій половині XVII ст. набули колосального значення у селянських, шляхетських і магнатських господарствах. Це був борошномельний, деревообробний, бджолиний, поташний, рибний і залізорудний промисел.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Бойко І. Селянство України... – С. 71.

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 172.

⁵⁸ Бойко І. Селянство України... – С. 77.

⁵⁹ Піддубняк О., Крикун М. Топонімічні об'єкти Брацлавського воєводства... – С. 404.

⁶⁰ Jabłonowski A. Źródła Dziejowe. – Т. XXI. – С. 557.

УДК 340.141“15/16”

**ЗВИЧАЇ ТА ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ
ЛЬВІВСЬКОГО ЦЕХУ БАГАТИХ КРАМІВ
У СВІТЛІ ЦЕХОВИХ ПРОТОКОЛІВ XVI – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII ст.**

О. А. Заяць

**(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, м. Львів)**

Описано звичаї та повсякденне життя цеху багатих крамів у ранньомодерному Львові, цехові вибори, функції цехмістрів та інших цехових братів, зокрема догляд за арсеналом (обладунками), матеріальне забезпечення крамарської вежі, діяльність цеху під час “тривожних часів”, участь братії у “курковій стрільбі”, в урочистих ходах і процесіях, заупокійних богослужіннях, загальноцехових сходинах, у сплаті податків, внесків, пожертвувань і складчин на покриття цехових витрат. Наведено детальний огляд цих видатків – на ремонт крамів, вежі та вітарів, на судові процеси, адвокатів, поїздки до столиці, подарунки та хабарі. Висвітлено норми цехового співжиття, дотримання правил чесної торгівлі та покарання за їх порушення, запобігання конфліктам у цеху тощо.

Ключові слова: цех; багаті крами; ранньомодерний Львів; цехмістри; цехові вибори; урочисті процесії; заупокійне богослужіння; цехові сходини; внески; цехові видатки; адвокати; правила торгівлі; цехові конфлікти.

This article deals with customs and daily life practices in the Guild of Rich Stalls in early modern Lviv . It describes the guild elections, functions of guild seniors and other members (brethern), in particular supervision of armory, supply of guild tower, guild activity during anxious times, participation in shooting competitions, ceremonial processions, requiem masses, guild meetings, in payment of taxes, fees, contributions and donations for covering the guild expenses. The article shows in detail the purposes of such expenditures – repair of guild stalls, tower and altar, costs of legal proceedings, travel expenses, gifts and bribes. It also presents the rules of coexistence in guild, the observance of the principles of fair trade and penalty for its violation, and measures to prevent conflicts inside the guild.

Key words: guild; Rich Stalls; early modern Lviv; guild seniors; guild elections; ceremonial processions; Requiem mass; contributions; fees; expenditures of the guild; lawyers; the principles of fair trade; conflicts inside the guild.

Постановка проблеми. Львівські торговці, котрі мали право торгувати уроздріб широким асортиментом товарів, називалися крамарями. Вони були двох типів – “багаті”, які торгували найціннішими та популярними товарами, та “вбогі”, котрі перепродавали ті групи товарів, що фактично опинялися поза увагою “багатих”, –

© О. А. Заяць, 2016

переважно дешеву продукцію. Крім того, існували ще й інші групи торговців – престижні сукнарі та аптекарі (останні спочатку вважалися змішаною ремісничо-торговельною групою, але з часом почали сприйматися як винятково торговельна професія), малопrestiжні тандитники (продавці вживаних речей) і перекупні (продавці різної продукції, передусім продовольчої). Усі ці групи торговців (за винятком перекупнів) мали власні професійні корпорації, однак лише у багатих крамарів збереглися їхні цехові книги, які досить добре описують життя цеху. До наших часів дійшло лише дві такі книги, одна – збірка прав і привілеїв крамарського цеху (1519–1638 рр., але цехові звичаї та повсякдення там висвітлено досить слабо)¹, інша – це книга цехових протоколів багатих крамів за 1528–1632 рр. Остання – надзвичайно інформативна у цьому плані, тому вкрай важливо детально вивчити це унікальне джерело не лише для Львова, але й загалом для українських міст².

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія торгівлі у середньовічному та ранньомодерному Львові віддавна привертала увагу дослідників і дочекалася низки опрацювань³, однак діяльність власне торговельних корпорацій Львова, які провадили цю торгівлю, після кількох невеличких і досить поверхових розвідок

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów (далі – BZNO) [Електронний ресурс]. – Sygn. 1645. – Режим доступу: http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6082&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&Ql=D0083E1BB88258369A498E298ABA21F3-3

² Книга збереглася у вигляді фоторепродукцій, розділених на дві архівні справи. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002–1003. Оригіналу книги досі віднайти не вдалося.

³ Lewicki S. Lemberg's Stapelrecht. – Lwów, 1909; *idem*. Targi lwowskie od XIV – [do] XIX wieku. – Lwów, 1921; Charewiczowa L. Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925; Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII вв. – Кишинев, 1968; Кривонос В. До питання про діяльність середземноморських греків у Львові в XVI – середині XVII ст. // Lwów – Miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1998. – Т. 2. – С. 59–65; *його ж.* Торговля левантійським вином у Львові в середині XVI – першій половині XVII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 126–136 // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск); Шиян Р. Торговля міст Руського і Белзького воєводств у XVI – першій половині XVII ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 123–159; *її ж.* Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI – XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 50–55; *її ж.* До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 року) // Львів: місто – суспільство – культура. – Т. 3. – С. 137–149; Заяць О. Негативні явища в міській торгівлі Львова XVII ст. крізь призму скарг поспільства // Історія торгівлі, податків та мита. – 2015. – № 2 (12). – С. 31–55. Львівській торгівлі присвячені окремі фрагменти праць І. Крип'якевича, В. Інкіна, А. Дзюбінського (Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 23–30; Інкін В. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. – Львів, 1959. – С. 88; Dziubiński A. Na szlakach orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku. – Wrocław, 1998). Нещодавно опубліковано також джерельні матеріали з історії львівської торгівлі: Східна торгівля Львова в другій половині XVI – першій половині XVII ст.: зб. документів / упор. В. Г. Кривонос. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011.

першої половини XX ст.⁴, довгий час залишалася на маргінесі студій, і лише останнім часом з'явилися публікації, що проливають світло на це питання⁵.

Мета статті – максимально використавши крамарські протоколи, дослідити звичаї, правила співжиття та поведінки, а також повсякденні практики цеху багатих крамів у Львові XVI – першої третини XVII ст. Хронологічні рамки дослідження пояснюються крайніми датами збережених крамарських книг.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення правил співжиття різних міських професій непогані відомості постачають цехові статuti. Львівські крамарі⁶ мали власні привілеї, вважаючи їх до певної міри установчими, оскільки покладалися на них як на правову основу своєї діяльності: багаті крамарі – на привілеї 1444 р., вбогі крамарі – на привілеї 1441 р. (обидва – видані королем Владиславом III)⁷. Також для купців багатих крамів дуже важливими були привілеї Сигізмунда I з 1519 р.⁸, який фактично віддавав їм монополію роздрібної торгівлі у місті. Але все це були привілеї, а не цехові статuti у вузькому значенні цього слова. І власне тут цінні протоколи корпорації багатих крамів, до яких було вписано

⁴ Lewicki S. Konfraternia kupiecka we Lwowie za Stanisława Augusta. – Lwów, 1910 (невеличка брошура, в якій після досить загального вступу було подано текст нового статutu відновленої купецької корпорації з 1767 р.). Також невелика частина монографії Луцїї Харевиц про львівські професійні організації, у якій ідеться про торгівлю (*Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbirowej.* – Lwów, 1929. – S. 138–145).

⁵ М. Капраль опублікував привілеї та статuti купецьких корпорацій Львова (купців, суконників, тандетників, шинкарів та торб'ярів: Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / упор. М. Капраль. – Львів, 2007 (*Monumenta Leopolditana* (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 4). – С. 496–550. Крім того, вийшло дві статті: *Заяць О.* Старі та нові “білі плями” в історії крамарських корпорацій у Львові (друга половина XIV – перша третина XVII ст.) // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Львів, 2012. – Т. CCLXIV. – С. 138–170; *його ж.* Оборона прав крамарських корпорацій Львова перед позацеховою конкуренцією в XVI ст. // *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin.* – Lublin, 2014. – S. 354–364.

⁶ Торговці, котрі належали до цеху багатих крамів воліли себе називати крамарями (щоб підкреслити, що вони володіють крамами у містах, де велася роздрібна торгівля), а купцями називали гуртівників-негоціаторів, які “купчилися”, тобто торгували гуртом. Водночас решта мешканців міста не надто дотримувалась цих термінологічних розрізень і нерідко називала купцями всі категорії заможних торговців. Власників багатих крамів також часто називають купцями в історіографії, хибно вважаючи, що “купці” – це багаті торговці, а “крамарі” – вбогі, однак це не відповідає дійсності тогочасного Львова.

⁷ Опубліковані М. Капралем: Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.: зб. док. / упор. М. Капраль. – Львів, 1998 (*Monumenta Leopolditana* / Львівські історичні пам'ятки. – Т. 1). – С. 86–87 (№ 29, 1441 р.); Економічні привілеї... – С. 2–3 (№ 1, 1444 р.). Фактично ці привілеї тематично не були навіть включені упорядником до відповідного розділу купецьких корпорацій. Також слід зазначити, що самі “вбогі” та “багаті” крами існували у Львові задовго до цих привілеїв, тому останні їм були потрібні радше як символічні точки відліку в історії своїх корпорацій.

⁸ Економічні привілеї... – С. 496–498 (№ 111).

“статті”, що, очевидно, походили з давнішого цехового статуту, який не дійшов до нашого часу в оригіналі.

Ці пункти мають заголовок: “Звичаї цеху крамарів, наново укладені за згодою всього братства після пожежі всього міста року Божого 1528” (*Consuetudines contubernii mercatorum post totius civitatis conflagrationem denuo de consensu totius fraternitatis comparat[a]e anno Domini MDXXVIII*)⁹. Зворот *denuo ... comparatae* вказує, що мав би існувати ще якийсь давніший статут. З іншого боку, це могла бути спроба поновного відтворення давніх звичаїв, які не були зведені в єдиний документ, а записані у різних розпорошених записах, і коли пожежа знищила цю документацію, то цех вирішив пригадати (відновити), підсумувати і систематизувати давні практики. Це опосередковано засвідчує те, що частина “звичаїв” (своєрідних параграфів) починається зі слів “сталася якогось часу певна ухвала в цеху” або “сталася ухвала стародавніх звичаїв” тощо. Слід зазначити, що текст “Звичаїв” продовжується у книзі після десятисторінкової перерви, аж серед записів 1560-х рр.¹⁰, але звичай невідомо, котрий звичай у якому році було запроваджено – лише певні їхні записи мають датування. Зрештою, важко назвати цей розпорошений перелік цехових норм цілісним документом, це радше збірка розрізнених записів, яка сумарно виглядає як дещо невпорядкований статут (принаймні крамарі мали його дотримуватися наче справжнього статуту). “Звичаї” охоплювали широкий спектр правил співжиття в цеху: умови вступу до цеху¹¹, випадки відсутності цехмістрів у цеху, сплата королівського чиншу, відвідування заупокійних богослужінь тощо. Ці норми вписано до “Звичаїв” хаотично, без зв’язку між собою і внутрішньої логіки. Очевидно, вони вносилися до цехових записів у міру виникнення потреби.

Ці “Звичаї” зрештою становлять лише незначну, хоч і важливу частину книги крамарських протоколів. Окрім них, у книзі є вписані королівські привілеї й декрети, рішення і постанови цеху, списки членів цеху, витрат, повсякденні події, суперечки, нотатки про вступ до цеху тощо. Тому у викладі матеріалу статті спробуємо згрупувати джерельну інформацію і подати її у певному зв’язку між собою, розглянувши по черзі цехові вибори, функції цехмістрів та інших цехових братів, зокрема догляд за арсеналом (обладунками), матеріальне забезпечення крамарської вежі, діяльність цеху під час “тривожних часів”, участь братії у “курковій стрільбі”, в урочистих ходах і процесіях, заупокійних богослужіннях, загальноцехових сходинах, у сплаті податків, внесків, пожертвувань і складчин на покриття цехових витрат, детальний огляд цих видатків (на ремонт крамів, вежі та вітарів, на судові процеси, адвокатів, поїздки до столиці, подарунки та хабарі), а також норми цехового співжиття, дотримання правил торгівлі та покарання за їх порушення, запобігання конфліктам у цеху тощо.

Отже, однією з найважливіших складових життя цеху була процедура і церемонія обрання цехмістрів. Уперше в книзі цехових протоколів запис про такі вибори трапляється 1577 р.¹² Вибори цехової старшини логічно мали б узгоджуватись із за-

⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 15–19.

¹⁰ Там само. – Арк. 30–32.

¹¹ Див. окреме дослідження: Заяць О. Умови вступу до цеху багатих крамів у XVI – першій третині XVII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2016. – Вип. 19 (у друці).

¹² ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 43.

гальноміськими виборами урядників, що відбувалися завжди 22 лютого (свято Кафедри св. Петра, *Cathedrae s. Petri*, або ж *s. Petri ad cathedram*, чи *s. Petri cathedrati*). Але, як засвідчують крамарські записи, вибори в цеху могли відбуватись у різний час – у березні, в травні, липні, вересні, грудні тощо – залежно від ситуації. Хоча, звичайно ж, якщо була така можливість, “елекцію” намагалися провести у лютому після загальноміських виборів урядників (*gdy przyszedł zwyczajny czas w tym mieście electey albo odnawiania cechmistrzów i stołowych panów bracziey po S. Pietrze Stolecznym i po electey generalney urzędow mieiskich*)¹³. Власне ж цехмістри мусили складати присягу перед радою. Але, наприклад, у 1617 р. вони невчасно склали присягу й, хоча виправдовувалися, що не були оповіщені, все ж мусили сплатити райцям штраф – 2 зл., імовірно, з цехових грошей, адже цю суму вписали до реєстру витрат¹⁴. Під час виборів пили вино зазвичай у невеликих кількостях, адже воно було досить дороге, або ж дешевший мед. На “елекції” вимагалася присутність усіх членів цеху, а в разі неявки сплачувався штраф (у 1621 р. – 6 грошів)¹⁵.

Під час обрання нових цехмістрів попередники вручали їм скриньку з привілеями і передавали вежу з “арматою” (тобто зброєю й обладунками). У 1577 р. цехмістри зазначали, що у скриньці грошей не було, а лише привілеї (в пізніші роки нові цехмістри зазначали суму коштів, яку вони отримали). У вежі провели ревізію, її результати вписали до книг (про що йтиметься нижче). Тоді старшим цехмістром було обрано Юрка Бжеського, а молодшим (тобто заступником старшого) – Яна Лукашовича¹⁶.

Під час передачі скриньки проходив також фінансовий звіт попередніх цехмістрів. Це відбувалося окремо – першим виступав старший цехмістр, потім – молодший, оскільки вони окремо завідували різними прибутками та витратами (“взятками й видатками”), кожен представляв свої “реєстри”¹⁷. Траплялися випадки, що одному цехмістрові братія зараховувала звіт, а іншому – ні. Так, 1612 р. спочатку звіт ішов добре, і старший цехмістр (тоді Вольф Берндт) успішно “ліквідував своїм реєстром видатки слушні та потрібні на цехові потреби”. Але коли він пред’явив реєстр витрат на бенкети, то братія цього ніяк приймати не хотіла, оскільки він витратив понад 100 зл., а дозволялося лише 60 зл. Урешті йому вдалося вмовити цех відкласти цю справу для подальшого обговорення й наради. Натомість у тогочасного молодшого цехмістра – Павла Ларвика – звіт був прийнятий¹⁸.

Якщо йдеться про докладні компетенції, то старший цехмістр завідував скринькою з привілеями та коштами, а молодший цехмістр брав під опіку вежу з “арматою” та вівтар у Катедрі¹⁹. Зі звітів маємо, що старший цехмістр розпоряджався складчинами і витрачав кошти на підтримку цехових справ у задвірних судах, оплачував роботу адвоката тощо, а молодший збирав квартальні чинші з крамів і

¹³ Там само. – Арк. 92.

¹⁴ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 138.

¹⁵ Там само. – Арк. 180.

¹⁶ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 43.

¹⁷ Там само. – Арк. 92.

¹⁸ Там само. – Арк. 93.

¹⁹ Там само. – Арк. 59–61.

відправляв їх на замок, брав різні дрібні оплати за оренду певних місць під час ярмарків, витрачав кошти на різні дрібні справи²⁰.

Із початку XVII ст. (від 1603 р.) почали вестися досить регулярні списки цехмістрів (які завжди були католиками) і столових братів (які виконували дорадчі та допоміжні функції при старших). Останні у повному комплекті нараховувати шість осіб: із двох католиків, двох “панів вірмен” і двох “панів русі” (цікаво, що й у цехових книгах, як і загалом у міській ієрархії Львова, українці, або ж “русь”, ішли майже завжди останніми)²¹. Чомусь у 1603–1606 рр. місце столових братів-католиків пустувало (*S panuw Catolikuw nemo*). Від 1615 р. після списку цехмістрів і столових братів з’являються дописи релігійного характеру: *Ktorych niechay pan Bóg błogosławi i posila aby według iego woli świętey urząd swoy odprawowali, azeby też sami mogli mówić z Daudem S.* (Їх нехай Господь Бог благословляє та підтримує, щоб виконували свій уряд відповідно до Його святої волі, і щоб могли самі говорити зі святим Давидом). Далі наводилися латиною дві цитати з Давидових псалмів: *Providebam Dominum in conspectu meo semper, quia a dextris est mihi ne commovear* (Уявляю я Господа перед собою постійно, бо Він по правиці моїй, й я не буду захитаний! Пс. 15:8) і *Lex Dei eius in corde ipsius et non supplantabuntur gressus eius* (Закон Бога його в його серці, кроки його не спіткнуться, Пс. 36:31). Після чого йшов відомий вислів (девиз святого Бенедикта Нурсійського): *Ora et labora!* (Молись і працюй!)²².

На цехмістрах лежала велика відповідальність, і коли один із якихось причин був відсутній, то потрібно було йому знайти заміну. Так, ще у “Звичах” 1528 р. записано, що вже тоді існувала давня практика, коли котрийсь із цехмістрів потребував кудись із міста виїхати, то мав призначити на своє місце когось із братії та повідомити про це іншого цехмістра (якби цього не учинив, то мав би сплатити штраф – безмін воску на користь цеху)²³. Раптова смерть одного із цехмістрів створювала чималі клопоти, які добре видно на прикладі ситуації, що склалася 1607 р. Тоді помер старший цехмістр Станіслав Вільчек, треба було впорядкувати фінанси. Молодший цехмістр Павло Ларвик 8 вересня скликав усю цехову братію і в її присутності зробив ревізію коштів. Передовсім з’ясував скільки грошей залишилось у скриньці по смерті Вільчека, доклав туди гроші, взяті як “ретенти” (стягнену заборгованість) із чиншу, зібраного по покійнику, а також гроші, що надійшли від Івана Бабича та Миколая Гелязіна за вступ до цеху. Також Ларвик поклав до скриньки привілеї та якісь два реєстри в червоній оправі й інші документи (*munimenta*)²⁴. Крім того, Ларвик прозвітував, що йому була передана крамарська вежа згідно з описом (реєстром) обладунків та зброї, що в ній містилась (за винят-

²⁰ Там само. – Арк. 93–94.

²¹ Там само. – Арк. 59.

²² Там само. – Арк. 117 та ін.

²³ Там само. – Арк. 15.

²⁴ Там само. – Арк. 64. Принагідно зазначалося, що ще один привілей із якимись паперами у червоній торбинці перебував на той момент при королівському дворі – на руках у вірменина Юрка Івашковича (ці були ввірені йому іншим крамарем Христофом Яськовичем для залагодження при дворі справи крамарського цеху зі львівськими шевцями та кушнірами).

ком кираси, вже раніше проданої комусь цехом)²⁵. Та вже наступного дня, підбивши всі рахунки, Ларвик згадав, що ще за життя Станіслава Вільчека він витрачав власні кошти на цехові потреби і небіжчик не встиг компенсувати Ларвикові його витрати. Тому молодший цехмістр вирішив повернути потрібну суму собі зі скриньки²⁶. У цій ситуації, очевидно, доводилось покладатися на порядність того цехмістра, котрий залишився живим.

Схожа ситуація була, коли помер Лукаш Міхніцький (1617). Тоді Симон Войша, який був старшим цехмістром, повідомив, що минулого року він подав небіжчикові Л. Міхніцькому “реестрик” власних видатків на різні цехові потреби (через те, що цехмістри обмінювалися позиціями, тоді С. Войша був молодшим, а Л. Міхніцький – старшим цехмістром). Однак покійний не встиг ані внести того реестрика до цехових записів, ані повернути його С. Войші. Тому останній компенсував собі зазначені у тому реестрику кошти (у розмірі 2 зл. і 2 гр.). Також тоді було доплачено сторожеві Войцехові квартальну платню, бо небіжчик не встиг її виплатити²⁷. Зрештою, власні кошти витрачали не тільки цехмістри, але й інші члени цеху (суми були значно більші!). Так, із наказу небіжчика Лукаша видавали значні кошти Якуб Івашкович (13 зл. – на позови) і Полібовський (40 зл. на – “різні цехові справи”)²⁸.

Молодший цехмістр, як уже згадувалось, завідував “арматою”, тобто складом зброї та обладунків у крамарській вежі. Члени цеху мали бути готовими до участі в обороні міста, для цього потрібно було тримати в належному стані і в достатній кількості “армату”. Обладунки чи зброя, які дарувалися під час вступу до цеху, передбачалися або для власного користування, або для видачі котромусь “пахолку”, який заміняв крамаря²⁹ (останній варіант із часом ставав популярнішим). Ревізія башти відбувалася кожного року, однак у крамарських протоколах збереглися лише три описи зброї та обладунків, якими володів цех.

Перший такий перелік було складено цехмістром Яном Доліною у 1566 р. й подано до звіту про складання свого уряду в 1567 р. Опис має назву *Inventarium regestrare armature et aliarum rerum bellicarum contuberny fraternitatis mercatorum institarum divitum Leopoliensium in propugnaculo circa portulam minorem civitatis istius consistentium* (Інвентар озброєння та інших військових речей цеху братства львівських купців багатих крамів, які зберігаються у вежі біля міської малої брами). Укладач інвентаря розділив його на дві частини – на нові надходження (ті предмети, які надійшли протягом 1566 р.) й решту предметів, які були у вежі віддавна. Серед нових обладунків і озброєнь названо: повна кіраса і стремена, один обладунок, алебарда й арбалет від Станіслава Долинського; 7 гаківниць і 7 порохівниць, ток (підставка для списів), а також 10 мечів. Окрім того, на вежі зберігалось тоді озброєння й обладунки в розрахунок на 19 пахолків. Крім того, були такі пред-

²⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 65.

²⁶ Там само. – Арк. 66.

²⁷ Там само. – Арк. 135. Боргів покійний напевно поробив немало, тому компенсація розтягнулася на кілька років – ще в 1619 р. цехмістр відбирав у прокуратора Валентина борг небіжчика Лукаша Міхніцького (там само. – Спр. 1003. – Арк. 166).

²⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 141.

²⁹ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 50.

мети: 1 кіраса (продана за небіжчика Вільчека), 4 обладунки з наколінками, два повні коміри-обойчики, дві пари рукавиць, прилбиці (забрала); 4 обладунки з прилбицями; 4 коміри-обойчики з малими панцирами; 10 жовнірських (кнехтських) обладунків і 6 прилбичок; 2 цілих панцирі; 5 панцирних фартухів (шорці); 5 панцирних комірів-обойчиків; 12 алебард; 1 спис; 1 залізний ланцюг; 2 павези (дерев'яні щити, покриті шкірою); 2 вил; 2 бубни. Вогнепальна зброя (стрільба) була представлена так: 1 гармата; 7 гаківниць; 2 фаски пороху; 6 сокир; намет, пліт, два флюгери; 12 чорних полотняних камізельок; 9 пар полотняних нарукавників; 13 полотняних штанів; 6 чорних сукняних штанів; 23 шапки; 5 старих рогатин³⁰.

Наступні “пописи” відбулися у 1577 і 1585 рр. і містять приблизно ті ж найменування, хоча кількість самих предметів, звичайно ж, різнилася. Через суттєві відмінності у 1577 р. з'явилися “губчасті” рушниці (тобто із замком, у якому запалювання йшло від “губки”, 12 шт.), порохівниці (19 штук), а в 1585 – “майже добрі арбалети на птаха” (2 шт.) і ванна старовинних (“старосвітських”) стріл³¹. Останні поповнення дещо дивні, адже арбалет почав виходити зі вжитку ще з кінця XV ст. (напевно, тому й стріли до нього названі “старосвітськими”). Крім того, у 1577 і 1585 рр. трапляється більший комплект одягу порівняно з 1566 р. – кількість штанів і нарукавників зросла до 24 порівняно з початковими 13. Отже, цех розраховував виставити більше людей, ніж раніше. Це добре узгоджується з даними про підняття вступних внесків з нагоди “тяжких часів”, адже значна частина цих оплат мала йти на “армату”.

Ревізія башти могла відбуватись і позапланово – наприклад, під час так званої “тривоги”, коли місту загрожувала якась воєнна небезпека. Наприклад, коли була “тривога свавільного жовнірства”³², котре стояло під Львовом у квітні 1615 р., на вежу приходили райці. Це була не просто перевірка, але й приведення “армати” у стан готовності (придатності) до використання – братія натирала олією зброю, їм допомагав один “хлоп”. Фунт такої олії коштував тоді 10 грошів. При цьому за натирання отримували платню як цехові брати, які цим займалися, так і найнятий помічник³³. Окрім платні, ще давали гроші на “мед”, адже у ті часи входило у шкідливу звичку, що будь-яка діяльність потребувала алкогольного супроводу (*na przepicie*)³⁴. Пригощали алкоголем також і ревізорів – наприклад, під час “тривоги” 1619 р. приходив райця Андрій Абрек і перевіряв запаси харчів (“легуміни”)³⁵, і порох на башті. Цех тоді витратив 24 гроші на закупівлю вина для Абрека³⁶. Напевно, під час перевірки з'ясувалося, що продовольство не зберігається належним чином, тому цех був змушений закупити для цих харчів дві бочки. Зрештою, і самі “ле-

³⁰ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 251–252.

³¹ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 43, 52–53.

³² Йдеться про грабунки конфедератів Яна Карвацького (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – Львів, 2002. – С. 224).

³³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 121.

³⁴ Там само.

³⁵ Термін “легу́міни” міг вживатись у вузькому значенні – овочі, бобові або крупи, тобто все те, із чого роблять каші, або ж у широкому – “продовольство” загалом. Цех наймав спеціально “хлопів”, щоб носили ці продукти на вежу.

³⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003 – Арк. 150.

гуміни” коштували немало – 1620 р. на них було витрачено 17 зл. 15 грошів, а потім ще додано 24 зл.³⁷ У 1626 р. райці перевіряли крамарську башту аж 3 рази, їх доводилося постійно частувати вином (сумарно випито гарнець і кварту – тобто 4,7 л)³⁸.

Якщо перевірка виявляла зброю у поганому стані, то цех мав її ремонтувати з власного бюджету. За ремонт кривошипу в арбалеті (*hewaru do kusz*) у 1615 р. довелося заплатити слюсареві 4 зл.³⁹ Загалом ремонт арбалетів, які вже серйозно застарівали, обходився досить недешево. Наприклад, коли влітку 1617 р. проводилися ремонти арбалетів, тятів і белтів (арбалетних стріл), то за це також було заплачено арбалетникам (*samostrzelnikom*) немалу суму – 4 зл. і 12 грошів⁴⁰, а в 1625 р. – на ремонт арбалетів взагалі витратили аж 25 зл.⁴¹ Якщо олово для мушкетів було відносно дешевим (вистачало 2 фунтів – за 2½ гроша), то олово для гармати і гаківниць виходило досить дорого – 4 зл. 18 грошів (щоправда, за невстановлену вагу)⁴². У 1617–1621 рр. крамарські реєстри показують, як цех піклувався про свою вежу – тоді ремонтували списи (дарди), для них докуповували пасма китайки (матерію), так само – підправляли хоругви (дочіпляли пасма тканин – “брет” і для цих робіт спеціально винаймали за гроші кравця), ремонтували гаківниці (передусім, їхні замки), “поволокли” (ймовірно, засклили) баштовий ліхтар, завозили на башту свічки, віз дров і віз вугілля, занесли камінь олова (близько 13 кг), бочку солі, півтори колоди пшона (у вазі – приблизно 323 кг), дві колоди гороху (431 кг), певну кількість сала й жиру (на 15 зл.), а також камінь і 17 фунтів пороху (тобто разом – майже 20 кг)⁴³. Усе це добро потрібно було якось уберегти від крадіжки, тому довелося ще й відремонтувати двері (за що “мулярчикові” заплатили 1 зл.)⁴⁴. Зі зберіганням були ще інші клопоти – коли “тривожні часи” минали, то продукти у такій кількості були вже непотрібні. Тому вже восени 1622 р. цех вирішив розпродати частину запасів з вежі: 4 куски сала і 3 жиру (які були погризені щурами), 11 півмірків пшона (приблизно 296 кг), бочку солі (її викупив один із крамарів – Франц Строп), півколоди гороху (108 кг), фаску муки (бл. 15 л)⁴⁵.

Окрім матеріального забезпечення вежі та “армати”, крамарі, як і інші львівські цехи, мали б пильнувати ще й власних військових навиків. Для цього доводилося регулярно вправлятися у стрільбі, у цій сфері крамарський цех мусив тісно взаємодіяти зі стрілецьким братством, яке називалося також “курковим”. Стрілецьке товариство існувало у Львові щонайменше з 1445 р., але вірогідно сягає своїми початками ще XIV ст. Його призначенням було підтримувати у доброму стані навик стрільби серед міщан. Це мала бути незалежна інституція від міської ради, оскільки остання, ощаджуючи кошти, занедбувала такі тренування. У 1546 р. братство отримало підтвердження своїх давніх привілеїв від короля Сигізмунда

³⁷ Там само. – Арк. 167, 170, 173.

³⁸ Там само. – Арк. 215.

³⁹ Там само. – Арк. 150.

⁴⁰ Там само. – Арк. 135.

⁴¹ Там само. – Арк. 208.

⁴² Там само. – Арк. 121, 135.

⁴³ Там само. – Арк. 171.

⁴⁴ Там само. – Арк. 181.

⁴⁵ Там само. – Арк. 139–140, 168, 171, 181, 192.

Августа. Міщани мусили були стріляти у дерев'яного птаха (півня, якого називали “курек”). Особа, яка влучила, називалася “курковим королем” і отримувала податкові звільнення аж до наступного змагання, коли “курка” вигравав хтось інший. Спочатку стріляли з лука, але від часів короля Генрика Валуа – з вогнепальної зброї (від 1623 р. – у тому числі з гаківниць та гармат). У 1600–1631 рр. братство володіло, наданою від міської ради кам'яницею біля Краківської брами й рову, де відбувалися тренування ⁴⁶.

Однак попри такі давні традиції існування змагань зі стрільби, у крамарських протоколах уперше згадується про участь цехової братії в цій акції чомусь аж 1611 р., коли цехмістр у своїх записах вказує, що мусив взяти на “куркову стрільбу” 2 зл. і 6 грошів, а ще в іншому місці під тим же роком чомусь вписана сума 5 зл. ⁴⁷ Час, коли саме відбувалися ці змагання, можна визначити з того, що обидва ці записи внесені серед нотаток про збір квартальних чиншів на свято св. Трійці. Це підтверджується також подальшими згадками. Так, під 1614 р. у крамарських протоколах записано, що “стрільба гаківнича” відбувалась наступного дня після свята св. Трійці ⁴⁸. Ця процедура супроводжувалась випиванням алкоголю, причому явно у надмірних кількостях. Зокрема, записано, що цехмістр Вольф Берндт “випив із якимось Симоном чотири з половиною гарнці меду” (це приблизно 17 л!), тому, ймовірно, крім цих двох, ще хтось їм у цьому допомагав. Тим більше, що після цього було дописано: “Окремо пан Вольф Берндт випив з паном Мораковським, бурмістром, півгарнця вина” (а це ще майже 2 літри) ⁴⁹. Бенкети бували досить значні, судячи з витрат. Котрийсь цехмістр, можливо той же Вольф Берндт, під 1612 р. відзвітував чомусь аж за 1610 р. про те, що 12 липня того року збив під час стрільби “курка” і став “курковим королем в цеховій особі” (тобто переміг у цьому змаганні від імені крамарської корпорації), взяв у другого цехмістра Павла (Ларвика) із цехової скриньки аж 36 зл. 18 грошів на бенкет (названий *collatia*, що нині в польській мові означає “вечеря”, але давніше нерідко означало просто бенкет, який відбувався після полудня) ⁵⁰.

Під час “куркової стрільби” мали право стріляти всі члени цеху, в тому числі й негатолики – українці та вірмени ⁵¹. Цех спеціально депутував кількох крамарів, які мали обов'язок ночувати на стрільниці. Якщо правило порушувалось, то сплачувався штраф. У 1614 р. це була “копа” (2 зл.) на користь цеху, до яких треба було додати ще 12 або 24 гроші компенсації, яку цех мусив виплатити “панам стрільцям” (тобто членам куркового братства). Бували випадки, коли неявку пробачали, наприклад, Криштофові Голубовичу (того ж 1614 р.), оскільки він мав якусь поважну причину (*sluszną przeszkodę*). Але навіть тоді треба було платити 12 грошів компенсації стрільцям. Усі порушники під час стрільби 1614 р., судячи з імен, були чо-

⁴⁶ Детальніше про це див.: Kulczycki T. Rys historii towarzystwa strzeleckiego lwowskiego wraz ze zbiorem towarzystwa strzelców lwowskich. – Lwów, 1848.

⁴⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 78.

⁴⁸ Там само. – Арк. 113.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – Арк. 92.

⁵¹ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 215.

мусь вірменами⁵². Під час стрільб прислужували якісь найняті люди (“хлопи”), яким за цю послугу платилося (по 12 грошів)⁵³. Наступного року стрільбу не відвідало аж десять осіб: “Торосовичів крам”, Петро Григорович, Миколайова Серебкова, Криштоф Голубович, Тобіашова, Лукіанова, Білдажина, Торосова Рабіччина, Гелязінова, Біленька⁵⁴. Цей перелік змушує замислитись, чи дійсно жінки-крамарки мали відвідувати стрільбу, або все ж таки висилали когось замість себе.

У часи, коли містові загрожувала небезпека, крамарі могли перебувати постійно на своїй башті. У 1618 р. записано: “коли була тривога ... цех сторожував день і ніч”, при цьому їм цілодобово допомагав найнятий “хлоп”, котрому заплатили за цей час 3 зл. 16 грошів (приблизно по 7½ гроша щодня)⁵⁵. Ця тривога тривала два тижні (на жаль, невідомо, коли саме, але як можна зробити висновок із дослідження Мауриція Горна, напевно, це було якось пов’язано з тогорічними частими татарськими нападами на львівську землю, які відбулися тоді у травні й червні)⁵⁶. Найнятого слугу залишили ще на “сім ночей”, щоб ночував у башті (по 6 грошів за день), а потім ще 9 днів (по 5 грошів за день)⁵⁷. Чому постійно падала оплата у протоколах не пояснюється, але можна припустити, що в міру зменшення воєнної загрози потрібна була менша пильність і це позначалося на платні. Під 1623 р. записано про ще одну тривогу, яка продовжувалась від св. Івана до св. Маргарити (тобто від 24 червня до 13 липня, отже 20 днів), але, крім інформації про витрату 11 грошів на свічки, у башті жодних деталей не повідомлялося⁵⁸. Очевидно, ця підвищена бойова готовність також була пов’язана з татарським нападом у другій половині червня того ж року⁵⁹. Слуг винаймали, щоб вони доглядали за баштою не тільки на час воєнної тривоги, але й у період епідемії, як про це йдеться у записі від 1624 р. (хоча, можливо, згадується жаклива епідемія попереднього 1623 р.) – тоді найнятому “хлопові” заплатили 1 зл. і 3 гроші за те, що “у приморок башти пильнував і вночі у ній спав”⁶⁰.

Крамарський цех особисто або через найнятих осіб брав активну участь у різноманітних урочистих ходах та процесіях. Наприклад, у 1613 р. цех вислав 10 гайдуків на процесію з нагоди в’їзду на староство Боніфация Станіслава Мнішека⁶¹, 1615 р. – стільки ж гайдуків на в’їзд на архієпископство Яна Андрія Прухницького⁶², 1626 р. – стільки ж на зустріч польського коронного гетьмана Станіслава

⁵² Там само. – Спр. 1002. – Арк. 114.

⁵³ Там само. – Арк. 115.

⁵⁴ Там само. – Арк. 120.

⁵⁵ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 147.

⁵⁶ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa, Kraków, 1964. – S. 12.

⁵⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 150.

⁵⁸ Там само. – Арк. 201.

⁵⁹ Horn M. Skutki ekonomiczne... – S. 13. Див. також: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова... – С. 235.

⁶⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 208. Про епідемію 1623 р. див.: Charewiczowa Ł. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930. – S. 45–52.

⁶¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 107.

⁶² Там само. – Арк. 121.

Конецпольського з нагоди його приїзду до Львова⁶³. В усіх випадках гайдуки були найняті за платню (у першому – просто дали по 8 грошів, у другому – по 6 грошів кожному і ще 3 гроші – колективно – на горілку, а в третьому – аж по 14 грошів, але без “горілчаних грошей”). На початку 1622 р. крамарі кілька разів висилали “хлопів” з нагоди приїзду турецького посла. Збережено досить детальний опис як, де й коли їх розміщували: дев’ятьох чоловік відправили до брами під час його в’їзду, десятеро поставили сторожувати на ратуші у день Трьох королів (6 січня) і ще трое залишилися на сторожі вночі. Крім того, ще 10 чоловік було виряджено при виїзді посла з міста. За ці послуги платили кожному такому “хлопові” по 4, 5 чи 7 грошів (найбільше за нічну сторожу)⁶⁴. Також крамарський цех вислав гайдуків для супроводу на страту засуджених. Так, у 1614 р., коли вели на страту Ленцького і Гасціка (за крадіжку в конфедерата Тренішовського), крамарі вирядили чотирьох гайдуків на супровід. Схоже було у 1620 і 1621 рр., коли страчували певних людей, то цех вислав по два гайдуки (у різних випадках їм платили по-різному)⁶⁵.

Поза тим, крамарі брали участь у процесіях з нагоди свята Божого Тіла. Урочисте святкування його поширилось по католицькій Європі упродовж XIV ст., а 1440 р. було затверджено як обов’язкове для публічного святкування свято (*festum fori*) львівської архідієцезії⁶⁶. Про участь у таких урочистостях йшлося вже в крамарських “Звичах” 1528 р., де пояснюється, що за рішенням всієї корпорації було встановлено, що кожен член цеху повинен виставити від одного “вікна” (під “вікном” розумілася крамниця, торгова точка) одного “пахолка” на процесію Божого Тіла. При цьому немає різниці, у вікні щось продають чи ні. Якби котрийсь член цеху не виставив пахолка, то мусив віддати до цеху два гроші⁶⁷. Крім того, додавалося, що існує ухвала, за якою кожен цеховий брат повинен дати так зване “збройне” на день Божого Тіла – 1 гріш – на вичищення обладунку⁶⁸. Попри давність таких звичаїв, згадки висилання гайдуків на процесії ведуться у крамарських протоколах з 1607 р.⁶⁹ Переважно виряджали 10 гайдуків, але бували випадки, що тільки вісім. Їм давали спочатку 6 грошів платні за участь у ході. З часом почали додавати кілька грошів на горілку й пиво (як правило, 6 грошів на всіх гайдуків разом)⁷⁰. Оплачували й висилали гайдуків не тільки на власне свято, але й на його “октаву”,

⁶³ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 216.

⁶⁴ Там само. – Арк. 183.

⁶⁵ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 113; спр. 1003. – С. 168, 181.

⁶⁶ Детальніше про це див.: *Zaremska H. Procesje Bożego Ciała w Krakowie w XIV–XVI wieku // Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza / Red. B. Geremek. – Warszawa, 1978. – S. 25–40; Dąbrowka A. Anything But a Game. Corpus Christi in Poland // Quaestiones Medii Aevi Novae. – 2002. – Vol. 7. – P. 245–270.*

⁶⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 19.

⁶⁸ Там само. – Арк. 30. Тому, ймовірно, що так зване “збройне” мало означати радше “обладункове”, оскільки *zbroja* – це обладунок, і саме він мав бути начищеним для того, щоб у ньому брати участь в урочистій ході.

⁶⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 66.

⁷⁰ Там само. – Арк. 113, 121. Якщо спочатку сумарні витрати, включно з алкоголем, на 10 гайдуків становили здебільшого 2 зл. 16 грошів, то в 30-х рр. XVII ст. вони піднялися до 3 зл. 10 грошів (там само. – Арк. 265).

тобто тижнем пізніше. Власне, у випадку “октави” йшлося про так звану “генеральну okazію” або “генеральну” виправу всіх львівських цехів, до якої приєднувалися і крамарі⁷¹.

Також бувало, що крамарі висилали гайдуків на процесії, які організовували кармеліти взуті з вул. Гончарської (нині на території вул. кн. Романа, 1–3), скажімо, у 1622 р. крамарі вислали 10 “хлопів”, але в 1630 р. – лише чотири⁷². Про це є тільки дві згадки у протоколах, і тому важко сказати, наскільки регулярно була участь у процесіях кармелітів, і чи завжди йшлося про одне й те ж свято – у випадку 1630 р. йдеться про 7 січня, отже це якось пов’язано зі святом Богоявлення (*Epiphaniarum Domini*) або ж Трьох Королів (*Trium Regum*), яке в католицькій традиції святкується 6 січня. Це свято у середньовіччі набуло театральних рис, адже існував звичай перевдягатися на Трьох Царів (королів чи мудреців), які повинні були складати до вітваря золото, миро й ладан та співати пісні. З часом з’явилися і вуличні форми святкування⁷³. Як саме це відбувалось у Львові наразі не вдалося знайти інформацію.

Іншою формою участі у церковних церемоніях і месях був похід на заупокійні богослужіння – “жаломші” (передовсім мова про літургії за всіх померлих цехових братів, які відбувалися по цехах раз на рік). Вимога участі всіх цехових братів у жаломшах – загальнопоширена у цеховому середовищі⁷⁴. Крамарі не були винятком, хоча у них ця вимога не була сформована у вигляді звичного положення (параграфу) у статуті, а як своєрідний прецедент. До “Звичаїв” 1528 р. було вписано перебіг і рішення у суперечці про вимогу з боку цехового керівництва до українських крамарів, щоб ті відвідували заупокійні богослужіння в католицьких костелах. Цей спір відомий в історіографії, оскільки він детально описаний І. Крип’якевичем, який проаналізував кінцеву фазу суперечки на підставі фінального раєцького декрету 1529 р.⁷⁵

Натомість у “Звичаях” писар вирішив описати перебіг і ухвалення проміжного рішення на цеховому рівні: у 1526 р., коли цех у повному складі (спільно з представниками з “русі” та вірмен) засідав у домі Мартина Вассерброта з нагоди збирання чиншів, то цехмістри внесли скаргу на українців, які сиділи на “лядських крамах” і не хотіли ходити на “жаломші” (у поясненні І. Крип’якевича: згадуються українці, які купували крамниці у католиків, хоча в раєцькому записі вжито термін *occupavere*, тому можливо, йдеться лише про тих, хто орендував крамниці). Цю

⁷¹ Там само. – Арк. 121.

⁷² Там само. – Спр. 1003. – Арк. 191, 245.

⁷³ Święto Epifanii // Zwiastun Ewangeliczny. – 1866. – Nr 2. – S. 24.

⁷⁴ Вона чітко прописувалась у багатьох цехових статутах інших корпорацій: бондарів (1601 р.), ливарників (1600 р.), котлярів (1616 р.), голкарів (1649 р.), мечників (1634 р.) та багатьох інших. Див.: Економічні привілеї... – С. 22 (№ 8), 79 (№ 21), 92 (№ 24), 115 (№ 30), 156 (№ 36) і т. д.

⁷⁵ Крип’якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 58–69, публікація відповідного декрету ради (там само. – С. 181–182, ч. 337; джерельна основа: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 903–904). До цього питання звертався також М. Капраль (*Капраль М.* Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 99).

справу названо в протоколах такою, що неодноразово спричиняла труднощі, тому цех вирішив покласти край цьому непорозумінню і постановив, що кожен цеховий брат має бути особисто присутнім на заупокійних месях, у тому числі й українці, що “сидять по лядських крамах”, так як це роблять самі поляки (*thak yako bywayuq lyachowye*). А на порушників цього припису накладалось покарання фунтом воску⁷⁶. Цікаво, що на засіданні були присутні й вірмени, з якими чомусь такої проблеми не виникало. Зрештою, як відомо з публікації І. Крип’якевича, у подальшому вірмени свідчили на суді не на користь українців, і рішення ради підтвердило вимогу католицького керівництва цеху⁷⁷. Сам факт того, що суперечка тягнулася ще три роки після цехової постанови, вказує, що далеко не всі корпоративні рішення безапеляційно приймалися і входили у життя.

Тривалий час протоколи мовчали з приводу того, наскільки цехова братія, зокрема українці, відвідували поминальні богослужіння. Єдиний виняток – запис під 1531 р. про те, що котрийсь крамар на ім’я Гжегож відкрив крам, не дочекавшись закінчення меси⁷⁸. Неясно, чи він повністю пропустив службу, чи лише не дочекався її кінця й поспішив відкрити передчасно свою крамницю. Більше про це у XVI ст. згадок немає. Натомість наново проблема відвідування заупокійних служб активізувалась у XVII ст. І знову непорозуміння виникло з українцями. Расцький декрет у цій справі (1606 р.) було внесено до книги прав і декретів львівських крамарів. Суперечка точилася між багатими крамарями і Сеньком Луцьким та Іваном Білдагою, яких звинуватили у тому, що вони занедбали звичай ходити до римо-католицького костелу, противляться цьому й кажуть, щоб цехмістри показали їм відповідну ухвалу, за якою вони мусили б це робити. Але цехмістри показали вищезгаданий (і опублікований І. Крип’якевичем) расцький декрет з 1529 р., за яким люди “руської релігії”, котрі орендують католицькі крами, повинні ходити до костелу на похорони та заупокійні служби. Українці ж намагалися використати для своєї аргументації якусь справу з вірменськими старшими (можливо, щодо відвідин вірменами католицьких богослужінь), але райці заперечили, що та справа з вірменами ніяк не стосується ситуації з українцями. Попри бажання українців внести апеляцію до короля, в останній їм відмовили⁷⁹.

Багато записів про такі порушення дійшло з 1614 р., коли на месях були відсутні Станіслав Вільчек, Симон Войша, Миколай Добрянський, Стецькова і Білка, які були змушені сплатити штраф – по 6 грошів⁸⁰. У подальшому серед записів розпорошено неодноразові згадки про пропуски поминальних богослужінь. Заслугує на увагу один випадок (07.06.1615 р.), коли на службу не прийшли чи не найповажніші люди цеху: ані старший цехмістр (Лукаш Міхніцький), ані столові брати-

⁷⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 17–18.

⁷⁷ Крип’якевич І. Львівська Русь... – С. 181.

⁷⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 23.

⁷⁹ BZNO. – Sygn. 1645. – S. 53–54 v. Цей декрет на підставі расцької книги опубліковано в: Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: зб. док. / за ред. Я. П. Кіся. – Львів, 1961. – С. 128–129 (№ 42).

⁸⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 112, 114. Така ж сума штрафу і під 1617 р. (там само. – Арк. 134).

католики (Павло Ларвик і Єронім Бріннер), а крім того, Станіслав Вільчек (син покійного цехмістра)⁸¹. Можна припустити, що до цього могла спричинити якась непроста ситуація в цеху, але, на жаль, у протоколах немає детальнішої інформації про це.

Обов'язковим було не тільки відвідування поминальних богослужінь, але й простих цехових засідань (сходин), скажімо загальних зборів братії. Також і конкретного члена міг закликати цехмістр для вирішення певних питань. Про обов'язковість відвідування цеху та відповідні покарання зазначається в різних положеннях “Звичаїв” 1528 р. Так, якби хтось із цехових братів під час збору королівського чиншу був удома, то він мав сам, а не через когось, занести його на місце збору податків. Окрім того, якби член цеху на момент збору податків перебував у дорозі, то він мусив повідомити про причини відсутності та принести чинш цехмістрові, інакше – знову ж таки штраф безміну воску. Ця ж кара застосовувалася: якщо цеховий брат не відреагував на заклик цехмістра з'явитися до нього (до того ж порушник повинен зазнати “карання словами” від решти братії)⁸².

Правда, практика свідчить, що карали також і меншою кількістю воску: наприклад, крамарів Підгайного-молодшого та якогось Йосифового сина оштрафували лише по “півбезміну” воску за те, що ті не прийшли на святкування “Нового літа” (тобто Нового року) в цеху (1530 р.); членів цеху Волоша і Маргариту – за те, що ті не були на зібранні цеху, а під час перевірки виявили їх удома (1531 р.)⁸³. Така зменшена “півбезмінова” кара могла бути своєрідною поблажкою (можливо, коли це був перший такий пропуск, якщо порушник смиренно визнав вину і перепросив). Цікаво, що у “Звичаях” існував окремий пункт “Про неходження до цеху”, але в ньому не зазначається сума штрафу за порушення, лише вказано, що кара за це має бути сплачена “до третього дня”, інакше цехмістри повинні закрити крамницю порушника і тримати її замкненою, аж доки штраф не буде цілком виплачено⁸⁴.

Завдяки записам про порушення (пропускам цехових зборів) можна побачити, коли й для чого збирався цех. Окрім уже згаданого “Нового літа”, у 1530 р. кілька крамарів пропустили збори на “сухі дні” (*ad quatuor tempora*)⁸⁵, зокрема на св. Трійці. Це було пов'язано зі звичаєм, за яким кожен, хто “тримає крамарське братство” (тобто є членом цеху), повинен платити один гріш раз на квартал, тобто на Сухі Дні⁸⁶. Хто не платив упродовж п'яти кварталів, той має втратити членство у цеху (“втратити братство”). Виняток установлювався лише тоді, коли член цеху увесь час був відсутнім у Польському королівстві чи хоча б у місті – “тоді цеху не тратить”⁸⁷. Також під 1530 р. записано, що дехто пропускав збори, які скликалися

⁸¹ Там само. – Арк. 120.

⁸² Там само. – Арк. 15–18.

⁸³ Там само. – Арк. 21, 23.

⁸⁴ Там само. – Арк. 19.

⁸⁵ Там само. – Арк. 21.

⁸⁶ Сухі дні (суходні) – у католицькій традиції це дні посту (понеділок, середа і п'ятниця) на початку кожного церковного кварталу (умовно відповідаючи порам року): 1) після першої неділі Великого посту (*Cinerum*); 2) після Зіслання Святого духу / св. Трійці (*S. Trinitatis*); 3) після Воздвиження Хреста Господнього (14 вересня, *S. Crucis*); 4) після св. Луції (13 грудня, *S. Luciae*).

⁸⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 18–19.

для заслуховування рахунків⁸⁸. Збори на *Circumcisionis* (Обрізання Господнє)⁸⁹ належать до зборів на “Нове літо”, адже йдеться про 1 січня.

24 жовтня 1581 р. крамарський цех постановив, що пани браття повинні сходитись до цехмістра кожної четвертої неділі, без різниці, чи буде на це якась спеціальна потреба, чи ні. Під час цих зібрань усі брати мусять складатися до “пушки” (бляшанки) по одному грошу на спільні потреби (*na potrzeby rzeczy pospolity*)⁹⁰. 2 вересня 1613 р. на сходинах цеху було порушено питання про “недбалих і непослушних братів”, які не з’являються, коли їх кличуть на зібрання, або ж не йдуть туди, куди їм старші вказують. Цех підтвердив якусь ухвалу (від 12.03.1609), записану в так званих “перцептових книгах” (очевидно, ще одна категорія цехових книг – прибуткових, яка не дійшла до нашого часу) і постановив: якщо котрийсь із братів не з’явився на той час, коли скликатиметься цех (*kiedy obeszana cucha będzie*) і вже по закінченні тієї години прийшов або не з’явився зовсім, тоді без жодної поблажки (*bez wszelakiej folgi i respectu*) його має бути покарано – 6 гр. відразу на тих же сходинах. А якщо не прийшов зовсім, то тоді на наступних.

Натомість, хто б узагалі не хотів платити й до третього дня не заплатив, то цех має з ним учинити відповідно до “давньої устави” (записаної на арк. 10 цього ж “реєстру”, тобто у тій же невідомій книзі), а саме – їм має бути замкнено крам, аж доки не виконають зобов’язань. Ті, хто за такого винуватця заступався, так само підпадають під таку ж вину. І на виконання цієї постанови того ж дня вирішили стягнути штраф (“вину”, тобто 6 грошів) з тих, хто запізнився – мали прийти на 19.00, а прийшли як уже “двадцята вдарила”⁹¹ (як видно з цього запису, в цеху пильнували точної години). У подальшому писар досить ретельно нотував випадки спізнання крамарів на зібрання цеху. У серпні 1619 р. записано аж 10 спізнень⁹², а крамар Ян Хмелецький того року взагалі чотири рази не був на засіданнях цеху⁹³.

Крамарі мали своїм обов’язком не тільки відвідувати сходи́ни і богослужіння, але й докладатися пожертвами (радше внесками) на інтереси власного цеху. Вперше про такі внески згадано 1581 р., коли під час прийняття до цеху нових братів, крім власне “вступного”, від них було взято певні кошти “на підтримку цеху та

⁸⁸ Там само. – Арк. 21.

⁸⁹ Там само. – Арк. 23.

⁹⁰ Там само. – Арк. 48.

⁹¹ Там само. – Арк. 102–104.

⁹² Там само. – Спр. 1003. – Арк. 160. Крамарські протоколи подають інформацію переважно про внутрішньоцехові складчини на власні цехові потреби. Однак відомо, що цехи брали участь і в загальноміських складчинах, правда, не завжди охоче, а інколи взагалі відмовлялися від цього. Так, у 1614 р. закінчився так званий “ревізорський акт”, який було створено внаслідок розслідування непорозумін між радою та поспільством (уособленим колегією 40 мужів). Ревізори вирішили, що цехи мають скласти пожертви на юридичні витрати. Крамарські цехмістри протестували від імені цеху, що про це “знати не хочуть”, бо вони не дозволяли на такі кошти й не давали нікому відповідних повноважень погоджуватися. Урешті зійшлися на тому, що виплатили возному 10 грошів, двом шляхтичам ще 10 грошів, а від сусцепти (вислуховування зізнань для запису в книги) 25 грошів (тому все разом обійшлося витратою 1 зл. 15 грошів). (Див.: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 121).

⁹³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 160.

оборону прав і привілеїв від усяких шкідників” (один крамар – Торос Рабічка – сплатив 5 зл., а інший – Андрій Ільяшевич – 2 зл.)⁹⁴. У 1582–1583 рр. призначення цієї складчини формулювали вже як “на поправу (оборону) наших прав” і цей внесок становив теж 2 зл.⁹⁵, крім Антонія де Массарі, який дав чомусь аж 14 зл. і 28 грошів⁹⁶. Після цього довгий час у протоколах немає згадок про оплату на підтримку цеху. Це можна пояснити тим, що у 1584 р. було підвищено розмір внеску за вступ до цеху близько 8 зл., куди, очевидно, включили й суму цієї “примусової пожертви”.

На початку XVII ст. згадки про сплату грошей “на підтримку цеху” знову з’явилися на сторінках протоколів. Правда, це були невеликі суми, їх сплачували регулярно – по 4 гроші на рік (інколи платили 12 зл. на трирічний термін)⁹⁷. Зберігся також запис про сплату “на підтримку цеху” Дзюрдзі (Боїмом) аж на десять років (теж по 4 гроші), але ця нотатка чомусь була закреслена⁹⁸. З часом розмір внесків виріс: у 1628–1629 рр. вже платили по 10 грошів на рік⁹⁹. За несплату внесків (напевно, все ж “злісну” й неодноразову) могли і з цеху виключити – так було з Симоном Мурадовичем, який через це мусив знову за всіма правилами (у тому числі за “рекомендаціями” інших крамарів) вступати до цеху і платити вступний внесок (1627)¹⁰⁰.

Частим явищем було також оголошення складчин на різні конкретні потреби корпорації. Наприклад, у 1611 р. ухвалили про збір коштів (по 2 зл. 15 гр. з 38 крамів, усього – 95 зл.) на правову боротьбу при королівському дворі проти райців, які забували виконувати свої обов’язки (в плані оборони прав цеху) і проти інших шкідників¹⁰¹. У 1621 р. відбулася “складка” цеху на порох до вежі. Тоді давали по злотому від краму. До цього долучили ще стягнення заборгованих складчин з давніших часів (на судові процеси проти купця Монтелупи і проти шапкарів)¹⁰². У 1622 р. цех оголосив складку по 15 грошів на платню для сторожа і на “гаківничну стрільбу” (цехмістр від таких оплат був вільним)¹⁰³. Натомість у 1627 р. було ухвалено значно збільшену складчину – по злотому з краму – на ті ж цілі (сторож і “стрільба”), але при цьому додали: “та інші цехові потреби”¹⁰⁴.

⁹⁴ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 45.

⁹⁵ Там само. – Арк. 46, 48.

⁹⁶ Там само. – Арк. 48.

⁹⁷ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 147–148, 180–182 і т. д.

⁹⁸ Там само. – Арк. 148.

⁹⁹ Там само. – Арк. 243.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 214.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 92.

¹⁰² Там само. – Спр. 1003. – Арк. 184.

¹⁰³ Там само. – Арк. 190.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 225. Окрім складчин для внутрішньоцехового вжитку, крамарі платили ще й чинш, який ішов королівському старості – “на замок” (це відрізняло власне крамарів як власників багатих крамів від так званих “убогих крамарів”, які платили чинш містові, а не старості). Чинш збирався поквартально, зібрану за рік суму відносив на замок молодший цехмістр. У першій третині XVII ст. сума квартального чиншу коливалася між 17½ і 25 грошами. Детальніше про крамарські чинші див.: *Заяць О.* Старі та нові “білі плями”... – С. 148. Треба додати, що був один випадок, коли від чиншу звільнили крамарську вдову Вольфбернедтову в 1616 р. (це було невдовзі по смерті чоловіка). У протоколах було

Такі самі додаткові складчини йшли на покриття різних цехових витрат, на які не вистачало звичайного бюджету корпорації. А витрати у цеху були значними, їх слід оглянути детальніше, адже вони опосередковано становлять повсякденні клопоти та господарську діяльність цеху. Так, у 1611 р. цехмістр Павло Ларвик видав свої гроші на ремонт склепіння над крамами (це коштувало 1 зл. 11 грошів), через що вимагав, щоб йому компенсували ці витрати ті, хто має свої крами під тією ж відремонтованою ділянкою¹⁰⁵. 1621 р. відремонтували дах над крамом Єроніма Бриніка, а над крамом пані Гелязинової поправили вікна, для чого найняли єврейського скляра, заплативши йому 3 зл.¹⁰⁶ Коли у 1612 р. до крамарської вежі вліз злодій, то, по-перше, довелося витратитися на ремонт багатьох пошкоджень (виготовлення й ремонт гаків, скоб, залізних шин та інших речей, мулярська робота тощо), а також заплатити бурмістрівським слугам за те, що вони спровадили цього злодія, а потім ще й сплачувати “стравне” – на прогонування його вже у в’язниці (насправді, сумарно це не винесло аж так багато – разом 1 зл. 4½ гроша)¹⁰⁷.

Цікава й детальна інформація про ремонт та вигляд “багатих крамів” збереглася у протоколах за 1614–1615 рр., адже це був час активної їх перебудови. 10 липня 1614 р. цех провів “складку на мурування дверей, вікна і ліхтаря”. Йшлося тоді про мурування проходу з Ринку до багатих крамів, а над дверима мало бути кругле вікно, на ньому грати і скло. Також мало бути скло у ліхтарях. Для збору коштів вирішили розкласти на кожен крам по 2 зл. 15 гр. і при райцях пообіцяли, що коли ті двері, які ведуть до Корняктової кам’яниці, а також “середні грати” захочуть перебудувати наново, “чи на такий кшталт як оці теперішні, чи на якийсь інший”, то тоді всі брати, які мають свої крами під обома склепіннями, мають однаково складатися – так, як склалися цим разом. З цією метою доручили збір складчини Єронімові Бріннерові, й він подав свій реєстр (на суму 90 зл., тобто вдалося взяти лише з 36 крамів, а на решті чотирьох залишилися “ретенти” – заборгованості)¹⁰⁸. При цьому райці виступили гарантами того, що на таку складчину скидатиметься за зразком “східної сторони”, також і “західна” (як менш зацікавлена у перебудові, вона могла у майбутньому чинити опір складчинам). Отож, обидві сторони багатих крамів мусили складатися як на ворота під кам’яницею Лукаша Міхніцького, так і на середні – так звані “хрестові” (*Krzyżowe*) ворота.

За проведені роботи заплатили муляру Амброзію за поданим рахунком 72 зл. 18 грошів. Окрім того, Вольф Бернт зі своїх коштів видав на залізо ковалям, токарям і склярам (потім йому було компенсовано зі складки та зі “скриньки” 22 зл. 13 грошів, а разом із оплатою мулярської роботи це становило сумарно 95 зл. і 1 гріш)¹⁰⁹. На цьому ремонт не завершився і в листопаді 1614 р., а потім ще й упро-

чітко зазначено, що це виняток, який робиться лише один раз – *pro hac una vice* (ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 126).

¹⁰⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 79.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 183, 191.

¹⁰⁷ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 88.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 112, 114.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 113.

довж літа 1615 р. докупили чимало ринв на склепіння над крамами¹¹⁰. Також у червні й липні 1615 р. цех придбав гонти (95 кіп, отже 5 700 штук) на перекриття склепінь. У подальшому ці гонти докуплялись, також цех купував ще дерев'яні “лати” (для залатування прогалин у даху та спеціальні “латні цвяхи”). Для латання дахів і встановлення ринв крамарі винаймали теслів¹¹¹. У той час цех неодноразово вдавався до послуг майстрів – 1620 р. запросили муляра, щоб замурував вікно у вежі, прикріпив ліхтаря (неуточнено куди) і відремонтував якусь “руїну”, 1621 – коваля для ремонту ґрат і корит, у 1628 р. – коли знову латали дах і вежу над крамами, то вкотре кликали теслів¹¹².

Зрештою, витрати йшли не тільки на поправу крамів чи цехової вежі – у 1614 р. оплачували ремонт пошкодженого краю крамарського вівтаря у костелі, а в 1615 р. – на приклеювання до вівтаря відірваної алебастрової консолі (“крокштинну”). В обох випадках ремонтом опікувався цеховий сторож¹¹³. Також цех мав пильнувати інші речі у костелі – наприклад, у 1631 р. крамарі закупили два з половиною лікті атласу (майже півтора метри) на антепендіум (оздоблене покриття для “менси”, тобто престолу), 7/8 ліктя оксамиту (64,5 см), лот крученого шовку (12,7 г), якусь кількість чорного полотна, 7¼ лота позументу (92 г), 3 лоти (38 г) білого шовку на торочки (френцлі) і ще 2½ лота чорного шовку (31,8 г). Для роботи з цими матеріалами крамарі залучили позументника та кравця, сумарно оздоба костелу обійшлася 15 зл. 27 грошів¹¹⁴.

Дуже частими були витрати на віск та свічки, оскільки вони були потрібні постійно і в цеху, і на вежі, і в костелі. Це одна з причин того, чому штрафи в XVI ст. накладалися у вигляді каменів, безмінів, півбезмінів чи фунтів воску. Часто писар уточнює, на які саме свічки витрачаються гроші – скажімо, “свічки на башту”, “свічки до костелу на вівтар”, “поставники” (великі свічки, які переважно ставили при тілі покійного на весь час від моменту смерті аж до похорону) чи про “роратні”, або ж “роратки” (прикрашені білою стрічкою свічки, які символізують Діву Марію і ставляться біля вівтаря під час Адвенту, тобто Різдвяного посту, тому закупляли їх переважно у листопаді). Під 1614–1615 рр. записано, що виготовленням свічок різних типів займався якийсь чоловік на прізвище Буський. Фунт воску коштував тоді 9 грошів, але з часом дорожчав: у 1621 р. – 13 грошів, а в 1622 – вже 28 грошів¹¹⁵. Однак надто детальний опис використання воску та свічок не входить до завдання цієї статті, хоча досліджувані джерела дають досить багатий матеріал для вивчення свічкарства у Львові – саме слово “віск” у крамарських протоколах фігурує до півсотні разів і приблизно стільки ж слово “свічки”.

Серед інших витрат цеху треба згадати “звичаєві” пожертви. Так, під 1614 р. записано, що в крамарському цеху існував звичай давати на Великдень один фунт перцю ратушному одвірному і ще один фунт – бурмістрівським (раецьким) слу-

¹¹⁰ Там само. – Арк. 115.

¹¹¹ Там само. – Арк. 121, 123.

¹¹² Там само. – Спр. 1003. – Арк. 162, 167–168, 181, 183, 237, 267.

¹¹³ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 113, 121.

¹¹⁴ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 265, 267.

¹¹⁵ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 115, 123.

гам¹¹⁶, а під 1615 р. уточнюється, що видача перцю відбувалася у Велику Суботу перед Великоднем (тоді платили по 15–20 грошів за фунт)¹¹⁷. Крім того, ще є відомості, що цех дарував одвірному фунт перцю ще й на Різдво¹¹⁸, але не зовсім ясно, чи цей дарунок робився додатково до Великоднього, чи на Різдво дарували лише тоді, коли не вдалося на Великдень (з джерел виходило б, що вірогідніший другий варіант, але повної певності немає).

Окрему й дуже велику групу записів у крамарських протоколах становлять нотатки про витрати на судові процеси, висилання посередників до задвірних судів для залагодження цехових справ і відстоювання своїх прав, на видання документів з канцелярії, виготовлення різноманітних екстрактів і витягів тощо. Такі видатки не тільки були часті, а ще й досить значні з огляду на витрачувані суми. Досить ретельно ці записи велися у другому десятилітті XVII ст. і в подальшому. Наприклад, у січні 1612 р. цехмістр витратив 2 зл. і 3 гроші для возного й писаря (за прикладення печатки) у позові цеху проти райців¹¹⁹. Через кілька днів цехмістр видав ще 9 зл. 10 грошів “панові Ярецькому з передмістя” на дорогу до Варшави, куди той їхав у справах цеху, а до того ж ще 2 зл. і 10 грошів за те, що внесли реляції старості “на замок”, їхнім підпискам і канцелярії¹²⁰. Того ж року активно платили грошима та ще й розраховувалися вином із цеховим адвокатом (прокуратором) Андрієм Мосціцьким – йому дали півгарнця вина за те, що той двічі ходив з крамарями до ратуші, та ще кварту вина за те, що він писав листи у Варшаву до іншого адвоката – Каспра Майковського (або ж Маньковського)¹²¹. Останньому до королівського двору також пересилали гроші разом із листом (платили 3 червоних золотих), а його дружині ще додаткового подарували дві “косматих” хустки (за 4 зл.)¹²². У 1613 р. цех узяв кошти зі складки “на підтримку задвірних справ” і через Симона Аведиковича передав їх до Варшави К. Майковському. Ця сума була досить значна – 85 зл.¹²³

Проте усе це були принагідні адвокати, яких, мабуть, залучали для захисту цехових привілеїв лише час від часу. Однак інтенсивні судові процеси потребували когось на постійній основі. Тому в 1617 р. цех багатих крамів зібрався у повному складі й, вирішивши мати постійного адвоката (прокуратора), постановив для нього щоквартальну платню в розмірі 7 зл. 15 грошів¹²⁴. Того ж року згадувалися два “прокуратори”: якийсь Адам¹²⁵ та Валентин¹²⁶ – обидва невідомі. Щодо другого

¹¹⁶ Там само. – Арк. 112–113. Див. також: там само. – Спр. 1003. – Арк. 150.

¹¹⁷ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 121. Пізніше (у 1622 р.) ціна за фунт перцю зросла аж до 1 зл. 20 грошів, а в 1626 р. вже знову перець подешевшав до 28 грошів (там само. – Спр. 1003. – Арк. 191). Зрештою, можливо, це були різні гатунки перцю.

¹¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 183 (1621 р.). Давніше, під 1611 р., згадувалося про дарування йому на Різдво просто якихось прянощів за 16 грошів (там само. – Спр. 1002. – Арк. 82).

¹¹⁹ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 83.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само. – Арк. 83–84, 89–90, 93.

¹²² Там само. – Арк. 107.

¹²³ Там само. – Арк. 93.

¹²⁴ Там само. – Арк. 132.

¹²⁵ Там само. – Арк. 135; спр. 1003. – Арк. 141, 278.

адвоката (Валентина), то згадується, що крамар Якуб Івашкович переглядав із ним справи, які були потрібні для судових процесів при королівському дворі, з цієї нагоди вони обоє випили 2 гарнці з квартою вина (8,64 л, вартістю 3 зл.)¹²⁷. Також збереглися записи про пригощання прокуратора Адама вином (півгарнцем, тобто 1,88 л мальвазії, за 16 грошів, отже, дешевим вином)¹²⁸. Це досить дивно, адже у тогорічній постанові йшлося про утримання лише одного постійного адвоката. Тут можливо таке пояснення: Адам фігурує в записках як прокуратор, котрий отримував визначену квартальну платню від цеху, а от Валентин отримував кошти лише принагідно – за певні справи чи виконання певних дій і оплата за це була значно менша (12 грошів)¹²⁹. У подальшому в протоколах фігурують ще адвокати Валентин (у 1620 р. йому сплачено 20 грошів за відвідування ратуші)¹³⁰ і Захарія (1622 р. з нагоди його почастунку вином)¹³¹. Окрім того, крамарський цех звернувся до адвокатських послуг Бартоломія Зіморовича у 1629 р. під час судового процесу проти цеху шапкарів. Крамарі конфіскували як заборонені до продажу цьому цехові “магерки” (так називалися шапки угорського покрою, виготовлені з грубого, але м’якого сукна, часто з пір’їною або пучком пір’я). Як записав крамарський писар, цех “використав пана Бартоломія Зіморовича, практика, аби він пильнував тої справи, видав на неї 4 зл.”¹³² З контексту цього запису видно, що Б. Зіморовича було залучено тільки для конкретного процесу й він не був постійним адвокатом цеху.

Крім професійних оборонців, крамарський цех активно висилав своїх власних членів на різні поїздки для представлення інтересів цеху, передусім на ведення справ при королівському дворі. У 1614 р. відправляли до Варшави Вольфа Брендта. Коли він повернувся, то представив братії реєстр, у якому перераховувалися витрати на “справи” й на почастунок адвокатам¹³³. У листопаді 1617 р. до Варшави їздили від цеху четверо осіб (з імені відомі лише троє: Шимон Войша, Станіслав Вільчек та вірменський писар Якуб Івашкович) для вирішення процесу проти Монтелупі. Посланці ретельно прозвітували про свою подорож і відповідні витрати: фурманові заплатили аж 55 зл. за те, що возив їх і чекав там два тижні; у дорозі витратили 7 зл., в самій Варшаві – ще 5 зл. Дорого обійшовся обігрів помешкання дровами (аж 49 зл.), кухарчі видали ще 5 зл. і роздали слугам та адвокатам, які діяли в столиці, 19 “цимберів” (скоріш за все, йдеться про певний різновид хусток). Окрім того, Якуб Івашкович та Станіслав Вільчек на саму поїздку до королівського двору витратили 20 зл.¹³⁴ Фактично цього Якуба Івашковича цех призначив уповноваженим у Варшаві в крамарських справах (*aby był pomocznem w Warszawie w sprawach naszym*), що наближувало його статус до згадуваних вище “принагідних” адвока-

¹²⁶ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 138.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. – Арк. 141.

¹²⁹ Там само. – Арк. 154.

¹³⁰ Там само. – Арк. 171.

¹³¹ Там само. – Арк. 191.

¹³² Там само. – Арк. 245.

¹³³ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 107.

¹³⁴ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 142.

тів¹³⁵. Поза тим, у Варшаві діяв якийсь пан Ляхович, якому крамарі пересилали гроші через Івашковича¹³⁶. Згаданий Ляхович був винайнятий для вирішення крамарських справ і більшої пильності при дворі (*dla odprawowania spraw u większej pilności*)¹³⁷. Він діяв при якомусь панові Гортензію (або ж Ортензію). І Ляхович, і Гортензій очевидно відігравали важливу роль у відстоюванні інтересів цеху в столиці, але про них з крамарських протоколів відома лише дуже скупа інформація¹³⁸. Ляхович за свої послуги отримав килим. Гортензію передавалися гроші від цеху (наприклад, 10 червоних золотих у вересні 1617 р.) через Аведика Полібовського, який теж виїхав у вересні того ж року, і залишився у Варшаві на тривалий час (16 тижнів) для вирішення корпоративних справ, і мав при собі помічника – Симона Колдерника (Полібовський отримав на свою діяльність 65 зл., а помічник – лише 5 зл.)¹³⁹. Ляхович перебував у Варшаві ще й у 1619 р., коли до столиці висилали крамарську делегацію із шести осіб та фурманом з Любліна (з тексту незрозуміло, чи ціла делегація виїхала з Любліна, чи тільки фурман був звідти). По дорозі зіпсувалося колесо, й вони найняли “хлопів”, які провадили делегацію ночами, а на кожну ніч витрачалося по злотому (сумарно ця дорога обійшлася у 20 зл. 7 грошів). Поверталися назад через Люблін (фурманові за відтинок Варшава – Люблін заплачено 8 зл., а за Люблін – Львів – 10 зл.). Подорож тривала, очевидно, шість тижнів (це видно з того, що автор рядків у крамарській книзі платив своєму слугі-супутнику по 15 грошів за кожен із 6 тижнів). У Варшаві при дворі крамарські делегати знову роздаровували “цимбери” (хустки)¹⁴⁰.

З цього видно, що у Варшаві перебувала ціла когорта представників від купців, яка займалася своєрідною “цеховою дипломатією”. У крамарських протоколах зазначалось, що деякі представники були дуже активні й за це їх цех винагороджував – наприклад, вірменського писаря Якуба Івашковича та його дружину було обдаровано грошима, *widząc wielkie zyczliwości Warszawskie*¹⁴¹. У травні 1619 р. цех пригощав вином і помаранчами цього Якуба Івашковича, а також Ляховича та ще п’ятьох цехових братів¹⁴².

¹³⁵ Там само. – Арк. 140.

¹³⁶ Там само. – Арк. 151.

¹³⁷ Там само. – Арк. 153.

¹³⁸ Ці особи невідомі навіть з імен. Можна припустити, що під прізвищем Ляхович фігурує крамар Лазар Луходзич (принаймні про це свідчать списки багатих крамів, де прізвище цього торговця має численні варіації написання, в тому числі на його крамі згадується котрийсь Ляхович, але немає певності, що це одна й та особа. Див.: *Заяць О.* Старі та нові “білі плями”... – С. 168). Також можна припустити, що Ортензій – це львівський професійний адвокат і оратор Ян Гортензьовський (див.: *Łoziński W.* *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku.* – Lwów, 1890. – S. 95), але й тут стовідсоткової певності немає.

¹³⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 140–143.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 152–153.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 154.

¹⁴² Там само. – Арк. 167. Також Якуб Івашкович разом із Єронімом Бриніком у 1618 р. їздили до короля на “термін крамарський” (тобто на процес у справі про крамарів). Цех видав їм досить таки значну суму як на ті часи – аж 169 зл. (там само. – Арк. 147). Івашкович також був тим посланцем від цеху, котрий возив (разом із Івашком Сисаком) до Варшави оригінал привілею Сигізмунда I 1519 р., яким крамарі найбільше дорожили, а та-

У відстоюванні цехових справ крамарі витрачали гроші не тільки на офіційні цілі (поїзд, проживання тощо), а на різні подарунки й подяки, які в сучасному розумінні радше нагадували хабарництво, але в давніші часи сприймалися як задовбрювання та вияви вдячності і, очевидно, не мали такої однозначно негативної конотації. Крім витрат на подарунки у поїздках до столиці, цех займався аналогічною діяльністю на місцевому рівні. Скажімо, коли в 1614 р. на засідання цеху заходив у котрійсь справі райця Станіслав Ансерін, то крамарі взяли його просити, щоб “був ласкавий на наші справи” й пригощали його вином¹⁴³. Тоді ж у протоколи записали витрати на протегування (всього лише 10 грошів). Бурмистрівським слугам платили по 2–3 гроші, щоб ті не давали торгувати забороненими товарами шотландцям¹⁴⁴. У 1627 р. райцям подарували фунт чемберів (перську тканину або хустки) за те, що вони прогнали шотландських конкурентів, а також дали райцям 7 зл. 4 гроші за те, що усунули львівського торговця Станіслава Брікнера (до того ж іще гайдукові аж 3 зл. для нагляду, щоб Брікнер не повертався до забороненої торгівлі)¹⁴⁵. У 1619 р. цех подарував пару хусток львівському старості за свідоцтво з печаткою, в якому було вкотре зафіксовано, що крамарів у Львові має бути не більше сорока¹⁴⁶. Коли в 1630 р. рада депутувала трьох райців – Домініка Павла Гепнера, Павла Боїма і Андрія Чеховича – до крамарів для ревізії їхніх цехових привілеїв, то цех пригостив їх вином і щедро обдарував (Гепнеру – 3 зл., Чеховичу – два талери, а Боїмові шість хусток тонкого чемберу вартістю 7 зл. 6 грошів)¹⁴⁷.

Бували й випадки явно на межі законності. Так, під час активних судових процесів цеху проти райців та купця Монтелупі у 1617 р. крамарі подарували хустку “хлопцеві” райці Еразма Сикста за те, що цей парубок переказував, про що райці розмовляли з Монтелупі та віце-інстигатором (заступником міського публічного обвинувача)¹⁴⁸. Подальші записи про те, що міському писареві дали за щось лікоть червоної китайки, тому ж райці Е. Сикстові – кілька килимів (аж за 26 зл.), декретовому підпискові Пшевлочькому – “гусарський пасок”, а райці доктору Домінікові (Гепнеру) – фунт перцю і два лоти шафрану¹⁴⁹, то викликають сумніви, наскільки були невинні вияви вдячності. Таких випадків у цехових протоколах безліч, і хоч вони надзвичайно цікаві самі по собі, немає потреби наводити їх. Загалом же такі питання, як участь крамарського цеху в судових процесах, висилання делегацій, залучення для захисту корпорації адвокатів та посередників тощо заслуговують на окреме дослідження¹⁵⁰.

кож цехову книгу запису привілеїв і декретів (можливо, йдеться про згадану збірку “Права і декрети” – див.: BZNO. – Sygn. 1645).

¹⁴³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 115.

¹⁴⁴ Там само. – Спр. 1003. – Арк. 168, 171, 192.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 227.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 151.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 257.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 138.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 138, 143, 150.

¹⁵⁰ Для XVI ст. уже є певні напрацювання (див.: *Заяць О.* Оборона прав крамарських корпорацій...), але багаті на судові процеси XVII і XVIII ст. щойно чекають своїх студій.

Образ крамарського цеху за протокольною книгою був би неповним без кількох штрихів про те, як цехові звичаї регламентували правила співжиття та поведінки в цеху. Так, за одним “стародавнім звичаєм”, коли після завершення торгового дня всі пакувалися додому, останній, хто виходив з багатих крамів, замикав ґрати на замок. Хто це порушив, мусив без жодних поблажок віддати до цеху півтора гроша і заслуговував на “тяжке карання словами” від братії¹⁵¹. Щодо поведінки під час ярмарків, то якщо хтось із цехових братів у той час вирішив засісти на Ринку у так званій “буді” (своєрідному кіоску), то він не мав права відкривати у себе вікна поміж багатими крамами. Інакше порушник мав віддати до цеху камінь воску і взагалі втратити членство у цеху¹⁵². Наскільки можемо розуміти, йдеться про недобросовісну конкуренцію, коли хтось із крамарів хотів відкрити під час ярмарку несанкціоновану додаткову торгову точку.

Деякі вимоги стосувались організації торгового простору. Наприклад, на початку 1582 р. цех постановив, щоб жоден брат не смів зберігати під ташом (тобто під крамарським наметом) вугілля в скрині, а також жодних інших скринь встановлювати. Дотримання цієї вимоги мало на меті, щоб сторож міг краще пильнувати, що діється під тим чи іншим наметом – чи не відбуваються там якісь торговельні махінації. За порушення цього правила встановлено покарання – безмін воску¹⁵³.

Крамарські протоколи містять описи торговельних порушень, які чинили самі члени цеху. Цехові брати у 1530 р., скажімо, встановили, що син Юрка Мзикота важить поганою вагою (*cum mala mensura mensuravit*). І хоча провинився син, але штраф було покладено на батька, який за порушення сина мав заплатити камінь воску¹⁵⁴. За таке ж порушення аналогічне покарання було приписано вірменинові Гжегожу Філіповичу (*non iuste ponderavit*)¹⁵⁵. У 1590 р. цеховий брат Аведик Шимкович був покараний за спілку з якимось Захарієм, котрий не належав до крамарської корпорації. Покарання було не без символічності. Аведик мусив подарувати цехові 10 ліктів чорного оксамиту на крамарський поховальний саван (“лайтух”). У цьому записі пояснювалось, що так, як колись Аведик дарував (під час вступу до цеху) кірасу на живу людину, так тепер подарує цей оксамит на мертву¹⁵⁶.

У вересні 1613 р. були висловлені скарги братії на крамаря Петра Норсеса, що він, не задовольняючись “сидінням” на своєму крамі, розсилає своїх синів по інших крамах і відваблює покупців від інших братів-крамарів, провадячи їх або до батьківського краму, або до крамниць по кам’яницях, і переважно якраз до тих, які не є членами крамарського цеху. Норсес виправдовувався незнанням заборони на такі дії і просив вибачення. Врешті цех йому це простив, але на майбутнє постановив: щоб не було такого переманювання і спілок з нецеховими особами, запроваджуються карі на кожного такого порушника – за перший раз 10 гривень, за другий – 20, а за третій – втрата членства в цеху (*złożenie cychy*). До цього додавалося

¹⁵¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 15–16.

¹⁵² Там само. – Арк. 30.

¹⁵³ Там само. – Арк. 44.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 21.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 23.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 55.

пояснення: “нема, що робити в цеху тому, хто розриває братерську любов, і прихильніший до чужих більше, ніж до своїх, та з ними пристає [до спілки]”¹⁵⁷.

Крім “зради” цеху на користь чужих, існували ще й інші порушення, про які дізнаємося з книги “Прав та декретів”: у 1562 р. було видано раєцький декрет, за яким особи, котрі мають два вікна у своєму крамі, не можуть викладати і продавати товари на обидвох, а тільки на одному, а друге вікно мають комусь орендувати. Цей декрет постав із суперечки, коли з цехом крамарів судився міщанин Станіслав Долинський, який мав два вікна і в обох продавав товари упродовж 15 років. Долинський просив раду зберегти його у користанні й володінні обома вікнами, але йому було заявлено, що ніхто не пам’ятає, щоб одночасно у двох вікнах один дідич викладав товари, а натомість завжди було так: одне здавалося в оренду, а інше використовувалось для торгівлі. Крамарі це довели за допомогою свідчення цехмістрів різників, шевців і гончарів. Тому С. Долинському так і дозволено було – в одному торгувати, а інше – здавати в оренду¹⁵⁸. Однак неясно, як С. Долинський зумів вести торгівлю з обох вікон упродовж такого довгого часу, якщо це суперечило міським торговельним правилам.

Іншим важливим питанням цехового співжиття було врегулювання конфліктів усередині цеху. Вже у “Звичаях” 1528 р. був пункт про “молодь, яка нескромно сидить у крамах” – на осіб, котрі чинили розбрат і шарпанину (*niesnaski, szarpanie*), накладалася кара безміном воску¹⁵⁹. З часом, як уже згадувалось, воскові кари було замінено на грошові. Очевидно, що конфлікти бували завжди в цеху, але крамарські протоколи найретельніше їх фіксували в 1614 р. та деяких наступних роках. Отож, під тим роком було занотовано про “сварку в крамах” Івашка Шишака і котрогось Норсесового сина, не названого на ім’я. За те, що вони бралися до бійки (*porwali sie do siebie*), браття взяли від них штрафу по 5 грн, але їм дали поблажку – відмінувавши кожному з них від цієї суми по 3 зл. (внаслідок цього конфлікту бюджет цеху поповнився на 10 зл.)¹⁶⁰.

Однак сварилася не лише молодь і не лише чоловіки між собою. Того ж 1614 р. відбувався конфлікт (*poswarek*) Єроніма Бріннера з Вольфберновою. Є. Бріннера покарали не лише 5 гривнями штрафу, але й “сидінням” (очевидно, у крамарській вежі чи іншому приміщенні, яке використовували для покарань). Натомість Є. Бріннер подався до райців з апеляцією. Цеховий загал урешті змилювався й через те, що винуватець “шукав ласки у братії, а також тому, що мав причину до сварки”, було вирішено зменшити суму штрафу аж до 1 злотового, що зробило це покарання радше символічним¹⁶¹. Можливо, деякі крамарі мали запальніший характер, бо згадуються у контексті сварок неодноразово – того ж 1614 р. поривалися до бійки згадані вже Івашко Шишак та Єронім Бріннер. Шишака цех присудив до ув’язнення і 5 гривень штрафу, а Єронімові – внести для цеху півкаменя

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 102.

¹⁵⁸ BZNO. – Sygn. 1645. – S. 68–68 v.

¹⁵⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 18.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 104.

¹⁶¹ Там само. Схоже, цей конфлікт мав певну передісторію – у раєцьких актах під 1613 р. записано, що Є. Бріннер за крамовою огорожею кинув образливі слова до Вольфа Берндта та його дружини Катерини (там само. – Спр. 31. – Арк. 1472).

воску. Врешті Івашкові братія учинила поблажку (*ufolgowanie*) він сплатив лише 3 зл. 15 гр. (чи було скасовано ув'язнення й чи були поблажки для Бріннера, невідомо)¹⁶². Того ж року відбувся ще один конфлікт – між Василем Буйновським і Задиком (сином Тороса Рабічки). Задика засудили на внесення півкаменя воску і ув'язнення, а Василя – просто на штраф – півкаменя воску¹⁶³.

У 1615 р. сварка і шарпанина (*zalebki*) відбувалися між Богданом Криштофовичем і Симоном Муратовичем, у 1619 р. – між Криштофом Глушковичем і Буйновським, 1626 р. – між Каспром Костовичем та котримсь Асуадором¹⁶⁴ та ін. З нагоди останнього конфлікту цеховий загал постановив: якби котрийсь із них почав конфлікт і “підніс руку між крамами”, то має на місці, не покидаючи цеху, дати аж 50 гривень штрафу й бути ув'язненим. Під 1627 р. у протоколах записано, що Гжесько Аксентович “кинувся на брата з непристойними словами”, тому його покарали двома безмінами воску і сидінням на брамі¹⁶⁵.

Отже, конфлікти бували й частіше, але писар не завжди фіксував їх. Загалом у джерелах завжди краще відображено негативні явища, порушення правил чи кривди, оскільки це було щось, що виходило за рамки норм, потребувало пильної уваги та усунення проблеми.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Дослідження крамарських протоколів дозволяє відтворити чимало сторін життя цеху багатих крамарів. Звичайно, це джерело далеке від повноти й охоплює лише частину цехових звичаїв та практик. Особи, які вели протоколи, записували те, що могло зацікавити цехову братію – передусім правила поведінки в цеху, повідомлення про вступ нових членів та обрання цехмістрів і столових братів. Ці нотатки мали для братії, очевидно, довготривалу самостійну цінність – розпорошені правила співжиття фактично становили своєрідний цеховий “статут”, хоч і незатверджений; прийняття нових братів відображало формування персонального складу корпорації, а вибори цехової старшини мали важливий церемоніальний аспект.

Однак найчисленнішою категорією записів були фінансові звіти. Саме ця остання група нотаток вражає своїм розмаїттям. Братію цікавили не так події самі по собі, як те, що вони були джерелом надходжень коштів чи їхнього витрачання на певні цілі. І саме завдяки цьому до нашого часу дійшла безліч дрібних деталей з життя цеху. Такі питання, як участь цеху в релігійних процесіях, змагання зі стрільби, проведення бенкетів, ремонт та перебудова крамарських приміщень, діяльність цехових адвокатів, приклади порушень корпоративних правил і конфліктів, фіксувалися саме тому, що за ними стояли конкретні кошти – більшою мірою витрати, але інколи і прибутки (переважно завдяки штрафам для порушників). Водночас слід зазначити, що повніша картина цехового життя вимальовується тоді, коли до цехових книг буде додано інші типи джерел, зокрема раєцькі та рахункові книги.

¹⁶² ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1002. – Арк. 112.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 120; Спр. 1003. – Арк. 160, 214.

¹⁶⁵ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 228.

УДК 94(438+478)“15/165”:339-057(=14)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ
НА ТЕРИТОРІЇ МОЛДАВІЇ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.****І. М. Лильо****(Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів)**

Розглянуто проблему активності купців грецького походження на території Молдавії та Південно-Східного прикордоння Речі Посполитої в XVI – в першій половині XVII ст. Показано їх роль та місце в організації роботи митниць, ступінь впливу на політичне та економічне життя регіону.

Ключові слова: греки; купці; мальвазія; Львів; Крит; Молдавія; Річ Посполита.

The object of research is problem of activity of Greek origin merchants on the territory of Moldova and the South-Eastern frontier of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16 – first half 17 century. We are do focus on the researching role and position of famous Greeks family such Korniake, Nevridis and Vorsi in the organization of customs the degree of influence on political and economic life of this region. Many of them were active participants in the political struggle on the territories of Poland and Moldova.

Merchants and immigrants that settled in the towns of region, securing good relationships with local authorities. In order to bolster the process of integration into the local context they searched for various means that would aid them in supporting their trading activities.

In spite of many hardships while settling on region, Greek immigrants found favorable conditions there. The majority of them had great financial resources and got along well with state clerks and representatives of the magistracy.

Key words: greeks; merchants; Malvasia; Lviv; Crete; Moldova; Polish-Lithuanian Commonwealth.

Постановка проблеми. Питання ролі та місця грецьких купців на території південно-східних кордонів Речі Посполитої та Молдавії в епоху Нового часу все ще потребує системного вивчення. Попри напрацювання окремих дослідників, ми не маємо жодної узагальнюючої праці, котра б дала вичерпну відповідь про значення грецького фактора в економіці та політиці цього регіону¹.

© І. М. Лильо, 2016

¹ Wagner W. Handel dawnego Jarosławia do połowy XVII w. Prace historyczne ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu J. Kazimierza we Lwowie. – Lwów, 1929; *Szczygiel R.* Jarmarki jarosławskie i ich rola w handlu Rzeczypospolitej w XVI–XVII w. // *Roczniki Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia.* – Т. 9. 1972–1976. – S. 38–54; *Подградская Е. М.* Торговые связи Молдавии с западно-украинскими землями во второй половине XVI в. // *Известия АН МССР.* – 1962. – № 11. – С. 20–30; *её же.* Торговые связи Молдавии

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критичне осмислення проблеми було розпочато лише наприкінці XIX ст.² Щоправда, від початку її було обмежено лише кількома напрямками. Дослідники переважно зосереджували свою увагу на участі греків у боротьбі за права православного населення проти утисків католицької влади. Економічна складова питання також була предметом вивчення, проте в більшості випадків грецькі купці не виокремлювались, а розглядались в єдиному контенті “людей Сходу”.

На греків як важливу етнічну групу Львова та інших прикордонних територій одним з перших указав В. Лозінський³. Оригінальність і значущість львівської грецької групи в межах руської громади висвітлив Федір Срібний⁴. У другій половині XX ст. окремі аспекти грецького питання розглядали Я. Ісаєвич⁵, Ф. Дімітракопулос⁶, В. Терзов⁷, М. Долинська⁸, Н. Терентьєва⁹. Економічні аспекти грецької присутності

со Львовом в XVI–XVII вв. – Кишинёв, 1968; *её же*. К вопросу о турецкой монополии на внешнюю торговлю Молдавии и Валахии и ее влияние на историческое развитие княжеств в XVI–XVII вв. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. – Кишинёв, 1973. – С. 94–98; *её же*. Экономические связи Молдавии со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII вв. – Кишинёв : Штиница, 1991; *Obuchowska-Pysiowa H.* Udział Krakowa w handlu zagranicznym Rzeczypospolitej w pierwszych latach XVII w. – Wrocław, 1981; *Кривонос В.* До питання про діяльність середземноморських греків у Львові в XVI – середині XVII ст. // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. – 1998. – Т. II. – С. 59–67; *його ж*. Торгівля левантійським вином у Львові в середині XVI – першій половині XVII ст. // Львів: місто, суспільство, культура. – 1999. – С. 126–136; *Panaite V.* Trade and merchants in the 16th century. Ottoman-Polish treaties // *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes* 32. – 1994. – Р. 259–276; *Dziubiński A.* Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w. – Wrocław : Leopoldinum, 1998; *Gerassimos D.* Pagratis “Greek Commercial Shipping (Fifteenth to Seventeenth Century). Literature Review and Research Perspectives” // *Journal of Mediterranean Studies*. – Vol. 12/2 (2002). – Р. 411–433.

² *Флеров И.* О православных церковных братствах. – Спб., 1857; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI в. и начала XVII в. – Казань, 1898; *Крыловский А.* Львовское ставропигийское братство. – К., 1904.

³ *Łoziński W.* Mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwów, 1902.

⁴ *Срібний Ф.* Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до першої половини XVII ст. // *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*. – Т. 108. – С. 1–38; т. 112. – С. 59–73; т. 114. – С. 25–26.

⁵ *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. – К., 1966; *его же*. “Греческое” и “латинское” наследие в украинской и белорусской культуре XIV–XVIII вв. Символическое значение и реальное содержание // *Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время : тезисы XIII конференции / Институт славяноведения и балканистики РАН ; отв. ред. Г. Г. Литаврин*. – М., 1994. – С. 52–54.

⁶ *Δημητράκοπουλος Φώτιος Αρ.* Αρσένιος Ελασσόνος. (1550–1626). Βίος και έργο. – Αθήνα: Imago, 1984.

⁷ *Терзов В.* Грецька община Львова та Острога (XVI–XVII ст.) // *Записки історико-філологічного товариства А. Білецького*. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 82–87.

⁸ *Долинська М.* Приватні і громадські кам’яниці у кварталах Львова біля Успенської церкви у XVIII ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – 1997. – Вип. 32. – С. 206–217; *її ж*. “Хроніка” Ставропігійського братства Дениса Зубрицького як джерело до

в регіоні наявні в працях П. Кнолла¹⁰ та Ф. Картера¹¹. Останнім часом розпочалось вивчення значення впливу мистецтва, котре привносили греки на землі Речі Посполитої¹². Значний прогрес у вивченні діяльності греків на території Молдавії, Волощини та Трансильванії належить румунським дослідникам¹³.

Мета статті – показати на прикладі конкретних купців та митників грецького походження специфіку діяльності окремих економічних механізмів ринку. Проілюструвати, яким чином ці фактори вплинули на політичну та суспільну складову регіону.

Виклад основного матеріалу. На другу третину XVI – середину XVII ст. припав пік активності грецьких купців на шляхах між Венецією – Ретімно – Стамбулом – Кілією – Снятином і Львовом. Важливість цієї ланки економічного обміну між східною частиною Середземного моря та Центрально-Східною Європою особливо помітна під час аналізу руху товарів, котрі проходили через територію Молдавії та Волощини до Львова – найбільшого складу орієнтальних товарів у Речі Посполитій. У Львові греки довгий час залишались на третьому місці за чисельністю після вірменських та італійських економічних мігрантів. І попри те, що у фактичному обрахунку це становило лише близько 0,5 % від кількості людей, котрі прийняли громадянство за період XIV–XVII ст.¹⁴, їх поява в регіоні лише підкреслювала ті глобальні економічні та політичні процеси, які розгортались на цих теренах¹⁵.

Купці грецького походження вирізнялись на тлі інших торговців зі Сходу. Насамперед цю відмінність було помітно в їх релігійній та мовній відокремленості.

вивчення нерухомої власності Ставропігії // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 1999. – С. 390–401.

⁹ Терентьева Н. Греки в Украине. – К., 1999. – С. 50–63.

¹⁰ Knoll P. W. The Urban Development of Medieval Poland with Particular Reference to Kraków in Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times / B. Krekic (ed.). – Los Angeles ; L. : University of California Press, Berkeley, 1987. – P. 63–136.

¹¹ Carter F. W. Trade and Urban Development in Poland: An Economic Geography of Cracow, from Its Origins to 1795 (Cambridge Studies Historical Geography, 20). – Cambridge : C.U.P., 1994.

¹² Deluga W. Studies in Orthodox Church painting in Central Europe (Ist part) // Arte Christiana. – Milano, 2003. – Vol. XCI (818); *idem*. Greek patronage of the Arts and Seventeenth Centuries // Economy and Society in Central and Eastern Europe Territory, Population, Consumption Papers of the International Conference Held in Alba Iulia, April 25th – 27th, 2013 edited by Daniel Dumitran, Valer Moga. – Berlin, 2013. – S. 289–302; Lylo I. Miejsce Greków w materialnej kulturze Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku // Przegląd Nauk Historycznych. – Łódź, 2016. – R. XVI (w druku).

¹³ Iorga N. Byzantium after Byzantium. – Oxford, 2000(reprint); Pippidi A. Hommes et idées du Sud Est européen à l'aube de l'âge moderne – Bucure ti; P., 1980; *idem*. Tradi ia politică bizantină în ă rile române în secolele XVI–XVIII. – Bucure ti, 1983; Apetrei C. N. The Transit of Cretan Wine in 16th Century Moldavia. The European Context and Quantitative Assessments // Transylvanian Review. 2013 – Vol. XXII. – Supplement. – No 2. Economic and Social Evolutions at the Crossroads of the World-System. Eastern and Central Europe from the Early Modern Age to the Twentieth Century. – P. 193–203.

¹⁴ Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження – К. ; Львів, 2012. – С. 196.

¹⁵ Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – К., 1998. – С. 149.

В документах торгових договорів, судових справах часто знаходимо їх записи саме грецькою мовою¹⁶. На додаток маємо достатньо прикладів цікавого економічного “корпоративного” духу, котрий панував між цими одновітряними та у багатьох випадках навіть земляками¹⁷.

Турецька експансія та падіння Візантійської імперії, а також втрата впливу Генуї та Венеції на Чорному морі змусили багатьох греків до більшої активності. Частина заможних та впливових купців з континентальної частини, а також о. Хіос чи о. Крит перебралась на Балкани, до Молдавії, Волощини, Трансильванії¹⁸. Знадобився певний час, поки нові економічні та політичні умови в Османській Порті стабілізувались та було опрацьовано новий суспільний договір. Унаслідок завоювань турки створили поліетнічну країну, в якій самі на початковому етапі прагнули залишитись переважно нацією воїнів. Проте в міру розвитку подій на Балканах Порта сприяла активізації торгівлі, що добре позначилось на зростанні ремісничого виробництва, посилювало роль урбаністичних центрів, розташованих уздовж міжнародних торговельних шляхів. При цьому функції торгівлі було визначено вірменам, місцевим євреям та грекам.

Для південно-східних кордонів Речі Посполитої аж до початку XVI ст. ситуація в східній торгівлі залишалась не дуже сприятливою. Татарські загани регулярно спустошували терени навколо Галича, вони доходили до Ярослава, Львова та навіть Кракова. На додаток після нищівної для Львова пожежі 1527 р. місто на кілька років опинилось поза великою торгівлею. Після підписання в 1534 р. мирного договору з Туреччиною через надмірні зусилля рух знову поновився.

Саме з цього моменту розпочався “золотий” період торгівлі для грецьких купців, котрі провадили свою діяльність на ринках Молдавії та Речі Посполитої. Від самого початку в їх середовищі окреслились кілька груп. Найменшими за чисельністю, проте водночас найвпливовішими були купці султанського двору, котрі користувались протекцією як султана, так і польських королів чи молдавських господарів. Вони були звільнені від сплати податків на підставі міждержавних договорів і поза торгівлею виконували ще й спеціальні доручення. До таких належав А. Халкокондиліс, котрий був першим купцем, звільненим у 1515 р. від сплати всіх мит¹⁹. У 1531 р. султан вислав його для закупівлі хутра та інших предметів розкоші до Речі Посполитої²⁰. Другу групу

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1071; спр. 430.

¹⁷ Купецькі спілки греків на території Речі Посполитої існували на подібних і для інших східних торговців засадах: *societates, societates verae i commenda*. Найпоширенішою була робота за принципом *societates*. Ця система полягала в її часовому обмеженні, що передбачало підписання угоди на одну чи кілька поїздок. Група купців домовлялась між собою про розподіл коштів під час подорожі та захисту на випадок конфліктів. Спілки представляли консолідовану позицію купців і перед органами влади. Див.: Suplika kupców greckich / Wyd. R. Szczygieł // Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia. – 1975/6. – № 9. – S. 55–57. Торгове товариство, котре об’єднувало кількох греків, діяло у Львові і в 1604 р. Див.: Подградская Е. Торговые связи... – С. 201; Dziubiński A. Na szlakach Orientu. – S. 124.

¹⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 648. – Арк. 113, 158.

¹⁹ Dziubiński A. Na szlakach Orientu. – S. 50.

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Królewskie. – Dział Turecki – Teczka 26. – Nr. 56; teczka 27. – Nr. 60.

становили пересічні греки-торговці, які були підданими османців. І третю – ті, котрі прибували з територій, підконтрольних Венеції, переважно з острова Крит. З часом помітними стали греки, які знайшли прихист у Молдавії та Волощині та звідти крок за кроком поширювали свої інтереси на територію Речі Посполитої.

Для Речі Посполитої найзнаковішою стала так звана “венеційська” група, поява якої у містах українсько-польського прикордоння мала помітні наслідки як в економічній, так і політичній площинах. Пік активізації цієї групи у Львові та в інших містах був пов’язаний насамперед зі зростанням продажів грецьких вин та супутніх до них товарів. Значний відсоток серед цих грецьких мігрантів становили мешканці міста Ретімно на о. Крит, котрих зустрічаємо в документах як Речі Посполитої, так і Молдавії під назвою *Mercatores Regno di Candia*.

Їх поява у Львові та інших містах регіону не була випадковою. Від моменту завершення Четвертого хрестового походу в 1204 р. частина колишніх територій Візантійської імперії перейшла під владу Венеції. Прихід венеціанців сприймався місцевим населенням вороже. І хоча, час від часу, напруження навіть переростало в повстання чи бунти, панування *Signoria* все ж не сприймалось так трагічно, як подальші завоювання османів. Одним із найцінніших надбань Республіки Св. Марка у Східному Середземномор’ї став о. Крит. Під владою італійців острів перебував з 1211 до 1669 рр. Венеціанці здійснили низку важливих кроків, що сприяли розвитку транспортної інфраструктури острова, вдосконалили систему економічних та податкових відносин²¹.

Насамперед Крит мав бути надійним постачальником збіжжя та оливи. Лише на третьому місці в місцевому сільськогосподарському сегменті розглядали виноробство. Проте вже з XIV ст. ситуація зазнала змін. Солодкі вина, в тому числі з Криту, починають користуватись постійно зростаючим попитом серед значної частини споживачів Північної та Західної Європи²². На першому місці серед них опинилась “мальвазія” (*Malvasia*, *тур. – benevşe*) – вино, котре, на думку експертів, походить з Монемвасії (*Monemvasia*), міста-порту і фортеці на узбережжі грецької провінції Лаконія²³. В італійських джерелах це вино зустрічається під назвами “*vinum Malvasie*, *vinum Monemvasie*, *vino Marvasie*, *vino Malvatico*, *vinum de Monovasia*, *vino de Malvagia*”. Поступово лоза цього сорту винограду поширилась на східну частину Пелопоннесу, звідки мальвазію активно продавали у Північну та Західну Європу. Після переходу Криту до Венеції, з XIV ст., її активно почали вирощувати й там²⁴.

²¹ Stallsmith A. B. One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule – Chapter 8 // Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece. – 2007. – P. 151–171.

²² Francis A. D. The Wine Trade. – L., 1972.

²³ Kalligas H. Monemvasia, Seven-Fifteenth Centuries // The Economic History of Byzantium: From Seven through the Fifteenth Century Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. – № 39. – P. 879–897.

²⁴ У Львові урядовці міської ради та автори хронік міста часто припускались помилок, зараховуючи до мальвазії ще й такі види вина, як мускатель, іпсим, алікант, латик, коцифал. “Alicante” – іспанське вино, котре бере свою назву від міста-порту Alicante у провінції Валенсія, “Ipsyma” – вино, що походило з району Сіракуз, назва якого виникла від

Довгий час головними набувачами мальвазії залишались країни Північної Європи, переважно Англія. На тамтешньому ринку його можна було продати за дуже доброю ціною, котра нівелювала спроби конкурентів із Франції чи Іспанії взяти на себе частину ринку через просування вин власного виробництва. Великою перевагою мальвазії було й те, що воно добре транспортувалось і після попередньої термічної обробки його легко можна було перевозити в трюмах кораблів у великих бочках.

Попри доволі успішні спроби Генуї та Англії самостійно долучитись до цієї торгівлі, протекціоністська політика Венеції віддала Криту центральне місце у винній торгівлі мальвазією аж до 1535 р.²⁵ Саме тоді окреслились зміни у смаках північно-європейських споживачів, котрі об'єдналися з покращанням їх купівельної спроможності. Отримавши можливість витратити більше грошей, ці покупки переорієнтувались на елітніші, переважно не солодкі сорти вин з інших регіонів Середземномор'я.

Отже, наприкінці першої половини XVI ст. критяни постали перед необхідністю пошуку альтернативних ринків для збуту вина²⁶. Це підштовхнуло їх до початку тестування польського напрямку.

Торговим представникам Венеції було відомо, що через турецькі завоювання і відрізаність Центральної та Східної Європи від Середземномор'я на територіях півдавстрійських земель збільшились площі під виноград і місцеві виробники почали активніше імпортувати вино через міста Речі Посполитої та Північної Італії²⁷. Значна частина потенційних клієнтів перейшла на споживання досить дешевших угорських вин²⁸. Свідченням успішності просування вин з токайського регіону на львівському ґрунті може стати родина Боїмів. Її засновник Дьйордь Бойм прибув сюди за часів правління короля Стефана Баторія²⁹. Зрештою, навіть тогочасний клімат заохочував львів'ян до закладання власних виноградників³⁰. Проте ці вина за своєю якістю аж ніяк не могли конкурувати із мальвазією.

назви тамтешньої долини Ispica, "Latyka" – вино із Сицилії, назва якого походить від міста Licata. У XVI–XVII ст. на львівському ринку продавали також інші гатунки вина – угорські, моравські, волоські та місцевого виробництва. *Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1928 – T. 4. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. – S. 78.*

²⁵ *Allaire B., Stallsmith A. B. One Colony, Two Mother Cities... – P. 153.*

²⁶ *Pippidi A. Esquisse pour le Portrait d'un Homme d'Affaires Crétois au XVI Sie'cle // Pepragmena toy G Dieunoys Krhtologikoyn Synedrinoy, Pefnymnon, 18–23 Septembrioy 1971. – Athens, 1974 – Vol. 2. – P. 266–273; Arbel B. Riflessioni sul Ruolo di Creta nel Commercio Mediterraneo del Cinquecento // Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Iraklion-Chania', 30 Settembre – 5 Ottobre 1997, edited by Gherardo Ortalli. – Venice : Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, – 1998. – P. 245–259; idem. Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Eastern Mediterranean. – Leiden : Brill, 1995; Apetrei C. N. The Transit of Cretan Wine...*

²⁷ *Подградская Е. Экономические связи Молдовы... – С. 34.*

²⁸ *Carter F. W. Trade and Urban Development in Poland... – P. 314.*

²⁹ *Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwów : Księgarnia H. Altenberga, 1902. – S. 77; Miazek M. Flora Sinensis Michała Boyma SI Gniezno, 2005. – S. 29–31.*

³⁰ "Pierwszy raz do Lwowa sprowadzone z Mołdawii przez Niemców r. 1433 lato rośle winne, zaszczone były na wzgórzach przyległych około Zamku Wysokiego, gdzie utrzymywały

Найпопулярніші наземні маршрути транспортування середземноморських вин проходили через території Молдавії та Волощини. Географічне розташування на стратегічно важливому торговому напрямку дозволяло володарям цих країн упродовж XIV–XVII ст. отримувати відчутну економічну та політичну користь за рахунок посередницьких послуг та мит³¹. У львівських документах правила транзиту через Молдавію та Волощину згадані ще в привілеї короля Владислава II, котрий підтвердив і право складу для Львова³². У загальному потоці товарної номенклатури грецькі купці особисто або через своїх торгових агентів отримували необхідну інформацію про стан справ на всій території просування їх економічних інтересів³³.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. у князівствах значно активізувались окремі представники грецької діаспори. Особливо помітними були люди з родин Корняктів, Ворсі, Вевеллі та Неврідіс. Як правило, всі вони перебували у тісному контакті з місцевими правителями. Інколи ці заможні та впливові греки виступали як важливі економічні чи дипломатичні посередники в польській, молдавській, турецькій та венеційській зовнішній політиці.

Місцеві еліти Молдавії та Волощини постійно шукали політичних балансів з представниками внутрішніх політичних сил та сусідами. Це дозволило їм поступово чинити кроки, спрямовані на зміцнення державних інститутів. В історіографії поширено уявлення про абсолютно васальне становище цих князівств від Порту. Головний аргумент – сплата османцям щорічної данини та контроль турків над політичним життям регіону. Проте слід пам'ятати, що статус “буферних територій” мав для князівств і значні переваги. По-перше, він посилював статус місцевих правителів у межах християнської Європи. Господарі відігравали важливу роль у кожній антиосманській коаліції. По-друге – приносив їй мешканцям відчутні економічні користі.

Дехто з господарів розглядав данину як виправдану плату за час, необхідний для зміцнення незалежності. За таких умов тут особливо цінувались люди, котрі могли бути корисними у складній дипломатичній грі, що невпинно велась на цій території Європи. Для окремих грецьких емігрантів це стало шансом для досягнення важливих соціальних та економічних позицій³⁴.

Митні надходження в Молдавському князівстві від транзиту східних товарів могли сягати навіть третини бюджету³⁵. Після традиційних для регіону волів вино займало одну з провідних позицій. Наприкінці XVI ст. річна вартість оренди мита

się dwieście lat przeszło, dopóki przez wojny rusko-moskiewskie nie zostały całkiem zniszczone” (*Chodyncki I. Historia stołecznego królestwa Galicji i Lodomerji miasta Lwowa. – Lwów, 1829. – S. 35*).

³¹ *Motylewicz J. Wymiana towarowa w regionie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – T. 1. – S. 261; Demény L. Comerțul de transit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania (ultimul sfert al secolului al XVII-lea) // Studii. Revistă de Istorie. – 1969. – № 22. – P. 465–498.*

³² Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 60.

³³ Найкраще це питання можна дослідити на прикладі вивчення міських книг штуркової каси (ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 828–839).

³⁴ *Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии... – С. 57.*

³⁵ *Dziubiński A. Na szlakach... – S. 52*

становила 40 000 талярів³⁶. Попри ризики, котрі супроводжували цей вид господарської діяльності, охочих отримати оренду не бракувало. І тут на перші місця все частіше виходили великі грецькі купці, котрі проявили себе під час “винного буму”.

За звітами венеційського представника у Константинополі Ніколо Барбаріго (*Nicolo Barbarigo*), з Кандії за напрямком Константинополь – Молдавія – Львів щороку переправляли близько 1000–1500 куф вина. У 1544 р. консульська резиденція Речі Посполитої в Стамбулі повідомляла, що з острова Крит через Молдавію до Львова пройшов караван із 130 куфами (260 бочок³⁷) мускателя. До великих партій долучались і дрібніші перевізники. В 1556 р. купець Пандельфі купив у Молдавії куфу грецької мальвазії та куфу волоського вина³⁸. 1570 р. львів'янин Яків Раллі підписав договір з греком Грігісом на поставку 230 куф мальвазії. Грек зі Стамбула Андрій Гамбіас у 1587 р. відправив мальвазію з Рені в Яси і далі до Львова³⁹. Інший грек на ім'я Кармені вже після закриття для критян шляху, в 1599 р., дав зобов'язання привезти для львівського купця А. Айхінгера до Хотина 30 бочок вина.

Подібний протекціонізм мав системний характер. Підтвердженням є лист, котрий Константин Корнякт скерував до свого фактора Антонія Конфортіно. Останній мав поїхати в Константинополь і там добитися зустрічі з польським послом паном Держком. Той мав залагодити в султана протекцію на вільну закупівлю для К. Корнякта двоохсот куф мальвазії. Проте, не будучи до кінця впевненим у реалізації завдання, Корнякт пообіцяв передати гроші на закупівлю лише після позитивного результату цієї розмови. Це цікавий факт відвертого протегування польським чиновником приватних економічних інтересів⁴⁰. У 1581 р. султан Мурад III таки дозволив послу безперешкодно вивести з країни поміж іншими товарами двісті куф мальвазії. Очевидно, ту, котру замовив пан Корнякт⁴¹.

Зростання транзиту товарів вимагало від влади чітких митних правил та гарантування безпеки на маршруті. Спірні питання щодо окремих найвпливовіших купців вирішувались на найвищому державному рівні в обох країнах. У 1594 р. господар Олександр IV Лопушняну (*Alexandru Lăpușneanu*) залагоджував суперечку між купцем з Яс на ім'я Філіп, котрому грек Михайло зі Львова, маючи борг 208 000 аспрів⁴², зобов'язався половину боргу покрити червоним і чорним шовком,

³⁶ *Apetrei C. N. Greek merchant Nikolaos... – P. 103.* Таляр – срібна монета вагою в 1 унцію (31,83 г), яка з'явилась у німецьких князівствах з 1484–1500 рр. У Польщі ходили празькі гроші, які мали від 3,527 г срібла (1300) до 1,187 г. (1564). Від реформи Сигізмунда I 1526–1529 рр. почали карбувати польські гроші (0,772 г срібла), тобто злотий, який був рівним 30 грошам, мав містити 23,16 г. срібла. Таким чином, 40 тис. талярів – це 54 974 злотих (*Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль ; Львів, 1998. – С. 349–351.*

³⁷ Бочка – міра об'єму сипких та рідких тіл від 36 до 122 гарнців; дорівнювала половині куфи.

³⁸ *Подградская Е. М. Экономические связи... – С. 77.*

³⁹ Там же. – С. 205.

⁴⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 245. – Арк. 1040–1041. Оpubліковано в: *Кривонос В. Східна торгівля Львова... – С. 53.*

⁴¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 245. – Арк. 1009.

⁴² Аспр – в галицьких письмових джерелах XVI–XVII ст. назва турецького акче. У середині XVI ст. 1 А. = 2/3 польського гроша або 2 угорських денарії. У 1627 р. 1 А. = 0,7

але не виконав обіцянки⁴³. У 1610 р. інший молдавський господар – Константин Могила – свідчив платоспроможність відомого купця Баптиста Вевеллі, котрий, своєю чергою, виступав гарантом в угоді між греками Яном Афендиком та Пантелеймоном Максимом⁴⁴. Так чи інакше, але питання безпеки купців на території Молдавії не йшло в жодне порівняння з перманентним безладом, котрий відбувався на польських митних рогатках. Центральній владі повсякчас доводилось поборювати свавілля місцевих митників чи прикордонних старост⁴⁵.

Ситуація мала тенденцію до змін і в князівствах. Починаючи з другої третини XVI ст., усе частіше траплялись випадки, коли окремі господарі у боротьбі за владу стали активніше залучати на свій бік відомих і заможних купців грецького походження. За такими діями, як правило, стояв прагматизм та розрахунок. Згідно з правилами, котрі панували в Порті, за посаду господаря треба було платити фактично узаконений хабар. Гроші були чималі, а до них ще й додавались так звані численні “подарунки” (*piskes*) дрібнішим турецьким чиновникам. Отут і ставали в нагоді значні авансові суми, які можна було отримати від греків. Після успішного залагодження політичної частини питання господар як компенсацію передавав в їх управління право збирання митних платежів або ж сприяв в інших економічних оборудках. Ця схема клієнтських відносин відрізнялась від стану справ з орендою мита в Речі Посполитій. Там орендарі на кшталт Константина Корнякта викупували в держави за фіксовану суму право на збирання мита, а в решті його адміністрування керувались чинним законодавством та власною спритністю⁴⁶. Очевидно, що контроль над митами по обидва боки кордону греків так чи інакше призводив до угод, що інколи були на межі між законом та беззаконням. Вони були вигідні насамперед великим імпортерам вина, котрі могли таким чином усувати потенційних конкурентів⁴⁷.

У Молдавії грецькі підприємці долучались до приходу у владу господарів, надаючи їм конфіденційні послуги. Це мало значні репутаційні чи навіть кримінальні ризики. Наприклад, за таких обставин з молдавським господарем Олександром IV

польського гроша. Ці курси були актуальними між купцями, які займалися східною торгівлею. На грошовому ринку західноукраїнських земель турецькі акче помітної ролі не відігравали (Зварич В., Шуст Р. Нумізматика... – С. 27).

⁴³ Подградская Е. М. Экономические связи... – С. 142.

⁴⁴ Там же. – С. 194.

⁴⁵ У цьому сенсі цікава інформація про такого собі пана Якуба Клімунта Хохоровського, котрий намагався за участі місцевих євреїв грабувати грецьких купців, які перевозили до Львова вино. У близькій до Львова місцевості Бібрка він організував собі власну “митну комору” і, якщо не мав можливості отримати грошову вигоду, то намагався зі своїми спільниками хоча б випити “на дурняк” доброго грецького вина (ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 145).

⁴⁶ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (dalej – AGZ). – Lwów, 1883. – Т. X. – Nr. 1713. – S. 114; ЦДІАУЛ – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 705. – Арк. 6–16.

⁴⁷ Apetrei C. N. Marele negustor grec din Moldova (cca 1570–1620). Un profil colectiv din perspectivă Braudeliana // Revista Istorică. Seria nouă. – 2012. – Т. XXIII. – Nr. 1–2 (ianuarie-aprilie). – P. 81.

Лопушняну був тісно пов'язаний Михайло Корнякт⁴⁸. Добрі контакти з іншим господарем Якубом Гераклідом Деспотом мав його молодший брат Константин. Саме ці зв'язки в Молдавії та Стамбулі дозволили йому отримати доступ до двору польського короля Сигізмунда II Августа та, як наслідок, шляхетський титул.

Дуже показова в цьому контексті доля грецького купця з острова Хіос Ніколаоса Доместика Неврідіса. На території Речі Посполитої він був більш відомий як *Niccoresio Nevridis*, в Молдавії – як *Nicorizi Nevrudul*⁴⁹. Уродженець острова Хіос, із серпня 1575 р. він мешкав у Стамбулі. Його зв'язки з родиною *Coressi* зі Стамбулу та такими греками зі Львова, як Марко Лангіш і Антон Катакало дозволили йому стати успішним посередником на ринку вина й інших товарів між Туреччиною та Львовом. Як і у випадку з братами Корняктами, він отримував значні прибутки через доступ до двору молдавських господарів Петра VI Кульгавого (*Petru chiopul*) та Янку Сасула (*Iancu Sasul*). Ця ж протекція сприяла його активному просуванню як в економічному, так і в суспільному напрямках. Переживши складні перипетії, він зберіг чудові ділові контакти у Волощині й Анконі та врешті став важливою ланкою у приведенні на молдавський престол ще одного правителя – Арона Тирана (1591–1597) (*Aron Tiranul, Aron Emanoil, Aron cel Cumplit*). У процесі своєї діяльності Ніколаос Неврідіс як орендар мита в Молдавії неодноразово вступав в ділові контакти з іншим орендарем мита, але вже з польського боку – Константином Корняктом⁵⁰. Усі ці грецькі джентельмени вміли вчасно налагодити необхідні контакти та, попри перманентні труднощі й конфлікти, чудово знаходили спільну мову.

Щоправда, назвати їх життя безхмарним не можна. Ніколас Неврідіс був вбитий, як припускають, за наказом господаря Арона Тирана. Таким чином, він, як і правитель Волощини Міхай Хоробрий (*Mihai Viteazul, 1558–1601*), напередодні повстання проти турок одним ударом позбувався кредиторів. Аналогічною була доля Михайла Корнякта, котрого вбили раніше за розпорядженням Олександра IV Лопушняну. Інші, менш значущі греки в умовах постійної політичної турбулентності, котра панувала на території Молдавії та Волощини, були змушені постійно пристосовуватися до умов, що змінювались. Проте навіть у випадку вимушеного переїзду до Речі Посполитої вони не втрачали старих зв'язків, соціального статусу та найголовніше – зобов'язань.

У 1569 р. король Сигізмунд II Август передав на розгляд вірменського суду у Львові справу про остаточне розв'язання суперечки про борг волоського воєводи перед К. Корняктом та купцем Лазарем Лухозовичем⁵¹. У 1581 р. наступний король – Стефан Баторій – видав розпорядження до міської влади Львова про передачу частини

⁴⁸ *Idem*. Rethinking the connections of a sixteenth century family. The Korniakt Merchants and Moldavia from 1540 to 1570 // ISTROS.– Brâila, 2014. – XX. – P. 569.

⁴⁹ *Idem*. Greek merchants in Romanian Principalities in the 16th c.: The case of Nicolaos Domesticos Nevridis // ISTROS. – 2011. – XVII. – P. 95–121.

⁵⁰ *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. – Львів, 2002. – С. 105–114.

⁵¹ У документі з 1572 р. ідеться про борг волоського воєводи Богдана Деспотовича на суму 8093 талерів. Див.: AGZ. – Lwów, 1884. – Т. X. – Nr. 1713. – S. 114.

грошей іншого волоського господаря – Петра, котрі перебували на депозиті у міській скарбниці, на особистий рахунок К. Корнякта⁵². 9 травня 1589 р. було оприлюднено документ, котрий засвідчив факт перебування у будинку К. Корнякта у Львові волоського воеводи Янкула Сасул, який втік до Речі Посполитої від органів правосуддя⁵³.

На жаль, не економічна або, правильніше сказати, не лише економічна складова визначала можливість “молдавських” греків працювати з партнерами в Речі Посполитій. Занепад молдавського транзитного шляху, а отже, послаблення впливу греків було спричинено сукупністю кількох факторів. По-перше, повстанням проти турків, котре почалось у Волощині та Молдавії в 1594 р. Його очолив господар Михайло Хоробрий. Ситуація різко погіршилась через втручання в конфлікт Речі Посполитої, котра розраховувала привести на престол свого ставленика – Єремію Могилу. Крім того, на занепад вплинули й напади козаків у 1614 та 1617 рр., котрі атакували великі купецькі вантажі на Дунаї⁵⁴.

По-друге, в кінці XVI – першій третині XVII ст. шлях, який довгий час видавався найсприятливішим, перейшов під контроль турецької влади. Це відбувалось на тлі одночасного проникнення на цю територію протегованих турками єврейських торгових спілок, котрі перебували під контролем амбітного купця султанського двору Йозефа Насі⁵⁵. Всі ці обставини значно обмежили можливості поставок греками вина та інших товарів до Львова. Щоправда, дехто з них на той момент вже встиг осісти й закріпитись у містах Речі Посполитої. Окремі переорієнтувались на місцеві продукти торгівлі, замінили експорт середземноморського вина на наближені за смаковими якостями вина молдавського виробництва чи інші товари. Багатство та суспільна активність дозволили їм стати складовою частиною регіональної еліти.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Міграція купців грецького походження на територію Молдавії та Речі Посполитої в XVI ст. була викликана насамперед економічними причинами. Зміна вподобань західних європейців на середземноморські вина в поєднанні з доброю купівельною спроможністю заможних людей Речі Посполитої дозволили грекам отримати очевидну фінансову вигоду від торгівлі вином. З часом частина з гуртових продавців цього товару досягнули значні суспільні позиції та мали помітний вплив на економічне і політичне життя в обох державах.

⁵² AGZ. – T. X. – Nr. 2127. – S. 140.

⁵³ Ibid. – S. 149.

⁵⁴ Apetrei C. N. The Transit of Cretan Wine... – P. 199.

⁵⁵ У літературі він відомий також як *Don Josef Nasi* чи *Nassi*; перше прізвище *João Miquez* в Португалії, *Juan Miquez* в Іспанії чи врешті *Yasef Nassi* в Туреччині. Про це: *Лозинский И. С.* Иосиф Наси, герцог Наксосский // Еврейская летопись. – 1924. – Сб. 4; *Kaufmann D.* Don Joseph Nassi, Founder of Colonies in the Holy Land, and the Community of Cori in the Campagna // The Jewish Quarterly Review. – Vol. 2. – No. 3 (Apr., 1890). – P. 291–310; *Іналджик Г.* Османська імперія... – С. 144; *Switalski Z.* Przyczyny wycofania się Żydów tureckich, uchodźców z Hispanii, z handlu lewentyńskiego Rzeczypospolitej w ostatnich latach XVI wieku // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1961. – No. 37. – S. 59–65.

УДК 341.241“1700–1721”

**МИТНО-КОМЕРЦІЙНІ ФАКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ
ТОРГІВЛІ РОСІЇ В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ****О. М. Слісаренко****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)**

Здійснено аналіз нормативно-правової бази Російської держави в економічних відносинах за участі іноземного елементу в 1700–1721 рр.

Ключові слова: імпортно-експортні операції; договір підряду; договір поставки; договір поруки; страхові платежі.

In this article the author analyzes the legal tools, which was used by the Russian authorities for the regulation of import and export relations with the participation of foreigners in the years of the Great Northern War. The author points to the need and the importance of attracting foreigners to supply, first of all, weapons, equipment, as well as some high-tech goods and ship equipment that were not produced in Russia at that time.

The main form of import-export operations in Russia then became agreement contract and guarantee. In the Russian legislation was first introduced a number of elements borrowed from European legislation – the marine insurance payments, compensation for war risks, etc. Due to the active involvement of foreign merchants, mainly Dutch and English, at the first stage of the Great Northern war managed effectively to ensure the rearmament of the Russian army in the European sample (up to 1711). In the future, foreign trade was carried out mainly in the commodity sphere, and weapons dropped significantly, so the value of the foreign element in the import-export operations also decreased.

Key words: import-export operations; contract; supply contract; surety agreement; insurance payments.

Постановка завдання. В останній чверті XVII ст. Московська держава залишилась околицею Європи, яка дуже незначною мірою впливала на її життя. Насамперед це визначалося тим, що Московська держава була відрізана від морських шляхів сполучення: на півдні існував вихід лише в замкнений Каспійський басейн, а на півночі – через Біле море, в обхід Скандинавії, в дуже короткий навігаційний період – 4–5 місяців. Водночас, як не повільно розвивалося російське господарство, все гостріше й гостріше відчувалася потреба в інтенсифікації торгових відносин з передовими країнами Європи. В цей час активно зростала морська потужність Англії, ще не перейшла в стадію занепаду Голландія, поступово долучалися до світової торгівлі німецькі країни. Вони активно споживали російську сировину для будівництва власних торгових і воєнних флотів: смолу, дьоготь, ворвань, поташ, пеньку тощо. Однак північний торговий шлях через Архангельськ, переважно за кліматичних умов, не давав змоги значно нарощувати обсяги торгівлі, шляхи через Балтійське море майже повністю контролювалися Швецією, що переживала короткий час своєї

© О. М. Слісаренко, 2016

імперської могутності. Внаслідок цього іноземні купці зазнавали додаткових витрат у посередницькій торгівлі через шведські порти – Нарву, Ревель (Таллінн), Ригу, Штеттін (Щецин).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча зовнішня торгівля Російської держави і вивчалася в достатньо помітних обсягах, однак увага авторів зосереджувалась на вивченні історичного матеріалу (кількісні та часові характеристики, напрями торгівлі, дипломатичний супровід). Вони майже ніколи не звертали увагу на юридичні моменти оформлення цієї торгівлі, її значення для перемоги Росії в Північній війні. Певним винятком може бути стаття московського історика В. Н. Захарова, опублікована ще в 1982 р., де частково згадуються окремі правові колізії імпорто-експортних операцій у Росії на початку XVIII ст., а також використано значний обсяг архівного матеріалу¹. Певною мірою торкається даного питання ще більш рання стаття А. І. Юхта, опублікована в збірці до 250-літнього ювілею Полтавської битви. Однак головною метою цього автора було опрацювання питань матеріального забезпечення російської армії, тому в тексті є лише непрямі згадки постачання іноземними купцями відсутніх у Росії військових матеріалів. Питання організації торгівлі з іноземцями А. І. Юхт не розглядав². Окремі моменти зовнішньої торгівлі Росії у XVIII ст. вивчались естонським істориком Х. А. Пійримяе, який зазначав, що “російський ринок просто не міг спожити такої кількості товарів”, яку пропонували комерсанти з європейських країн. Аналізуючи особливості російської торгівлі через Нарву та Ревель, він далі підкреслює: “Можна додати, що не лише на прикордонному, але й на російському ринку в цілому не було такого широкого попиту на західноєвропейські товари, як на російські товари у Західній Європі”³. Х. Пійримяе стверджував, що всі останні десятиліття напередодні Північної війни загальний торговельний баланс Московського царства з Європою залишався додатним, а отже, московські комерсанти не відчували особливого дискомфорту, в тому числі митного, здійснюючи свої торговельні операції через шведські порти у Прибалтиці. Крім того, автор використовував деякі результати дослідження Т. С. Мінаєвої, опубліковані у 2009 р.⁴ В українських же дослідженнях авторів не вдалося виявити якихось аналогічних матеріалів стосовно зазначеного періоду.

Мета статті – аналіз основних форм правового регулювання іноземної торгівлі в Російській державі в першій чверті XVIII ст. Автор ставить завдання визначити основний правовий інструментарій регулювання імпорто-експортних відносин петровської Росії із західноєвропейськими країнами, його ефективність і вплив на виконання головних політико-економічних завдань, що стояли тоді перед Росією.

¹ Захаров В. Н. Поставки западноевропейскими купцами оружия и военного снаряжения в Россию в начале XVIII века // Проблемы истории СССР. – 1982. – Вып. 12. – С. 53–67.

² Юхт А. И. Русская промышленность и снабжение армии обмундированием и амуницией // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 210–228.

³ Пийримяе Х. А. Новая книга Арнольда Сомы о торговле Таллина в XVII в. // Скандинавский сборник. – 1971. – Вып. XVI. – С. 280.

⁴ Минаева Т. С. Беломорская внешняя торговля и таможенная политика России в XVIII в. // Российская история. – 2009. – № 3. – С. 52–57.

Увага зосереджена на європейському напрямі торгівлі як вирішальному для успіху Росії в Північній війні. Поза увагою залишилися імпортно-експортні операції з Персією (Іраном) та Китаєм, оскільки цей напрям торгівлі забезпечував доставку предметів розкоші, а також невеликої кількості золотих зливків, що не мали значного впливу на стан російської економіки.

Виклад основного матеріалу. Новий російський цар Петро I намагався покращити торгову ситуацію у своїй країні, проте спочатку неправильно визначив напрями комерційних пріоритетів Московської держави – докладено значних зусиль для виходу в південно-західному напрямку, до ізольованих басейнів Азовського та Чорного морів. Збагнувши хибність своїх зусиль у даному напрямі, Петро I здійснив дипломатичну подорож у складі Великого Посольства в 1697–1698 рр. до країн Західної Європи. Саме тоді у нього сформувалося переконання в необхідності нової війни зі Швецією, тим більше, що склалася сприятлива політико-дипломатична ситуація. Саме в цей час у Швеції помер король Карл XI і на трон зійшов його п'ятнадцятирічний син Карл XII, чим вирішили скористатися країни, інтереси яких безпосередньо зачіпала шведська могутність, – Данія, Річ Посполита, Пруссія (Бранденбург), Саксонія. До їх союзу і вирішив приєднатись Петро I. У 1700 р. розпочалася Велика Північна війна. Однак країни-агресори несподівано для себе зустріли гідного суперника в особі юного Карла XII: протягом року він завдав важких поразок Данії, Росії та Саксонії. Це утримало від приєднання до союзників Пруссію, а Данія взагалі вийшла з війни. В Річі Посполитій розпочалася тривала громадянська війна між прибічниками прошведської та проросійської орієнтації. Фактично, Росія залишилася сам-на-сам із грізним, хоча й не численним ворогом.

Власне, перші роки Великої Північної війни нібито підтверджували непотрібність і небезпечність цієї війни для Московської монархії. Військові поразки показали неготовність армії та державного апарату, незрозумілість її цілей широким верствам населення, в тому числі переважній частині правлячого класу. Процес реформування збройних сил потягнув за собою, на фоні значних людських втрат, також зростання податкового тягаря, в тому числі на Гетьманщину. Водночас напруження не підтверджувалось помітними успіхами театру бойових дій аж до літа 1704 р., коли, нарешті, вдалося здобути важливі фортеці Дерпт і Нарву, останню – після тривалої другої облоги. Проте досить швидко знову розпочалася смуга невдач – болісна поразка Шереметьєва в Прибалтиці від військ Левенгаупта (липень 1705 р.), важка блокада московської армії в Гродно шведським королем, що фактично призвела до краху всіх зусиль Петра I попереднього року. Паралельно із цим поразка союзних військ (саксонців, поляків і росіян) під Фрауштадтом від корпусу шведського фельдмаршала Рьоншилда (лютий 1706 р.) і пізніше невдачі, серед яких дошкульна поразка козацького допоміжного корпусу під білоруським Клецьком (у квітні 1706 р.). В останньому бою великих втрат зазнали й українські козацькі підрозділи.

Стало очевидно, що російська армія потребує глибокого внутрішнього реформування, як організаційного, так і технічного. Насамперед слід було її переозброїти сучасним озброєнням. Молода російська мануфактурна промисловість як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини не могла в достатніх обсягах і в стислі терміни виконати це завдання, тому треба було вдаватися до широких закупівель зброї за кордоном. Основними видами товарів, що цікавили російське керівництво були

ручна вогнепальна зброя, холодна зброя, різноманітне навігаційне обладнання для кораблів, якісне сукно, кольорові метали, яких у Росії ще не розробляли: мідь, олово, свинець, але без яких неможливим було виробництво артилерії та боєприпасів. За перші десять років Північної війни західноєвропейські купці поставили в Росію майже 120 тис. рушниць і карабінів, майже 30 тис. пар пістолетів, понад 220 тис. клинків холодної зброї⁵. Таким чином, за рахунок імпорту російська армія була забезпечена стрілецькою зброєю приблизно на 60 %, а холодною зброєю – на 100 %, адже в Росії до 1711 р. не вдавалося налагодити виробництво якісної сталі для шпаг і клинків⁶. Деякий час доводилось навіть купувати певні види артилерійських снарядів, у чому сприяв англійський купець Ендрю Стейлс⁷. Не вироблялося довгий час у Московській державі і фарбоване сукно високої якості, яке йшло на обмундирування армії⁸. Отже, стає очевидним, що для забезпечення боєздатності російської армії зовнішня торгівля відігравала вирішальну роль у першій половині Північної війни і значною мірою – в другій її половині, коли закупівлі іноземної зброї суттєво зменшились, але все ще мали неабияке значення в забезпеченні армії та флоту сукном і корабельним обладнанням.

Як же виконував державний апарат петровської Росії це завдання? Оскільки російське купецтво не мало значних зв'язків за кордоном і погано володіло умовами західноєвропейських ринків, воно не могло відіграти помітної ролі у задоволенні нагальних потреб російської армії. Тому Петро I вдався до залучення іноземних купців, частина яких тривалий час жила в Росії на основі підрядної форми постачання західних товарів до державної казни. Дослідники зазначають ще один мотив для розв'язання цієї проблеми саме в такий спосіб. Російським купцям під час закупівлі товарів за кордоном доводилося виділяти європейську валюту – талери (єфимки), яких у казні було обмаль. З іноземцями ж розрахунок ішов у російських рублях, які важко було реалізувати на європейських ринках. Це змушувало іноземних комерсантів після отримання розрахунку за контрактом закуповувати на російські рублі місцеві високоліквідні товари, як правило, сировину, яку легше було реалізувати в Європі⁹. Таким чином, російське срібло залишалося в основному на території країни, а водночас відбувалося ще й стимулювання збуту російських товарів, насамперед, необхідних для британського та голландського флотів: пенька, парусина, дьоготь, смола, щогловий ліс¹⁰. Основними контрагентами Росії в цей момент виступали Англія та Нідерланди (Голландія), а також

⁵ Захаров В. Н. Поставки западноевропейскими купцами... – С. 57.

⁶ Юхт А. И. Русская промышленность... – С. 219.

⁷ Кумок М. В. Полтавская битва и роль России в европейской международной ситуации в оценке современников-англичан // Вопросы новой и новейшей истории. – 1985. – Вып. 31. – С. 95.

⁸ Татарников К. В. Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение. – М. : Любимая книга, 2008. – С. 38.

⁹ Захаров В. Н. Поставки западноевропейскими купцами... – С. 61.

¹⁰ Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе Чарльза Витворта и секретаря его Вейсброта с 1708 по 1711 гг. // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб. : Изд-во Императорской АН, 1886. – Т. 39. – С. 57.

Данія та деякі німецькі князівства, зокрема Ганновер. Слід при цьому мати на увазі, що Англія, Голландія та Ганновер готувалися до створення незабаром єдиної держави на підставі особистої унії, тому фактично вели узгоджену торговельно-економічну політику. Також згадані країни виступали союзниками у війні проти Франції за “іспанську спадщину” (розпочалася в 1702 р.), а це, очевидно, стримувало їх торгівлю зброєю з Росією.

Як уже згадувалось, основним регламентним документом зовнішньої торгівлі виступав у цей час договір підряду. За формою договір підряду передбачав такі моменти:

- ❖ по-перше, обсяги закупівель того або іншого озброєння чи спорядження (обсяги передбачалися найрізноманітніші – від кількох сотень до кількох десятків тисяч одиниць);

- ❖ по-друге, час виконання договору поставки (в переважній більшості випадків у першій половині року, з відкриттям весняної навігації);

- ❖ по-третє, в договорі поставки обумовлювалася ціна, а також надбавки за можливі ризики (оскільки йшла війна, деяка частина вантажів була перехоплена шведами і конфіскована як контрабанда); крім того, іноземні купці майже завжди наполягали на авансових платежах – від однієї третини до половини контрактної суми ¹¹. Натомість, державна скарбниця (казна) в особі чиновника завжди наполягала на фіксації правила “валюти угоди”, яке згодом трансформувалося в теперішньому міжнародному приватному праві в колізійну прив’язку “lex monetaris”. Петро I, як і його попередники, гостро відчував потребу в дорогоцінних металах, тому вдавався до примусового валютного обміну: розрахунок з іноземцями здійснювався в російських рублях за завищеним курсом. Усі іноземці-сучасники зазначають, що за реальної вартості європейського талера у 110–120 коп., він обмінюється за примусовим курсом у 80–85 коп. ¹². Це ж саме підтверджує і датський посланець у Росії цього часу після відновлення у 1709 р. військового союзу з Росією ¹³);

- ❖ по-четверте, зазвичай угода передбачала також спосіб пакування товару – переважно в опечатаних ящиках, що розпаковувалися лише в Москві – кінцевому місці здачі товару. Договір передбачав при цьому присутність і підрядчика, котрий перевіряв збереження власних печаток або пломб.

Договір також передбачав додаткові умови, наприклад звільнення від митних платежів або в порту (Архангельськ), або в місці кінцевої поставки (Москва чи Петербург). Часто під час укладання договору казенні чиновники вимагали від іноземного підрядника завчасного надання зразків товару чи зброї. Це означало, що в ході прийомки товару здійснюватиметься процедура відповідності поставленого товару попередньо наданому зразку.

До додаткових умов можна зарахувати і зобов’язання з боку казни за власний рахунок доставляти закуплені товари з Архангельська до Москви чи Петербурга на ямських підводах у супроводі російської охорони.

¹¹ Юхт А. И. Русская промышленность... – С. 220.

¹² Донесения и другие бумаги... – С. 361–362.

¹³ Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711). – М. : Изд-во Московского ун-та, 1900. – С. 214.

Специфічною умовою договору підряду для XVIII ст. було одночасне підписання і договору поруки. Поручителів своєї надійності іноземець добирав самостійно, в кількості не менше трьох осіб (зазвичай чотири-п'ять), переважно з таких же іноземних купців, але не завжди своїх земляків. Ще краще, якщо серед поручителів були російські піддані, переважно купці або наближені до царя аристократи. Укладення договору поруки практично не залежало від суми контракту. Правда, дуже часто поручителі того чи іншого підрядника складали поручні записи в такий спосіб, що засвідчували лише отримання підрядником певної авансової суми і не брали на себе гарантій щодо поставки товару належної якості та в обумовлені терміни. Невідомо, чи приймали такі поручні записи чиновники російської казни через недосвідченість, чи були фінансово зацікавлені підрядником, простіше кажучи, одержували хабар. Проте якихось суттєвих скандалів, пов'язаних з неякісними чи невчасними поставками, автору статті виявити в джерелах не вдалося. Ймовірно, що для купців-іноземців дотримання власної честі та репутації було важливішим, ніж отримання миттєвої вигоди.

Без хабарів, однак, все ж не обходилося. В більшості країн Європи існувала заборона на торгівлю зброєю з приватними особами. Зокрема, це стосується Голландії – в той час головного постачальника зброї в Росію. А саме приватні купці, як уже зазначалося, були практично єдиним способом для російської влади організувати необхідні торгові операції – власного торгового флоту Росія ще не мала, а тому не могла виступати самостійним суб'єктом зовнішньої торгівлі. Доводилося чинити або дипломатичний тиск на голландський уряд, щоб він пропускав кораблі з придбаними товарами, або банально дурити голландських митників, наприклад, засипаючи баластним піском закуплені сталеві клинки для шпаг і палахів, як це було у 1702 р.¹⁴ Слід гадати, що голландські митники не безкорисно неретельно оглядали кораблі. Голландські комерсанти-підрядники не посоромилися вказати на цю обставину під час здачі товару в Москві й просити компенсацій на покриття витрат на хабарі.

Зовсім новим у російській договірній практиці цього часу стала поява ще одного пункту додаткових компенсаційних виплат – “за морський страх”. До початку XVIII ст. обсяги російської зовнішньої торгівлі були невисокими і власне морського сегмента цієї торгівлі. З початком же Північної війни сухопутна торгівля з країнами Європи дуже скоротилась, а морські перевезення вийшли на перший план. Тому звичний для Європи страховий фрахт тепер став і необхідним елементом у російській заморській торгівлі. Розміри морського страхування, однак, визначались європейськими купцями “про людське око” і, звісно ж, на свою користь, хоча, звичайно, випадки загибелі вітрильників від штормів і нападів шведів усе-таки траплялися, адже до 1711 р. морський шлях пролягав уздовж норвезького берега до Архангельська небезпечними північними водами. В цій ситуації російська сторона змушена була погоджуватись з такою вимогою покриття непрямих збитків і ризиків іноземцям, адже ми згадували вже про високу залежність російської армії від постачання імпортової зброї.

¹⁴ Захаров В. Н. Поставки западноевропейскими купцами... – С. 60.

Окремим видом договору підряду був договір на постачання в казну іноземних товарів, насамперед сукна, російськими купцями-посередниками. Вище зазначалось, що виробництво сукна в Росії сильно відставало від потреб збройних сил. Зокрема, до самого кінця Північної війни в Росії так і не змогли налагодити виробництво фарбованого сукна, тому деяка частина російських полків ще тривалий час була одягнена у вітчизняні нефарбовані сукольні мундири сірого кольору. Це навіть стало підґрунтям для легенди про перевдягання Новгородського полку в Полтавській битві¹⁵. Винятком була лише царська гвардія (Преображенський, Семеновський, Інгерманландський та Астраханський полки), яка завжди одержувала мундири з англійського кольорового сукна. Інші ж полки для своїх мундирів мали імпортувати сукно час від часу. Закордонні купці забезпечували поставки сукна приблизно одній третині російської армії, ще одна третина армії ходила в сукні вітчизняного виробництва, тобто нефарбованому, а остання – забезпечувалась імпортом сукна, закупленим російськими купцями в іноземців безпосередньо в Архангельську (після 1711 р. – і в Петербурзі).

Проте перекупалися не лише сукна, але й інші товари, наприклад мідь, свинець і сірка. Є дані, що за 1704 р. російські купці в Архангельську перекупили в іноземців, переважно англійських комерсантів, 8350 пудів сірки¹⁶.

Зрозуміло, що в таких умовах договір поставки мав суттєво відрізнитися від аналогічних угод, укладених з іноземцями. Найбільшою відмінністю було те, що російські купці не мали можливостей диктувати свої ціни уряду, тому їх прибутки приблизно вдвічі поступалися прибуткам іноземців за однакові види товарів. Як правило, в цих угодах не передбачалися додаткові умови: морське страхування, інфляційні ризики (протягом Північної війни російський рубль знецінився майже вдвічі), додаткові витрати, пов'язані з митним оформленням товарів. Ще однією характерною рисою було покладення саме на російських купців витрат і ризиків, пов'язаних із сухопутною поставкою товарів з Архангельська до Москви. Проте й на російських купців поширювалась вимога укласти договір поруки, одержували вони від казни й авансові виплати. Зрозуміло, що розрахунок за договором поставки здійснювався виключно в російській валюті. Зриви поставок тут відбувалися частіше, що передбачало певні штрафні санкції з боку держави.

Як штрафні санкції держава призначала таким недбалим купцям додаткові зобов'язання. Вони зазвичай змушені були закуповувати срібну іноземну валюту і здавати її в скарбницю на вагу, рахуючи завищену кількість монет у пуді срібла¹⁷. Інколи російських купців змушували постачати певну кількість товарів за зниженою ціною. Особливість російського законодавства того періоду – його свавільний характер, тобто усі штрафні санкції мали прецедентний характер, а їхній обсяг установлював особисто цар Петро. Він не залежав від загального правового поля

¹⁵ Слесаренко А. Н. Новгородский полк в Полтавском сражении // Новгородика-2012. У истоков российской государственности : мат. IV Междунар. конф. – Вел. Новгород : Изд-во НГУ, 2013. – Ч. 1. – С. 246.

¹⁶ Захаров В. Н. Поставки западноевропейскими купцами... – С. 62.

¹⁷ Записки Юста Юля... – С. 163.

країни, а визначався своїм особистим ставленням до даної особи чи іншими суб'єктивними моментами.

Оскільки основними контрагентами російської казни в цей час були купці з Голландії та Англії (обидві країни перебували в особистій унії), то переважну більшість юридичних моментів у договорах поставки запозичено саме із торгового права цих країн. Якщо ж говорити персонально, то найвідомішими купцями, котрі діяли в цей момент у Росії, були голландець Й. Любсе та його компаньйони, які забезпечували основні поставки ручної вогнепальної зброї, та англійці – батько й син Стейлси. Останні постачали сукно, артилерійське спорядження та виробляли порох. Ендрю Стейлс помер у 1710 р., а його син не мав таких талантів, як у батька, тому довго не затримався на зовнішніх ринках. Бізнес Стейлсів частково перейшов до інших британських підданих, а частково був привласнений фаворитом царя Олександром Меншиковим.

Велика Північна війна жодним чином не впливала позитивно на розвиток українського господарства та добробут її населення. Якщо для Московської держави опанування виходу в Балтійське море ще відкривало примарні перспективи більш політичного характеру (адже це море теж є внутрішнім європейським, тож не дає виходу на океанські простори), то українська економіка мала не дуже довгі та достатньо зручні сухопутні шляхи в центральну Європу, насамперед через Краків і Бреславль (Вроцлав), де українське купецтво вело прибуткову торгівлю худобою. Та й для російської економіки особливої необхідності у виборюванні виходу до Балтійського узбережжя не було. Скажімо, ще у 1971 р. естонський історик Х. А. Пйїримає зазначав, що “російський ринок просто не міг спожити такої кількості товарів”, які пропонували комерсанти з європейських країн. Аналізуючи особливості російської торгівлі через Нарву та Ревель, він далі підкреслює: “Можна додати, що не лише на прикордонному, але й на російському ринку в цілому не було такого широкого попиту на західноєвропейські товари, як на російські товари у Західній Європі”¹⁸. Х. Пйїримає стверджував, що всі останні десятиліття напередодні Північної війни загальний торговельний баланс Московського царства з Європою залишався додатним, а отже московські комерсанти не відчували особливого дискомфорту, в тому числі митного, здійснюючи свої торговельні операції через шведські порти у Прибалтиці.

Фактична непотрібність окремого виходу до Балтійського моря відчувалася ще довго після його фактичного здобуття у 1703–1704 рр. Навіть у середині XVIII ст., коли Росія володіла на Балтиці щонайменше шістьма значними портами (Санкт-Петербург, Рига, Ревель, Нарва, Пернов, Виборг), щорічно сюди прибувало приблизно 1,5–1,7 тис. іноземних кораблів за незначної кількості російських торгових суден¹⁹. Воно й не дивно, якщо врахувати характер зовнішньої торгівлі Росії. Її основу становила сировинна складова: зерно, льон, поташ, смола, сало, віск, мед, різноманітні хутра, шкіра, ікра, риба, клей, рогожі тощо. Навіть ті товари, які можна вважати результатом переробки: пенька, полотно, залізо, були лише напів-

¹⁸ Пйїримає Х. А. Новая книга Арнольда Сомы... – С. 280.

¹⁹ Маништейн К. Г. Записки о России. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – С. 387.

фабрикатами; тим більше, що останні два з'явилися в російському експорті лише після закінчення Північної війни.

Як уже зазначалося вище, з 1711 р. у Росії вдалося налагодити достатні обсяги виробництва якісної зброї (як вогнепальної, так і холодної) та зменшити її імпорту у кілька разів. Після 1714 р. також було розгорнуто виробництво досить якісного мундирного сукна, що дозволило з 1720 р. майже повністю забезпечити армію типовими одностроями й уникнути строкатості в армійських мундирах.

Дуже важливим для ефективної торгівлі були фактори безпеки та розвиненість інфраструктури. Всього цього ще довго не було на Балтиці, фактично до завершення Північної війни. Особливо це стосувалося Санкт-Петербурзького порту. Спочатку московський уряд намагався діяти в цивілізований спосіб, надаючи податкові та митні преференції. Але силу звички, точніше столітній (від часів Столбовського миру) напрацьований досвід, не можна було побороти одними, хоча й можновладними бажаннями. Аби змусити власне купецтво відмовитися від використання Архангельського порту, уряд Петра мав вдатися до адміністративного тиску в 1722 р., заборонивши вивезення через Архангельськ будь-яких товарів, крім виготовлених в Архангелогородській губернії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підсумовуючи проаналізований матеріал, автор вбачає можливим зробити такі висновки.

- Невдалий початок Північної війни зі Швецією показав Петру I насамперед організаційну та військово-технічну неготовність російської армії вести боротьбу навіть в умовах чисельної переваги зі шведськими збройними силами.
- Слабкість російської промисловості змушувала Петра I вдатися до термінових заходів з переозброєння своєї армії закордонними зразками зброї. Водночас російське купецтво не могло адекватно виконати дане завдання як через фінансову слабкість, так і організаційну неготовність до значних обсягів торгівлі з Європою.
- Для розв'язання цієї важливої проблеми Петру I довелося залучити іноземних комерсантів, у тому числі тих, котрі тривалий час проживали в Росії, були фактичними підданими царя, але зберігали закордонні зв'язки і були зацікавлені в підтримці зовнішньої торгівлі з Європою.
- Основними формами регламентації імпортно-експортних операцій стали угоди підряду та договори поруки, що гарантували доброчесність учасників імпортно-експортних операцій. До укладання цих договорів допускались як іноземці, так і російські піддані.
- Саме в цей час в юридичній практиці зовнішньоекономічних зв'язків Росії починають застосовуватись раніше не характерні, але успішно запозичені з європейської практики такі елементи, як морське страхування товарів, відшкодування воєнних ризиків тощо.
- Одночасно валютні умови договорів формувалися з явним ухилом у бік отримання казною додаткового прибутку через завищення реального курсу російського рубля або додаткових зобов'язань. Іноземні купці погоджувалися з цією ситуацією, аби мати ексклюзивний доступ до російського сировинного ринку, і зрештою компенсували свої збитки в Росії цінами на європейських ринках.

UDC 338.47:625(438)“19”

**PROPOZYCJE ZMIAN ZARZĄDZANIA SZARWARKIEM
I FINANSOWANIEM TRANSPORTU ORAZ NAPRAWY I BUDOWY DRÓG
W KRÓLESTWIE POLSKIM W PIERWSZEJ
POŁOWIE LAT 60-TYCH XIX WIEKU**

**M. Rutkowski
(Politechnika Białostocka, m. Biały Stok, Polska)**

Problematyka budowy i naprawy dróg, w tym oczywiście systemem szarwarkowym, i związana bezpośrednio z tymi zagadnieniami kwestia finansowa, stały się szczególnie palące w czasach gwałtownych przemian instytucjonalnych i gospodarczych, jakie ogarnęły Królestwo Polskie w latach bezpośrednio przed wybuchem i w trakcie trwania Powstania Styczniowego roku 1863. Można wręcz śmiało stwierdzić, iż dokonania (lub brak sukcesów) tego okresu rzutowały na cały dalszy rozwój drogownictwa i systemu finansowego zarządzanego przez najezdnicze władze carskie Królestwa. Stąd jawi się nieodzowna konieczność rekapitulacji tego całego złożonego, nieprzebadanego jeszcze zagadnienia.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie; XIX wiek; drogi; finanse transportowe; szarwark.

Проблематика будівництва і ремонту доріг, включаючи систему шарварків, і безпосередньо пов'язане з цими аспектами фінансове питання стали особливо актуальними у час бурхливих інституційних та господарських змін, які охопили Царство Польське у роки безпосередньо перед початком і під час Січневого повстання 1863 р. Можна досить сміливо стверджувати, що досягнення (або невдачі) цього періоду вплинули на подальший розвиток дорожнього будівництва та фінансової системи після посилення влади царської Росії в Польщі. Тому постала крайня потреба розглянути ці ще не вивчені питання в усій їх складності.

Ключові слова: Царство Польське; XIX ст.; дороги; транспортні фінанси; шарварок.

Problems of construction and repairing of roads, including of course the corvée system and linked directly with these matters financial issues became especially urgent in times of rapid institutional and economic change, which swept Kingdom of Poland in the years immediately before the outbreak of and during so-called January Uprising of 1863. It can even be more than fair to indicate that the achievements (or lack of successes) of these times extensively influenced any possible further development of the road and financial system introduced in Kingdom later on by invading tsarist authorities. Thus emerges for us the indispensable need to recapitulate these yet unexamined issues in their entire complexity.

Key words: Polish Kingdom; nineteenth century; roads; transportation finance; corvée.

© M. Rutkowski, 2016

1. Podłoże pierwszych prób zmian w zakresie drogownictwa Królestwa Polskiego w okresie przełomu przed Powstaniem Styczniowym

Gdy 5/17 grudnia 1846 roku powołano w Królestwie Polskim podlegający władzom w Petersburgu Zarząd XIII Okręgu Komunikacji Lądowych i Wodnych Cesarstwa Rosyjskiego¹ – zamiast lokalnej struktury transportowej – znaczyło to w praktyce faktyczną likwidację quasi-niezależnej polskiej służby komunikacyjnej². Taka sytuacja trwała dalej, gdy na mocy ukazu Aleksandra II z 22 lutego / 6 marca 1861 roku, wprowadzono w Warszawie Zarząd VII Okręgu Komunikacji Lądowych i Wodnych Cesarstwa Rosyjskiego³.

Jednakowoż już we wstępnym okresie *“odwilży przedrewolucyjnej”* w Królestwie Polskim lokalna grupa administratorów zdecydowała się doprowadzić do ustanowienia w kraju stałych zasad funkcjonowania miejscowego systemu komunikacji lądowych i wodnych. Zaproponowano wówczas wprowadzenie nowych rozwiązań w sferze transportu. Po Radzie Administracyjnej, wkrótce sprawą zajęło się Ogólne Zgromadzenie III Rady Stanu. Możliwość złożenia propozycji w sprawie ulepszeń zarządu transportowego nasunęła się zresztą członkom Wydziału Skarbowo-Administracyjnego tej instytucji po analizie sprawozdania Zarządu Pocztowego Królestwa Polskiego za rok 1860, kiedy to opracowano stosowne *“uwagi, a zarazem wnioski”*⁴. Nowe założenia dotyczące służby transportowej, a dokładnie mające na celu *“poprawienie jakości w Królestwie wszelakich komunikacji i przywrócenie tym samym Zarządu Komunikacji do składu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych”* było zatem konsekwencją pierwotnych propozycji *“pocztowych”*⁵.

2. Ustanowienie i wstępne prace komitetu powołanego dla *“przygotowania projektu stałych zasad w systemacie komunikacji lądowych i wodnych, polepszenia stanu istniejących i proponowania nowych”*

Należy zauważyć, iż już dnia 11/23 października 1861 roku na zebraniu Rady Administracyjnej postanowiono doprowadzić do ustanowienia w Królestwie Polskim stałych zasad funkcjonowania lokalnego systemu komunikacji lądowych i wodnych oraz do przedyskutowania nowych rozwiązań w sferze transportu. W tym celu w październiku 1861 roku zdecydowano się powołać do życia, pracujący pod przewodnictwem ówczesnego naczelnika Zarządu XIII Okręgu Komunikacji generała-majora Kierbedzia specjalny komitet, w którego skład mieli jeszcze wejść: jego wiceprezydujący oraz członkowie, powoływani z założenia spośród urzędników państwowych oraz spośród prywatnych obywateli. Wybór miał paść na osoby odznaczające się pogłębioną znajomością problemów przemysłowych (sic) kraju.

¹ Свод законов Российской империи. – Собрание 2-е. – СПб., 1847. – Т. 21. – Ч. 3: Штаты. – С. 178–181.

² Okolski A. Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem. – Warszawa, 1880. – S. 146.

³ Rutkowski M. Zarządzanie logistyką w Królestwie Polskim ery konstytucyjnej i paskiewiczowskiej. Infrastruktura przydrożna. – Białystok, 2015. – S. 9.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zespół akt III Rady Stanu Królestwa Polskiego (dalej – III RS). – 256/24 i n.

⁵ Ibid. – 257/ 1–58.

Dopiero jednak po 14 miesiącach, 4/16 stycznia 1863 roku pismem nr 105 naczelnie zarządzający komunikacjami w Królestwie Polskim złożył do Rady Administracyjnej wniosek o powołanie pełnego zespołu pracującego w rzeczonym Komitecie. W dniu 8/20 stycznia 1863 roku na posiedzeniu Rady Administracyjnej przedstawiono proponowany przez generała Kierbedzia skład komitetu, powołanego ponad rok temu do generalnego ulepszenia systemu transportowego Królestwa Polskiego oraz go przyjęto⁶. Po kolejnych ośmiu miesiącach, dnia 7/19 października 1863 roku, sporządzono *“wniosek Wydziału Skarbowo-Administracyjnego Rady Stanu Królestwa o obmyślenie środków rozwinięcia działalności Komitetu utworzonego postanowieniem Rady Administracyjnej z dnia 11 (23) października 1861 r., dla przygotowania projektu stałych zasad w systemacie komunikacji lądowych i wodnych, polepszenia stanu istniejących i proponowania nowych”*⁷.

Nadmieniając o potrzebie dokonania wielu prac w zakresie poprawy stanu komunikacji w Królestwie Polskim, autorzy raportu powołali się zarazem na treść pisma skierowanego przez naczelnika komunikacji w dniu 9/21 października 1861 roku do Rady Administracyjnej, gdzie generał Kierbedź opisywał zasadniczo niedostateczny stan polskiego transportu oraz podkreślał brak ogólnej koncepcji rozwoju polskiej sieci transportowej⁸. Wskazano następnie, iż rzeczony Wydział Rady Stanu już w roku 1862 – przy ocenie budżetu Królestwa Polskiego na rok 1863 – wykazał niedostateczną ilość lokalnych dróg bitych w porównaniu nawet do pogranicznych *“prowincji polskich”*, tj. Wielkiego Księstwa Poznańskiego oraz Galicji. Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu usilnie też wówczas popierał: a) zdecydowane zwiększenie projektowanej pożyczki przeznaczonej do wykorzystania przez Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych; b) szybkie przedsięwzięcie stanowiących środków zmierzających ku ogólnemu polepszeniu stanu komunikacji w Królestwie. Ogólne Zebranie Rady Stanu również jednomyślnie poparło wówczas te wszystkie spostrzeżenia i wnioski swego wydziału.

Zgodnie z założeniami narzuconymi w październiku roku 1861 przez Radę Administracyjną, zadania tego komitetu określono m.in. następująco: a) ułożenie schematu sieci kolei oraz prowadzących do nich dróg bitych pierwszego i drugiego rzędu; b) zdefiniowanie stopnia ważności poszczególnych zamierzeń transportu lądowego oraz oznaczenie kolejności ich realizacji; d) weryfikacja i wskazanie środków finansowych

⁶ Ibid. – 256/109–110.

⁷ Ibid. – 256/114–120 (i 121–125 – druk). *“Wniosek Wydziału Skarbowo-Administracyjnego Rady Stanu Królestwa o obmyślenie środków rozwinięcia działalności Komitetu utworzonego postanowieniem Rady Administracyjnej z dnia 11(23) października 1861 r., dla przygotowania projektu stałych zasad w systemacie komunikacji lądowych i wodnych, polepszenia stanu istniejących i proponowania nowych”*.

⁸ III RS. – 256/121–122. Naczelnik Zarządu Komunikacji puentował wówczas: *“Rzeki splawne w Królestwie z powodu znajdujących się w nich przeszkód nie dość odpowiadają swojemu przeznaczeniu. Drogi bite nie wszędzie należycie są utrzymywane. Nadto nie wszystkie części kraju zasilane są drogami w stosunku do miejscowych potrzeb. Niektóre okolice z powodu zbyt dużego oddalenia od istniejących dróg żelaznych wcale z dobrodziejstwa wynalazku tego nie korzystają. Najważniejszą wszakże niedogodnością w dzisiejszym stanie komunikacji jest brak stałego systemu, któryby miał na względzie potrzeby przemysłu i handlu, tak wewnętrznego, jak zewnętrznego”*.

dostępnych w Królestwie Polskim dla utrzymania i ewentualnie rozwoju istniejącej sieci transportowej oraz opracowanie najkorzystniejszego sposobu wykorzystania tych środków; e) zaprojektowanie zmian w istniejących przepisach transportowych, oraz ewentualne wprowadzenie zupełnie nowych rozwiązań prawnych w tym zakresie.

Następnie Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu został poinformowany przez administrację transportową (dokładnie przez podpułkownika Wasilewskiego), iż *“obecne wypadki krajowe były powodem, iż Naczelnik Zarządu Komunikacji, po zniesieniu się z niektórymi obywatelami, zaledwie przy końcu roku 1862 ujrzał się w możliwości zaprojektować do postanowienia Rady Administracyjnej osoby utworzyć mające skład komitetu”*. Generał Kierbedź zebrał wówczas osiem osób spośród urzędników oraz dziewięciu prywatnych obywateli, którzy (wraz z prezydującym) zostali mianowani dnia 8/20 stycznia 1863 roku.

Z pozyskanej przez Wydział Skarbowo-Administracyjny informacji wynikało również, iż do początków lipca roku 1863 dwukrotnie zwoływano posiedzenia tegoż komitetu. Miało to miejsce w dniach: 20 kwietnia / 2 maja oraz 22 czerwca / 4 lipca 1863 roku. Jak wynikało jednak z raportu podpułkownika Wasilewskiego, na te posiedzenia *“pomimo wezwań, żaden z członków obywateli nie przybył”*. Ostatecznie projekt wewnętrznej organizacji specjalnego komitetu transportowego przedstawiono do zatwierdzenia Radzie Administracyjnej dnia 26 czerwca / 8 lipca 1863 roku.

W dalszej kolejności rzeczny komitet zaopiniował wniosek warszawskiego rządu gubernialnego oraz uchwały łęczyckiej i włocławskiej rady powiatowej o przeznaczenie z budżetu państwa kwoty potrzebnej na odnowienie drogi bitej drugiego rzędu, prowadzącej pomiędzy Zgierzem i Włocławkiem. Wreszcie wskazany komitet – na polecenie Rady Administracyjnej – podjął rozważania nad środkami prowadzącymi do wyrównania strat finansowych, spowodowanych przez likwidacją pobieranej w granicach Królestwa Polskiego opłaty drogowej.

Po wysłuchaniu przedstawionej przez podpułkownika Wasilewskiego szczegółowej analizy dotychczasowych prac komitetu powołanego do życia ze względu na potrzebę m.in. opracowania nowego systemu komunikacji w Królestwie, członkowie Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu nie wyrazili w październiku roku 1863 pełnej aprobaty dla jej dotychczasowych prac. Wskazywali oni raczej na skupienie się przez komitet wyłącznie na zagadnieniach o charakterze szczegółowym, które nie odpowiadały ani jego randze ani jego założeniom, i celom. Cele te bowiem nie mogły *“w ziszczeniu ulec zwłoce”*, szczególnie że rozwój i ogólne ulepszenie komunikacji zostało określone jako jedna *“z najbardziej naglących potrzeb kraju”*.

Ze względu też na przyjęcie do wiadomości przez Wydział Rady Stanu wyjaśniania Zarządu Komunikacji, przerzucającego niejako odpowiedzialność za słaby wynik prac komitetu transportowego na pojawiające się trudności z zebraniem jego pełnego składu, radcy stanu przyjęli stanowczy wniosek w tym względzie. Uznali oni bowiem za niezbędne przedłożenie do Ogólnego Zgromadzenia (III) Rady Stanu postulatu opracowania środków zaradczych, które skutecznie by doprowadziły do wprowadzenia opisywanego komitetu w sferę jego właściwej działalności⁹. Innym

⁹ III RS. – 256/124–125.

słowy chodziło o dołączenie do składu komitetu komunikacyjnego szeregu nowych, kompetentnych osób.

W konsekwencji Wydział Skarbowo-Administracyjny Rady Stanu wnosił o opracowanie zasad, które doprowadziłyby do realnego rozpoczęcia prac przez powołany do życia jeszcze w roku 1861 komitet komunikacyjny. Jednak na posiedzeniu Rady Stanu w dniu 23 października / 4 listopada 1863 roku (protokół nr 15) postanowiono odłożyć całą kwestię na później¹⁰. Jak też wynikało z protokołu posiedzenia Ogólnego Zgromadzenia III Rady Stanu odbytego po dwu kolejnych latach, tj. 22 listopada / 4 grudnia 1865 roku, ten specjalny komitet nie podjął jednak w międzyczasie swoich zasadniczych prac¹¹.

3. Wnioski radców stanu zmierzające do polepszenia funduszy komunikacyjnych oraz szarwarku z jesieni roku 1861

Dużo szybciej niż prace specjalnego komitetu transportowego, rozpoczęły się starania poszczególnych radców, Wydziałów III Rady Stanu i Ogólnego Zgromadzenia tejże agendy nad naprawą sieci transportowej kraju. W dniu 20 listopada / 1 grudnia 1861 roku został sporządzony przez radcę stanu Łaszczewskiego „wniosek usprawnienia komunikacji lądowych i wodnych”. Łaszczewski proponował na wstępie aby fundusze pochodzące z zamiany obowiązku szarwarkowego na opłaty pieniężne oraz kwoty pobierane w zamian za zlikwidowane w Królestwie Polskim na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku myto drogowe uznać za tzw. fundusze „warunkowo tylko pobierane przez skarb państwa”, z zapewnieniem ich całościowego przeznaczenia na potrzeby drogownictwa Królestwa. Drugi postulat Łaszczewskiego dotyczył pobieranych przez nadgraniczne komory celne dodatkowych taryf oraz opłat od powozów i statków. Radca domagał się ich generalnego zniesienia (co już i tak częściowo nastąpiło na granicy wschodniej Królestwa, przy zlikwidowaniu w roku 1850 linii celnej pomiędzy Królestwem Polskim i Cesarstwem Rosyjskim, a następnie na kolei petersburskiej) i w zamian przywrócenie zlikwidowanego dwadzieścia lat przedtem myta drogowego. Łaszczewski proponował jeszcze w listopadzie roku 1861 aby na budowę dróg oraz czyszczenie rzek skarb państwa przekazywał – w formie – wsparcia dokładnie takie same sumy jak przed rokiem 1832, czyli m.in.: a) 90 tysięcy rubli rocznie na budowę dróg; b) 67 500 rubli srebrem rocznie na czyszczenie rzek¹². Proponowano też przywrócenie obowiązujących przez rokiem 1832 innych jeszcze przepisów dotyczących funduszy/wydatków transportowych oraz kontroli ich wydawania, tj. pozostawienia tych spraw w gestii władz administracyjnych, podobnie jak to miało miejsce przed Powstaniem Listopadowym¹³.

Domagając się wyłączenia funduszy drogowych z budżetu państwa Łaszczewski optował, aby kwoty przeznaczane na transport oraz szarwark w naturze, jako środki pozostające w bezpośrednim związku z zarządem władz gubernialnych oraz (w przyszłości) powiatowych, pozostawić w gestii Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych¹⁴. Podobnie

¹⁰ Ibid. – 256/2.

¹¹ Ibid. – 256/186–187.

¹² Ibid. – 256/39.

¹³ Ibid. – 256/40.

¹⁴ Ibid. – 256/41.

według Łaszczewskiego, opłaty dodatkowego cła pobieranego na granicy od niektórych towarów od osób przekraczających granice Królestwa tytułem szosowego, oraz cło pobierane od statków przepływających tę granicę, trudno było dalej utrzymywać. Opłaty te, jako nie stosowane poza Królestwem Polskim w żadnym innym kraju, i bardzo uciążliwe w praktyce pobierania, uznał radca za ogromnie utrudniające funkcjonowanie krajowego przemysłu, i na tej podstawie wnosił w swoim piśmie o ich uchylenie. Postulował on przywrócenie poboru myta drogowego na drogach bitych, szczególnie, że za taką zmianą pośrednio i bezpośrednio opowiadały się zmiany w realiach ekonomicznych, jak np. zniesienie granicy celnej z cesarstwem Rosyjskim, budowa kolei, czy ewentualnie zmiana statusu warstwy chłopskiej¹⁵.

Radca Łaszczewski do swego wniosku dotyczącego zmiany zasad funkcjonowania w Królestwie Polskim transportu drogowego i wodnego dołączył tzw. „*motiva*”. Rozpocynały się one od opisu roli i zasad działania powinności szarwarkowej. Łaszczewski dowodził tu na samym wstępie, iż powinność szarwarkowa stanowiła „*odwieczny*” środek utrzymania dróg w Polsce. Jednakowoż dopiero w roku 1816, gdy pojawiła się w Królestwie Kongresowym idea przebudowania głównych traktów na drogi bite, i jednocześnie gdy dotychczasowa praktyka przekonała, iż „*dla niemożności koncentrowania siły szarwarkowej na budujące się linie, wykończenie onychże zbyt długiego wymagałoby czasu*”, dekret Aleksandra I-go z 29 sierpnia 1820 roku zamieniał cztery dni szarwarkowe wymagane z każdego „*dymu*” na opłatę o charakterze pieniężnym. Postanowiono zarazem uzyskane w ten sposób fundusze wykorzystywać wyłącznie na przekształcenie dotychczasowych traktów (głównych) na drogi bite. Artykuł 6-ty ustawy z sierpnia 1820 roku wskazywał przy tym, iż gminy zostały zobowiązane do utrzymania dróg bocznych i oraz traktów drogiej kategorii w dobrym stanie najdalej w obwodzie jednej mili¹⁶.

Jak podkreślał szczegółowy opis, dekret Aleksandra I-go z 29 sierpnia 1820 roku stanowił następnie długoterminowo obowiązujące prawo; zarówno w Królestwie Kongresowym, jaki w epoce paskiewiczowskiej, a nawet po roku 1856. Jednak już w kilka lat po Powstaniu Listopadowym fundusze pozyskiwane z opłat za nie stawianie się do wykonania powinności szarwarkowej włączono do generalnych dochodów skarbowych państwa oraz zlikwidowano opłatę myta drogowego, pobieranego na ukończonych już odcinkach dróg bitych Królestwa Polskiego. Zamiast myta zaproponowano wprowadzenie dodatkowej opłaty celnej oraz przeznaczano 10 % z dochodów stemplowych oraz pocztowych „*na drogi*”. Ostatecznie wysokość funduszu skierowanego w Polsce corocznie na drogi bite została w pełni uzależniona od ogólnego stanu finansów państwa, który – jako taki – podlegał jednakowoż ciągłym wahaniom. Autor „*motivów*” podkreślał jednak nieznaną konkretnych sum przekazywanych przez skarb państwa na drogi w poszczególnych latach okresu po upadku Powstania Listopadowego¹⁷. Przedstawił on za to szczegółowe dane za rok 1860.

¹⁵ Ibid. – 256/42.

¹⁶ Ibid. – 256/43.

¹⁷ Ibid. – 256/44.

Pobór środków przez skarb państwa Królestwa Polskiego z przeznaczeniem na komunikację drogową w roku 1860

Źródło poboru środków przez skarb państwa Królestwa Polskiego z przeznaczeniem na krajowy transport	Kwota (w rublach)
Uregulowana opłata szarwarkowa	501 200
Środki pobierane ze skarbu rosyjskiego “za dodatkowy dochód celny na drogi”	225 157
10 % dochodów stemplowych	40 000
10 % dochodów od kart	3623
Opłaty “wiorstwowego”	32 000
Razem	798 600

Tymczasem skarb Królestwa Polskiego przeznaczył w praktyce na ten cel w roku 1860 jedynie 610 075 rubli. Wynikało z powyższego, iż w praktyce skarb państwa pobierał z funduszu drogowego rocznie (przynajmniej w roku 1860) kwotę rzędu 188 535 rubli z przeznaczeniem na inne cele. Co więcej, do całej całorocznej kwoty wydatków drogowych włączone też były fundusze przeznaczone na Kanał Augustowski oraz na tzw. “ogół robót wodnych”. Łaszczewski z oburzeniem stwierdzał tu, iż prace wokół cieków wodnych “do funduszu na drogi bite wyłącznie z ukazu 1820 orku dozwolonych regulowane być nie powinny”. Tłumaczył autor “motivów” wprowadzenie takiego nieprawidłowego rozwiązania tym, że w latach 1830/1831 wybudowano mniej dróg bitych niż pierwotnie zakładano, oraz że zmieniły się generalne uwarunkowania (w tym finansowe) samej procedury budowy dróg, oraz (co zdaje się było najważniejsze), iż po pewnym czasie praktycznie zakończyła się w Królestwie Polskim konstrukcja dróg bitych¹⁹.

W dalszej części swego elaboratu Łaszczewski przedstawił zasady rozdzielania finansowych środków transportowych w Królestwie Polskim w roku 1861.

Po odjęciu jeszcze 87 186 rubli przeznaczanych na komunikację wodną, na podstawowy zakres komunikacji lądowej w Królestwie Polskim w roku 1861 pozostawało 521 389 rubli²⁰.

Według radcy stanu Łaszczewskiego, z przedstawionego zestawienia wynikało, iż wcielenie do budżetu państwa funduszu opłat szarwarkowych oraz dochodów drogowych (co nastąpiło przecież jawnie wbrew zapisom dekretu cara Aleksandra I-go z roku 1820) “przyniosło wielki uszczerbek funduszowi uposażenia właściwego tej części administracji i opóźniło rozprowadzenie dróg bitych po wielu okolicach kraju”. Stało się tak, pomimo że mieszkańcy Królestwa nadal odczuwali w tym czasie znaczny ciężar zobowiązań drogowo-finansowych i szarwarkowych. Zgodnie z opinią Łaszczewskiego, nie można było zatem zaprzeczyć, iż często podnoszone przez mieszkańców Królestwa skargi na

¹⁸ Ibid. – 256/45.

¹⁹ Ibid. – 256/45–46.

²⁰ Ibid.

“*brak dogodnej komunikacji*” okazywały się być w tej sytuacji w pełni uzasadnione. Tak miało się dzieć np. w okresie paskiewiczowskim na terenie guberni płockiej, kiedy to skarżyli się na powyższe do władz lokalnych mieszkańcy okolic Miastkowa. Wydało się zatem autorowi elaboratu w pełni pożądane, aby fundusze pozyskiwane z opłat szarwarkowych oraz z myta drogowego potraktować według zasad pierwotnych niejako, tj. wyłącznie jako kwoty tylko i jedynie “*warunkowo przetrzymywane przez skarb państwa*”, z zastrzeżeniem ich zastosowania wyłącznie w polskiej komunikacji ²¹.

Tabela nr 2 ²²

**Etat ogółu służby transportowej Zarządu XIII
Okręgu Komunikacji Cesarstwa Rosyjskiego w roku 1861**

Przeznaczenie kwoty	Kwota (w rublach)
Biuro Zarządu XIII Okręgu Komunikacji	31 370
Urzędy zależne od Zarządu XIII Okręgu Komunikacji	132 290
Służba przy Kanale Augustowskim	4221
Inżynierowie gubernialni i powiatowi	31 750
“ <i>Utrzymywana młodzież w korpusie komunikacji</i> ”	31 750
“ <i>Dychy</i> ” i koszty podróży	4000
Dodatki do płac	2555
Spółka obywatelska (dostawa materiałów, etc.)	465 000
Utrzymanie „mostów taryfowych”	2844 rs 61 kop.
“ <i>Komunikacje</i> ” Kanału Augustowskiego	4500
“ <i>Roboty wodne i czyszczenie rzek</i> ”	24 045
Wydatki nadzwyczajne	25 000
Razem	759 325 rs 61 kop.

Jak suponował jesienią roku 1861 przywoływany powyżej radca stanu, tylko dzięki takiemu rozwiązaniu “*już wkrótce*” można byłoby doprowadzić rozgałęziony system dróg bitych do wszystkich zakątków Królestwa Polskiego. Wtedy też byłoby możliwe uzyskanie zwiększenia dodatkowych dostępnych transportowych środków finansowych, a to poprzez: a) znaczne uszczuplenie zakresu “*kosztownej*” administracji; b) poprawienie czy nawet wyłączenie z sum komunikacyjnych niewłaściwie uregulowanych i urządzonych innych wydatków; c) oraz przez “*lepszé urządzenie samejże opłaty*” – w drodze zaciąganie na ten fundusz różnorodnych pożyczek – “*jak to się odbywało w latach uprzednich*” ²³.

Co znamienne, kwestia zastąpienia opłaty myta drogowego, pobieraną przez skarb publiczny Cesarstwa Rosyjskiego (tj. w ramach rosyjskiej taryfy celnej) od przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku, dodatkową taryfą celną – przynajmniej dla autora

²¹ Ibid. – 256/47.

²² Ibid. – 256/46.

²³ Ibid. – 256/48.

“*motivów*” – była tym zagadnieniem, którego “*szkodliwość dla handlu i przemysłu krajowego jest widoczną*”. Po zniesieniu granicy celnej pomiędzy Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, oraz po uchyleniu tzw. “*cla dodatkowego na linii drogi żelaznej /.../ do Kowna*” rozwiązanie takie przestawało przecież mieć poważną rację bytu. Owe cło dodatkowe autor zdecydowanie zatem ponownie proponował uchylić.

Łaszczewski podkreślał zarazem, iż likwidacja generalnego myta drogowego miała jeszcze dodatkowo bezpośrednio negatywny wpływ na sukcesywne zwiększanie się kosztów naprawy dróg, gdyż podróźni, celem uniknięcia opłat obowiązujących na drogach bitych, często wybierając dzięki temu trasy boczne (czyli: drogi drugiej klasy) – zwiększali tym samym stopień zniszczenia nieutwardzonych dróg, generując ich podwyższone koszty naprawcze.

Biorąc pod uwagę powyższe argumenty, radca Łaszczewski wnioskował aby zarówno Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych jak i Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu zostały wezwane przez Radę Stanu do dokładnego przeanalizowania kwestii myta drogowego oraz tzw. “*cel dodatkowych na drogi*”, szczególnie iż w dacie roku 1861 (czyli co najmniej już od dwudziestu lat) nie rozważano skutków takich negatywnych rozwiązań. Radca stanu przypominał zarazem, iż taryfa celna Cesarstwa Rosyjskiego ulegała w międzyczasie wielokrotnym zmianom, mającym zasadniczo na celu ułatwienia w handlu, co także zdawało się być ważkim argumentem za zmianą systemu opłat transporotowych obowiązujących w Królestwie²⁴.

Należy też dodać, iż wniosek Łaszczewskiego został przekazany radcy stanu Michałowi Lewińskiemu, celem napisania przez niego krótkiego rysu historycznego w zakresie odnoszącym się do opisanych powyżej propozycji wnioskodawcy. Widziano bowiem potrzebę przedstawienia całościowej kwestii – jako swoistej oceny Wydziału Skarbowo-Administracyjnego – do weryfikacji przez Ogólne Zebranie III Rady Stanu Królestwa Polskiego²⁵. W konsekwencji tak opracowanego stanowiska, jesienią roku 1861 Wydział Administracji Skarbowej wnosił już bezpośrednio do warszawskiej Rady Stanu o “*poprawę*” wszelkich sieci transportowych, czy programów komunikacyjnych w Królestwie Polskim. Po wstępnym przeanalizowaniu sytuacji, Ogólne Zebranie III Rady Stanu na swojej czterdziestej sesji z 11/23 listopada 1861 roku ponownie jednak odesłało całe zagadnienie transportowe do swego Wydziału Skarbowo-Administracyjnego, celem dalszego procedowania²⁶. Wniosek o podanie dodatkowych szczegółowych argumentów w tej mierze poparł szczególnie mocno dyrektor główny prezydujący – od 6/18 sierpnia 1861 roku – w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, warszawski wojenny generał-gubernator, a zarazem generał adiutant i generał lejtnant w jednej osobie Aleksander Gerstencweig²⁷.

W dalszej kolejności kwestią transportową zajął się Wydział Prawodawczy III Rady Stanu, który także skupił się nad propozycjami Łaszczewskiego m.in. co do przywrócenia “*dawniejszych przed 1832 rokiem przepisów /.../ co do poboru opłat drogowych*”. Na posiedzeniu wzmiankowanego Wydziału Prawodawczego w dniu 24

²⁴ Ibid. – 256/49–50.

²⁵ Ibid. – 256/39.

²⁶ Ibid. – 256/1 i 3.

²⁷ Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego. – Nr 204 z 1/13 września 1861 roku. – S. 1370.

listopada / 6 grudnia 1861 roku radca stanu Michał Lewiński przedstawił dalsze spostrzeżenia w tym zakresie²⁸. Zdaniem Lewińskiego, celem bardziej dokładnego zbadania kwestii m.in. powrotu sposobów poboru myta drogowego do zasad obowiązujących przed rokiem 1832 byłoby wskazane uzyskanie odpowiedzi na szereg pytań. Po pierwsze: jakie były rzeczywiste dochody drogowe wszystkich kategorii przed zmianą poboru podymnego? Po drugie: czy likwidacja dodatkowego cła oraz opłat nakładanych na pojazdy nie wywołałoby niepożądanych skutków (dla budżetu państwa) *“po zniesieniu tego ciężaru dla poddanych zagranicznych i Cesarstwa Rosyjskiego”*? Po trzecie, jak kwota pochodząca z poboru myta drogowego wpływała przed jego zniesieniem do kas w okresie trzech ostatnich lat, biorąc pod uwagę dane pochodzące ze wszystkich traktów bitych? Po czwarte, jakie fundusze dodatkowe skarb Królestwa przeznaczał na rozwój komunikacji przed rokiem 1832? Michał Lewiński uważał przy tym, iż odpowiednim źródłem do pozyskania potrzebnych danych będzie oczywiście warszawska Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Wniósł on też o wystąpienie z prośbą do KRPiS do wytypowania przez tę komisję jednego z jej pracowników, który ze swojej strony byłoby zdolny do przekazania wymaganych właśnie danych²⁹.

Wszystkie spostrzeżenia radcy stanu Lewińskiego zostały w pełni poparte przez Wydział Prawodawczy III Rady Stanu, który uważał zarazem, iż skoro cała sprawa jest bez wątpienia bardzo obszerna merytorycznie, a jednocześnie o pokroju ściśle administracyjnym, to jej prawidłowe rozwiązanie będzie wymagać dłuższego czasu. Zakładano zatem możliwość pojawienia się potrzeby przeprowadzenia dodatkowej kwerendy i dokonania nowych objaśnień ze strony władz administracyjnych Królestwa Polskiego, o czym miałyby zdecydować jednak wyłącznie Wydział Skarbowo-Administracyjny Rady Stanu. Ponieważ zaś w początkach grudnia 1861 roku tenże Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu ukończył już prace nad budżetem Królestwa na rok 1862 – które to zajęcia były zresztą przyczyną chwilowego procedowania nad kwestiami komunikacyjnymi właśnie przez Wydział Prawodawczy – stąd ta ostatnia agenda Rady Stanu uważała za stosowne przekazanie kwestii komunikacyjnej do właściwej jednostki administracyjnej – czyli do Wydziału Administracyjno-Skarbowego III Rady Stanu właśnie³⁰.

4. Propozycje Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu w zakresie polepszenia stanu funduszy drogowych z roku 1862

Jesienią roku 1862 Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu wystąpił z kilkoma kolejnymi wnioskami dotyczącymi komunikacji w Królestwie Polskim. W pierwszym z nich, Rada Stanu domagała się od reaktywowanego latem roku 1862 warszawskiego Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego zajęcia się – w miarę potrzeby – przebudowaniem istniejących już dróg drugiej kategorii. Projekt ten związany był z relatywnie często zdarzającymi się na tych właśnie drogach wypadkami załamывania się podkładów *“adamizacyjnych”*, szczególnie w czasie roztopów. W drugim projekcie Wydział Skarbowo-Administracyjny wnosił do polskiego Zarządu Komunikacji o opracowanie projektu powołania w Królestwie policji drogowej.

²⁸ III RS. – 256/62.

²⁹ Ibid. – 256/62–64.

³⁰ Ibid.

Trzecim żądaniem było zamieszczanie w rocznych budżetach państwa odpowiednich funduszy, przeznaczonych na dalszy rozwój komunikacji. Wreszcie agenda Rady Stanu domagała się aby ustanowiony jeszcze w roku 1861 specjalny komitet w sprawie drogownictwa w miarę dokładnie zajął się zagadnieniem ujednolicenia celowości wydawania funduszy drogowych, oraz ewentualnego porzucenia pobierania myta drogowego, przynajmniej na traktach bocznych. Wszystkie te wnioski zamieszczono w protokole nr 45 posiedzenia III Rady Stanu z dnia 8/20 października 1862 roku. Co więcej władze oczekiwały na wprowadzenie tych wszystkich propozycji w życie już do dnia 23 października / 4 listopada 1863 roku³¹.

W październiku roku 1862 uznano, że prawidłowa rozbudowa i utrzymanie dróg średnich, tzw. handlowych i – w miarę możliwości – bocznych miały stanowić kolejne zabezpieczenie prawidłowego rozwoju ekonomicznego państwa. Analizując w październiku 1862 roku zagadnienie budowy dróg drugiej kategorii, powiązano je jednak oczywiście z kwestią szarwarku. Jak podnosiła wówczas agenda III Rady Stanu, przy rocznym użytkowaniu (poborze) ok. miliona dni szarwarkowych przeznaczonych na budowę i utrzymanie tych dróg w całym Królestwie Polskim, radcy stanu uznali ten kapitał pracy za „ogromny”, jakkolwiek źle spożytkowany. Jednoznacznie oceniono wykorzystywanie wspomnianego szarwarku przy budowie i naprawie mniej znaczących dróg za nie do końca właściwe i nie zawsze odpowiednio rozdysponowane. Dysponowanie tak dużą ilością pracy szarwarkowej miało nawet stać się przyczyną wykorzystania nadarzającej się okazji przez „dozorców przy tych drogach, zwykle z niższych oficjalistów złożonych” do „licznych i bezwstydnich nadużyć”³².

Oceniając ogólny stan polskich dróg, radcy stanu przeprowadzili w październiku roku 1862 kolejny wykład historyczny, wskazując iż w Rzeczypospolitej Polskiej obowiązywała ogólna zasada utrzymywania/napraw dróg przez lokalnych właścicieli i gminy. Dopiero gdy po roku 1772 w zaborze austriackim cesarz Józef II rozpoczął tworzenie sieci dróg bitych, zarówno do budowy jak i utrzymania tych dróg użyto po raz pierwszy na ziemiach polskich pracy szarwarkowej, w tym czasie powszechnie jednak już stosowanej w całej Europie. Przypomniano też, iż w kongresowym Królestwie Polskim po raz pierwszy zajęto się opracowaniem środków do budowy i utrzymania dróg bitych w roku 1816, gdy dnia 15 maja tejże daty cesarsko/królewski namiestnik generał Józef Zajączek wydał postanowienie sankcjonujące formalnie – od dawna już wykonywany – szarwark. Czynności szarwarkowe ograniczono zarazem wówczas wyłącznie do utrzymywania dróg powszechnych, oddając tym samym wszelkie prace szarwarkowe w gestię administracji publicznej. Postanowienie to nie wskazywało realizowanych w ramach szarwarku wielkości i odległości przewidzianych prawem dostaw robocizny pieszej i konnej. Z tego powodu – jak przedstawiał to opis członków Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu z października roku 1862 – do roku 1820 wydawano w Królestwie jednostkowe tymczasowe postanowienia w okresach wiosennych i jesiennych co każde dwanaście miesięcy. Określały one ilość pracy szarwarkowej pobieranej z każdego „dymu”. Obowiązek ten naliczano z każdego domu mieszkalnego na terenie wiejskim i z każdego komina „nad dach wyprowadzonego” na

³¹ Ibid. – 256/1–2.

³² Ibid. – 256/32.

terenie miejskim. Ponadto postanowienie generała Zajączka z 15 maja 1816 roku wskazywało jednoznacznie, iż drogi boczne musiały być utrzymywane przez lokalnych właścicieli/posesjonatów oraz gminy.

W dalszej części swego wywodu członkowie Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu oceniali postanowienie w sprawie szarwarków, datowane na 9 września 1817 roku, które jednostkowo określało kwestię realizacji w Polsce obowiązku szarwarkowego na jesieni tego roku. Określono wówczas, iż w okresie jesiennym roku 1817 wymagano na potrzeby szarwarkowe po 5 dni z *“dymu ciągłego”*, a dokładnie po 3 dni *“ciągle”* oraz 2 dni *“piesze”*. Natomiast każdy *“dym pieszy”* musiał dostarczyć jednego robotnika z przeznaczeniem wykonania przez niego prac w okresie pięciu dni *“pieszych”*. Zgodnie z postanowieniem z 10 marca 1818 roku, na prace prowadzone wiosną tego roku przeznaczono podobną ilość robocizny, tj. po pięć dni z każdego *“dymu”*. Podobnie i w decyzji z 25 sierpnia 1818 roku na okres jesienny tego roku przewidziano dokładnie tyle samo robocizny, co poprzednio, tj. po pięć dni roboczych z każdego rodzaju *“dymu”*. Z powyższego wynikało, iż w latach 1817–1818 szarwark w stosunku rocznym był odrabiany w zakresie budowy i utrzymania dróg w wysokości aż dziesięciu dni. Postanowienie namiestnika generała Józefa Zajączka z dnia 3 kwietnia 1819 roku doprowadziło jednak do zmniejszenia liczby dni pracy szarwarkowej pobieranej z poszczególnych dymów. Przy pracach przy drogach szarwark miał wówczas wynosić cztery dni pracy na wiosnę oraz cztery dni robocze na jesień. Takie rozwiązania obowiązywały do czasu wydania dekretu cesarza Aleksandra I z 17/29 sierpnia 1820 roku, na podstawie którego połowa dni roboczych szarwarku odrabiana w naturze (tj. cztery dni) została zamieniona na opłatę pieniężną. Fundusze pozyskane z tego źródła przeznaczono oczywiście na budowę dróg bitych³³.

Członkowie Wydziału Administracyjno-Skarbowego III Rady Stanu w swojej propozycji dotyczącej komunikacji lądowych i wodnych z października roku 1862 odnieśli się jeszcze do zagadnienia tych dróg średnich, których *“nie zamierzano przerabiać na bite”* oraz do dróg bocznych. Tutaj przypomniano, iż gminy zostały zobligowane do ich utrzymywania wyłącznie *“w obrębie jednej mili”* przy maksymalnym wykorzystaniu na ten cel robocizny szarwarkowej w wysokości dwóch dni roboczych z jednego *“dymu”*³⁴. Wreszcie, kończąc swój siłą faktu skrótowy opis rozwoju systemu szarwarkowego w Królestwie, Wydział III Rady Stanu odniósł się ponownie do jego oczywistych mankamentów, wskazując iż jeszcze w epoce paskiewiczowskiej podejmowano działania zmierzające do ukrócenia szerzących się w tej dziedzinie nadużyć. Na szczególną uwagę zasługiwała tu gubernia warszawska, gdzie tworzone komitety obywatelskie przeciwdziałające szarwarkowym nieprawidłowościom. Jak jednakowoż podkreślano *“środki te okazały się niedostatecznymi”*³⁵.

Pewnym rozwiązaniem trudnej sytuacji w dziedzinie budowy i utrzymania dróg w Królestwie Polskim było spodziewane stworzenie nowych jednostek organizacyjnych w postaci: rad gubernialnych i powiatowych. Wydział Administracyjno-Skarbowy spodziewał się, iż zasiadający w nich, gorliwie pracujący dla ojczyzny obywatele, *“podadzą władzy*

³³ Ibid. – 256/31–32.

³⁴ Ibid. – 256/32.

³⁵ Ibid. – 256/33.

sposobność dokładniejszego uorganizowania tej części służby publicznej". Cel zamierzano osiągnąć: a) przekazując nadzór nad pracami szarwarkowymi radom gubernialnym i powiatowym; b) nadając tym instytucjom jednocześnie prawo kontroli prowadzonego szarwarku. Dopiero takie rozwiązanie – zdaniem Wydziału III Rady Stanu – umożliwiłoby likwidację *"uciążliwych form i przepisów rachunkowych"*. Dodajmy, że chodziło tu o takie rozwiązania prawne, które zastąpiłyby te formy legislacyjno-instytucjonalne, które *"od nadużyć i podstępów zasłonić okazały się niezdolne i celowi nieodpowiednie"*.

Zgodnie z opinią wyrażoną przez członków Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu, powstające właśnie nowe rozwiązania w zakresie szarwarku (jakkolwiek zdolne do doprowadzenia do ogólnego wzbogacenia kraju i bardzo silnie powiązane z gospodarką Królestwa Polskiego) wymagały nie tylko ścisłego zaangażowania się w cały proces – celem współdziałania z administracją państwową – lokalnych obywateli (a zwłaszcza właścicieli ziemskich), ale przede wszystkim napływu nowych funduszy na ich prowadzenie. Według Rady Stanu niezbędne kwoty powinny być być dostarczane w części przez skarb państwa, a w części przez prywatnych właścicieli ziemskich. Ponieważ uznano skarb państwa za reprezentanta ogółu społeczności, tym samym założono też, iż państwo pozyskuje ogromne korzyści z wybudowania *"rozgałęzionej"* sieci komunikacyjnej. Stąd wynikał oczywisty obowiązek wspierania z pieniędzy publicznych wszelkich przynoszących budżetowi państwa *"niezaprzeczalne"* korzyści instytucji i przedsiębiorstw. Zdaniem Wydziału III Rady Stanu, podejmowanie na tym polu przez prywatnych entrepreneurów i instytucje państwowe działania mogły nawet znacząco zwiększyć przychody fiskalne państwa. Zakładano zatem bezwzględną konieczność dotacji rozwoju lokalnej infrastruktury w zakresie przekraczającym możliwości finansowe lokalnej struktury administracyjnej.

Było dla ówczesnych administratorów również oczywiste, iż skoro zlokalizowani w samym pobliżu lub w najbliższej okolicy traktów komunikacyjnych mieszkańcy Królestwa byli bardziej niż tzw. *"ogół"* zainteresowani w ich funkcjonowaniu i odnosili z tego powodu większe korzyści, tym samym mieli oni niejako zobowiązanie do ponoszenia większych *"ofiary"* na wybudowanie i utrzymanie dróg. Przez owe *"ofiary"* członkowie III Rady Stanu rozumieli *"umiarkowany udział w wydatkach na utrzymanie zakładu [umożliwiającego funkcjonowanie sieci transportowej] zapewniającego im dogodność, ułatwienie, wyższe ceny w zbyciu produktów i wyrobów i korzystanie z koniunktur handlowych w kraju"*. Wychodząc z takiego założenia, zwiększone obciążenia przewidziane dla mieszkańców okolic szlaków transportowych centralne władze prawodawcze Królestwa uznawały za swoiste *"zaliczki"*. Owe *"zaliczenia"* miały następnie wracać do wpłacających je, zainteresowanych obywateli przy prawie wszystkich podejmowanych przez nich czynnościach handlowych i gospodarczych w różnorodnej formie³⁶.

Opierając się na wymienionych powyżej podstawach rozumowania, Wydział Administracyjno-Skarbowy III Rady Stanu postulował aby te władze administracyjne, które co do zasady musiały się zajmować jak największą częścią służby transportowej Królestwa, mogły swobodnie dysponować funduszami budżetu państwa. Te płynące szerokim strumieniem kwoty z kolei powinny być stanowić podstawę/punkt odniesienia do realizacji – zgodnie z ustalonymi ogólnymi zasadami – *"pomocy do udogodnienia dróg"*. Członkowie Wydziału postulowali zarazem umożliwienie radom gubernialnym i

³⁶ Ibid. – 256/ 33–34.

powiatowym nakładania – po udowodnieniu istnienia takiej potrzeby – dodatkowych lokalnych obciążeń podatkowych³⁷. Celem wprowadzania takiego uzupełniającego obciążenia fiskalanego miałyby być utworzenie funduszu niezbędnego do budowy nowych i utrzymania i naprawy istniejących już szlaków komunikacyjnych. Mowa tu jednak była wyłącznie o tych drogach, które zostałyby uznane przez władze centralne za potrzebne do budowy/utrzymania, i zatwierdzone jako takie³⁸.

Nieco później radca stanu Michał Lewiński (który ponownie wypowiedział się w kwestii transportowej) wskazywał, iż trzeba stosować przemyślany, pożyteczny i wpływający na ogólny rozwój ekonomiczny sposób wykorzystania dostępnych środków budżetowych. Tan aksjomat przekładał się – według Lewińskiego – na oczywiste przekonanie, iż we wszystkich cywilizowanych krajach finansowano co do zasady wszystko co wpływało pozytywnie na rozwój komunikacji, *“przyczyniając się tym samym do większego rozwoju cyrkulacji”*. Powołał też się autor właśnie na dotychczasowe działania Wydziału Administracyjno-Skarbowego III Rady Stanu, który nie tylko już uprzednio wykazał, iż wydatki komunikacyjne w Królestwie Polskim okazywały się być mniejsze od wpływów w tym zakresie, ale też zaproponował aby skarb państwałożył na potrzeby transportowe *“wielość funduszy jakie pobiera”*. Ta ostatnia uwaga, nie poparta pierwotnie formalnym wnioskiem Wydziału Administracyjno-Skarbowego Rady Stanu, jako z przyczyn formalnych niewykonalna jeszcze na rok 1863, możliwa jednak była do realizacji w planie budżetowym na kolejny, 1864 rok. Brak wprowadzenia w życie tego pomysłu oznaczałby – według radcy stanu – jednoczesną niemożliwość efektywnej budowy w Królestwie Polskim budżetu opartego o pełne zrównoważenie dochodów i wydatków³⁹. Jak Michał Lewiński ujmował to dosadnie: już w roku 1861 władza administracyjna przejawiała wolę wpisania do budżetu państwa prac z zakresu *“pożytku publicznego”*, i idea ta spotkała się nawet z pozytywnym przyjęciem ze strony Aleksandra II-go, *“a przecież do skutku to nie przyszło i przyjść nie mogło, skoro brak związania [tj. zrównoważenia] budżetu temu się sprzeciwił”*. Ponieważ jednak rezerwa budżetowa nie była dotychczas wykorzystywana prawidłowo – a przecież można ją było użyć na cele prorozwojowe Królestwa, tj. *“na powiększenie pomyślności tegoż kraju i dobrego bytu jego mieszkańców”* – Lewiński zaproponował wykorzystanie rezerwy budżetowej Królestwa Polskiego w wysokości 300 tysięcy rubli właśnie na cele komunikacyjne (chodziło mu jednak w tym wypadku nie o budowę sieci transportu drogowego, a o oczyszczenie koryta Wisły)⁴⁰.

Przedstawiając w dalszej kolejności w dniu 30 października 1862 roku⁴¹ formalny już wniosek o zamieszczanie w przyszłych budżetach Królestwa odpowiednich sum, gwarantujących rozwój systemu transportowego Królestwa Polskiego, członkowie Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu podnosili przede wszystkim istnienie znacznego dystansu w rozwoju sieci dróg bitych pomiędzy ówczesną Polską a krajami ościennymi (chodziło tu przede wszystkim o Austrię i Prusy, a nie o Cesarstwo Rosyjskie). Był to dystans, który należało oczywiście pokonać. Jednocześnie przy

³⁷ Ibid. – 256/34. Mówiono tu o *“groszach do podatku”*

³⁸ III RS. – 256/34.

³⁹ Ibid. – 256/68.

⁴⁰ Ibid. – 256/69.

⁴¹ Ibid. – 256/76–79 oraz 80–82 (druk). *“Wniosek Wydziału Skarbowo-Administracyjnego Rady Stanu o pomieszczenie na budżetach funduszu na powiększenie komunikacji”*.

niedostatecznej ilości środków przeznaczanych na rozwój dróg bocznych, te szlaki komunikacyjne drugiej kategorii istniały tylko w niektórych miejscach kraju. Niezbyt solidnie i dokładnie pobudowane, często się one na dodatek psuły, a do tego jeszcze nie spełniały pokładanych w nich przez administrację państwową i lokalnych mieszkańców oczekiwań. Trakty bite zaś (czyli: *“drogi główne pierwszego rzędu”*), o długości ok. 308 mil, utrzymywano z funduszy budżetowych przy zachowaniu zasady nie przeznaczania jakichkolwiek nowych środków na budowę nowych traktów. Już zresztą analizując budżet królestwa na rok 1862, III Rada Stanu zwróciła uwagę na to właśnie zjawisko, wnosząc o zamieszczenie w tymże budżecie kwoty potrzebnej na budowę nowych szlaków komunikacyjnych oraz na ogólne polepszenie stanu transportu Królestwa Polskiego. Nawet potwierdzająca zatwierdzenie budżetu Królestwa na rok 1862 przez Aleksandra II, odezwa ministra-sekretarza stanu ds. Królestwa Polskiego z 26 lutego / 10 marca 1862 roku, nr 4 541, wzmiankowała wówczas o konieczności zamieszczenia w budżecie państwa oddzielnej pozycji z przeznaczeniem pokrycia kosztów budowy nowych szos (dróg typu *“chaussee”*) oraz *“ulepszenia komunikacji lądowych”*. Miało powyższe następować jednak w odpowiedniej proporcji nie tylko do potrzeb, ale i do stanu zamożności skarbu państwa; odpowiednie środki trzeba zaś było pozyskiwać w drodze uzyskania oszczędności w wydatkach krajowej administracji. Oszczędności te miały z kolei być generowane z: a) *“zmniejszonego biegu i zakresu [urzędowej] korespondencji”*; b) poszerzenia uprawnień administracji niższego, lokalnego szczebla. Pomimo jednak tych dobrych zapowiedzi, w kolejnym projekcie do budżetu, tym razem na rok 1863, *“żaden fundusz na zaprowadzenie nowych dróg bitych /.../ pomieszczony nie został”*. Za możliwą przyczynę takiego stanu rzeczy przyjmowano m.in. zasadniczą powolność ogólnych zmian administracyjnych.

Tymczasem wciąż utrzymywała się sytuacja, gdy skarb państwa Królestwa Polskiego pobierał większe kwoty opodatkowania przeznaczonego na transport niż przeznaczał na ten cel faktyczne kwoty pieniędzy ⁴².

Tabela nr 3 ⁴³

**Pobór środków przez skarb państwa Królestwa Polskiego
na komunikację drogowe w roku 1862 (w zaokrągleniu)**

Źródło poboru środków przez skarb państwa Królestwa Polskiego	Kwota (w rublach)
Opłata szarwarkowa pobierana łącznie z podymnym	500 000
Indemnizacja (środki) pobierana ze skarbu rosyjskiego <i>“za opłatę drogową od przedmiotów przebywających granicę”</i>	225 000
Opłaty na drogi od stempla	43 000
Opłaty na drogi od kart	3 000
Opłaty mostowe	32 000
Razem	803 000

⁴² III RS. – 256/80.

⁴³ Ibid. – 256/81.

Tymczasem wydatki na rok 1863 przewidziano, jak następuje.

Tabela nr 4 ⁴⁴

**Etat ogółu służby transportowej
Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych w roku 1862**

Przeznaczenie kwoty	Kwota (w rublach)
Utrzymanie komunikacji i służby inżynierskiej	610 000
Drogi boczne – środki w funduszu Rady Administracyjnej	20 000
<i>“Zwrot kassie miasta Warszawy opłaty szarwarkowej, pobieranej razem z podymnem do kassy skarbowej”</i>	21 000
Razem	651 000

Nadal się zatem okazywało, iż skarb Królestwa Polskiego pobierał w formie podatków na drogi o 152 tysiące rubli rocznie więcej niż wydawał na ten cel. W zaprezentowanej opinii Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu zostało zatem wskazane aby *“udowodniona”* różnica w kwocie pobieranej i wydawanej w początkach lat sześćdziesiątych XIX wieku na drogi w Królestwie Polskim *“pomieszczoną była w rocznych budżetach na zaprowadzenie nowych komunikacyj”*. Wskazanie nowych szlaków komunikacyjnych przewidzianych do wybudowania miał oczywiście przeprowadzić specjalny komitet, ustanowiony na mocy postanowienia Rady Administracyjnej z 11/23 października 1861 roku ⁴⁵.

Trzeba jednak zaznaczyć, iż do opisanych powyżej rocznych wydatków komunikacyjnych Królestwa Polskiego w kwocie 651 tysięcy rubli wypadało jeszcze dodać sumę kolejną. Tak przynajmniej uważał autor (generał-major Kierbedź) noty dopisanej na drukowanym sprawozdaniu Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu, gdzie zamieszczono jeszcze ręcznie kilka poniższych uwag. Była to mianowicie kwota, którą *“Skarb w pośród sumy rs. 1 260 000 skonwertowanej pożyczki splacającej płaci rocznie na procent i umorzenie reszty długu zaciągniętego w dawniejszych latach na budowę dróg bitych i płacić będzie do połowy 1905 roku”*. Z tego wynikało, iż całociowy roczny wydatek skarbu państwa Królestwa Polskiego na drogową (i wodną) sieć transportową wynosić miał w praktyce nie 651 a 838 tysiące rubli. Ponieważ zaś dochód podatkowy na cele transportowe kształtował się w tym czasie na poziomie 803 tysięcy rubli, w rzeczywistości skarb państwa dopłacał rocznie w początku lat sześćdziesiątych XIX wieku do budowy i utrzymania dróg oraz ogólnie kwestii transportowych kwotę rzędu 35 tysięcy rubli.

W opinii Kierbedzia, tym samym wobec braku przewagi dochodów nad wydatkami w drogownictwie, nie można z tego tytułu zamieszczać w budżecie środków przeznaczonych na dalszą budowę dróg. Stąd wynikał – według autora noty – logiczny

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

wniosek, iż w wypadku zdecydowania przez władze Królestwa o konieczności budowy nowych głównych/bitych szlaków komunikacyjnych, trzeba by było wskazać ewentualnie jakieś nowe źródło dochodu budżetowego, przeznaczonego na ten cel. Podobnie wypadałoby zdaniem generała Kierbedzia postąpić nawet gdyby zestawienie rachunkowe opracowane przez Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu okazywało się dla władz do przyjęcia i można by było spodziewać się, że skarb państwa jest zobligowany do zwrócenia drogownictwu kwoty 152 tysięcy rubli rocznie. Skoro bowiem – padł argument – wydatki budżetowe do tego stopnia pochłaniały dochody skarby państwa, że trzeba było sięgać do rezerwy budżetowej, to budowa nowych dróg nie byłaby możliwa bez *“pomnożenia wyczerpanego dochodu”*⁴⁶.

Jednocześnie autor noty nadmieniał, iż wniosek Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu z roku 1862 nawiązywał/powracał niejako do sytuacji sprzed lat siedemnastu (tj. z roku 1845), *“to jest do warunkowości funduszów drogowych, które nie wystarczały na właściwe im wydatki i dlatego rząd począwszy od wyłącznie roku 1845 skassował będącą w mowie warunkowość”* i fundusze drogowe przeniósł do skarbu państwowego *“z obowiązkiem zaspokajania przywiązanych do nich wydatków”*. Autor dodatku do elaboratu Wydziału Skarbowo-Administracyjnego podnosił jeszcze, iż na cel polepszenia komunikacji w Królestwie Polskim władze ponosiły w realnym czasie dodatkowy wydatek rządu 3 milionów rubli. Wskazywał on po pierwsze na budowę mostu stałego w Warszawie, oraz na częściowe sfinansowanie budowy kolei warszawsko-wiedeńskiej, której koszt budowy miał wynosić (całościowo) 9 500 000 rubli⁴⁷.

Pomimo tych dywagacji, ostatecznie Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego formalnie uznał wniosek Wydziału Rady Stanu *“pod względem potrzeby zwiększenia dotychczasowych funduszów etatami rocznymi na komunikację wyznaczonych”* (powtarzano tu słynne już zestawienie z którego wynikało że państwo pobierało więcej na ten cel niż w praktyce wydawało: a suma ta wynosiła różnicę pomiędzy 803 a 651 tysięcy rubli, czyli 152 tysiące rubli) za zupełnie zgodny z licznymi własnymi przedstawieniami w tej sprawie. Powoływano się tu jednocześnie na liczne petycje składane przez władze transportowe na przestrzeni lat. Postulaty te podnosiły zaś przede wszystkim brak dostatecznej ilości środków na utrzymanie i rozwój transportu w Królestwie Polskim, co miało doprowadzać do zahamowania postępu szczególnie w zakresie wodnego aspektu transportu Królestwa. Biorąc jednak pod uwagę, iż skarb państwa oprócz wydatków na komunikację spłacać jeszcze musiał dług zaciągnięty w Banku Polskim na budowę dróg bitych, Zarząd Komunikacji uważał, że nie można żądać aby dodatnia różnica pomiędzy przychodami a wydatkami została w całości przeznaczona na rozwój komunikacji. Przy tym wszystkim, władze transportowe przyznawały się oficjalnie w swojej cytowanej odpowiedzi do braku szczegółowej wiedzy o wielkości pozostałego jeszcze do spłacenia/umorzenia długu. Uznano jednak, iż gdy budżet przejął wszystkie dochody z transportu drogowego i spławów, stały się finanse państwowe tym samym - zgodnie z opinią Zarządu Komunikacji – *“źródłem w którym czerpane być winny fundusze na rozszerzenie komunikacji potrzebne”*. Stąd generał-major Stanisław Kierbedź uznał finalnie, że wypadałoby – zgodnie z wnioskiem

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid. – 256/81–82.

Wydziału Rady Stanu – aby w nadchodzących nowych budżetach dwunastomiesięcznych Królestwa Polskiego umieszczać sumy nie tylko potrzebne do utrzymania istniejącej sieci transportowej, ale też aby znalazły się tam i fundusze potrzebne dla poprawy i poszerzenia zakresu systemu krajowej komunikacji. Wreszcie Naczelnie Zarządzający Komunikacjami Królestwa Polskiego obiecywał, iż władze transportowe proporcjonalnie do wielkości wyznaczonych nowych funduszy *“nieomieszkalaby przedstawić jakie roboty należałoby przedsięwziąć”*⁴⁸. Tym sposobem Kierbedź zachowawczo niejako uzależniał perspektywę rozwoju nowych fragmentów sieci transportowej od wielkości uprzednio przyznanych na ten cel funduszy⁴⁹.

5. Wnioski Zarządu Komunikacji oraz Wydziałów Rady Stanu w zakresie naprawy i budowy dróg w Królestwie Polskim

Polskie władze transportowe zajmowały się też oczywiście w okresie kryzysu pierwszej połowy lat 60-tych XIX wieku kwestią naprawy i budowy dróg. Już pojawienie się w sprawozdaniu transportowym z roku 1861 informacji o zdarzaniu się w okresie wiosennym częstego łamania się podkładów *“adamizacyjnych”* (wyłożonych tłucznem) dróg bitych, stało się przyczyną zainteresowania się Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu całym problemem. Radcy stanu wskazali jednocześnie, że warszawski Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych – wspominając o takim zjawisku – nie wyjaśnił jednak przyczyn i skutków jego powstawania⁵⁰. Przyjęto zarazem w Wydziale Rady Stanu założenie, że przyczyną tych niedociągnięć nie mogło być wyłącznie złe przeprowadzanie naprawy/konserwacji dróg, ale raczej ich wadliwa konstrukcja. Stąd pojawiło się w Radzie Stanu dążenie do tego aby całym tym problemem zajął się Zarząd Komunikacji, przede wszystkim starając się o przebudowanie zniszczonych w określonych miejscach dróg, szczególnie gdyby okazało się że tam właśnie występowała nieprawidłowa konstrukcja traktów bitych.

Odpowiadając na te uwagi, Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego wskazywał, iż przedstawiając ogólny stan sieci transportowej w kraju, uznano za konieczne ukazanie w całościowym raporcie stanu – znajdujących się pod bezpośrednim nadzorem lokalnej władzy transportowej – dróg bitych pierwszej klasy, których jednak naprawa i konserwacja została czasowo (na podstawie kontraktu) przekazana w końcowym okresie lat 50-tych XIX wieku tzw. Spółce Obywatelskiej.

⁴⁸ Ibid. – 256/106–108.

⁴⁹ Ibid. – 256/2, 124–125. Co także interesujące ze względu na interesujące nas zagadnienia to fakt, iż w dnia 7/19 października 1863 roku Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu uważał (antycypując niejako prace i wnioski komitetu do polepszenia transportu), iż należałoby pozostawić władzom powiatowym możliwości ustalania w różnych miejscowościach cen robocizny szarwarkowej. Te cenniki mogłyby – według członków Rady Stanu – służyć za swoistą normę przy zawieraniu układów o zamianę robocizny szarwarkowej, która była dotychczas podstawą do budowy i naprawy dróg bitych drugiej kategorii, na opłaty pieniężne. W konsekwencji naczelnik Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego generał Kierbedź zapewnił zebranych na posiedzeniu Ogólnego Zgromadzenia Rady Stanu o woli przekazania władzom powiatowym opisanych powyżej uprawnień.

⁵⁰ III RS. – 258/101 i n. *“Objaśnienie uwag i wniosków Wydziału Administracyjno-Skarbowego Rady Stanu Królestwa tyżące się konserwacji dróg bitych Igo rzędu i funduszy na drogi i splawy”*.

Zgodnie z zapisami tegoż kontraktu, Spółka Obywatelska została zobowiązana m.in. do utrzymywania w dobrym stanie dróg bitych, oraz – co istotne – do zapobiegania łamaniu się podkładów *“adamizacyjnych”* dróg oraz do bezzwłocznej naprawy uszkodzonej *“adamizacji”*. Gdy w roku 1861 okazało się, iż w wielu miejscach podkłady tłucznia uległy uszkodzeniu/połamaniu, uniemożliwiając sprawną komunikację na danych odcinkach, warszawski Zarząd Komunikacji, wykazując w swoim sprawozdaniu stan dróg bitych w roku 1861, jednocześnie uznał za właściwe dokładne wskazanie w jakich miejscach (w oryg. *“na jakich wiorstach”*) *“adamizacja”* ulegała złamaniu i jakie środki podjęto w tym zakresie co do naprawy uszkodzeń w związku z realizacją kontraktu ze Spółką Obywatelską. Nie uznano jednak za konieczne podawanie w sprawozdaniu władz transportowych dla Rady Stanu szczegółowych wyjaśnień powodów łamania się *“adamizacji”*, uznając, że to nie było przedmiotem sprawozdania co do stanu dróg w Królestwie Polskim⁵¹.

W odpowiedzi na uwagi konstrukcyjne Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu, Zarząd Komunikacji w roku 1862 nie zgadzał się zarazem z sugestiami członków tej agendy legislacyjnej *“jakoby łamanie się dróg pochodziło z ich konstrukcji”*. Wyjaśniono, że prawie wszystkie drogi w Królestwie Polskim zostały wybudowane zgodnie z powszechnie używanym w innych krajach, w pełni sprawdzonym systemem MacAdama, a rozwiązanie to odróżniało się od poprzednich wersji konstrukcyjnych traktów bitych tym, że *“dobroć drogi zależną jest od starannej konserwacji”*. I to z tego właśnie powodu, tego typu drogi, nawet jeśli początkowo w pełni dobre, nie poddane prawidłowej konserwacji ulegały z czasem licznym uszkodzeniom, czy załamaniom nawierzchni. Przy nieprawidłowej naprawie uprzednio uszkodzone miejsca podlegały tym samym ciągłym dalszym uszczerbkom, zepsuciu i załamaniom. Zarząd Komunikacji Lądowych i Wodnych przyznawał zarazem, że w niektórych wypadkach, wprowadzając pod same drogi system osuszający, można było ułatwić konserwację tychże traktów, a tym samym zmniejszyć (przyszłe koszty) ich eksploatacji. Z drugiej strony władze transportowe nadmieniały, iż takie właśnie ulepszenia – najczęściej łączone z wybudowaniem nowych odcinków dróg, wymagałoby znacznych, dużo większych niż dotychczas nakładów. Ostatecznie zdaniem władz komunikacyjnych, w sytuacji gdy to Spółka Obywatelska zobowiązała się w kontrakcie (po zakończeniu kilkuletniej umowy) pozostawić drogi bite w takim samym stanie jak je przejęła i utrzymywać je w dobrym stanie, warszawski Zarząd Komunikacji nie mógł wprowadzać w międzyczasie jakichkolwiek ulepszeń, czy wykonywać dużo *“rekonstrukcji, które według kontraktu ze spółką musiałyby być ciężarem skarbu”*. Takie rozwiązanie nie wchodziło bez wątpienia w grę, chociażby ze względu na znaczne koszty, jakie generowałoby ono dla budżetu Królestwa⁵².

⁵¹ III RS. – 258/101–103.

⁵² Ibid. – 256/103–106. W odpowiedzi na uwagi Wydziału Skarbowo-Administracyjnego (III) Rady Stanu sprowadzające się w dalszej części do wyrażenia opinii o związku dobrego utrzymania dróg nie tylko z ich prawidłową konserwacją, ale i z ideą dobrego traktowania (braku niszczenia) szlaków komunikacyjnych. Rada Stanu podkreślała brak przepisów dotyczących funkcjonowania policji drogowej. Według Wydziału Rady Stanu policja drogowa, opiekując się co do zasady stanem dróg Królestwa, przyczyniła się tym samym do zmniejszenia kosztów ich

Drugim problemem dotyczącym traktów bitych, a opiniowanym przez władze Królestwa w pierwszej połowie lat 60-tych była niedostateczna ilość drogowej sieci transportowej. Otóż na posiedzeniu Ogólnego Zebrania Rady Stanu z 22 listopada / 4 grudnia 1865 roku, członek tej instytucji Dominik Jan Henryk Dziewianowski zwrócił uwagę na *“niedostateczną ilość komunikacji”* w Królestwie Polskim. Za podstawowe środki mogące doprowadzić do pozytywnego rozwiązania tego *“naglącego”* problemu uznał on przede wszystkim zwiększenie funduszu przeznaczonego na potrzeby transportowe⁵³. Następnym krokiem powinno było być – według Dziewianowskiego – opracowanie jasnego i niezmiennego schematu budowy w Królestwie Polskim nowych szlaków komunikacyjnych/dróg. W odpowiedzi na te sugestie ówczesny namiestnik carski hrabia Berg skupił się na drugiej części wypowiedzi radcy stanu. Oświadczył on przede wszystkim, iż po zawieszeniu prac ustanowionego na mocy postanowienia Rady Administracyjnej z 11/23 października 1861 roku specjalnego komitetu, władze (carskie) zaplanowały następnie pełną reaktywację jego działalności (która jeszcze nie miała jednak miejsca, przynajmniej w całej rozciągłości)⁵⁴, w tym w zakresie szlaków transportowych. Supozycja jaką złożył Dziewianowski co do zwiększenia funduszy transportowych spowodowały z kolei odesłanie ich do Wydziału Rady Stanu, który *“wspólnie z generał-lejtnantem Szuberskim /.../ oraz samym radcą- wnioskodawcą, /.../ zastanawiał się na nią 1,2,3/15 grudnia /.../ roku 1865”*⁵⁵.

Szczególnie istotne było posiedzenie Wydziału Skarbowo-Administracyjnego III Rady Stanu Królestwa z dnia 3/15 grudnia 1865 roku, gdzie właśnie omawiano propozycje radcy Dominika Dziewianowskiego w kwestii zwiększania funduszy przeznaczonych na rozwój transportu. Przewodniczył temu zebraniu szef wspomnianego Wydziału III Rady Stanu- Ostrowski, a byli na nim obecni: a) radcy stanu: Bagniewski i Paprocki; b) referendarze: Leśkiewicz, Violal, i Sobocki; c) wicereferendarza pierwszej

utrzymania. Tym samym radcy stanu zachęcali Zarząd Komunikacji do tego, aby po skontaktowaniu się ze Spółką Obywatelską, przedstawił projekt co do przepisów policji drogowej. W odpowiedzi Zarząd Komunikacji wskazał na uprzednie już uznanie przez własne struktury (w sprawozdaniu za rok 1861) potrzeby zmian i uzupełnienia zarówno uprzedniego ogólnego postanowienia Rady Administracyjnej, jak i niektórych szczegółowych decyzji władz transportowych w tym zakresie. Zapowiedziano przedstawienie projektu o policji drogowej do komitetu wyznaczonego przez Radę Administracyjną do rozpoznania wszelkich aktów prawnych dotyczących transportu. Władze transportowe nie widziały jednakowoż potrzeby kontaktowania się przy projektowaniu przepisów o policji transportowej ze Spółką Obywatelską, uważając, że takie przepisy nie mogą w niczym naruszać jej interesów. Mając na celu ochronę dróg, ustawa o policji drogowej zmniejszałyby koszty ich konserwacji – a tym samym wpływałyby niezwykle pozytywnie na samą Spółkę Obywatelską, która była *“tylko przedsiębiorcą konserwacji dróg bitych”*. Nie będąc jednak zaliczaną do kategorii władz administracyjnych nie była oczywiście Spółka Obywatelska adresatem ewentualnej wymiany poglądów we względzie ustanowienia w Królestwie policji drogowej. Władze transportowe złożyły jednak zobowiązanie do szerokiego zasięgania ewentualnych opinii i wskazówek pomocnych przy opracowywaniu nowego prawa.

⁵³ III RS. – 256/186. Protokół posiedzenia Wydziału Skarbowo-Administracyjnego Rady Stanu Królestwa *“dotyczący uwagi członka Rady Stanu Dziewianowskiego o potrzebie zwiększania funduszu na komunikacje”*.

⁵⁴ Por przypis końcowy do podrozdziału nr 2.

⁵⁵ III RS. – 256/186–187.

klasy zastępował sekretarz kancelarii Rady Stanu Gruszecki; wreszcie d) wicereferendarz drugiej klasy Halpert ⁵⁶.

W swoich pracach z początku grudnia roku 1865 roku Wydział Skarbowo-Administracyjny ograniczył się jednakowoż wyłącznie na przeprowadzeniu przybliżonych obliczeń wskazujących wielkość funduszu, koniecznego do szybkiego przeprowadzenia projektu polepszenia stanu transportu lądowego w Królestwie Polskim. Pominięto zaś zupełnie kwestie opracowania nowego schematu transportowego oraz lepszego niż dotychczas wykorzystania pracy szarwarkowej, zakładając, iż wskazana problematyka została przez generała Berga przypisana do reaktywowanego komitetu ds. komunikacji ⁵⁷. Za podstawę do swoich obliczeń członkowie Wydziału Rady Stanu przyjęli dane zamieszczone w sprawozdaniu Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych Królestwa Polskiego za rok 1864. Zgodnie z tym opisem, w połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku w Królestwie Polskim znajdowało się: 2160 wiorst dróg bitych pierwszej klasy; b) 1885 wiorst dróg bitych drugiej klasy, co łącznie dawało 4045 wiorst dróg szosowych (chausse). Biorąc pod uwagę, iż Królestwo posiadało obszar o powierzchni 2319 mil kwadratowych, a liczba ludności oscylowała wokół pięciu milionów osób, na jedną milę kwadratową powierzchni kraju przypadało ok. 1,74 wiorsty drogi bitej. Teoretycznie ujmując zaś stosunek ludności do gęstości sieci drogowej, w tym czasie jedna wiorsta drogi szosowej przypadała na 1236 mieszkańców Królestwa Polskiego.

Zgodnie też z raportem Zarządu Komunikacji za rok 1864, planowano w najbliższej przyszłości wybudowanie (chodziło o drogi, *“których potrzeba jest już przez władze uznana”*) 2045 wiorst nowych dróg bitych drugiej klasy. Wydział Skarbowo-Administracyjny przewidywał w tym kontekście, iż po ewentualnym wybudowaniu zaplanowanych dróg drugiego rzędu, stosunek całości dróg bitych do powierzchni Królestwa kształtowałyby się na poziomie: a) 2,6 wiorst drogi na jedną milę powierzchni kwadratowej; b) 820 mieszkańców na jedną wiorstę takiej drogi ⁵⁸.

Nawet jednak biorąc pod uwagę te w pewnym sensie optymistyczne założenia, okazywało się, iż przedstawione zestawienia stawiały Królestwo Polskie *“na niskim stopniu pod względem ulepszonych komunikacyj”*. Dobrze obrazowały takie zestawienie poniższe dane.

Wydział Skarbowo-Administracyjny dokonując próby obliczenia dróg jeszcze potrzebnych do wybudowania oraz kosztów ich użytkowania, przy swojej analizie nie brał pod uwagę kwestii budowy dróg bitych pierwszej klasy oraz ich naprawy i dalszego utrzymania, twierdząc iż taka ewentualna potrzeba została już *“zapewniona”* w stopniu dostatecznym. Z analizy tej wynikało, iż oprócz stosunkowo niewielkiej sumy zapisanej na ten cel w budżecie państwa, a także składek magistratów na drogi bite w wysokości 15 tysięcy rubli rocznie, za jedyne źródło mogące zapewnić dalszy rozwój systemu drogowo-transportowego Królestwa członkowie Wydziału Rady Stanu uznawali prace szarwarkowe. W roku 1865 ich wielkość obliczano na: a) 595 804 dni pieszych; b) 487 186 dni sprzężajnych. Przyjmując zaś obowiązująca wówczas wartość jednego dnia pieszego szarwarku za 30 kopiejek, a dnia sprzężajnego za 90 kopiejek, ekwiwalent

⁵⁶ Ibid. – 256/186 i n.

⁵⁷ Ibid. – 256/187.

⁵⁸ Ibid. – 256/187–188.

ogólnej pracy szarwarkowej wykonywanej w Królestwie kształtował się na poziomie 617 208 rubli 60 kopiejek w stosunku rocznym.

Tabela nr 5 ⁵⁹

Drogi bite w Królestwie Polskim
i wybranych krajach europejskich w roku 1864

Kraj i rodzaj dróg bitych	Ilość dróg w kilometrach	Ilość kilometrów drogi na milę kw powierzchni	Ilość mieszkańców na milę drogi
Królestwo Polskie:			
– drogi pierwszej klasy	2314	0,99	
– drogi bite wszystkich kategorii	4334	1,86	2160
– “w czasie wybudowania 2045 wiorst zamieszczonych”	6577	2,80	1152
			885
Austria – “drogi bite kosztem rządu utrzymywane”	22 715	1,90	1598
Prusy – drogi bite wszystkich kategorii	28 546	5,59	622
Saksonia – drogi bite wszystkich kategorii	4167	15,32	527
Belgia – drogi bite wszystkich kategorii	6547	12,24	730
Francja – drogi bite wszystkich kategorii	82 800	8,32	448

Zgodnie z opinią Wydziału Skarbowo-Administracyjnego (oraz naczelnika Zarządu Komunikacji generała-lejtnanta inżynierii Ernesta Szuberskiego), połowa całkowitej wielkości dostępnego szarwarku musiała być przeznaczona na prace przy utrzymaniu bocznych szlaków komunikacyjnych/traktów, nie będących szosami. Tymczasem koszt utrzymania jednej wiorsty drogi drugiego rzędu można było wycenić w połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku na średnią kwotę 100 rubli rocznie, a koszt budowy jednej wiorsty takiej drogi na 2000 rubli. Przy realnej dyspozycji rocznej 308 604 rubli 40 kopiejek na drogi bite drugiego rzędu, na samą tylko konserwację 1885 wiorst już istniejących w roku 1865 dróg tej kategorii trzeba było wydać 188 500 rubli. Z tego wynikało, iż na budowę tego rodzaju dróg pozostawało w przedziale dwunastu miesięcy do dyspozycji 120 104 rubli. Była to suma za którą można było wybudować ok. 60 wiorst dróg drugiej klasy ⁶⁰.

Tak opracowany rachunek prowadził do prostej konkluzji, że przy utrzymywaniu się dotychczasowej wysokości budżetu transportowego, zaplanowaną nową ilość dróg drugiej kategorii w wysokości 2045 wiorst można by było teoretycznie w Królestwie Polskim wybudować w przeciągu następnych 34 lat (sic). Był to jednak i tak rachunek aż

⁵⁹ Ibid. – 256/188.

⁶⁰ Ibid. – 256/189–190.

nazbyt optymistyczny. Dochodziłaby przecież potrzeba proporcjonalnego wzrostu wydatków na utrzymanie nowowyprowadzonych dróg, co w konsekwencji oddalałoby czas zakończenia całościowej budowy. Wydział Skarbowo-Administracyjny III Rady Stanu uznawał oczywiście za rzecz pożądaną ewentualność skrócenia tego długiego terminu, np. przyjmując możliwość rozłożenia wskazanych robót transportowych *“jedynie”* na 12 lat. Zdaniem członków organu Rady Stanu byłoby jak najbardziej wskazane, i *“uczyniłoby zadość potrzebie kraju bez zbytecznego obciążania budżetu”*.

Wydział Skarbowo-Administracyjny zauważał jednocześnie, iż Ogólne Zebranie Rady Stanu, dokonując szczegółowej analizy budżetu państwa na rok 1866, przyjęło wniosek aby spodziewana *“przewyżka”* przychodów nad wydatkami została przeznaczona na budowę omawianych dróg drugiej kategorii. Ponieważ formalnie w budżecie Królestwa Polskiego zapisano już na rok 1866 na ten cel kwotę dwudziestu tysięcy rubli, przyjęcie wniosku Rady Stanu oznaczałoby w praktyce zwiększenie w tymże roku budżetu na drogi bite drugiej kategorii o 104 tysiące rubli⁶¹.

Opierając się na takim założeniu, Wydział Skarbowo-Administracyjny wystąpił w dniu 15 grudnia 1865 roku do Ogólnego Zgromadzenia Rady Stanu o przyjęcie stanowiska o niezbitnej potrzebie *“zaopatrzenia kraju w dostateczną ilość dróg bitych 2go rzędu”*. To z kolei implikowało Radę Stanu do wnioskowania o coroczne, zaczynając od roku 1867, przekazywanie z budżetu państwa na ten cel po 200 tysięcy rubli. Proponowane przez Wydział uzasadnienie pominięło w finalnej wersji pisma *passus* o dotychczasowej niedostateczności funduszy przeznaczonych na budowę i utrzymanie oraz konserwację dróg bitych drugiej kategorii⁶². Wnioski te okazały się wkrótce o tyle bezprzedmiotowe, iż dnia 25 lutego / 9 marca 1867 roku nastąpiła likwidacja polskiej quasi-niezależnej służby transportowej poprzez zamianę warszawskiego Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych i powołanie w to miejsce zarządu XI Okręgu Komunikacji Cesarstwa Rosyjskiego⁶³.

6. Wnioski

Zarówno ustanowienie specjalnego komitetu do spraw ulepszenia komunikacji transportowej, jak i powołanie na nowo w roku 1862 warszawskiego Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych nie przyczyniło się zasadniczo do zmiany systemu finansowania polskiego transportu oraz naprawy i budowy dróg Królestwa Polskiego. Podobny los spotkał też w większości istotne (choć niekiedy nie zawsze w pełni merytoryczne) wnioski składane w tym zakresie przez poszczególnych radców, a następnie opracowywane w ramach głównie Wydziału Administracyjno-Skarbowego Ogólnego Zgromadzenia III Rady Stanu, czy na forum Rady Administracyjnej. Okazywało się bowiem, iż w epoce znacznego zawirowania politycznego pierwszej połowy lat 60-tych XIX wieku, głównie decyzje finansowania, naprawy i budowy dróg podejmował najeźdźczy czynnik rosyjski, który starał się przesunąć termin ich ewentualnej realizacji możliwie jak najdalej w czasie, a przynajmniej do momentu uchwycenia pełnej kontroli nad polskim państwem, społeczeństwem i jego gospodarką, w tym: systemem transportowym.

⁶¹ Ibid. – 256/190–191.

⁶² Ibid. – 256/191.

⁶³ Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – T. 66. – S. 455–457.

УДК 338.5:630*15(477.83/.86)“18/19”

**ФОРМУВАННЯ ЦІНИ НА МИСЛИВСЬКІ ВИДИ ПЕРНАТОЇ ДИЧИНИ
У ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.****О. Р. Проців****(Івано-Франківське обласне управління лісового
та мисливського господарства)**

Досліджено вплив влади на ціноутворення продукції мисливського господарства у Галичині з метою забезпечення надходжень у державний бюджет і бюджету органів місцевого самоврядування. Висвітлено роль державної політики в економічному й соціальному спрямуванні мисливства. Сформульовано причинно-наслідкові зв'язки впливу попиту на мисливську продукцію у Галичині та країнах Європи щодо формування цін на неї. Проаналізовано вплив публічного управління на експорт пернатої дичини. Досліджено вплив звичаєвих норм, економічних та політичних факторів середини ХІХ – початку ХХ ст. на формування нормативно-правових актів намісництва Галичини, центральних органів Австро-Угорської імперії та країн Європи у галузі мисливства та їх правозастосування.

Ключові слова: державне регулювання; торгівля; полювання; дичина; пернаті; Австро-Угорська імперія; Галичина.

It was researched the government influence on pricing the hunting products in Galicia in order to provide revenue to the state budget and local government budgets. It was defined the role of public policy in the economic and social purpose of hunting. It was formulated causal relationships of influence the demand to hunting products in Galicia and in Europe to pricing. It was analyzed the influence of public administration on the export game birds. It was researched the influence of customary norms, economic and political influence (in Galicia in mid. 19th – early 20th century) on the formation of regulations of Galicia province, central Austro-Hungarian Empire and Europe on the field of hunting and their enforcement.

Key words: government regulation; trade; hunting; wildfowl; feathered birds; Austro-Hungarian Empire; Galicia.

Постановка проблеми. Нині Україні бракує сформованої державної політики у сфері регулювання продукції мисливського господарства. Дослідження даної проблематики в історичному контексті дасть змогу врахувати місцеві особливості для розв'язання цієї проблеми.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Проблема правового регулювання економічної, соціальної, політичної, гуманітарної складової формування цін на продукцію мисливського господарства Галичини досліджувалась багатьма науковцями, зокрема С. Кохановським, Й. Дерезінським, М. Ройманом.

© О. Р. Проців, 2016

Мета статті – дослідити державне регулювання реалізації продукції полювання у Галичині середини XIX – початку XX ст. з урахуванням звичаїв, впливу нормативно-правових актів намісництва Галичини, центральних органів Австро-Угорської імперії, країн Європи та їх правозастосування.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

- провести аналіз нормативно-правових актів Галичини, Австро-Угорської імперії, країн Європи;
- дослідити економічні, політичні впливи на формування цін на дичину у досліджуваній період;
- визначити причинно-наслідкові зв'язки у формуванні цін на дичину у Галичині середини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. З розвитком суспільства змінюється значення мисливства і відповідно цінність продукції полювання та її роль у потребах людини. До X ст. мисливство задовольняло їх виключно у харчуванні. В подальшому полювання стало основним джерелом постачання війська провіантом під час воєнних походів, а згодом – видом розваг та відпочинку.

З економічним розвитком у Галичині в XIX столітті все більшу роль у харчуванні набирають м'ясні продукти, ціна на які в порівнянні з рослинними зростає скоріше. Зокрема, якщо у період з 1805–1814 рр. співвідношення центнера пшениці до кілограма м'яса було 33 до 1, то вже у період з 1865–1874 рр. зросла вартість м'яса у два рази і становила 17 до 1 (табл. № 1).

Таблиця 1

Ціни продуктів харчування у місті Львові у золотих римських¹

Роки	За центнер					За 1 кг
	Пшениця	Жито	Ячмінь	Гречка	Овес	М'ясо
1805–1814	4,89	3,76	2,96	3,20	1,82	0,15
1815–1824	4,42	3,35	2,42	2,87	1,43	0,13
1825–1834	2,89	1,98	1,52	1,89	1,29	0,10
1835–1844	2,81	2,04	1,53	2	1,2	0,13
1845–1854	5,92	4,57	3,70	3,96	2,58	0,20
1855–1864	7,04	4,38	3,59	4,23	2,65	0,36
1865–1874	7,68	4,99	4	4,85	2,84	0,45
1875–1884	6,94	4,86	3,70	4,63	2,85	0,50
1885–1894	5,71	4,06	3,11	4,90	2,72	0,59

¹ Miasto Lwów w okresie samorządu 1870 – 1895. – Lwów : Drukarnia W. A. Szyjrowskiego, 1896. – S.663.

Порівняно з іншими країнами, низькі ціни на пернатих встановились наприкінці XIX ст. На ринках міста Львова² гуцули обмінювали вальдшнепа, який коштував 4 гелери, лише за пачку тютюну, тоді як у Відні вартість його була у тридцять разів вищою³. Заохочуючи експортувати дичину до країн Європи, преса вказувала, що там на ринку склались досить високі ціни. Через ту обставину, що у Відні закупають дичину з Гамбурга і Лондона, там постійно ціни на неї зростають: молоді куріпки – 90 гелерів, фазан – 2,5 крони, дика качка – 1–1,2 крони, вальдшнеп – 1–1,3 крони, кілограм оленини 44–49 гелери, великі кабани 32–36 гелерів, середні – 50–60 гелерів, малі – 80–90 гелерів⁴. На цій підставі можна зробити висновок, що м'ясо пернатой дичини мало високу ціну. Зокрема, вага живої маси вальдшнепа сягає 400 грамів, його можна було купити за ті ж гроші, що й 2 кг середньої якості м'яса дикого кабана.

На думку дослідника проблеми торгівлі дичиною у Львові П. Кохановського, ця торгівля не мала у місті системного характеру і умови тут диктували торговці, а не мисливські господарства. Формування ціни на м'ясо дичини у м. Львові зумовлював ряд факторів, пов'язаних із регульованим впливом магістрату міста. Так, у Львові на початку XX ст. було встановлено такі акцизи (податок на споживання): олень – 3,95 крони; дикі кабани вагою понад 17 кг – 2.80 крони; козулі, малі кабани – 0,95 крони; зайці – 0,2 крони. Вартість одного кг м'яса у зв'язку зі встановленням податку на споживання могла зростати залежно від виду дичини на 5–10 %.

На вартість дичини впливали також й інші видатки, причому найдорожчою була вартість транспортування, заробіток торговця становив 10 %, а в підсумку вартість м'яса дичини піднімалась від 25 до 35 % відносно закупівельної ціни придбання його у мисливському господарстві. Як свідчить аналіз тогочасної літератури, на початку XX ст. склались такі ціни на дичину безпосередньо у мисливських господарствах: заєць коштував 1,5–1,80 крони, козуля вагою понад 14 кг – 13 крон, кабан віком трьох і більше років – до 20 крон, дворічний – 16 крон, однорічний – 6–10 крон, олень вагою понад 100 кг – до 25 крон, від 60 до 100 кг – до 20 крон, нижче 60 кг – до 15 крон за одну голову.

Водночас ціни на львівській торговиці були вже такі: заєць – 2–2,5 крони, козуля велика – 18–20 крон, середня – 14–15 крон; кабан великий – до 30 крон, середній – 25 крон, малий – до 15 крон; великий олень – до 32 крон, середній – до 24 крон, малий – 20 крон.

Слід зазначити, що в цей період у Відні ціна продажу дичини була вищою ніж у Львові і становила: заєць – 3–3,2 крони; куріпка – 1,3–1,6 крони, старі куріпки – 0,8–1,1 крони; качки – 2,0–2,4 крони; вальдшнепи – 2,2–2,8 крони; олень за 1 кг – 0,64–0,76 крони; козулі – 1,4–1,5 крони; кабани старі – 0,6–0,8 крони. Одна з причин здорожчання м'яса дичини у Відні полягала у правилах експорту, за який сплачувались досить високі мита, тоді як у Німеччині ці мита були меншими, і дичину туди було легше постачати. Крім того, через несправедливу фіскальну політику

² Kronika // Łowiec – 1885. – № 10. – S.165.

³ Słowo o huculach i polowaniu // Łowiec. – 1879. – № 6. – S. 81–83.

⁴ Dzikyczna // Gazeta lwowska. – 1892. – № 303. – 18 grudnia. – S. 3.

багато мисливської продукції проходило повз ринок. Зокрема, розмір податку за оленя великого чи малого був однаковим, тому на львівський ринок потрапляли старі особи, тоді як молоді відправлялись на Віденський ринок, де ціни були вищими⁵.

Цікавим є той факт, що на здорожчання дичини впливали такі дивні для сучасника чинники, вказані у тогочасній літературі: для приготування дичини необхідно було використовувати більшу кількість приправ, які на той час коштували досить дорого, та послуги доброго кухаря, бо господині нижчих соціальних страт не вміли готувати з дичини смачні страви⁶.

Ринок Галичини на здорожчання дичини реагує масовим утворенням організацій по її закупівлі, у тому числі й пернатих. Зокрема, Станіслав Щуп'як зі Львова, що мешкав на вул. Зублікевича, 17, зобов'язувався закупити будь-яку кількість дичини. За умови, що буде більша партія дичини (60–70 зайців), він мав приїхати за будь-якої погоди прямо на місце полювання. Він пропонував такі закупівельні ціни: 1 кг кабана до 40 кг – 0,25 золотого⁷; 1 кг кабана до 70 кг – 0,15 золотого; 1 кг кабана понад 70 кг – 0,1 золотого; 1 кг м'яса козулі – 0,4 золотого; заєць – 1 золотий; пара фазанів – 2,4 золотого; рябчик і вальдшнеп – 1 золотий; куріпка – 0,5 золотого; тетерук – 1,2 золотого; качка – 0,5 золотого⁸. Кілограм оленини коштував 80 гелерів⁹, що відповідало 0,4 золотого.

Цього ж року Михайлом Кривою (м. Львів, Ринок, 29 – пасаж Андріолего) також скуповувалась дичина за такими цінами: 1 кг м'яса самця оленя – 0,4 золотих; заєць – 1 золотий; 1 кг м'яса дикого кабана (молодняк) до 25 кг – 0,3 золотого; (середньої ваги) 25–50 кг – 0,25 золотого; (великі) 50–70 кг – 0,15 золотого. Пернаті: фазан – 1,1 золотого; рябчик – 1 золотий; вальдшнеп – 0,9 золотого; дика качка – 0,65 золотого. Аналіз показує, що закупівельні ціни з попередньою пропозицією за невеликим винятком збігаються. Вартість пернатої дичини мала високу ціну порівняно з м'ясом копитних тварин. Крім оголошень про закупівлю дичини, публікувались оголошення про реалізацію її великих партій з ме-

⁵ Kochanowski C. Sprzedaż dziczyzny w mieście Lwowie / C. Kochanowski // *Łowiec* – 1903. – № 22 – S.255–258.

⁶ Проців О. Р. Державне регулювання торгівлі продукцією мисливства у Галичині XIX – початку XX ст. на прикладі міста Львова // *Ефективність державного управління* : збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / за заг. ред. проф. В. С. Загорського. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. – Вип. 33. – С.127–137.

⁷ ЗОЛОТИЙ РИНСЬКИЙ (укр. відповідник польс. пер. *złoty reński* з нім. *gulden rheinisch* – “золотий з Рейну”) – західноукр. назва австрійс. гульдена періоду конвенційної валюти (1753–1857 pp.; див. Конвенційна система). Від 1857 р. ця назва була перенесена на флорин австрійс. валюти, а від 1892 р. – на відповідні дві крони Золотої кронової валюти (Огуй О. Д. Золотий ринський [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*: Т. 3 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Zoloty_Rynsky

⁸ Ogłoszenia // *Łowiec*. – 1904. – № 1. – S. 11.

⁹ Drobne ogłoszenia i inseraty // *Łowiec*. – 1904. – № 21. – S. 253.

тою відсвіжування крові. Зокрема, пропонувалось покупцям купити живих 10 000 зайців і декілька тис. живих фазанів та куріпок із гарантією їх доставки ¹⁰.

Для покращання експорту дичини, з метою ознайомлення потенційних експортерів з ціновою ситуацією на ринках Європи у тогочасній мисливській пресі публікувались ціни на дичину, які склались. Зокрема у 1907 р. відзначалось, що у Вроцлаві куріпки дорогі, а у Пешті встановились такі ціни: дика качка – 0,8 золотого; куріпка – 0,75 золотого; заєць – 1,7 золотого за голову; дикі голуби – 0,5 золотого; перепілки – 0,5 золотого за пару; 1 кг козулячого м'яса – 0,75 золотого, а оленячого – 0,6 золотого ¹¹. Порівняно зі Львовом у Пешті м'ясо козулі коштувало удвічі вище; куріпки та дикої качки на 50 % вище. Великий попит на диких пернатих спостерігався у Парижі, мешканці якого у 1899 р. спожили 1,5 млн жайворонків; 31 тис. вальдшнепів; 277 тис. перепілок; 138 тис. фазанів; 230 тис. дроздів; 650 тис. куріпок. З копитних – 14 тис. оленів і козуль, 100 тис. зайців і 500 кабанів. Найбільше дичини до міста привозили з Англії, Голландії, Італії, Норвегії та Німеччини.

Пернатої дичини, а особливо жайворонків, найбільше експортувалось з Іспанії, а перепілок – з Єгипту. Ціна на жайворонка 1,65–2,75 франків, вальдшнеп коштував 3–5 франків перепілка – 0,75–1, фазан 5–6, дрозд – 0,4–0,6, заєць – 5–7, олень – 50–170, кабан – 40–90 франків ¹². Тобто, як бачимо, парижани цінували пернату дичину, адже вартість 15 фазанів дорівнювала вартості дикого кабана, при цьому фазан у живій масі в 50–70 разів легший за кабана.

Тенденція до високої вартості на дику пернату дичину збереглась наприкінці 20-тих рр. XX ст. Зокрема валюшень, середня вага якого становить 300 г, коштував як 3–4 кг оленини. Фазан дорівнював вартості зайця, голова дикої качки – як 4 кг м'яса дикого кабана ¹³. У 30-х рр. XX ст. в Італії вартість куріпки становила 80–100 лір, заєць – 85–110 лір, фазан – 40–50 лір. Після закінчення сезону полювання 31 грудня велика чисельність дичини, в тому числі й пернатих, випускалась в угоддя. Для цього пернатих експортували з інших країн Європи. Експортери зазвичай транспортували дичину лише до Італійського кордону, де після залагодження митних та санітарних формальностей вона швидкими поїздами доставлялась на місце призначення. Переїзд по Італії тривав найдовше до 24 годин, тому випадків загибелі дичини не було. За дичину, призначену для випуску в мисливські угоддя, мито відповідно до чинного законодавства не сплачувалось, а перевезення на територію Італії коштувало 50–70 лір за 100 кг багажу (живої дичини) ¹⁴. Дослідники зазначали, що ціни на пернатих у Бельгії у 30-х рр. XX ст. були в 4–7 разів вищі, ніж у Другій Речі Посполитій, тому заохочували експортерів поставляти туди продукцію. Зокрема, куріпки реалізовувались по 20–23 франки, зайці – по 20–50 франків, перепілки – по 10–20 франків, тетеруки – по 50 франків ¹⁵.

¹⁰ Drobne ogłoszenia i inseraty // *Łowiec*. – 1904. – № 23. – S. 297.

¹¹ Handel zwierzyną // *Łowiec*. – 1897. – № 11. – S. 196.

¹² Drobiazgi myśliwskie // *Łowiec Polski*. – 1900. – № 23. – S. 10.

¹³ Wiadomości handlowe // *Łowiec Polski*. – 1930. – № 1. – S. 17.

¹⁴ Dereziński J. Możliwości eksportu żywej dziczyzny z Polski do Włoch // *Łowiec Polski* – 1931. – № 8. – S. 146.

¹⁵ Rozmaitości // *Łowiec Polski*. – 1933. – № 28. – S. 339.

Аналіз цін на пернату дичину у 30-х рр. XX ст. у Другій Речі Посполитій показав, що фазан коштував стільки ж, як заєць або 6 кг м'яса дикого кабана. Вартість вальдшнепа – 5 кг м'яса кабана (табл. 2).

Таблиця 2

**Витяг з оголошень про реалізацію дичини у Львові
у 1931–1932 рр., у золотих^{16; 17}**

Вид продукції, кг	1931 р.	1932 р.
М'ясо козулі, 1 кг	1,3–1,6 злотих	
Кабан	0,5–0,80	0,5 злотих
Заєць зі шкірою	3,5	
Заєць без шкіри	2,2–2,75	
Фазан	3–3,5	
Качка	2	2
Вальдшнеп	2,5	2,5

Тогочасні експерти відзначали, що у цей період відбулось зростання цін на зайців через їх масове вивезення за кордон¹⁸. Слід зазначити, що під час захоплення Австрії Німеччиною ринкові механізми визначення цін на дичину було замінено на адміністративне втручання, що притаманно державам з тоталітарним режимом. Законодавство визначало, що не допускається реалізація дичини за завищеними цінами, при цьому окремо ціна встановлювалась при оптовій та роздрібній торгівлі (табл. 3).

Таблиця 3

Максимальні реалізаційні ціни в Австрії у 1938 р.¹⁹

Назва дичини, 1 кг	Ціна в марках	
	Для заготівників	Для споживачів
Заєць у шкірі або без шкіри	3	3,8
М'ясо заяче	–	1,3
Козуля		0,8
Олень у шкірі	0,9	–
Оленьча полядвиця		3,0
Оленьча лопатка		2,0
Фазан – курка, шт.	1,5	1,9
Фазан – когут, шт.	1,8	2,3
Куріпка, шт.	0,6	0,8

¹⁶ Wiadomości handlowe // Łowiec – 1931. – № 24. – S. 372.

¹⁷ Wiadomości handlowe // Łowiec. – 1932. – № 4. – S. 40.

¹⁸ Wiadomości handlowe // Łowiec Polski. – 1930. – № 1. – S. 17.

¹⁹ Der deutsche Jäger // Łowiec Polski. – 1938. – № 34. – S. 708.

Аналізуючи ціни на пернатих на початку XX ст. у Царстві Польському (Конгресове королівство *Królestwo Kongresowe*) спостерігаємо аналогічно високу ціну на дику пернату дичину. Так одна середня куріпка, вага якої становила 350–600 г коштувала стільки ж, скільки коштує заєць, вага якого становить 3–7 кг, а вартість однієї дикої качки дорівнювала вартості 7 кг м'яса дикого кабана (Примітка: 1 фунт відповідає 453 г (див. табл. 4).

Таблиця 4

Вартість дичини на складі пана Хрущинського, Варшава 1900 р.²⁰

Вид дичини	Вартість, коп.		Одиниця виміру
	Купівля	Продаж	
Козуля	0,18	22,5–25	Фунт
Заєць	0,75	1–1,2	Штука
Куріпка	0,80	1,0	Пара
Качки дикі	0,90	1,2	Пара
Рябчики	1,20	1,5	Пара
Тетеруки	1,80	2,5	Пара
Кабани	0,5	0,8	Фунт

Коливання цін на пернату дичину у Королівстві Польському мало сезонний характер. Узимку дичина була дорожчою і дешевшала навесні (табл. 5).

Таблиця 5

**Оголошення про продаж живої дичини в селі Скерневічі²¹
Королівства Польського в 1909 р.**

Місяць	Заєць, за голову, руб.		Фазан, за голову, руб.		Куріпка, за пару, руб.
	Самець, гол.	Самиця, гол.	Когут, гол.	Курка, гол.	
Грудень	2,0	6,8	2,3	3,2	2,7
Січень	2,3	7,8	2,8	3,5	3,0
Лютий	2,0	8,8	3,0	4,0	3,5
Березень	–	–	3,2	4,5	3,8

Відомий дослідник мисливства Королівства Польського Микола Ройман відзначав особливості реалізації дичини на ринках. Наприклад, у Королівстві Польському

²⁰ Drobiazgi myśliwskie // Łowiec Polski. – 1900. – № 2. – S. 13.

²¹ Drobiazgi myśliwskie // Łowiec Polski. – 1909. – № 21. – S. 334.

олені, кабани, козулі реалізовувались цілими, зі шкірою. Велике значення на формування ціни мала й категорія м'яса та його якості. М'ясо самок оленів, козуль та кроликів коштувало дорожче ніж м'ясо самців. Вище цінувалась дичина, добута влітку ніж восени. Більше того, кожному виду дичини було присвоєно категорію якості. Слід зазначити, що такі види пернатої дичини як куріпка, вальдшнеп, бекас, перепілка було віднесено до найвищої, третьої категорії. За їх реалізацію сплачувався найвищий торговельний податок і вони мали високу реалізаційну вартість (табл. 6).

Таблиця 6

**Категорія якості, вартість та торговельний податок на дичину
у Царстві Польському (1840 р.)²²**

Види дичини	Категорія якості	Вага, фунт	Торговельний податок	Категорія якості	
				1 найнижча	5 найвища
			Рублі срібні і копійки		
1	2	3	4	5	6
Олень рогач, до 2 років	1	160	1,20	4,80	8,0
Олень, самиця	1	120	1,20	3,60	6,0
Олень шпіцак, до 2 років або олениця до 2 років	1	90	1,20	2,70	4,5
Лось, бик-рогач більше 2 років	0,8	400	1,20	9,60	16
Лосиця, більше 2 років	0,8	330	1,20	7,92	13,20
Лось молодняк до 2 років	0,8	240	1,20	5,76	9,60
Козуля самець, більше 2 років	1,5	60	0,60	2,70	4,50
Козуля самка, до 2 років	1,5	50	0,60	2,25	3,75

²² Reuman M. Gospodarstwo łowieckie z historią starożytną łowiectwa polskiego. – Warszawa : Drukarnia Orgelbranda, 1845. – S. 602.

1	2	3	4	5	6
Козуля самець або самка, до 2 років	1,5	40	0,60	1,80	3
Кабан самець, одинак	0,6	200	0,90	3,60	6
Кабан самиця, більше 3 років	0,7	120	0,60	2,52	4,20
Кабан самець або самка більше 2 років	0,8	100	0,45	2,40	3,95
Кабан, до 1 року	1,0	40	0,30	1,20	2,0
Засць	1	9	7,5 коп.	27	45
Бобер			30 коп.	4,50	4,50
Дрохва	1	10	15	48	80
Глухар	1,2	9	15	32	54
Рябчик	2	4	7,5	24	40
Куріпка	3	1,5	5	13	22
Вальдшнеп	3	1,5	5	13	22
Бекас	3	1	5	9	15
Перепілка	3	0,5	4	4	7
Деркач, кулик, шпак, голуб	2	0,5	2,5	3	5
Дика качка	1	3	5	0	15

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Мисливські види пернатої дичини користувались на ринках Галичини та Європи високим попитом. Вартість м'яса пернатих порівняно з м'ясом диких копитних тварин коштувала в 5–7 разів вище. На ціноутворення мали вплив політичні режими, а також сезонні фактори. Загалом вартість пернатої дичини у Європі була вищою ніж у Галичині, що зумовлювало експорт і підвищувало ціни на внутрішньому ринку.

Подальші дослідження за тематикою державного регулювання цін на мисливські види дичини в Україні мають здійснюватись у площині вдосконалення механізмів інституалізації галузі. Їх проведення вимагає пошуку нових шляхів та підходів у науково-теоретичному обґрунтуванні.

УДК 94(47).084

**ІМПОРТ КОРАБЛІВ І ДОПОМІЖНИХ СУДЕН ДЛЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****О. В. Морозов****(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)**

Висвітлено одну з маловідомих сторінок торгівлі кораблями та допоміжними суднами під час Першої світової війни. Розкрито військово-політичні передумови, а також механізм придбання урядом Російської імперії кораблів і суден для забезпечення навігації Північних портів у 1914–1918 рр.

Ключові слова: імпорт; криголам; тральщик; траулер; Перша світова війна.

The article reveals one of the least known pages trade ships and support vessels during the First world war. Disclosed the military-political background and the mechanism of acquisition by the government of the Russian Empire ships to navigate the Northern ports in 1914–1918. During the First world war the Russian fleet was at the expense of import supplies 4 ice-breaking ship, 9 steam yacht, 29 minesweepers and 11 submarines. The main theater of military operations, involving ships of foreign construction became the White sea. The isolation of the Northern theater of military operations from major shipbuilding centers in Russia and at the same time the strategic importance of Northern ports for military supplies made of the Naval General staff in the formation of the Flotilla of the Arctic ocean to make a major bet on the ordering of ships abroad. It should be noted that this article is part of a global research themes on the study of the history of the import of warships in the second half of the XIX–XX centuries a Gradual study of these issues in various States will continue to reveal another historical gap in the history of commercial activities of mankind.

Key words: import; ice breaker; minesweeper; trawler; First World War.

Постановка проблеми. Російсько-японська війна 1904–1905 рр. значно вплинула на зміну характеру бойових дій морського театру. Але саме Перша світова війна 1914–1918 рр. повною мірою продемонструвала радикальність змін. Із появою нових родів сил флоту, як-от морська авіація та підводні сили, протиставлення перетворилося на “об’ємний”, тривимірний процес. Розширився спектр завдань, які виконує флот, форм і способів дій. Зросло значення такої форми оперативного застосування військово-морських сил, як систематичність бойових дій. “Збройне протиставлення на морі перетворилося з дискретної послідовності одноактних зіткнень угруповань надводних кораблів на безперервну боротьбу в усіх природних середовищах, результати якої часто можна виявити лише за допомогою статистичних даних”¹.

© О. В. Морозов, 2016

¹ Козлов Д. Ю. Нарушение морских коммуникаций по опыту действий Российского флота в Первой мировой войне (1914–1917) : монография. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – С. 5.

Нові реалії морської війни зажадали від морських відомств держав, що воюють, пошуку шляхів нарощування корабельного складу діючих флотів. При цьому потреба в бойових і допоміжних суднах була настільки нагальною, що не одна із суднобудівних програм не могла їх задовольнити повною мірою. В роки Першої світової війни російський флот отримав від суднобудівної промисловості: 7 лінійних кораблів – “дредноутів”, 31 ескадрений міноносець, 39 підводних човнів, 5 гідроавіакрейсерів, 8 тральщиків, переобладнано в тральщики 101 мобілізоване судно².

Водночас підтримка сприятливого оперативного режиму на морських театрах змушувала російське морське командування знаходити додаткові резерви збільшення корабельного складу флоту, в тому числі за рахунок закупівель імпорتنих кораблів і суден. Однак в умовах війни, коли суднобудівні потужності держав-союзників Росії були повністю завантажені потребами своїх флотів, отримати можна було тільки цивільні судна і потім переобладнати їх у бойові. Таким чином, номенклатура імпортованих суден і кораблів для російського флоту вміщувала: криголамні пароплави, комерційні судна з подальшим переобладнанням їх у тральщики та сторожові кораблі, а також підводні човни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика статті – складова частина загальної теми, яка присвячена різним аспектам історії торгівлі таким специфічним товаром, як бойовий корабель і допоміжне судно. Слід зазначити, що дана тематика подається у світовій історіографії фрагментарно й з означеного напрямку досліджень вона тільки формується. Із нечисленних публікацій ми виокремимо праці В. Р. Андрієнка, В. М. Йолтуховського, Л. А. Кузнецова.

Мета статті – розкрити політичні, фінансові та правові аспекти імпорتنих закупівель бойових кораблів і допоміжних суден для російського флоту в 1914–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Першим театром бойових дій, де знайшли застосування новопридбані імпортні судна, було Біле море. З початком війни Архангельськ абсолютно несподівано став основним морським портом європейської частини імперії, через який могли здійснюватися перевезення вантажів між Росією та її союзниками. Зимовою гідрографія Білого моря та Північної Двіни робила навігацію сезонною, а із листопада до квітня вона завмирала. Для забезпечення повноцінної річної навігації потрібні були потужні криголамні пароплави. На той час криголамні сили Російської Півночі обмежувалися криголамним буксиром “Лебедін”.

У зв’язку із цим Міністерство торгівлі та промисловості, спираючись на підтримку Морського міністерства, з другої половини 1914 р. починає створювати на Білому морі криголамну флотилію. Перші її судна купували в союзних і нейтральних країнах. Безпосередньо питаннями покупки криголамів займався відділ торгових портів Міністерства торгівлі та промисловості, йому надавали допомогу військово-морські агенти (аташе) Морського міністерства. Незважаючи на невелику кіль-

² Морозов О. В. Выполнение судостроительных программ для российского флота в годы Первой мировой войны // Война и повседневная жизнь населения России в XVII–XX вв. (К 100-летию начала Первой мировой войны) : материалы Международной научной конференции 14–16 марта 2014 г. / под ред. проф. В. Н. Скворцова. – СПб. : ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2014. – С. 209–214.

кість криголамних суден, що були за кордоном, до кінця року вдалося придбати чотири криголами: в Канаді “Ерл Грей” (перейменований у “Канаду”), “Горн”, “Лінтрос” (перейменований у “Садко”), в Норвегії – “Мільнер”. Передбачалася покупка криголама “Джон Вівер” у Філадельфії, але влітку 1915 р. місто від продажу судна відмовилося. Російській казні новопридбані криголами обійшлися за такими цінами: “Ерл Грей” – 991,2 тис. руб., “Горн” – 297 тис. руб., “Мільнер” – 76 тис. руб., “Лінтрос” – 810 тис. руб.³ (рис. 1).

Рис. 1. Криголам “Садко”

Перший досвід зимової навігації у Білому морі засвідчив, що рух звичайних пароплавів за криголамом небезпечний. Тож було вирішено придбати додатково пароплави льодового класу – криголамні пароплави. Реалізуючи ці плани, в Англії у 1915 р. придбали пароплав “Айсленд” (“Семен Челюскін”), у Канаді закупили пароплави “Беотик” (“Георгій Седов”), “Адвенчур” (“Семен Дежнев”), “Бонавенчур” (“Владимир Русанов”), “Беллавенчур” (“Александр Сибіряков”) (рис. 2).

Рис. 2. Пароплав криголамного класу “Александр Сибіряков”

³ Андрієнко В. Г. Первая зимняя навигация на Белом море (1914–1915 годы) // Гангут. – 1993. – Вып. 5. – С. 60.

На початку 1915 р. Міністерство торгівлі і промисловості з метою нарощування криголамних сил замовило в Англії лінійні криголами “Илья Муромец”, “Князь Пожарский”, “Минин”, “Александр Невский”. Новозбудовані криголами прибули в Архангельський порт протягом 1917 р.

Крім того, Морське міністерство замовило у британській компанії “Віккерс і Ко” криголам “Святогор” і додатково закупило в Канаді готовий криголам “Микула Селянинович” (рис. 3). У січні та червні 1917 р. вони прибули до Архангельська. Щодо фінансових витрат, то криголам “Святогор” обійшовся бюджету в 330 тис. фунтів (3 млн 300 тис. руб.)⁴ (рис. 4).

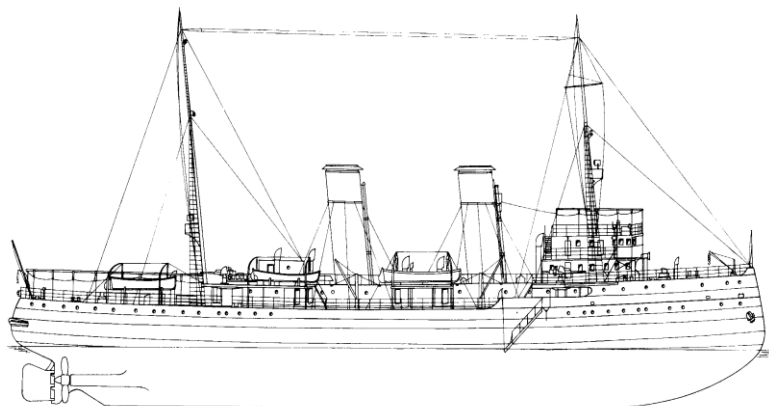

Рис. 3. Криголам “Микула Селянинович”

Рис. 4. Криголам “Святогор”

⁴ *Его же*. Ледокольный флот России 1860–1918 гг. – СПб. : Паульсен, 2014. – С. 198–201.

Наступною групою закуплених за кордоном кораблів стали кораблі протимінної оборони – тральщики. Однак це були кораблі не спеціальної споруди, а переобладнані риболовецькі траулери. В роки Першої світової війни виникла практика у військових флотах використовувати траулери як мобілізаційний ресурс для поповнення тральних сил флоту в період бойових дій. Із усіх типів цивільних суден вони найповніше могли виконувати функції тральщиків.

У листопаді 1914 р. німецький флот, прикриваючись нейтральним прапором, виставив перші мінні загородження в Білому морі. А з 1915 р. німецький флот, використовуючи надводні кораблі та підводні мінні загороджувачі, розгорнув повномасштабну мінну війну у водах Російської Півночі. Складне мінне становище змусило російське морське командування форсувати заходи із формування тральної партії та організації управління охорони водного району (далі – ОВР) Архангельського порту.

У червні 1915 р. на прохання російського командування англійське адміралтейство надіслало в Архангельськ шість тральщиків, які було виокремлено в тральну партію. Цими тральщиками і були переобладнані траулери. Оперативно-стратегічне становище для Росії було таким, що поповнювати морські сили на Півночі в той час можна було тільки за рахунок кораблів, переведених із Сибірської флотилії або закупівлі їх за кордоном. Для північного театру з усіх класів кораблів найцінніші були саме кораблі протимінної оборони. Тож Головне управління кораблебудування в листопаді 1915 р. підписало контракт із компанією “Smite dos comrau” про придбання 11 тральщиків на базі риболовецьких траулерів. Протягом 1916 р. вони ввійшли до складу Флотилії Північного Льодовитого океану (далі – ФСЛО). Ці кораблі стали ядром тральних сил флотилії та відмінно проявили себе в кампаніях 1916–1917 рр.⁵ Після отримання позитивних результатів експлуатації траулерів-тральщиків Морський генеральний штаб виступив з ініціативою форсувати закупівлю суден такого класу. Однак із розширенням масштабів війни на морі закупівля траулерів за кордоном ускладнилася. Більше 90 % цих суден належало державам, що воюють. Союзники Росії, самі відчуючи гостру потребу в цих кораблях, рекомендували російським представникам домовлятися з нейтральними країнами. Завдяки діяльності капітана II рангу В. І. Дмитрієва, корабельного інженера полковника А. П. Шершова і поручика з адміралтейства К. Ф. Дріженка у 1916 р. закуплено 5 іспанських, 11 аргентинських і 2 норвезькі траулери. На британських верфях їх переобладнували, озброювали і загонами відправляли в Олександрівськ (Полярний) до місця служби⁶ (рис. 5).

Крім тральщиків для ФСЛО, Морське міністерство закупило 9 парових яхт, це певною мірою вимушений захід. Зауважимо, вони проектувались і будувались для заможних людей і аж ніяк не для плавання в північних широтах. Однак тоді значну частину більш або менш придатних для військових цілей цивільних суден розкупили союзники Росії, а решта могла б обійтися в значну суму, не кажучи вже

⁵ *Йолтуховский В. М.* Борьба с минной опасностью на море в войнах начала XX века. – СПб. : Галея Принт, 2004. – С. 105–106.

⁶ *Шубочкин Е. Ф.* Основы профессии минера. – СПб., 1994. – Ч. 1. Развитие минного и противоминного оружия в русском флоте до 1917 г. – С. 107.

про те, що тоннажу для перевезень не вистачало і в продажу їх могло бути просто відмовлено. Яхти ж, які не пристосовані для масових перевезень вантажів, через війну переважно відстоювались у портах, і тому, мабуть, під час купівлі цих суден виникало питання лише про їхню вартість⁷.

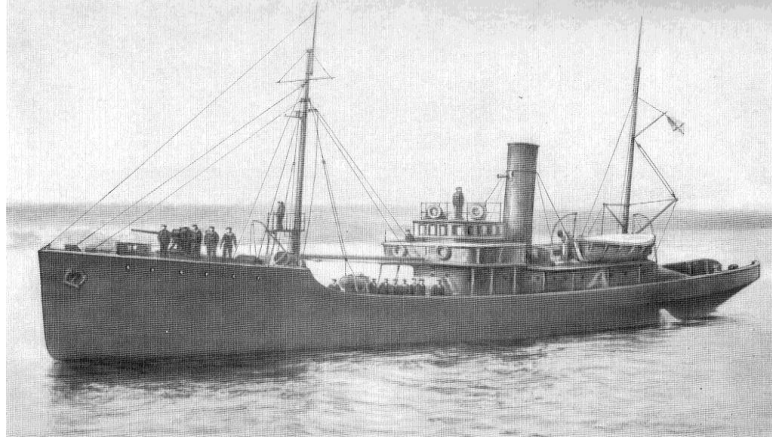

Рис. 4. Тральщик “Пламя” (переобладнаний з англійського траулера)

Знаходили ці судна та їх придбавали в основному російські морські агенти, акредитовані в іноземних державах. Так, зокрема у США цим займався капітан І рангу В. В. Міштовт, у Франції – капітан І рангу В. І. Дмитрієв. При цьому вартість закуплених яхт коливалася від 255 до 575 тис. доларів. На британських верфях ці яхти озброювались, обладнювались для експлуатації в суворих умовах Білого і Баренцевого морів, потім прямували в Миколаївськ-на-Мурмані. У російському флоті імпортовані яхти переводилися в клас посилюваних суден⁸.

Серед бойових кораблів, які закуповувала Росія в роки Першої світової війни, були підводні човни. Зарубіжні постачальники підводних човнів для російського флоту – північно-американська фірма “Електрик Боут Компані” та італійська фірма “Фіат Сан-Джорджіо”. 22 червня 1915 р. фірма відомого північно-американського інженера-суднобудівника Дж. Голланда “Електрик Боут Компані” через посередництво російського АТ “Ноблесснер” запропонувала Морському міністерству Росії поставити 3–5 підводних човнів “системи Голланда”. Контракт на поставку 5 підводних човнів проекту 602F було укладено 18 серпня 1915 р. Секції підводних човнів будувалися на заводі в м. Ванкувер, а потім доставлялись у Владивосток. Їх збирали на Балтійському заводі в Санкт-Петербурзі. Вартість спорудження, доставки та страхування у Владивосток – 3 млн 512 тис. дол. США (7 млн 239 тис. руб.). Збирання в Росії – 1 млн 340 тис. руб. П’ять підводних човнів, які

⁷ Кузнецов Л. А. Посыльное судно “Порыв” // Гангут. – 2008. – Вып. 49. – С. 3–9.

⁸ Его же. Посыльное судно “Горислава” // Гангут. – 2011. – Вып. 65. – С. 3–11.

мали літерно-цифрові позначення АГ-11, АГ-12, АГ-13, АГ-14, АГ-15, було закладено на Балтійському заводі 2 квітня 1916 р. (рис. 6). Вони вступили в діючий склад Балтійського флоту із 6 вересня до 11 листопада 1916 р. У період бойових дій загинув АГ-14. АГ-15 зазнав аварії, затонув 8 червня 1917 р., після чого був піднятий аварійно-рятувальною службою 16 червня 1917 р. 3 квітня 1918 р. усі човни типу “АГ” зі складу 4-го дивізіону підводних човнів Балтійського флоту було затоплено своїми екіпажами в базі Ганге (п-в Ханко)⁹ через наближення німецьких військ і складне льодове становище, яке завадило їх переведенню у Кронштадт.

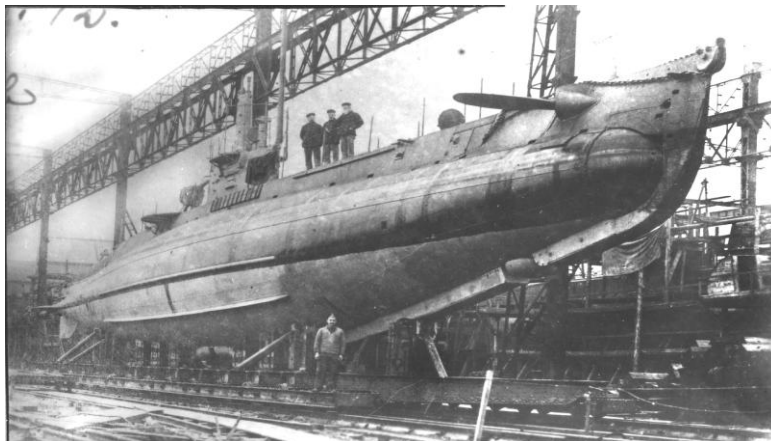

Рис. 6. Підводний човен “АГ”

14 вересня та 25 жовтня 1916 р., а також 8 лютого 1917 р. було укладено ще три контракти на поставку 12 підводних човнів “АГ” (6 од. для Чорноморського флоту, 3 од. для Балтійського флоту і 3 од. для Флотилії Північного Льодовитого океану) загальною вартістю 28 млн 872 тис. руб. без витрат на збирання. Для введення в дію підводних човнів планувались такі терміни: Чорне море – літо 1917 р., Північ та Балтика – вересень – листопад 1917 р.

Перші підводні човни “АГ” було доставлено в Миколаїв 18 серпня 1917 р., де продовжило збирати відділення Балтійського заводу в Миколаєві. З 1917 р. човни із заводських комплектів збирали робітники заводу під керівництвом представників фірми “Електрик Боут Компані”, після 1917 р. – тільки місцеві робітники та інженери. Збирання підводних човнів “АГ” у Миколаєві тривало навіть у роки громадянської війни. Так АГ-21, АГ-22, АГ-23 вступили в дію у 1918, 1919 і 1921 рр. При цьому АГ-21 було затоплено в Севастополі 26 квітня 1919 р., АГ-22 1920 р. – відведено до Бізerti. АГ-24, АГ-25, АГ-26 почали збирати в 1919–1920 рр. і завершили в період 1921–1923 рр.

⁹ Костриченко В. В., Царьков А. Ю. Подводные лодки типа “АГ” на Черном море // Морская кампания. – 2009. – № 4.

У поповненні російського флоту підводними човнами в роки Першої світової війни також взяла участь італійська фірма “Фіат Сан-Джорджіо”. У травні 1913 р. Морське міністерство Росії уклало контракт на придбання для Чорноморського флоту підводного човна водотоннажністю 252/305 т за проектом інженера Лауренті. У зв’язку з початком війни фірма запропонувала Росії придбати інший підводний човен водотоннажністю 260/315 т. Замовлення на придбання підводного човна було оформлено 25 жовтня 1916 р. У березні 1917 р. він отримав найменування “Святой Георгий” і здійснив самостійний перехід з Італії в Архангельськ (рис. 7), а з 9 вересня 1917 р. вступив до складу Флотилії Північного Льодовитого океану¹⁰.

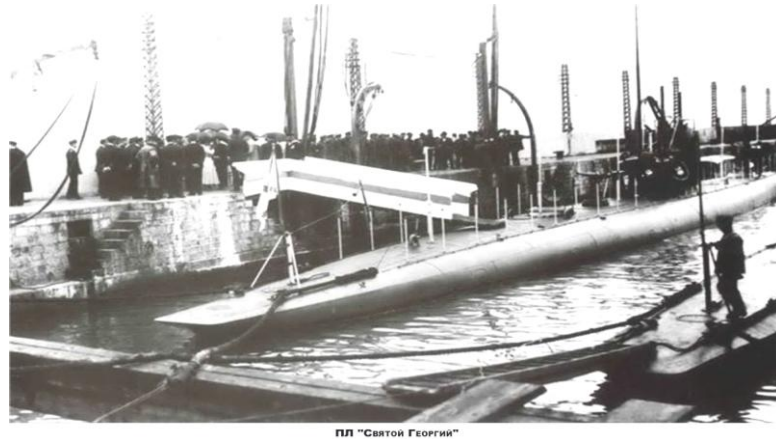

Рис. 7. Підводний човен “Святой Георгий”

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. В роки Першої світової війни російський флот отримав за рахунок імпорتنих поставок 4 криголамні судна, 9 парових яхт, 29 тральщиків і 11 підводних човнів. Основним театром бойових дій, на якому були задіяні кораблі зарубіжної споруди, стало Біле море. Ізольованість північного театру бойових дій від основних суднобудівних центрів Росії та водночас стратегічне значення північних портів для військових поставок змусили Морський генеральний штаб під час формування Флотилії Північного Льодовитого океану зробити основну ставку на замовлення кораблів і суден за кордоном. Слід зазначити, що дана стаття – складова частина глобальної наукової теми з дослідження історії імпорту бойових кораблів у другій половині XIX–XX ст. Поступове дослідження цієї проблематики у різних державах дасть змогу розкрити ще одну історичну лакуну в історії торговельної діяльності людства.

¹⁰ Александров Ю. И. Отечественные подводные лодки до 1918 года. – СПб. : Бастин, 2002. – С. 62.

УДК 739.2, ББК 85.125

**СТЕНДОВЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ
АВТОРСКОЙ ПЕРФОМАНСНО-ФУРШЕТНОЙ ПЛАСТИКИ****А. С. Сердюк****(Университет таможенного дела и финансов, г. Днепр),****А. А. Кондрашов****(ПриватБанк, г. Днепр)**

Приведено краткую историю перформансно-фуршетно-портретной пластики к застольям, ассамблеям, фуршетам для российских монархов. Основной список материалов, из которых делали фигурки: свинец, халва, рахат-лукум, шоколад, свекольная и хлебная паста, лёд, раскрашенный цветными масляными красками, сервский и майсенский фарфор.

В XVIII ст. получает развитие русская любовная лирика, а в Европе рождаются новые пасторальные произведения. На Севрском керамическом заводе во Франции от Буше и Фальконе и в Германии на Мейсенской мануфактуре от Кендлера появляются фуршетные образы Екатерины II в мундире Петра I на белом скакуне.

К зоологическим и колониальным стилям следует отнести одиночных гарнитурных слоников из нефрита, мрамора, гранитов, выстроенных в различном порядке. К незабываемым и бесценным стилям от Фаберже периода 300-летия Дома Романовых относится также изысканный и утонченный ботанический камнерезный стиль ягод, ландышей, незабудок и других прекрасных растений.

Исследователи дискутировали, кто же из деятелей искусства и культуры XIX ст. оказал неизгладимое влияние на К. Г. Фаберже?

Ключевые слова: фуршетные фигурки; Екатерина II; рококо; И. И. Кендлер; Буше; Фальконе; Севрская мануфактура; “русские типы”.

Наведено коротку історію перформансно-фуршетно-портретної пластики до застіль, асамблей, фуршетів для російських монархів. Основний список матеріалів, з яких виробляли фігурки: свинець, халва, рахат-лукум, шоколад, бурякова і хлібна паста, лід, розфарбований кольоровими олійними фарбами, сервський і майсенський фарфор.

У XVIII ст. розвивається російська любовна лірика, а в Європі народжуються нові пасторальні твори. На Севрському керамічному заводі у Франції від Буше і Фальконе і в Німеччині на Мейсенській мануфактурі від Кендлера з'являються фуршетні образи Катерини II в мундирі Петра I на білому скакуні.

До зоологічних і колоніальних стилів зараховують окремих гарнітурних слоненят з нефриту, мармуру, гранітів, збудованих у різному порядку. До незабутніх і безцінних стилів від Фаберже періоду 300-річчя Будинку Романових також належить вишуканий і витончений ботанічний каменерізнний стиль ягід, конвалій, незабудок та інших прекрасних рослин.

© А. С. Сердюк, А. А. Кондрашов, 2016

Дослідники дискутували, хто ж з діячів мистецтва і культури XIX ст. зробив незабутній вплив на К. Г. Фаберже?

Ключові слова: *фуршетні фігурки; Катерина II; рококо; І. І. Кендлер; Буше; Фальконе; Севрська мануфактура; "російські типи"*.

The article deals with a brief history of performance-buffet-portrait plastics to feasts, assemblies, receptions for Russian monarchs. The main list of materials, which the figures were made of, are: lead, halva, rakhat-lukum, chocolate, beet and bread paste, ice, painted with natural oil color paints, Servian and Maysen porcelain.

In the XVIII century the Russian love lyrics are being developed, and in Europe new pastoral works have appeared, both from Boucher and Falconet at the Sevres ceramic factory in France, and from Kendler in Germany at the Meissen manufactory, and between them there are the cocktail figurines of Catherine II in Peter the Great's uniform coat on a white horse.

To zoological and colonial styles it is reasonable to attribute single garniture elephants from various materials: jade, marble, granites, arranged in different orders. To unforgettable and invaluable Fabergé's styles of the Romanov's 300th anniversary period it is necessary to attribute also refined and exquisite botanical stone-cutting style of berries, lilies of the valley, forget-me-nots and other beautiful plants.

Researchers debated which of the artists of the XIX century had an indelible influence on K. Fabergé.

Key words: *buffet table figurines; Catherine II; rococo; I. Kendler; Boucher; Falconet; Sevres Manufactory; "Russian Types"*.

Постановка проблеми. В существующих исследованиях не в полной мере раскрыты такие аспекты:

1. Противостояние съедобных фуршетных изделий – из сахара, паточных и крахмальных масс со стола Екатерины II и европейских фарфоровых фигурок, своего рода состязание еды в единении с топазами и бриллиантами, но в фуршетной миниатюре.

2. Эволюция жизни перфомансных анимастичных фигурок.

3. Влияние фуршетной пластики на творчество К. Г. Фаберже.

Анализ последних исследований и публикаций. Следует отметить также публикации и исследования на данную тему: Ферсман А. Е. "Очерки по истории камня", Скурлов В. В. "Ассортимент изделий и номенклатуры камней Фаберже", а также понятийные памятки к фрагментам стендовых статей, докладов, иллюстрированных сигнальным ремиксом по теме: "Аспекты и примеры авторской и сателитной культуры ювелирного искусства середины XVIII – начала XX вв., в соотношении и на общем фоне жизнедеятельности европейского искусства и культуры российско-украинского Таврического края от путешествий двора Екатерины II к Чёрному морю и до наших дней начала XXI века", при непосредственном авторстве А. С. Сердюка, А. А. Кондрашова, А. А. Филиндаша.

Эта статья завершает анализ, начатый в указанных публикациях.

Цель статьи – восстановление хронологии распространения фуршетной пластики со стола Екатерины II во времена её путешествий в Таврический край, популяризация темы фуршетных фигурок из хлебной изографической пластики мастеров Репина, Струникова, Яворницкого. Авторы статьи предлагают проследить историю распространения фигурок в Екатеринослав, Петербург, Никополь, Одессу, Симферополь.

Изложение основного материала. В своей теме и идее камнерезное искусство в России объединяет различные грани жизнедеятельности этого направления в творениях и скрупулёзном творчестве неизвестных и именитых мастеров. Перемещение этих граней во времени, стилях в эпохо-пространствах, в “перфоманском примитивизме кустарничества с заводским школизированным привкусом российской обработки камня” и в благородных авторских изделиях, созданных в России и за её пределами, наблюдались всегда. В истории развития камнерезного искусства в России с различным авторским темпераментом высказаны и некоторые противоречия, связанные с понятийностью мира и модоощущениями некоторых историков камнерезного ювелирного искусства. Например, академик А. Е. Ферсман в своей книге “Очерки по истории камня” (раздел “Художественные стили в обработке художественного камня”) отмечает: “Стиль “модерн” почти не коснулся русского камнерезного дела. ... лишь в ювелирном оформлении мелких украшений, сделанных в период 1910–1915 гг. мастерскими К. Ф. Верфеля или К. Г. Фаберже, мы находим его отголоски”¹. Один из самых авторитетных современных историков искусства В. В. Скурлов утверждает: “Модерн привлекает и мастеров фирмы Фаберже”. А далее пишет, что “в этом стиле изготавливаются пасхальные яйца, ювелирные украшения, декоративные ножи для разрезания бумаги”, добавляя, что “некоторые произведения от фирмы Фаберже опережали эпоху, предвещали появление стиля арт-деко ... такие-то произведения и назывались “стилем Фаберже”. Следует отметить, что “стиль Фаберже” представил особые комбинированные стили, так называемые императорские коллекционные стили, посвящённые теме российской монархической власти, приближающемуся 300-летию Дома Романовых. В нём особое место занимают императорские пасхальные яйца”². В упомянутой выше книге академик А. Е. Ферсман приводит алфавитный перечень камнерезных типов изделий, куда вошло более, чем 91 типовое изделие с названиями разновидностей предметов в изделиях³. Из них на букву: А – 3 предмета, Б – 7 предметов, В – 1 предмет, Г – 3 предмета, Д – 2 предмета, Ж – 2 предмета, З – 2 предмета, И – 1 предмет + киоты, К – 13 предметов + см. букву И, Л – 4 предмета, М – 1 предмет + трубки, Н – 1 предмет, П – 19 предметов, Р – 3 предмета, С – 6 предметов, Т – 5 предметов, У – 5 предметов, Ф – 1 предмет, Ц – 1 предмет, Ч –

¹ Ферсман А. Е. Очерки по истории камня. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2003. – Т. 2. – С. 219.

² Скурлов В. В. Ассортимент изделий и номенклатуры камней Фаберже [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://podarok02.ru/art/67-Assortiment_izdeliy_i_nomenklaturi_kamney_Fabertzhei.html

³ Ферсман А. Е. Очерки по истории камня. – Т. 2. – С. 229.

6 предметов + бокалы, подставки, приборы, Ш – 4 предмета, Я – 1 предмет + их мелкие разновидности и т. д. История фуршетных фигурок во времена монархов Российской империи берёт своё начало гораздо ранее, чем были созданы они из льда при правлении Анны Иоанновны, которая и распорядилась для свадьбы шути князя Голицина М. А. и Бужениновой А. И. создать не только ледяной дворцовый домик с комнатами и предметами из льда (“дворцово-придворным зверинцем”), но и с ледяными фуршетными фигурками, покрытыми и разукрашенными цветными масляными красками (1740 г.)⁴

Из легенд о пропавшем архиве семьи А. Д. Дядюченко (днепропетровского коллекционера-любителя, энциклопедиста) современным поисковикам фуршетных фигурок известно, что в одном из писем, которые реставрировал Кюдрес (публицистический псевдоним А. С. Сердюка, реставратора экспонатов на бумажных основах), был описан пример, когда “... супруга Петра Великого Екатерина Алексеевна будто бы сняла с себя все драгоценности и велела пойти на такую же жертву всем офицерским женам, чтобы собранные таким способом богатства вручить визирю для султана, чем и хотела проверить его. Этот слух, однако, не подтверждается источниками, внушающими доверие”⁵. А в некоторых письмах из пропавшей (находящейся в розыске) коллекции семьи А. Д. Дядюченко указывалось, что каждый ювелирный предмет, собранный Екатериной Алексеевной, представлял собой лепную фигурку из подкрашенной халвы, щербета, замесов муки с патокой в соответствующих восточных (турецких) одеждах с орнаментами “чаши-буль-буль” (рус. перевод “соловьиные глазки”), с закрученными “огурцами”. В поисках хранителей фуршетных фигурок мы обратили внимание, что в 50-ые годы XX в. в СССР большая группа художников кукольников-оформителей, например мультфильмов, параллельно с С. В. Образцовым нашла и проиллюстрировала, как им тогда казалось, одну из первых фуршетных фигурок при дворе Екатерины II в мультфильме по мотивам повести “Ночь перед Рождеством” Н. В. Гоголя, которая входит в цикл “Вечера на хуторе близ Диканьки”. Среди художников и сценаристов фигурирует фамилия Яншин М. (возможно родственник А. Д. Дядюченко).

⁴ Ледяной дом // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб, 1892. – Т. 34 (17А). – С. 31, 29 (иллюстрированная вклейка “Ледяной дом”; *Прилуцкий Д.* Для охотников до натуральной науки // Наука и жизнь. – 1969. – № 8. – С. 118–121; Ледяной дом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rhistory.ucoz.ru/publ/32-1-0-98>; Ледяной дом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://history-gatchina.ru/galina/old/ice/annaioan.htm>; Ледяной Дворец Анны Иоанновны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://xanxasbloods.beon.ru/0-15-ledjanoi-dvorec-anny-ioannovny.zhtml>; Ледяной Дворец Анны Иоанновны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.liveinternet.ru/users/3900572/post143605086>; Ледяной Дом Анны Иоанновны. Фото, видео [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://interesnii-fakt.ru/interesnye-fakty-o-cheloveke-i-obchestve/ledyanoj-dom-anny-ioannovny-foto-video>; Шуты развлекают Анну Иоанновну в её спальне [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://marsy.narod.ru/ice_1/foto_ice_1.htm

⁵ *Павленко Н. И.* Петр Первый и его время. Книга для учащихся средних и старших классов. – Изд. 2-е, доп. – М. : Просвещение, 1989. – С. 98–99.

Во времена Петра I и спустя много лет были популярны перфомансные фуршетные фигурки из большого количества различных материалов. Вот список основных типов фигурок и материалов, из которых их делали:

1. Из ценных пород древесины ландшафтов Европы и России, Дальнего Зарубежья. Особое место имела древесина корабельного значения.

2. Из кости, перламутра, гутного стекла, украшенные мозаикой и бисером от М. В. Ломоносова.

3. Фигурки из гипса (солдатики) аукционного значения.

4. Из свинца и сплавов свинца, сурьмы, олова, военных отработанных пуль победной Полтавской битвы.

5. Халвы, рахат-лукума, шоколада, смесей молотого сахара с мучно-крахмальными кековыми массами, украшенных ювелирными изделиями времён Екатерины Алексеевны – жены Петра I.

6. Пресного льда, окрашенного цветными масляными красками, периода правления Анны Иоановны.

7. Первые бумажные (картонные) фигуры от Мари Анн Коло.

8. Формованного теста, теснённого кусковыми разборными формами для фарфоровых масс (как Мейсенского так и Севрского заводов), цветных паточных сладких сахарных паст (прессованного пюре из картофеля, тыквы, клюквы с добавлением сливочного масла, кремов, творожных масс с сахарной пудрой, украшенных ювелирными изделиями), фарфора Севрского и Мейсенского заводов периода XVIII в., эпохи правления Екатерины II и фельдмаршала, гетьмана Украины Г. А. Потёмкина.

9. Микроскопическое фуршетное литьё из свинца войны 1812 г. – фуршетные безделицы (солдатики, подсвечники, предметные сувениры – фанты размером от 7,62 до 17,78 дюймов, приблизительно 3–7 см, оформляющие поминальные и праздничные пиры и оргии).

10. Уральских камнерезных фуршетных, кабинетных табакерок с резными ягодами, фруктами, насекомыми конца XVIII – XIX вв. (по определению академика Ферсмана А. Е.), украшенных крупными огранёнными драгоценными или полудрагоценными камнями, самоцветами в оправках и без них. (К сожалению, тонкость и изящество хрупких насекомых из камня, после их изломов или утрат, как правило, не всегда восстанавливались владельцами в процессе дальнейшего использования произведения, за исключением комбинированных и металлизированных на поверхностях камнерезных изделий: шкатулок, табакерок, футляров, пудрениц).

11. Камнерезных и комбинированных фигурок из монументальных материалов от Фаберже конца XIX – начала XX вв., которые явились венцом производства фуршетных фигурок в России.

Из дневниковых записей А. Д. Дядюченко известно, что модельные зарисовки фигурок – портфолио Мари Анн Коло перед Екатериной Великой представили её наставники Дидро и Голицын. Одной из первых цветных рисованных фигурок из бумаги и картона – изографически стоя в рост – был выставлен ими образ святой Екатерины, который позже послужил эскизом к модели памятника Екатерине II в

Екатеринославе, установленного в 1846 г. Статуя отлита из бронзы⁶ в Берлине немецкими мастерами (1788 г.) под руководством владельца литейного завода фабриканта Франца Берда и при поддержке придворного скульптора графа Михаила Воронцова. Там же А. Д. Дядюченко указывал и то, что берлинцы, а именно: Мейер – вылепил, Маукиш дал вид, Мельтцер закончил после шести лет работы. Создатели сплава и литейщики плавильного цеха по каким-то причинам не указывались.

Далее А. Д. Дядюченко сообщает, что Кендлер, увидев цветные ростовые изографические фигурки от Мари Анн Коло, позже стал выставлять свои фарфоровые фигурки Екатерины Великой на скакуне в мундире Петра I. Кендлер изготавливал всего 4 фигурки в год. Первоначально (при путешествии Екатерины II из Санкт-Петербурга в Таврический край), писал А. Д. Дядюченко, убранство вокруг блюд составляли цветные бумажные человеческие фигурки, раскрашенные, как северские или мейсенские фарфоровые изделия, изографически изображённые Мари Анн Коло в корзинках и “блюдах”, в тарелях античных и средневековых пастушек, а в их ушах были вложены ювелирные украшения с самоцветами и драгоценными камнями различных огранок вперемешку с леденцами под амстердамскую и санкт-петербургскую огранки, вставленные в тестовые оправки так называемые “коржики”, то есть коржичные кольца. А. Д. Дядюченко писал в своем дневнике: “Дидро и Голицын представляли модельные зарисовки как авторские портфолио Мари Анн Коло, где в первую очередь Ею как художницей выделялся внешний вид изображаемого придворного персонажа без ретуши; второе – уточнялись особые примеры с ретушью; у третьего типа цветных рисованных бумажных изображений демонстрировались лучшие узнаваемые стороны как достоинства, а недостатки скрывались; к четвертому типу относились бумажные цветные фигурки с выпяченными, ярко выраженными высмеиваемыми недостатками (например, лопнувший шов на мундире); к пятому же типу относились фигурки с невысмеиваемыми недостатками, но с особыми приметами (например, хромотой); шестой тип – гротескные изографические изображения из пластика, выраженные образами властителей мира сего, выделялись Ею даже в том случае, если по каким-либо причинам образ одевался небогато, как бы подчеркивая конкретное европейское гражданство, выраженное в одежде ...”

В 60–70 гг. XX ст. исследователи и любители энциклопедических истин днепропетровский писатель, историк и этнограф, друг и коллега академика Д. И. Яворницкого, И. М. Шаповал и собиратель редких писем, коллекционер-любитель, поклонник деятельности А. Н. Поля, друг и сочувствующий Д. И. Яворницкому, А. Д. Дядюченко в дискуссиях, постоянно интеллектуально соревновались, кто из деятелей искусства и культуры XIX ст. оказал неизгладимое влияние на К. Г. Фаберже: художник И. С. Щедровский (1815–1870 (71) – график, жанрист, литограф или Л. В. Позин (1949–1921) – русский скульптор-передвижник малой пластики или всё же И. Е. Репин, у которого с 1904 г. в Пенатах постоянно гостил К. Г. Фаберже, где и обратил внимание на малую пластику из хлебного мякиша, авторские работы И. Е. Репина и Н. И. Струнникова. Это фигурки крестьян

⁶ Мистическая “Медная бабушка” А. С. Пушкина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.textologia.ru/literature/interesnie-fakti-literatury/proizvedeniya-pushkina/misticheskaya-mednaya-babushka-as-pushkina/3829/?q=471&n=3829>

Малороссии и жанрово-бытовые сценки, составленные Репиным и Яворницким, шаржи на историка искусства Стасова, Яворницкого, А. М. Горького, Екатерину II, самого И. Е. Репина и других персонажей и гостей Пена.

Со слов Агафона Фаберже известно, что великий князь Николай Николаевич заказывал К. Г. Фаберже шарж на королеву Викторию, а тот поначалу отказался от изготовления её образа. Агафон Фаберже констатировал, что такая фигурка из жадеита титульно выставлялась позже на витрине одного из лондонских магазинов.

Изучая иллюстрации к вышеуказанному мультфильму, мы пришли к выводу, что его художники-оформители, в свою очередь, являлись поисковиками фуршетных фигурок. В самом мультфильме изображены “объёмно-плоскостные”, “мишенеподобные” фигурки, то есть в форме дворцовых мундиров, “тирных мишеней” – слуги, отдельные персонажи мультфильма. Главное же состоит в том, что пара фуршетных фигурок, предположительно по стилю мейсонского фабричного фарфора, покрытых “люрексной” глазурью и выставленных в мультфильме по самому заднему краю на будуарной столешнице в стиле Буль, словно выполнена из тонкой фольги как мишени, но раскрашены объёмно. Допускаем, что исполнители могли подразумевать и первоначальное изготовление их из бумаги или картона.

Рис. 1. Табакерка с изображёнными растительными орнаментами представлена аннотацией в журнале: букет цветов на верхней крышке. Золото, 6 бриллиантов, бриллианты огранки “роза”, жемчужины, эмаль двух цветов по гильйошированному полю.

Фирма придворного ювелира Карла Гана. Мастер Карл Бланк.
Санкт-Петербург, до 1899 г.⁷

⁷ На самом же деле перед нами предстаёт букетик цветов в корзинке. Такие бисквитно-сахарные съедобные корзинки с цветами выпускались в городском саду Екатеринослава

Рис. 2. Миниатюрные копии императорских регалий 1889–1900 гг.
Петербург. Фирма Фаберже. Мастера: Ю. А. Рапопорт, Т. А. Хольмстрем

Рис. 3. Камнерезная
фигурка камер-казака
Алексея Алексеевича
Кудинова.
Фирма К. Фаберже

Рис. 4. Клеймо двуглавый
орел. Фаберже

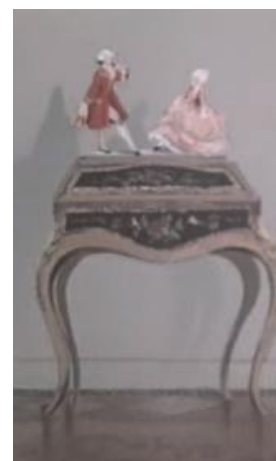

Рис. 5. Кадр из
мультфильма

(сейчас парк им. Л. Глобы, Днепр), как утверждают старожилы прилегающих улиц, со дня закладки города Екатеринослава и Преображенского собора вплоть до конца 60-х гг. XX в. Эти корзинки имели мятный запах мелиссы и чабреца. К ним на сдачу добавляли одну-две длинные цилиндрические крученые или прямые до 40 см, белые, редко цветные конфеты, завернутые в широкие цветные серпантиновые бумажные ленты. Эти конфеты дети 50–60-х гг. XX в. называли “тянучки-липучки”, “отлипая прилипайки”.

Рис. 6. Иллюстративный фрагмент Сервского блюда

В дополнениях представлены две иллюстрации (рис. 8, 9) из книги академика А. Е. Ферсмана⁸. Мы попытались теоретически и на практических лабораторных занятиях показать распознавание обратимых склеек, проклеек, приклеек с использованием припороха минеральных пудр разных фракций, а главное продемонстрировать искусство уральских камнерезов середины XIX ст., берущее своё начало из глубокой древности. Авторы статьи предполагают, что на блюде изображены в античных сценах первые фуршетные фигурки Фальконе и Мари Анн Коло для фуршетных застолий при дворе Екатерины II и Потёмкина, что не исключает изображения шаржа в образе Пана, “рогатого” Людовика XV и Г. А. Потёмкина, как считает целый ряд исследователей, которые встречали на закрытых антикварных рынках фуршетные фигурки, где с одной стороны лицо Людовика, а с другой – Потёмкина. Но кому это было нужно? Может быть монархическим масонам?

В публикации В. П. Казарина, Т. А. Яценко и А. В. Киселёва “Культура камня в эстетике и мировоззрении А. С. Пушкина” выделяется некая кокетливо-фуршетная, водевильная культура в оформлении интерьеров, комнат, залов, будуаров, кабинетов и других покоев конца XVIII – начала XIX вв. в России⁹. В частности, они отметили, что на страницах публикаций А. С. Пушкина читаем:

⁸ Ферсман А. Е. Очерки по истории камня. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 2. – С. 284–285, приложение 7.

⁹ Казарин В. П., Яценко Т. А., Киселев А. В. Культура камня в эстетике и мировоззрении А. С. Пушкина. Комментированный словарь-справочник. – Изд. 2-е. – Симферополь: Крымский архив, 1999. – С. 82–84.

Например:

Она зари не замечает,
Сидит с поникшею главой.
И на письмо не напирает
Своей печати вырезной

(Евгений Онегин (беловой и черновой варианты), гл. III, 1824, VI, 68, 323)

или: "... Смотрю с улыбкой сожаленья
На пышность бедных богачей ...
И думаю: "К чему певцам
Алмазы, яхонты, топазы,
Порфирные пустые вазы,
Драгие куклы по углам?"

(Послание к Юдину, 1815, I, 167–168)

“По всем углам торчали фарфоровые пастушки, столовые часы работы славного Легоу, коробочки, рулетки, веера и разные дамские игрушки, изобретенные в конце минувшего столетия вместе с Монгольфьеровым шаром и Месмеровым магнетизмом”.

(Пиковая дама, 1833, VIII, 240)

В публикации “Аспекты и примеры авторской и сателитной культуры ювелирного искусства середины XVIII – начала XX вв. (в соотношении и на общем фоне жизнедеятельности европейского искусства и культуры российско-украинского Таврического края, которая выражена в материалах еды и сладостей, то есть в рецептах еды, от путешествий двора Екатерины II к Черному морю и до наших дней ...)” отмечено: “Куклами или фуршетными фигурками изображались, как правило, жанровые сцены девичьей растерянности, с легким воображаемым опьянением и настойчивыми жестами кавалеров при угощении вином юных баловниц в общей мобильной динамике сцен: встреча с желанной, знакомство с незнакомкой, сцена свидания и угощения, с поцелуями, обоюдными лобзаниями ¹⁰. То есть то, что никак не противоречило тщеславию полюбовной дружбы монархов со слугами или выделенным обособленным поведением персонажей, как бы с приторно приятными в служении податливых холопов, для похотливых согласительных желаний хозяев. А где у нас монарх, а где пастушка или переодетая принцесса (августейшая особа в пастушьих одеяниях), которые вот-то как балуются? А кто из них парень, а кто девушка, и в тех ли она одеждах? Или наспех одели не то, не своё? Ведь с напوماженным и припудренным, богато разодетым пастухом хоть куда!

Екатерина II поручает русскому послу и дипломату Д. А. Голицыну через Дени Дидро договориться с придворным скульптором Людовика XV Фальконе и его 17-летней ученицей, ранее никому не известной Мари Анн Коло – первой женщиной-скульптором из Франции, побыть при оформлении сервировок к так

¹⁰ Сердюк А. С., Кондрашов А. А., Филиндаш А. А. Аспекты и примеры авторской и сателитной культуры ювелирного искусства середины XVIII – начала XX вв. (в соотношении и на общем фоне жизнедеятельности европейского искусства и культуры российско-украинского Таврического края, которая выражена в материалах еды и сладостей Таврического края, то есть в рецептах еды, от путешествия двора Екатерины II к Черному морю и до наших дней ...). Иллюстративный ремикс. – 2013. – Днепропетровск : А&Ω, 2013. – С. 20. (Был отпечатан только сигнальный экземпляр).

называемым “Путешественным трапезам”, но фактически для шуток за столом, оформленных фуршетной пластикой из сахара – цветной патоки, украшенной ювелирными изделиями с амстердамскими и Санкт-Петербургскими огранками.

Одним из изготовителей и собирателей фуршетных фигурок Потёмкина (далее – ФФП) при Екатерине II был мейсенский мастер Кендлер Иоганн Иохим, создавший фигурки Екатерины II в мундире Петра I, верхом на белом скакуне, из фарфора с подглазурным раскрашиванием. На что собственно и обратила своё внимание Мари Анн Коло, которая применила кусковые формы Фальконе и Кендлера для изготовления фуршетной пластики из фарфора, но использовала формы для цветной патоки. Эти формы применялись для приготовления паточных масс и в оформлении кремовых ажурных деталей, которые и в XXI в. используют современные кондитеры при изготовлении фирменных киевских тортов (см. кремовые детали на поверхности торта). Предполагаем, что хранителям и этих фигурок Г. А. Потёмкина и Екатерины II периода пребывания их при закладке города Екатеринослава и Преображенского собора могли быть владельцы суконно-чулочной Екатеринославской мануфактуры, которые позже раздали свои наследства ФФП с драгоценными камнями и самоцветами между модистками пошивочных мастерских и владельцами белошвейных салонов. Большая часть коллекции сохранилась (видимо, как залог или заклад) у шарманщика по имени Борис, проживавшего по адресам: Голубиный пер. и ул. Голубиная, № № 2–4, далее по ул. Извилистая № 25, 27 в Екатеринославе. В конце 50-х – начале 60-х гг. XX в. коллекции были проданы или проиграны в карты в Симферополе. Одна часть коллекции вместе с шарманкой попадает в Москву к кукольнику С. В. Образцову, другая из Симферополя – в Никополь, Днепропетровской области в шатёр “цыганского барона” Ванька Попырайло (возможно, что это не имя, а прозвище). Тогда цыганскую “знать” не интересовала фуршетная пластика и время создания сладких фигурок, их больше привлекали драгоценные камни и самоцветы.

Отметим тот факт, что А. С. Пушкина считают наиболее страстным почитателем ФФП. Во всяком случае, он часто останавливал свой взгляд в углу комнаты или на фуршетном столе на фигурках пастушек, сердоликовых печатях, вазах и других предметах в интерьере фуршетного и “фантово-закладного значения”. Кстати, художники-оформители мультфильма “Ночь перед Рождеством” (1951 г., студия “Союзмультфильм”) наводят исследователей на мысль, что Мари Анн Коло в начале могла создать цветные фигурки из бумаги или картона, нарисовав их в стиле и манере Мейсенских мануфактур и их авторов, и только позже помогла Фальконе сформовать из паточных масс при помощи разборных кусковых форм Сервского завода пасторальные стили Буше и Фальконе, потакая капризам Екатерины II и Потёмкина, дополняя их уточнениями физиогномических персонализаций придворных при дворе Екатерины II в XVIII в. (например, “мушкой” – искусственной родинкой). Одним из основных хранителей и собирателей ФФП в 70-е годы XX в. с подачи закройщика Ф. И. Деревянко, жителя улицы Извилистой, № 29, кв. 5 – представителя пошивочной группы оперного театра города Днепропетровска, становится главный художник А. В. Арефьев, который использовал ри-

сунки и фотографии, собранные Ф. И. Деревянко, и предоставленные его другом-шарманщиком фигурки для пошива и показа различных стилей и моды конца XVIII – начала XIX вв.; костюмов для труппы оперного театра (например, к спектаклю “Белоснежка”). Хотелось бы отметить, что именно в XVIII в. при таких ювелирах, как императрица Екатерина II и граф Г. А. Потемкин – фельдмаршал и гетман Украины, расцветает русская любовная лирика, а в Европе рождаются новые пасторальные произведения. На Севрском керамическом заводе во Франции от Буше и Фальконе, и в Германии на Мейсенской мануфактуре от Кендлера появляется фуршетный образ Екатерины II в мундире Петра I на белом скакуне, у которого в основании, словно кремовые ветви современного киевского торта, возложены триумфальные салатно-зелёные с голубизной плети в витиевато-ветвистом, модерно-кроновом убранстве.

Обратимся к дизайнерским стилям от мастера Фаберже, без которых не произошли бы анимационные публичные смотры таких стилей, как русский – “последний русский стиль” – а-ля русь, в металлах как перегородчатых, сканных, витых, комбинированных с финифтью и её имитацией, подлинной прозрачной “оконной”, так называемой “траспарабельной эмалью” по гильяшированной сетке, так и камнерезных типов, лучше сказать “сытых сословных типажей”, фигурок камнерезной пластики от мастеров К. Г. Фаберже нач. XX в. Или, например, российский колониальный стиль периода 300-летия Дома Романовых, выраженный иногда через предметы сафари в эклектических комбинированиях, связанных между собой формами и смыслом зоологических видов. Например, двуглавый орёл с герба Российской Империи или ювелирно “приготовленные” яйца от Фаберже, приближённые к размерам страусиных. К зоологическим и колониальным стилям резонно отнести одиночных гарнитурных слоников из различных материалов: нефрита, мрамора, гранита, выстроенных в различном порядке (за малым – большой или наоборот).

К незабываемым и бесценным стилям от Фаберже периода 300-летия Дома Романовых следует отнести изысканный и утончённый ботанический камнерезный стиль ягод, ландышей, незабудок и других прекрасных растений (иногда в сочетании с насекомыми или пресмыкающимися). Мастера от Фаберже для поддержания неприкосновенности монархической власти через трансформацию присягодателей чести мундиров (сословных облачений) перед короной Российской империи, а малый размер камнерезных фигурок вторил размерам пасторальных фуршетных “позток” – так Г. А. Потёмкин называл фуршетные фигурки), то есть камнерезным (не пасторальным!) отводилась официально-постовая роль, каждый на своём посту должен служить монархической власти. В пластике камнерезных фигурок зритель может увидеть парад “титолов”, выраженных характерными образами, отображающими национальные черты личностей Российской империи, разных сословий и национальностей – послушников и слуг государства Российского, внешний вид которых характеризовал их род занятий, а следовательно, и ранг сословия, к которому принадлежал изображенный герой.

А. М. Панченко доказал, что “потёмкинские деревни” – миф, но миф особого рода. Тогда было принято пышно декорировать все придворные мероприятия, и украшения были настолько роскошными, что даже порождали сомнения в реальности происходящего. Это могло быть не только прихотью Потёмкина – ведь Екатерину сопровождал и австрийский император Иосиф II. Очевидно, скорее из-за пышности дворцовых фуршетов и стали украшать фуршетные фигурки из бумаги, картофеля, сахарных паст, творога русскими бриллиантами, топазами и другими драгоценными камнями.

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. В начале XX ст. у мастеров от Фаберже развились новые имперские, миниатюрно-монументальные вкусы и стили в их ювелирных новациях и комбинированных дизайнах. Такие, например, как старорусский стиль “вязь”, переходящий в “историческую эклектику последнего русского стиля”, то есть а-ля русь, или, например, многоракурсный российский колониальный стиль, который включает и различные “зоологические” стили, ботанические, энтомологические, а так же самодержавные – монархические стили, которые объединяли в себе геральдику гербов Российской империи, регалии трона с антуражем интерьеров при коронациях. Портреты и миниатюры царей в разных оправках и рамках, а также уменьшенные короны Российской империи, скипетр державы, трон и другие перфомансные тонкости можно увидеть в изделиях от Фаберже того периода. Если во времена Екатерины II изучение драгоценных камней считали занятием аристократическим при том, что сама императрица была заливчатым оградчиком драгоценных камней и имела не только свой гранильный цех-лабораторию, но и собственные ювелирные мастерские. Это же можно отнести к мастерам от Фаберже в конце XIX в., а тем более в первые пятнадцать лет XX в., расширив своими изделиями антикварный рынок по изготовлению поделушек и подделок. Ведь в 1913 г. отмечали 300-летие Дома Романовых, царствующей в России династии.

В заключение этой статьи хотелось популяризировать категоричность понятий для того, чтобы читатель для себя мог выделить тот анотационный минимум и перечень стилей скульпторов, архитекторов, ювелиров и камнерезов от Фаберже непосредственно в сравнении их с фуршетными стилями и материалами фигурок, созданных при Анне Иоанновне (изо льда), Екатерине Алексеевне – жене Петра I (из халвы и щербета), Екатерине II и Г. А. Потёмкине, иными словами, чтобы читатель мог представить историю развития фуршетных фигурок монаршей России, тесно связанных с историей развития ювелирного искусства Российской империи. Камнерезные фигурки от мастеров К. Г. Фаберже, так же как и ювелирные яйца Фаберже в размере страусиных, представляют собой фактически прототипное продолжение фуршетных “позток”, как любил о них говорить Г. А. Потёмкин, периода правления Екатерины II, миниатюр, изготовленных из монументальных материалов – как продолжение начатого в XVIII в. бриллиантового периода Дома Романовых, но с перфомансно-авторскими стилями, в соответствии со временем, модой и российской непасторальной харизмой.

Дополнения

Рис. 7. Севрское блюдо

*Севрское блюдо (в то время в России тарель), созданное для Екатерины II. Севрский Музей керамики, II-я половина XVIII в. Как и в рококо, узор отличается нарочитой роскошью, хотя орнаментные мотивы иные. На этом блюде, созданном специально для Екатерины II, русской императрицы (1762–1796), орнамент из листьев и камей, выдержанных в классическом стиле, заменяет раковины, характерные для стиля рококо*¹¹

¹¹ Холлингсворт М. Искусство в истории человека. – М. : Искусство, 1989. – С. 385–386.

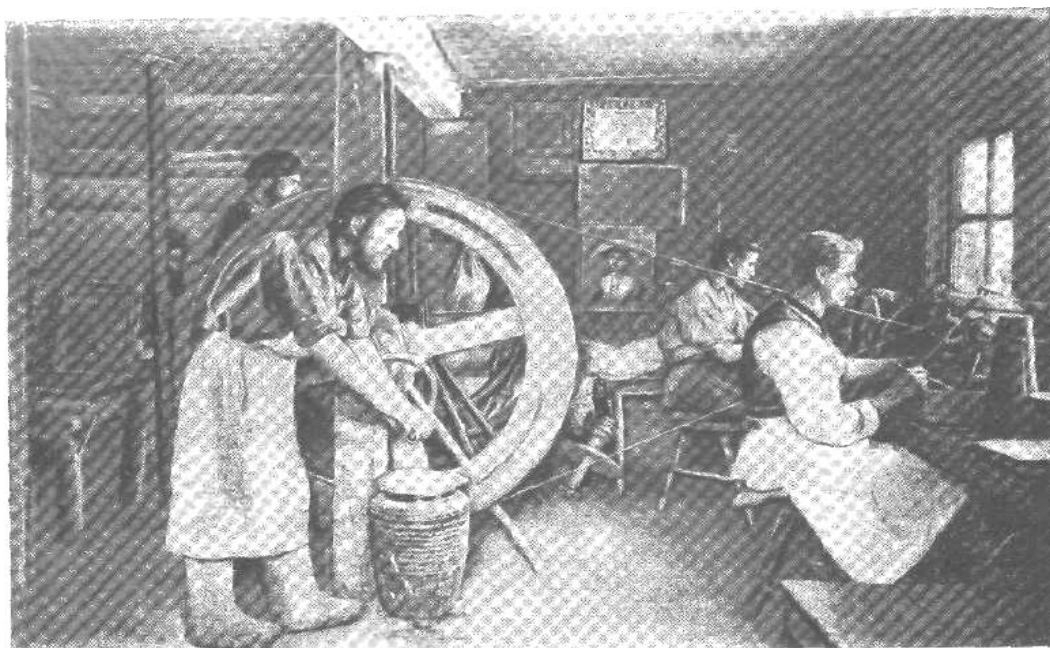

Рис. 8. В мастерской кустаря-гранильщика на Урале

Рис. 9. Работа уральских кустарей-гранильщиков.
Объёмная мозаика из различных цветных камней. Пресс

И. И. Кендлер. Екатерина II верхом на коне. 1770 г. Мейсенский фарфор.

Рис. 10. Екатерина II верхом на коне. Йохан Йоахим Кендлер. 1770 г.

Рис. 11. Фигурки из хлебного мякиша коллекции Д. И. Яворницкого

УДК 94(47)+322

**“МЕДОВЫЙ МЕСЯЦ” РЕВОЛЮЦИИ:
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ ЕПАРХИЯ В МАРТЕ 1917 г.**

С. В. Савченко

(Национальная металлургическая академия Украины, г. Днепр)

Екатеринославская епархия отреагировала на Февральскую революцию 1917 г. солидарностью с революционными силами в Петрограде. Она пыталась синхронизировать свои действия с деятельностью местной власти. Кульминацией церковных событий первого месяца революции были епархиальные собрания 21–22 марта, на которых духовенство и миряне выдвинули требования и задекларировали свое понимание революционного современного и счастливого будущего Церкви в “обновленном” демократическом государстве. В Екатеринославской епархии в первом месяце революции не было заметно значительных проявлений “реакционной” оппозиционности к новому революционному курсу. Церковь приветствовала революцию и ожидала от нее дополнительных преференций. Через некоторое время обострились конфликты как внутри духовной корпорации, так и с прихожанами и местными властями.

Ключевые слова: Церковь; Февральская революция; Екатеринославская епархия; духовенство; епархиальные сборы.

Катеринославська єпархія зреагувала на Лютневу революцію 1917 р. солідарністю з революційними силами у Петрограді. Вона намагалася синхронізувати свої дії з діяльністю місцевої влади. Кульмінацією церковних подій першого місяця революції були єпархіальні збори 21–22 березня, на яких духовенство та миряни висунули свої вимоги і задекларували своє розуміння революційного сучасного і щасливого майбутнього Церкви в “оновленій” демократичній державі. У Катеринославській єпархії на першому місяці революції не було помітно значних проявів “реакційної” опозиційності до нового революційного курсу. Церква вітала революцію та очікувала від неї додаткових преференцій. Через деякий час загострилися конфлікти як всередині духовної корпоратії, так і з парафіянами та місцевою владою.

Ключові слова: Церква; Лютнева революція; Катеринославська єпархія; духовенство; єпархіальні збори.

Church Revolution of 1917 in provincial dioceses have not studied the problem. Revolution Church is part of the political revolution, but it has received little attention in historiography. Ekaterinoslav diocese was one of the largest in the European part of the Russian Empire. Its reaction to the February 1917 revolution is almost unexplored because of the lack of archival sources in the local archive. We aim to reconstruct the first reaction of the diocese clergy and parishioners to the revolutionary events in the state. To this end, we plan to rely on sources that have not been used by researchers. Position

© С. В. Савченко, 2016

of the Ekaterinoslav clergy was revolutionary and renovationism (obnovlenchestvo). In March almost none of the clergy protested against the revolution. Bishop Agapit not fought with revolutionary clergy and laity and blessed diocesan meeting. The confrontation between the Bishop and Diocesan Committee in March has not been very noticeable. The revolution was perceived positively by the Ekaterinoslav clergy. This fact was founded on the numerous diocese documents. Ukrainian question in the first diocesan convention was not considered because it was considered not relevant. Requirements clergy were mostly utilitarian and focused on the redistribution of financial resources and authority in the diocese. Laity requirements had not political or national character at the beginning. Parishes just wanted to organize the liturgy order, people's morality and clergy mode of life.

Key words: Church; February Revolution; Ekaterinoslav diocese; clergy; diocese meetings.

Постановка проблемы. Современная историография давно отказалась от упрощённого агитпроповского взгляда на Церковь как “прислужницу самодержавия”, которая “решительно защищала царизм в дни Февральской буржуазно-демократической революции”¹. Этот тезис не просто исторически некорректен, но и прямо противоречит действительности. Реальность того времени невозможно объяснить никакими простыми тезисами, а радикально-монархические убеждения таких архиереев, как митрополит Волынский Антоний (Храповицкий) отнюдь не были господствующими в духовном сословии. Как верно заметил В. Булдаков, Февральская революция действительно была “общенародной”, “в том смысле, что императора не поддержал никто”². Митрополит Евлогий (Георгиевский), служивший в то время Волынским архиереем, вспоминал, как “крайний правый, видный черносотенец в порыве революционного энтузиазма кричал толпе с балкона: “Марсельезу! Марсельезу!”³. По свидетельству очевидцев февральско-мартовских событий в Петрограде, даже В. Пуришкевич в те дни ходил по городу с “красной гвоздикой”, отрекаясь от старого мира⁴.

Что же произошло с Церковью во временном промежутке между февральским и октябрьским государственными переворотами, каждый из которых имеет основания претендовать на эпохальное значение революции? Этот вопрос в историографии до сих пор плохо изучен, а публикации на эту тему чрезвычайно тенденциозны. Ещё хуже обстоит дело с исследованием реакции на революционный процесс в церковной провинции, которая переживала его по-особенному, иногда глубоко не вникая в рой кипящих в столицах событий. Провинциальный аспект того, что историки называли “церковной революцией”, является интересной и перспективной темой исторического исследования.

¹ Плаксин Р. Ю. Крах церковной контрреволюции 1917–1923 гг. – М., 1968. – С. 12.

² Булдаков В. П. Истоки и смысл русской революции: взгляд через 90 лет // Вестник Тверского государственного университета. Серия “История”. – 2007. – Вып. 2. – С. 10.

³ Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни: Воспоминания. – М.: Московский рабочий, 1994. – С. 263.

⁴ Мельгунов С. Мартовские дни 1917 года. – Париж, 1961. – С. 44.

Анализ последних исследований и публикаций. Реакция Церкви на Февральскую революцию 1917 г. сравнительно недавно стала предметом пристального внимания. Стоит вспомнить труды М. Бабкина, П. Рогозного, С. Фирсова, М. Шкаровского, Д. Поспеловского и других исследователей⁵. Но, к сожалению, в этих работах украинским епархиям не уделяется должного внимания. Они служат лишь общим провинциальным “фоном” столичных событий и процессов. Единственное исследование Церкви в Украине в 1917 г. остаётся работа В. Ульяновского⁶. Она на долгое время станет “базовой монографией” по теме для тех, кто будет изучать провинциальное измерение проблемы. Екатеринославская епархия в 1917 г. – практически неисследованная тема, но не из-за отсутствия интереса, а из-за катастрофической нехватки документов в Днепропетровском областном государственном архиве за указанный период. Речь идет, в первую очередь, о невосполнимой утрате документов Екатеринославской духовной консистории. Также стоит упомянуть трудности с доступом к архиву канцелярии Святейшего Синода, где хранится значительная часть нужных дел. Поэтому историки для воспроизведения событийной истории в Екатеринославской епархии в 1917 г. вынуждены пользоваться случайными документами из других архивов, учебниками, эпизодическими данными о екатеринославских событиях у историков, исследовавших другие епархии или столичные процессы⁷. Это мало что может дать в концептуальном и фактологическом плане, а фрагментарность и идеологическая предвзятость часто приводят к некорректным выводам.

Революция 1917 г. – одна из самых заполитизированных тем в историографии, и таковой она останется, вероятно, ещё долгое время. Нужно признать, что до сих пор у нас нет целостной картины развития событий в Екатеринославской епархии в 1917 г., анализа реакции местного православного духовенства и мирян на крушение самодержавия и сопутствующих этому процессов.

⁵ Бабкин М. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.). – М. : Государственная историческая публичная библиотека России, 2007; Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. Материалы и документы по истории Русской Православной Церкви / сост. М. Бабкин. – М. : Индрик, 2006; Шкаровский М. Русская Православная Церковь в XX веке. – М. : Вече, Лепта, 2010; Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке. – М. : Республика, 1995; Рогозный П. Церковная революция 1917 г. – СПб. : Лики России, 2008; Фирсов С. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. – СПб. : Сатис, 2007.

⁶ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К. : Либідь, 1997.

⁷ Шугальова І. М. Розвиток Православної церкви на Катеринославщині у першій чверті XX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 6. – С. 157–165; Бойко О. В., Сніда Є. О. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2010. – Вип. 6. – С. 225–233; Сніда Є. О. Рефлексія катеринославського православного духовенства на Лютневу революцію 1917 року та політику Тимчасового уряду // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2014. – Вип. 12. – С. 236–242.

Цель статьи – осветить первую реакцию Екатеринославской епархии на “начало новой жизни” на фоне реакции светских кругов.

Изложение основного материала. Церковная власть в столицах чувствовала неумолимое приближение страшных событий. То, что революция произойдет в ближайшем будущем, не могли отрицать даже представители крайне правых. Московский митрополит Макарий (Невский) в новогодней проповеди открывал XX в. витавшим в воздухе тревожным вопросом: “Что принесет нам новое столетие? Ужели оно будет для нас тем роковым временем, когда число отступников превзойдет число верных чад Церкви; когда нечестие наполнит наши города, наши дома, рынки, государственные и общественные учреждения, а благочестие останется достоянием сел и деревень; в городах же оно будет находить себе место только в запустелых храмах? Мы, может быть, сильно сгустили краски картины возможной будущей нашей общественной жизни...”⁸ Глава военного духовенства Империи протопресвитер Георгий Шавельский в своих воспоминаниях писал о том, что межреволюционный период истории Церкви воспринимался многими как упадочный или, в лучшем случае, переходной. “Великая Русская Церковь не могла остаться в таком положении, в каком она находилась тогда. Это сознавали все проникновенные люди того времени”⁹. Синодальный чиновник В. Тернавцев, открывая Петербургские религиозно-философские собрания в 1901 г., начал свой доклад с констатации того, что “чувствовали все”: “внутреннее положение России в настоящее время представляется сложным и, по-видимому, безысходным”¹⁰. А за два месяца до февральских событий в своих новогодних размышлениях член Святейшего Синода архиепископ Никон на страницах “Церковных ведомостей” с апокалиптическим пафосом писал, что “последний день года напоминает последний день мира”¹¹. Синодальный чиновник С. Рункевич в этом же номере журнала предупреждал, что страшный момент уже очень близко. Он считал, что будущая революция планируется в генштабе австро-немецких войск, которые таким образом стремятся избежать неминуемого поражения¹². В первом пореволюционном выпуске “Церковных ведомостей”, материалы которого не успели за ходом событий, поскольку готовились в январе, привлекает внимание статья “Что в настоящее время более всего необходимо”. Её автор епископ Макарий, наверное, последний раз в

⁸ Макарий (Невский), митр. Беседа в новолетие 1900 года // Избранные слова, речи, беседы, поучения. – М. : Отчий Дом, 1996. – С. 99.

⁹ Шавельский Г., протопресв. Русская Церковь пред революцией. – М. : Артос-Медиа, 2005. – С. 11.

¹⁰ Статья В. А. Тернавцева “Русская Церковь пред великой задачей” (напечатана в Записках религиозно-философских собраний) с пометками К. П. Победоносцева, 1901 г. (Российский государственный исторический архив. – Ф. 1547. – Оп. 2. – Ед. хр. 75 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.prilib.ru/elfapps/RecordViewer/default.aspx?orderdate=03.07.2016&DocUNC_ID=131081&Token=WJJm4opS5AqpBg2bZX3e1Q==&lang=ru-RU#10)

¹¹ Никон, архиеп. Тревожные ожидания последних времен // Прибавление к церковным ведомостям. – 1917, 7 января. – № 1. – С. 1.

¹² Рункевич С. Великая отечественная война и церковная жизнь // Там же. – С. 14.

истории призвал от имени Церкви сплотиться вокруг Престола, поскольку “только благодаря единодержавию и самодержавию” можно победить в мировой войне. Последний раз прозвучала формула “Православие, Самодержавие и русская народность” как главное “начало нашей исторической жизни”. Современное состояние страны автор охарактеризовал как жизнь на краю “разверзшейся пропасти”¹³.

Буквально накануне революции лидеры Екатеринославского отделения Союза Русского Народа во главе с бывшим депутатом Государственной думы В. А. Образцовым обратились к первоприсутствующему члену Святейшего Синода Киевскому митрополиту Владимиру (Богоявленскому). Они просили владыку и Синод “укрепить самодержавнейшего Государя на защиту священных прав самодержавия, врученных Ему Богом чрез глас народа и благословение Церкви, против которых покушаются те же крамольники, которые покушаются и против нашей святой Православной Церкви”¹⁴.

Обращение оказалось тщетным, как и аналогичная просьба обер-прокурора Н. П. Раева и его товарища князя Н. Жевахова, проигнорированная Синодом. Официальный историк РПЦ прот. Вл. Цыпин в своих публикациях о роли Церкви в событиях конца февраля 1917 г. пытается оправдать роковое для монархии бездействие синодалов: вроде бы они знали, что просьбы обер-прокуратуры не были официальными, в том смысле, что за ними не стояла инициатива Государя¹⁵. Если даже и так, то это нисколько не объясняет и не оправдывает последующее: когда революция все-таки грянула, Святейший Синод был в числе первых, кто её приветствовал и благословил. Жевахов вспоминал как “не понимавший происходящего” митрополит Владимир 26 февраля ответил ему: “Это всегда так. Когда мы не нужны, тогда нас не замечают: а в момент опасности к нам первым обращаются за помощью”¹⁶. Скорее всего, князь ошибся, полагая, что митрополит Владимир “не понимал”, что происходит. Как раз наоборот, возможно он-то как раз осознавал всю безысходность ситуации, потому и ответил отказом. 27 февраля, обозревая революцию из окна своей петроградской квартиры, товарищ обер-прокурора убедился в том, что никакими воззваниями её уже не остановить: “Перед окнами проходила одна процессия за другою. Все шли с красными флагами и революционными плакатами и были увешаны красными бантами... Вот прошла процессия дворников;

¹³ Макарий, епископ. Что в настоящее время более всего необходимо // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1917, 25 февраля. – № 8. – С. 166–167.

¹⁴ Телеграмма первоприсутствующему члену Св. Синода митрополиту Киевскому Владимиру (Богоявленскому) членов Совета Екатеринославского отдела Союза русского народа // Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. Материалы... – С. 378. – № 678.

¹⁵ Цыпин Вл., прот. Начало конца Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/101513.html>

¹⁶ Князь Н. Жевахов, пытавшийся как-то оправдать случившееся, полагал, что “его ответ явился не отказом высшей церковной иерархии помочь государству в момент опасности, а самым заурядным явлением оппозиции Синода к Обер-Прокуратуре”. См.: Жевахов Н. Д. Воспоминания [Электронный ресурс]. – Валаам : Родник, 1993. – Т. 1. – Режим доступа : http://www.zhevakhov.info/?page_id=56

за нею двигалась процессия базарных торговек; отдельную группу составляли горничные, лакеи, приказчики из магазинов... Все неистово кричали и требовали увеличения жалованья; все были пьяны, пели революционные песни... На лицах у всех была видна эта жажда крови, жажда самой безжалостной, зверской расправы, все равно над кем... Это было зрелище бесноватых, укротить которых можно было только пальбою из орудий”¹⁷.

В одном из последних дореволюционных выпусков “Екатеринославских епархиальных ведомостей” местное духовенство заявило о своём пленении властью, перегруженности многочисленными учебными и бюрократическими обязанностями (“учетом доходов, составлением рапортов и всевозможных отчетов”), невозможности свободно проповедовать, унижении из-за необходимости просить деньги у прихожан за требоисправления. Помимо того, политическая плюрализация, признавался автор статьи священник К. Щ., дезориентировала: “Где Божие, где кесарево? Марков, Пуришкевич, Милюков, Керенский и прочие народные представители все православные чада, все горячо борются, спасают благо народа... Теперь в каждом приходе есть всевозможные партии. Каждая предъявляет пастырю требование сочувствия... За кем же идти духовенству?”¹⁸ Пока белое духовенство думало над этим вопросом, епископ Екатеринославский и Мариупольский получал из рук представителя царской власти – губернатора А. Г. Чернявского очередной знак благоволения – митру¹⁹.

После 23 февраля провинция пробуждалась не мгновенно. На краткий миг она замерла в ожидании. 1 марта, уже после революции, но ещё до отречения Николая II, когда было совершенно непонятно, кто правит Россией и кто за что отвечает, когда страной лишь поползли слухи о случившемся, редактор екатеринославского епархиального издания в статье “Что нужно нам?” решил порассуждать о духовности. “Разные голоса говорят о реформе церковно-приходской жизни, но большей частью, кажется, забывают о едином на потребу. Первейшей реформой является реформа нашего духа”²⁰. Осторожные, безобидно-возвышенные и примирительно-аполитичные речи безошибочно свидетельствовали об одном: местное духовенство решило ждать, чем закончится развитие событий в столице, а оно, при определённом повороте, вполне могло закончиться так же, как и в 1905–1907 гг. Несмотря на всеобщие “апокалиптические” ожидания, мятежный Февраль не был запрограммирован. Он был одной из возможностей, ставших реальностью, благодаря совмещению ряда ключевых обстоятельств.

М. Бабкин, детально исследовавший этот вопрос, полагает, что в конце февраля и начале марта 1917 г. Церковь не просто отказала Императору в поддержке, но и захотела показать себя авангардом революции. Святейший Синод на тот мо-

¹⁷ Жевахов Н. Д. Воспоминания.

¹⁸ По поводу одной речи // Екатеринославские епархиальные ведомости (далее – ЕЕВ). – 1917. – № 1. – С. 2–4.

¹⁹ Подношение митры Преосвященному Агапиту, епископу Екатеринославскому и Мариупольскому // ЕЕВ. – 1917. – № 1. – С. 1.

²⁰ Что нужно нам? // ЕЕВ. – 1917. – № 7. – С. 103.

мент оказался самой революционной силой общества, по крайней мере, ему “принадлежит приоритет в своеобразном “узаконении” российской демократии. В частности, Синод на 2 дня раньше, чем Временное Правительство, заявил о невозможности возобновления монархии в России”²¹. Ещё 6 марта он распорядился провести по всей стране епархиальные собрания, на которых разъяснить “правильную” позицию относительно революции, а также признать Временное правительство.

“Правильная позиция” Св. Синода была усвоена почти повсеместно на всём имперском пространстве. Печатные органы епархий реагировали на революцию словно по команде, нисколько не задумываясь о нравственно-этическом характере своей реакции. Ещё за несколько дней до революции царь призывал “унять клеветников” и “злоречивые языки”, императрица Александра провозглашалась “Матерью Отечества”, а народ обязан был “в годину испытаний и страданий сплотиться около Царя и Трона”. Однако уже в начале марта самодержавный строй назывался “обветшавшим зданием”, которое стремительно “распалось само собой”. Положение Церкви в этом строе характеризовалось как “паралич”, а вчерашние “злоречивые клеветники” и “тёмные личности” именовались освободителями Церкви, доставившими революцией “величайшее нравственное удовлетворение встревоженной христианской совести”²². Ещё в феврале 1917 г. некоторые церковные издания умилительно славословили В. Пуришкевича и его благотворительную деятельность, а в марте и апреле публиковали пафосные речи о торжестве русской демократии и царе, угнетавшем святую Церковь”²³.

Антиклерикальные настроения революционной журналистики, особенно социал-демократической, не мешали ей метафоризировать революционные события с помощью квазиправославной риторики. Революция, в частности, преподносилась как “всенародная литургия”: “1 марта храм широко распахнул свои ворота; это был долгожданный момент великого всенародного жертвоприношения, и народные массы благоговейно вступили в недра своего места с полным сознанием как величия настоящей минуты, так и святости предстоящих задач...”²⁴ Эту пасхально-народническую патетику подхватила вся светская провинциальная пресса, включая и екатеринославскую. Примечательно, что в то же время церковная пресса обучалась революционной фразеологии, упрощая стиль изложения до митингового выступления и используя, кроме “Свободы, Равенства, Братства”, слова из эсеровского и социал-демократического лексикона.

²¹ Бабкин М. А. Современная российская историография взаимоотношений Русской Православной Церкви и государства в начале XX века (досоветский период) // Отечественная история. – 2006. – № 6. – С. 171–180.

²² Астраханские епархиальные ведомости. – 1917. – № 1–7. – С. 1–3; № 8–13. – С. 217, 227.

²³ Кишеневские епархиальные ведомости. – 1917. – № 8. – С. 121–122; № 15–16. – С. 237–239.

²⁴ Письма социалиста и революционера // Конфедералист. Орган украинских социалистов-революционеров независимых. – 1917. – № 4. – С. 2.

Говоря о Екатеринославской епархии и её реакции на события, вначале скажем несколько слов о том, как откликнулась на петроградский “государственный переворот” (по терминологии того времени) светская власть в губернии. О чрезвычайном происшествии в столице Екатеринослав узнал 2 марта. Местные большевики признавались в том, что были шокированы неожиданностью давно ожидаемых событий²⁵. Серафима Гопнер, находясь в эти дни в екатеринославской тюрьме, мечтала о революции, но думала, что она придёт лишь через несколько лет²⁶. Чиновники были поражены ещё больше. 3 марта в городе был переполох по поводу телеграммы М. В. Родзянко, который услужливой провинциальной фантазией был превращен в “отца русской революции”, управляющего разрушительно-созидательным народным хаосом. Сам Родзянко, если верить свидетельству его секретаря, в это время ничем реально не руководил и “был печален”, осознав, что всё происходящее – “кошмар” и “гибель России”²⁷.

Но в провинции думали иначе. В совместном “Объявлении” Екатеринославского губернатора А. Г. Чернявского и генерал-губернатора М. И. Эбелова от 5 марта сообщалось, что “беспорядки последних дней в Петрограде прекращены вмешательством Председателя Государственной Думы Родзянко...”²⁸ О замешательстве местных властей говорит то, что в этом же объявлении его авторы зывали к Богу с просьбой помочь “во всем, что на пользу нашей армии, Государю и доброй Родине”²⁹. Городская Дума во главе с И. С. Способным, губернская земская управа, возглавляемая К. Д. Гесбергом, губернатор – все метались в поисках надёжной информации и правильного решения по такому небывалому случаю. Городскому голове удалось собрать 58 гласных для составления приветственной телеграммы председателю Государственной Думы Родзянко и председателю Совета Министров князю Львову с уверениями в безусловной поддержке благих начинаний. В знак преданности было предложено закрыть печатный орган екатеринославских черносотенцев “Русское дело” из-за “опасности непримиримой позиции”, занятой этим изданием³⁰. “Екатеринославская Земская Газета”, помимо этого, отрапортовала о первых обнадёживающих успехах революции: узнав о событиях в Петрограде, местные железнодорожники явились ко своему начальнику и заявили, что готовы “вдвое увеличить производительность своей работы”. “Между прочим, – радостно сообщала редакция, – за предшествовавшие сутки Екатеринославская же-

²⁵ Жуковский И. Г. (М. Трубный). Екатеринослав в февральские дни // Революцией призванные. Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893–1917 гг. – Днепропетровск : Промінь, 1978. – С. 115.

²⁶ Гопнер С. Від березня 1917 до березня 1918 року // Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). – Дніпропетровськ : Дніпропетровське обласне вид-во, 1957. – С. 22.

²⁷ См.: Родзянко М. Государственная дума и февральская 1917 года революция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://readli.net/chitat-online/?b=60787&pg=1>

²⁸ Объявление от Екатеринославского губернатора // Екатеринославская Земская Газета (далее – ЕЗГ). – 1917, 5 марта. – № 20. – С. 1.

²⁹ Там же.

³⁰ В Екатеринославе // ЕЗГ. – 1917, 3 марта. – № 19. – С. 2–3.

лезная дорога пропустила грузов вдвое больше обычного пропуска”. Выяснилось, что эффективной работе железнодорожников мешал реакционный царский режим ³¹.

Как и следовало ожидать, одним из самых первых стремлений местной власти была демонстрация революционному Петрограду коренных кадровых изменений. Но произвести их следовало таким образом, чтобы всё осталось на своих местах и ничего не изменилось по существу. Наименее болезненным способом решения проблемы стало “внутреннее духовное преображение” чиновников и переименование их должностей. Так, председателем Губернского исполнительного комитета общественных, рабочих, солдатских и крестьянских организаций стал К. Д. Гесберг, бывший до этого председателем Губернской земской управы. Спустя некоторое время он получил также должность губернского комиссара Временного правительства, сосредоточив в своих руках и губернаторскую власть. Начальник губернии А. Г. Чернявский, “лощенный, пухленький, гладко выбритый старичок в генеральских погонах” ³², пытавшийся перехватить инициативу “обновления власти”, представив самого себя как “обновлённого” губернатора, был смещён телеграммой Временного правительства. Его отставка была формализована лишь 1 мая правительственным указом, “согласно прошению, по болезни” ³³. Кстати, лично к нему у местных революционеров не было существенных претензий, даже учитывая содержание в тюрьме Серафимы Гопнер и целого ряда других последних в истории политзаключенных старой власти ³⁴.

Были произведены аресты полицейских и жандармов (около 1000 человек), а раскаявшиеся “железнодорожные жандармы поклялись быть верными новому правительству” ³⁵. Вскоре полицию Екатеринослава, как и повсюду, переименовали в милицию. Как объяснял это действие А. Керенский, “слово “полиция” стало так ненавистно народу, что его пришлось подменить словом “милиция” ³⁶. Трудно судить о всероссийском эффекте от переименования, но на екатеринославском уровне это не изменило качества правоохранителей, скорее наоборот. Многие новоиспеченные “народные милиционеры” восприняли свой статус как позволение от имени революции бесплатно пользоваться всеми общественными благами. “Приднепровский край” описывает примечательный эпизод, когда пристрастившаяся к театру группа милиционеров из идейных соображений отказывалась платить за билеты. Когда администратор театра наконец решился потребовать оплаты, стражи

³¹ Там же.

³² Жуковский И. Г. Екатеринослав в февральские дни // Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893–1917 гг. / сост., авт. комментариев В. Я. Борщевский, В. В. Крутиков ; под общ. ред. проф. В. Я. Борщевского. – Днепропетровск : Промінь, 1978. – С. 118–120.

³³ Весник Временного правительства. – Пг., 1917. – № 73 (119). – С. 2.

³⁴ Часть из них была отпущена на волю ещё в феврале, до революционных событий, другая часть, вместе с Симой Гопнер, уже в марте. См.: Государственный архив Днепропетровской области. – Ф. 177. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 2.

³⁵ Арест полиции. Переход жандармов на сторону Государственной Думы // ЕЗГ. – 1917, 7 марта. – № 21. – С. 4.

³⁶ См.: Львов Г. Воспоминания. Дополнения памяти Львова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/library/12_l/vov/v_georg_18.htm

порядка пригрозили в интересах революции закрыть театр³⁷. В подобных критических публикациях речь шла о лучших кадрах, набранных из рабочих или “пересмысливших свою гражданскую позицию” жандармов и полицейских, худшие так и остались под арестом.

Если говорить в целом, реакция екатеринославских властей на февральские события была типичной для чиновников рядовой губернии, не приученных к принятию важных самостоятельных решений³⁸. Провинциальное заискивание и торжественная патетика должны были убедить восставшую столицу, что Екатеринослав всегда люто ненавидел царизм и уже давно мечтал о революции. О том, что ещё несколько месяцев назад сам Родзянко на местном дворянском собрании клялся в искренней преданности “нашему Вождю”, “единственному компасу” Императору Николаю II и его “высочайшим предначертаниям” – все предпочли позабыть³⁹.

Губернская пресса в поисках сенсаций сразу же начала кампанию по разоблачению бывшей верховной власти. В первую очередь досталось “слабохарактерному” и “равнодушному” Николаю II, который, будучи под арестом, “ни разу не попросил сообщить ему каких-либо сведений из фронта”, не интересовался никем и ничем, кроме судеб своих министров⁴⁰. Бурлящей ненавистью проникнуты статьи о Григории Распутине и императрице Александре Фёдоровне. Журналисты “Екатеринославской Земской Газеты” уверяли своих читателей, что немецкую “изменницу” навязал России Отто фон Бисмарк со зловерной целью: привнести в царствующий российский род генетическое заболевание⁴¹. В таком же духе, с массой грязных подробностей и циничных гипотез, публиковались и другие статьи в демократической прессе города. А в местных театрах о жизни Распутина и лиц императорского дома ставились целые серии пошлых комедийных спектаклей, рекламировавшихся в газетах. Газетная общественность из всех сил демонстрировала новой власти своё “революционное преобразование”.

Ситуация становилась предельно ясной: царский режим и не собирался давать отпор революционерам, “старая” власть на местах переименовала себя в “новую” и екатеринославское духовенство, видя смелость “очищенных” революцией чиновников, решило не отставать.

Практически все свои действия православные священнослужители старались синхронизировать с действиями светской власти города и губернии. Одним из любимых героев екатеринославской революционной общественности на какое-то время стал Александр Караваев, убитый местными черносотенцами 4 марта

³⁷ Милиционеры “театралы” // Приднепровский край. – 1917, 8 июня. – С. 2.

³⁸ Для сравнения см.: Логінов О., Семенко Л. Вінниця у 1917 році. Революція у провінційному місті. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2011.

³⁹ См.: Губернское дворянское собрание // ЕЗГ. – 1916, 11 октября. – № 80. – С. 4.

⁴⁰ Жизнь Романовых под арестом // ЕЗГ. – 1917, 14 марта. – № 23. – С. 4.

⁴¹ Николай II и его семья // ЕЗГ. – 1917, 28 марта. – № 27. – С. 5; Арест Николая II и царицы Александры Федоровны // ЕЗГ. – 1917, 14 марта. – № 23. – С. 4; Царь перед отречением // Там же.

1908 г.⁴² Революция остро нуждалась в местных героях. Газеты внезапно стали писать об убиенном депутате восторженные статьи и заметки, его именем хотели назвать “народный университет”, а в его доме планировалось открыть музей⁴³. В 1908 г. епархиальная власть не заметила убийства Караваева, не откликнувшись на это событие ни одним словом в “Епархиальных ведомостях”, но на его героизацию в 1917 г. отреагировала незамедлительно. Было принято решение отслужить панихиду в Свято-Троицком кафедральном соборе, о чём объявлялось в официальном органе земства⁴⁴. Панихида 5 марта стала первым символическим жестом признания Церковью в Екатеринославе нового порядка, но “дух” революции требовал большего. Уже спустя несколько дней, 12 марта духовенство и священноначалие приняло участие в многотысячной манифестации по поводу “обретения свободы”. Семинаристы во главе со своим ректором прот. Иосифом Кречетовичем встречали ликующие толпы хорovým исполнением революционных песен⁴⁵. Самой популярной из них была “Марсельеза”.

Таковой была как общеимперская, так и всеукраинская тенденция. В адрес Временного правительства со всех епархий от Волыни до Владивостока сыпались тонны телеграмм с радостными приветствиями епархиальных съездов в честь “государственного переворота” и гневными тирадами по поводу “прогнившего самодержавия” с его “Православием, Самодержавием, Народностью”. Так, о. А. Каменский из Полтавы назвал уваровскую формулу “печальным и пагубным для Церкви заблуждением, за которое мы платимся ныне”. Он признался, что не знает, как теперь объяснить прихожанам факт служения Церкви самодержавию, призвав ссылаться, в случае необходимости, на “жестокий деспотизм” царского режима⁴⁶.

Уваровская триада ушла в прошлое, но привычка духовенства выражать лояльность в триадах осталась. Судя по количеству упоминаний в церковных текстах “Свободы, Равенства, Братства”, девиз “безбожных” якобинцев превратился в важный элемент нового революционного богословия. “Духовенство и миряне <...> с радостью встретили водворение нового государственного порядка на началах

⁴² Савчук В. Горе от добра, или жизнь и смерть доктора Караваева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=1334

⁴³ Надо увековечить память А. Л. Караваева // Приднепровский край. – 1917, 18 апреля. – С. 2–3.

⁴⁴ Панихида по А. Л. Караваеве // ЕЗГ. – 1917, 5 марта. – № 20. – С. 5. Другим городам Украины в поисках жертв самодержавия повезло меньше. Например, в Виннице торжественному перезахоронению со всеми революционными почестями подверглись тела двух немецких шпионов, одного мародёра и одного насильника, казнённых в 1916 г. Иных жертв оперативно обнаружить почему-то не удалось. См.: Логінов О., Семенко Л. Вінниця у 1917 році... – С. 68.

⁴⁵ Российское духовенство и свержение монархии... – С. 332–333. Похожий сюжет, как известно, присутствует в одном из вариантов романа Михаила Булгакова о похождениях “чёрного мага” в СССР. См.: Булгаков М. Великий Канцлер. Князь тьмы. – М., 2000. – С. 31.

⁴⁶ Каменский А., прот. Наша задача // Полтавские епархиальные ведомости (далее – ПЕВ). – 1917. – № 12. – С. 962.

гражданской Свободы, Братства и Равенства”⁴⁷, хотя не так давно пастыри объясняли своим прихожанам, что нигде на целой планете нет никакого равенства⁴⁸. Некоторые сознательные священники настолько желали вписаться в новую атмосферу, что взялись за написание революционных трактатов. К примеру, хандалеевский священник о. Василий Котляревский настойчиво просил Д. Яворницкого поспособствовать в напечатании труда под названием “Демократия, Свобода, Равенство, Братство”⁴⁹. Другие местные богословы издавали брошюры, где пытались всем доказать, что Иисус Христос был социалистом, а социализм – это и есть подлинное христианство⁵⁰. Выходило примитивно и крайне неуклюже. Собственный лексический словарь православия не располагал аутентичной терминологией для положительного восприятия революции. Часто использовавшаяся ссылка на волю Божию имела несколько тонких нюансов: “свершилась воля Божия” или “по Промыслу Божию” – означало скорее положительное, чем отрицательное восприятие революции (так революцию встретил Святейший Синод); “по попущению Божию” – свидетельствовало скорее об осторожно-критическом отношении, поскольку Бог попускает совершиться греховной воле людей для их собственного вразумления и наказания за грехи.

Но такая терминология казалась уже несколько архаичной. Потому французская формула стала своеобразным заклинанием “церковной революции”, маркером революционной преданности, отличавшим “своих” от “чужих”, как красные банты, молниеносно сменившие значки СРН⁵¹. Саратовская церковная пресса писала о том, что “у нас переворот произошел по неисповедимым путям Промысла Божьего”, удивляясь “не тому, что революция произошла, а тому, что ее так долго не было”⁵². Тульская епархия назвала самодержавие “бездушным полицейским строем”, к которому “не будет возврата”. Но самой курьёзной была телеграмма Волынского епархиального съезда, который “единодушно осудил черносотенную политику”⁵³. Курьёз был в том, что в большинстве своём волынские честные отцы состояли в “Союзе Русского Народа” вместе с десятками тысяч своих прихожан. Получалось, что они сами себя осудили⁵⁴.

⁴⁷ Чрезвычайный Полтавский Епархиальный Съезд представителей духовенства и мирян, 3–6 мая 1917 // ПЕВ. – 1917. – № 12. – С. 953.

⁴⁸ Не враг ли обходит нас? (Из бесед пастыря с прихожанами) // ЕЕВ. – 1905. – № 11–12. – С. 308.

⁴⁹ Лист В. [...] Котляревського // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2012. – Вип. 6. – С. 317. – № 290.

⁵⁰ Мудров А. Христос-социалист или христианство и социализм. – Екатеринослав, 1917; *его же*. Катехизис христианина или социалиста. – Екатеринослав, 1917.

⁵¹ Каменский А., прот. Наша задача... – С. 963.

⁵² Иноепархиальные известия // ПЕВ. – 1917. – № 8. – С. 687–689.

⁵³ Из резолюции Волынского епархиального съезда духовенства // Российское духовенство и свержение монархии... – С. 154. – № 168.

⁵⁴ Большинство отделов и подотделов СРН на Волыни возглавляли священники. В одном лишь “Почаевском отделе Волынской губернии... представители духовенства возглавляли 300 сельских подотделов СРН”. См.: Омелянчук И. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914). – К.: Совет Национальной безопасности и обороны Украины, 2000. – С. 36–37.

Из Екатеринославской епархии в столицу также улетел целый поток телеграмм. В одной из первых её составители напоминали крупному губернскому помещику М. В. Родзянко, что он является “славным екатеринославцем” (подобным образом и другие провинциальные епархиальные съезды передавали привет своим землякам в структурах столичной власти)⁵⁵. Пастыри выражали председателю Государственной Думы “благодарность за смелый почин обновления России на новых началах свободы и права”. Родзянко поздравили с “началом новой эры”, выразив надежду, что “новый строй скоро воплотится в жизни”. Для этого “екатеринославское епархиальное духовенство изъявляет готовность работать с удвоенной энергией <...> в полном подчинении новому Правительству”⁵⁶. Вряд ли эта риторика подразумевала удвоение количества отслуженных литургий и молебнов (хотя последних действительно стало служить больше). Речь шла о готовности обслуживать идеалы социалистической революции вместо уже неактуальных идеологических нужд рухнувшей империи. В телеграмме князю Г. Львову священнослужители “с глубоким негодованием и слезами” осуждали “предательство старых министров, доведших Россию до края гибели”⁵⁷. А. Керенскому сообщалось о “нравственном удовлетворении” по поводу “окончательной отмены смертной казни”⁵⁸.

От епархиального центра не отставало и уездное духовенство. Четвёртый благочиннический округ Екатеринославского уезда сообщал М. Родзянко о своих “искренних и давно лелеянных” мечтах о революции⁵⁹; духовенство Александровского уезда взялось под руководством Временного правительства строить “светлое будущее”⁶⁰; Славяносербское духовенство, выразив “полное доверие Временному правительству”, просило принять меры “к наилучшему свободному устройству церковно-приходской жизни на началах соборности...”⁶¹ Отдельной телеграммой смена власти приветствовалась от имени корпораций духовно-учебных заведений,

⁵⁵ Подольское духовенство направило телеграмму лично прот. Фёдору Филоненко, члену Св. Синода с 14 апреля 1917 г. и депутату Государственной Думы (с 1912). Филоненко прославлялся как “стойкий борец с цезарепапизмом, деспотизмом и темными силами в православной нашей Церкви”. Телеграмма закончилась славословием: “Слава первому члену Синода из нашей приходской среды, сыну народа”. См.: Российское духовенство и свержение монархии... – С. 269.

⁵⁶ Председателю Государственной Думы М. В. Родзянко // Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21 и 22 марта 1917 года. – Екатеринослав : Типография И. Е. Коган, 1917. – С. 27.

⁵⁷ Министру-Председателю Временного Правительства Князю Г. Е. Львову. Петроград // Там же. – С. 27.

⁵⁸ Министру Юстиции А. Ф. Керенскому // Там же. – С. 28.

⁵⁹ Телеграмма Председателю Государственной думы М. В. Родзянко собрания духовенства и выборных мирян 4-го благочиннического округа Екатеринославского уезда, 15 марта 1917 г. // Российское духовенство и свержение монархии... – С. 321.

⁶⁰ Телеграмма Председателю Совета Министров собрания духовенства и церковных старост 2-го благочиннического округа Александровского уезда Екатеринославской губернии // Там же. – С. 347.

⁶¹ Телеграмма Председателю Совета Министров собрания духовенства и мирян 1-го благочиннического округа Славяносербского уезда Екатеринославской губернии // Там же. – С. 348.

монашествующих, дьяконов, псаломщиков, учителей церковных школ, чиновников духовной консистории, церковных старост и мирян Екатеринослава⁶².

В некоторых публикациях высказывается мнение, будто на Украине такие съезды проводились демократическим украинским духовенством против воли “реакционного российского епископата”⁶³. Тенденция такого убеждения вполне понятна, однако это мало соотносится с действительностью. В большинстве украинских епархий архиереи или участвовали непосредственно в собраниях клира и мирян, или давали своё архипастырское благословение, или же торжественно открывали заседания (например, в Екатеринославской, Полтавской, Подольской и др.).

Уже 4 марта епископ Екатеринославский Агапит (Вишневский) созвал срочное заседание Духовной консистории, в присутствии которой входили приближённые к архиерею священники о. Вячеслав Мстиславский, о. Андрей Одинцов, о. Андрей Березовский, о. Николай Иванов, о. Димитрий Шнурков, а также секретарь П. И. Зорин. Целью заседания была попытка сформулировать отношение епархии к текущим событиям, в частности, к отречению императора от престола⁶⁴. 5 марта было подписано “Архипастырское воззвание” (опубликованное 11 марта), в котором говорилось о “тёмных силах”, толкавших Россию к гибели, промыслительность прихода к власти “правительства из Представителей Народных в Государственной Думе”, вокруг которого нужно всем объединиться. Агапит обязывал пастырей “ознакомить народ с настоящими событиями, указать ему путь исполнения распоряжений правительства Государственной Думы – необходимость полного подчинения ему”⁶⁵.

В свою очередь, ректор Екатеринославской духовной семинарии прот. Иосиф Кречетович решил перехватить инициативу “обновления” и вынести этот вопрос на публичное обсуждение. 7 марта он созывает епархиальное собрание, на котором присутствовало около 500 представителей приходских священников, монахов, дьяконов, псаломщиков, учителей церковно-приходских школ⁶⁶. Оно ничего конкретного не постановило, но положило начало созданию альтернативного революционного центра управления епархией – Епархиального исполнительного комитета, который возглавил очень быстро “обновившийся” Кречетович. Членами комитета стали о. В. Капинос, П. Корецкий, о. А. Мурин, о. П. Григорович, диакон И. Русаневич, псаломщик Л. Пуглаенко, законоучитель М. Русанов, архимандрит Евлампий (представитель монахов), о. А. Одинцов (от миссионеров). А. Попов и И. Трипольский

⁶² Из резолюции собрания духовенства г. Екатеринослава, корпораций духовно-учебных заведений, монашествующих, дьяконов, псаломщиков, учителей церковных школ, чиновников духовной консистории, церковных старост и мирян, 7 марта 1917 г. // Российское духовенство и свержение монархии... – С. 195–196.

⁶³ Шугальова І. Розвиток Православної Церкви на Катеринославщині у першій чверті ХХ ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 6. – С. 161.

⁶⁴ Архипастырское воззвание // ЕЕВ. – 1917. – № 8. – С. 105.

⁶⁵ Там же. – С. 104.

⁶⁶ Иноепархиальные известия // ПЕВ. – 1917. – № 9. – С. 749.

вошли в комитет от мирян, а избрать достойного делегата от учебных заведений епархии было поручено семинарскому преподавателю В. Беднову.

Епископ Агапит также присутствовал на этом собрании, и один из первых вопросов, который он задал новой власти, звучал так: за кого нам молиться и как нам позволено теперь именоваться?⁶⁷ С одной стороны, чувство достоинства обязывало отказаться от именованья “ведомством”, ибо “в свободном русском государстве может быть только свободная Православная Церковь, а не Государственное Ведомство Православного Исповедания” (курсив наш. – С. С.)⁶⁸. Но, с другой стороны, привычка к самоуничтожению перед властью заставляла священноначалие в официальных сношениях употреблять старые канцелярские формы. 5 марта в телеграмме обер-прокурору Святейшего Синода В. Львову епископ Агапит писал: “Я и духовенство Екатеринославской епархии приветствуем Ваше Высокопревосходительство и в Вашем Лице новый обновленный строй жизни нашей Родины, который, мы уверены, *благодетельно отразится и на Ведомстве Православного Исповедания*” (курсив наш. – С. С.)⁶⁹. Чиновники Временного правительства продолжали именовать Церковь “ведомством” вплоть до собственного краха.

Полномочия обер-прокурора – “ока Государева”, оказавшегося без самого Государя, – никаких сомнений у екатеринославского духовенства не вызвали, по меньшей мере, они не высказывались публично. Хотя бессмысленность этой должности прекрасно осознавалась представителями новой власти. Антон Карташев еще в 1916 г. называл обер-прокурора “странный амфибией, которая выступает в государстве от лица Церкви, а в Церкви от лица государства”⁷⁰. В июле 1917 г. он сам решил стать этой “амфибией”, чтобы уничтожить её “изнутри”. С чисто правовой точки зрения, вследствие отречения Романовых от Престола, верховная власть перешла, согласно их же воле, ко Временному правительству. Последнее оказалось, таким образом, формальным “главой Церкви”. Зависимость от него (скорее психологическую, чем институциональную) Церковь ощущала вплоть до окончания работы Поместного Собора. Его делегаты даже после захвата власти большевиками были обеспокоены тем, что их решения будут недействительными без одобрения Департамента по делам Православной Церкви Министерства исповеданий Временного правительства⁷¹.

⁶⁷ “Прошу указаний касательно поминовения на богослужении царского дома и правительства”. См.: Телеграмма Святейшему Синоду епископа Екатеринославского и Мариупольского Агапита (Вишневого), 4 марта 1917. // Российское духовенство и свержение монархии... – С. 241.

⁶⁸ Деяния... – С. 16.

⁶⁹ К сведению духовенства Епархии и исполнению // ЕЕВ. – 1917. – № 8. – С. 107.

⁷⁰ См.: *Карташев А. В.* Реформа, Реформация и исполнение Церкви. – Пг. : Корабль, 1916. – С. 9.

⁷¹ См.: *Соколов А.* Выборы патриарха в ноябре 1917 года: правовой аспект // Государство, общество, церковь в истории России XX века : материалы XII Международной научной конференции, Иваново, 20–21 февраля 2013 г. – Иваново : Ивановский государственный университет, 2013. – Ч. 1. – С. 295.

21–22 марта 1917 г. состоялось собрание духовенства Екатеринославской епархии под председательством председателя Епархиального комитета прот. Иосифа Кречетовича и по благословию епископа Агапита (Вишневого). Последний, благословив собрание и совершив молебен, поспешил уехать. Собрание оказалось очень многолюдным, участников насчитали более 500 человек. Читая его протокол, создаётся впечатление, что духовенство стремилось как можно скорее включиться в революционный ритм жизни, как можно громче заявить о полной и безоговорочной лояльности епархии к новой власти, предугадать её желания. Чего стоят одни орации, устроенные пастырями после заслушивания доклада эмиссара Временного Правительства Александра Александрова “Об обстоятельствах государственного переворота”⁷². Иногда зашкаливающий сервилизм выглядел уж слишком анекдотично, как, например, в истории с памятником в честь царствующей династии. Средства на увековечивание Романовых собирались всей епархией много лет, поэтому нужно было решить, что с ними делать дальше (речь шла о сумме в 76 387 руб. 40 коп.)⁷³. Собрание приняло мудрое решение, позволившее не нарушать бухгалтерскую отчётность: вместо памятника, прославляющего Романовых, воздвигнуть памятник в честь освобождения от Романовых⁷⁴. Протокол собрания не зафиксировал голосов несогласных или хотя бы воздержавшихся. По некоторым данным фигура Михаила Родзянко – лидера и символа революции – должна была войти в композицию будущего памятника “Освобождению”. Никого не смутило то, что ещё недавно епископ Агапит (Вишневский) публично называл “славного екатеринославца” Родзянко “хриstopродавцем”⁷⁵. А городская Дума в честь знаменитого земляка-революционера планировала назвать главную площадь Екатеринослава⁷⁶. Энтузиазм по поводу памятника носил явно подражательно-эпигонский характер и был, по-видимому, вдохновлён решением Временного правительства от 16 марта соорудить в Петрограде “памятник всем борцам-героям за свободу России и павшим жертвою в этой борьбе”⁷⁷.

Требования священнослужителей, высказанные на собрании, поражают прежде всего корпоративным эгоизмом и мелочностью на фоне вселенского революционного пафоса, а также открытой ненавистью к монашеству. “Бескровная русская революция, разорвав цепи византийского абсолютизма, тем самым ясно поставила вопрос о свободной церковной жизни <...> Монашествующие архиереи своих братьев по вере трактовали только как подчиненных в языческом смысле этого слова лиц. Так было до русской революции. Пала однако твердыня языческой власти в церкви. Власть, созидавшаяся и утверждавшаяся “по указу его императорско-

⁷² Деяния... – С. 11.

⁷³ Российское духовенство и свержение монархии... – С. 150.

⁷⁴ Деяния... – С. 11.

⁷⁵ Обзор Деяний Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bogoslov.ru/library/text/369947/index.html>

⁷⁶ Российское духовенство и свержение монархии... – С. 355.

⁷⁷ Журналы заседаний Временного Правительства. – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 1. Март–апрель 1917 г. – С. 102–103.

го величества”, с упразднением этого величества оказалась лишенной своей опоры, потеряла почву и повисла в воздухе”⁷⁸. В предисловии к “Деяниям Екатеринославского епархиального собрания”, помимо этого, была высказана мысль о необходимости уравнивать женщин в правах с мужчинами (вплоть до возможности быть членами низшего клира – псаломщицами), разделить землю на основании “вечной евангельской правды” (осуждалось частное крупное землевладение) и “удесятерить свои силы в деле проведения в жизнь” планов Временного правительства⁷⁹.

На самом собрании священники заявили о намерении упразднить ненавистные консистории, а заодно пастырские курсы и школы, требовали свободы совести и культов. Особым требованием, выражавшим стремление отделиться от государства, было “освобождение духовенства от ведения метрических книг и предоставления всяческих статистических сведений, уничтожение исповедных книг и отмену ежегодного писания формулярных списков причта”⁸⁰. Но дети духовенства при этом должны получать духовное образование за счёт государства. Не отказывалась Церковь и от символического верховенства. Будущий президент и министр исповеданий должны быть непременно православными. “В случае публичных религиозных мероприятий, требующих “религиозного освящения”, призывалось бы духовенство Православной Церкви”⁸¹. Вместе с тем определённый уважаемый статус необходим и тем исповеданиям, которые раньше считались “терпимыми”: католицизму, протестантизму, исламу и иудаизму.

Было высказано пожелание, чтобы на крестах священников не было “имен бывших императоров”⁸², поскольку прежний “строй всегда был гибелью для веры и Церкви”⁸³, и чтобы должность обер-прокурора Святейшего Синода была ликвидирована. Требовалось также воспретить “произвольное произнесение проповедей политического характера, хотя бы и на тексты из Священного Писания”, отменить “проповеди по заказу с политической целью”⁸⁴. За церковно-причтовые и монастырские земли, отчуждаемые в пользу крестьян, Церкви должна быть выплачена компенсация⁸⁵.

“Резолюции о реформе Церкви”, принятые собранием, выдержаны в радикально обновленческом духе. Церковью должен был управлять Всероссийский Собор “с правом решающего голоса” не только епископов, но и священников, и мирян. Его исполнительным органом становился Синод с тем же качественным составом участников. Епископы не назначаются, а “избираются епархиальным собранием из представителей клира и мирян не только из лиц монашествующих, но и белого духовенства”⁸⁶. Таким образом, обязательный безбрачный статус епископата отменялся. Избираться должны также и священники, говорилось в резолюции, но с

⁷⁸ Деяния... – С. 3.

⁷⁹ Там же. – С. 4.

⁸⁰ Там же. – С. 23.

⁸¹ Там же. – С. 13.

⁸² Там же. – С. 15, 24.

⁸³ Там же. – С. 13.

⁸⁴ Там же. – С. 24.

⁸⁵ Там же. – С. 13.

⁸⁶ Там же. – С. 16–17.

существенной оговоркой – “из лиц образованного духовенства”⁸⁷. Желая застраховать себя от неприятных неожиданностей, екатеринославские клирики предложили ещё одно ограничение: приходские священники должны быть “канонически несменяемыми”, то есть их можно было уволить лишь по решению суда или по заявлению об уходе “по собственному желанию”⁸⁸.

Ни одного слова о возрождении патриаршества в решениях собрания не прозвучало, хотя не так давно екатеринославское духовенство было солидарно с “Отзывом” епископа Симеона (Покровского), призвавшего избрать патриарха и наделить умеренными управленческими полномочиями⁸⁹. Идея единоличного патриаршего правления среди резко “полевевшего” духовенства была не в моде вплоть до Поместного Собора. И даже там она не имела всеобщего одобрения. Нисколько не удивительно, что судьба арестованного 8 марта Николая II, ещё за неделю до этого щедро награждавшего духовенство “аннами”, “владимирами” и золотыми наперстными крестами, никого из екатеринославских духовных лиц не заинтересовала⁹⁰.

Диаконская “курия” собрания заявила о своём праве проповедовать с амвона, уравниения в правах и церковных доходах со священниками. В качестве альтернативы предлагалось массовое рукоположение диаконов во священники с предоставлением места служения⁹¹. Если священники требовали запретить политические проповеди, то диаконы, напротив, хотели “агитировать и всеми доступными средствами способствовать установлению прочного государственного строя”, а также разъяснять пастве “значение непонятных политических терминов и слов как-то: директивы, республика, анархия и т. п.”⁹² Очевидно, екатеринославские диаконы как церковные “низы” решили более открыто проявить революционную сознательность.

“Курия” псаломщиков оказалась самой скромной, но требования также касались денег и полномочий: псаломщики просили их не унижать, уравнивать в правах с прочими членами клира при решении приходских и епархиальных дел, а также “предоставить при разделе не четвертую, а третью часть всех братских доходов”⁹³. Было ли всё это только проявлением модного обновленчества или желанием выжать из революции максимум карьерных перспектив, непредвиденных ординарными обстоятельствами? Возможно, и тем, и другим.

Примечательно, что в революционных решениях собрания почти не нашлось места для внутренней миссии среди “заблудших”, несмотря на то, что этот вопрос был постоянно на повестке дня всех собраний в прошлом, а соседние епархии всерьёз думали над тем, нужны ли теперь вообще миссионеры?⁹⁴ Полагаем, что кос-

⁸⁷ Там же. – С. 23.

⁸⁸ Там же. – С. 18.

⁸⁹ Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2004. – Ч. 1. – С. 118–123.

⁹⁰ Журналы заседаний Временного Правительства. – Т. 1. Март–апрель 1917 г. – С. 49; Высочайшие награды // Церковные ведомости. – 1917, 25 февраля. – № 8. – С. 1.

⁹¹ Деяния... – С. 25.

⁹² Там же. – С. 25.

⁹³ Там же. – С. 26.

⁹⁴ Собрание духовенства г. Полтавы и Полтавского уезда // ПЕВ. – 1917. – № 8. – С. 669.

венно и завуалированно он был затронут лишь в кратком постановлении “выразить <...> сочувствие всем жертвам старого режима по епархиальному и синодальному управлениям. Поручить Епархиальному Комитету разработать проект увековечения памяти борцов за свободу”⁹⁵. Абсурд был очевиден: этим постановлением епархия резко осуждала собственную миссионерскую работу, проводившуюся на протяжении второй половины XIX – начала XX вв. Ведь не только провинившиеся “левые” священники, но, в первую очередь, именно “заблудшие в вере” сектанты и старообрядцы были теми “жертвами” синодальной системы, которых возвращали в лоно Церкви с помощью полиции, прокуратуры и судебных органов. Теперь их упорное сопротивление миссии трактовалось как героическая “борьба за свободу”, а “заблудшими” оказывались сами православные миссионеры. 21 марта во время заседания духовенства в зале Духовного училища Уполномоченный Временного правительства озвучил политические претензии к епархиальным миссионерам, которым было приказано переработать “программу миссионерского служения” с учётом революционных событий и новых веяний⁹⁶.

Пожалуй, самым неожиданным в своей непритязательности было требование церковного народа. Заметим, что, по словам В. Липковского, в это время никто не стеснял свободы слова и “миряне за довге мовчання винагородили себе тим, що висловили вже все те, що напекло їм...”⁹⁷ Итак, прихожане Екатеринославской епархии 21–22 марта не требовали ни церковной автономии, ни украинизации богослужений, ни соборноправности, ни патриаршества, ни даже снижения платы за требы или выборности духовенства. Все их пожелания можно свести к четырём пунктам: амнистия членам причтов, несущих архиерейское и судебное наказание; запрет торговать на рынках в воскресные и праздничные дни; борьба с азартными играми, пьянством и сквернословием; организация певческих хоров на приходах и “умилительное богослужение в течение страстной седмицы”⁹⁸. Как заметил староста, подавший петицию, батюшки часто забывают о благоговейном служении, литургисая в спешке, чтобы поскорее покинуть приход и посетить дома богатых людей.

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. “Церковная революция” была лишь частью политической революции 1917 г., и это во многом определяет её характер. Последняя принесла разрыв в нормальном эволюционном течении жизни, заполненный взрывом массового насилия, погромами, анархией, обманом, предательством, конформизмом и сервизмом, популизмом и безумными экспериментами над людьми. Однако насилие начнётся спустя несколько месяцев, а в марте 1917 г. все страхи и сомнения тонули во всеобщем восторге и умилении, в котором принимали участие и массы священнослужителей.

⁹⁵ Деяния... – С. 11. Вряд ли есть основания согласиться с М. Бабкиным, что под “жертвами” имелись в виду лишь пострадавшие от Синода священнослужители. См.: Бабкин М. Духовенство Русской Православной Церкви... – С. 288.

⁹⁶ К сведению духовенства Епархии и исполнению // ЕЕВ. – 1917. – № 8. – С. 110.

⁹⁷ Цит. по: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк: УПЦ в США, 1961. – С. 12.

⁹⁸ Деяния... – С. 20–21.

С. Фирсов ставит вопрос о том, была ли Церковь психологически готова к смене политического строя и демонтажу старой модели церковно-государственных отношений? Ответ историка: “Конечно, нет”⁹⁹. Этот ответ очень спорный. Судя по почти мгновенному революционному преобразению огромных масс мирян и духовенства, нет никаких оснований говорить о неготовности Церкви сменить политический строй. В марте 1917 г. ненависть к свергнутому монарху была практически всеобщей и духовенство также было увлечено волной антимонархического восторга. С одной стороны, оно радовалось освобождению от опеки православной царской власти, но с другой – выражало готовность служить “верой и правдой” новому государственному строю, о конфессиональной стратегии которого можно было догадаться по “более чем холодному отношению к религии и к Церкви”, отмеченному внимательными и дальновидными иерархами¹⁰⁰. Священнослужители были не против освободиться от правительственного контроля и формально-бюрократических обязанностей, но не спешили освободиться от госфинансирования и религиозной опеки над “новым строем”. А многие даже предлагали себя на роль его пропагандистов. Парадоксально, но те, кто не принимал участие в приветствиях “нового строя”, не болел “болезнью левизны” и до конца оставался монархистом, имели больше шансов уцелеть в революционной мясорубке 20–30-х гг. Свидетельством этого парадокса являются сотни биографий.

Реакция екатеринославского духовенства на революцию, если воспринимать декларации за “чистую монету”, была революционно-обновленческой. Но, как нам представляется, публичным декларациям, принятым под давлением “всеобщего общественного мнения”, слепо доверять не стоит. В этой неожиданно вспыхнувшей любви к революции было слишком много конформистского прагматизма, проще говоря, банального приспособленчества. В идеалистической атмосфере “всенародного праздника свободы” духовенство остро заинтересовалось возможностью диаконам ускоренно рукоположиться во священники, а женатым священникам, в обход канонов и традиций, во архиереи. Раздел “кружечного сбора” между членами клира в процентном отношении также считался одним из самых важных вопросов “церковной революции”. Духовенство намеревалось в краткий срок компенсировать свою давнюю обиженность самодержавием. В общих чертах реакция екатеринославской духовной корпорации на Февраль чем-то напоминала ту печальную картину, которую наблюдал князь Н. Жевахов из окна своей квартиры, когда “все неистово кричали и требовали увеличения жалованья”¹⁰¹. Разумеется, значительное число духовенства, по выражению П. Рогозного, “влачило полунищенское существование” и о нём “никто не думал”¹⁰². Но всех событий и процессов “церковной революции” это не объясняет.

М. Бабкин поставил вопрос об альтернативе решению Православной Российской Церкви (как на синодальном, так и на епархиально-приходском уровне) поддержать революцию, а не монархию Романовых. Историк полагает, что решение

⁹⁹ Фирсов С. Церковь накануне перемен... – С. 17.

¹⁰⁰ Письма Патриарха Алексия своему духовнику. – М.: Сретенский монастырь, 2000. – С. 23.

¹⁰¹ Жевахов Н. Д. Воспоминания. – С. 128.

¹⁰² Рогозный П. Церковная революция... – С. 9.

было продиктовано в рамках фундаментальной проблемы конкуренции царства и священства, которая в явной или латентной форме пронизывала весь синодальный период¹⁰³. Очевидно, он глубоко усвоил аргументацию синодальной системы, изложенной в “Духовном Регламенте” архиепископа Феофана (Прокоповича). Тезис М. Бабкина резко критикует Я. Кротов: “Достаточно маргинальная, интересующая лишь немногих публицистов (не богословов) концепция “священства и царства” вырывается из контекста и получает несвойственное им значение как якобы основной для поведения духовенства концепции”¹⁰⁴.

Нам кажется, что проблема соотношения священства и царства была не такой уж и маргинальной в позднимперский период, даже если она явно и не формулировалась. При этом следует различать церковно-общественную мысль и богословие: в первом случае она так или иначе присутствовала во всех дискуссиях по поводу Поместного Собора, церковно-приходской жизни, синодального устройства, “средостения” и т. д.; во втором, богословском, контексте её и не должно быть, поскольку вопрос о царской власти для православия не является сотериологическим¹⁰⁵. Признавая “глубинную” концептуальную правоту М. Бабкина, полагаем, что вопрос о фактическом отречении Церкви от монархии в феврале–марте 1917 г. лежал в ситуативно-прагматической плоскости. Духовенство не просто решило не поддержать монархию, оглядываясь на давние обиды и опасаясь “харизматического конкурента”, а осознало бесполезность (а может, и опасность) промонархических заявлений или акций. Массами овладел идол социализма, который стал слишком модной политической этикеткой даже среди духовенства. По выражению П. Марчени, “быть социалистом <...> стало просто требованием бонтона, приличия, надо было быть едва ли не парадоксальным смельчаком и циником, чтобы дерзнуть отмежевываться от социализма”¹⁰⁶.

Империя 1917 г. кардинально отличалась от Империи 1905 г., и меры, принятые церковной властью в защиту династии в период первой русской революции, вряд ли имели бы эффект во время второй. Да и 1905 г. показал, что поддержка Церковью самодержавия во многом носила условный, вынужденный и конъюнктурный характер; духовное сословие всё более осознавало царя и его синодальную систему как тяжелое бремя, от которого не плохо было бы избавиться, желательно – чужими руками. Удушение первой революции привело к поправению умеренных священнослужителей и к

¹⁰³ Бабкин М. Была ли альтернатива действий у Святейшего Синода Русской Православной Церкви в феврале–марте 1917 года? // Вестник Тверского государственного университета. Серия “История”. – 2003. – № 7. – С. 57–65; *его же*. Священство и Царство. Россия, начало XX века – 1918 год. Исследования и материалы. – М.: Индрик, 2011.

¹⁰⁴ Кротов Я. История Русской Церкви в XX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/yakov/5_russia_moi/20_ru_moi/1910_ru_church.htm

¹⁰⁵ Теологически феномен русского самодержавия осмысливали Л. Тихомиров, прот. Иоанн Восторгов, прав. Иоанн Кронштадтский, миссионер И. Айвазов, архиеп. Никон (Рождественский) и некоторые другие авторы крайне правых взглядов.

¹⁰⁶ Цит. по: Марченя П. Массы и партии в 1917 г.: массовое сознание как доминанта русской революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rodnaya-istoriya.ru/index.php/noviie-istoricheskiye-vestnik/rossiya-v-xx-v/massi-i-partii-v-1917-g.-massovoe-soznanie-kak-dominanta-russkoie-revolycii.html>

умеренности левых обновленцев, голоса которых на краткое время утихли. А к 1917 г. даже некогда грозные стражи монархии – черносотенцы – превратились в благотворительные волонтерские организации, беспокоившиеся о судьбе раненых, беженцев и бедняков более, чем о борьбе с “крамольниками”¹⁰⁷.

Идеологема “православный Царь-Помазанник”, безусловно, утверждалась официальным православием, и довольно навязчиво, но всего лишь в рамках патриотической риторики, а не церковного вероучения. Его обоснование было и оставалось уделом консервативной прессы, статей или проповедей отдельных пастырей преимущественно черносотенного направления. Защищая монархию в марте 1917 г., Церковь могла бы апеллировать к надоевшему и обесцененному официозом топосу “благочестивого Царя”, но он воспринимался обществом как анахронический оборот речи, не имевший никакого отношения к реальности. Тогда как публичное отречение от царя имело гораздо больший эффект. Создавалась видимость единения Церкви и народа в благородном революционном порыве. Православие и народность, оставив самодержавие в тёмном прошлом, вместе устремляются в “светлое будущее”. Вполне можно согласиться с выводом М. Бабкина, что “архипастырские постановления по приветствию революции и по приданию ей необратимого характера нередко опережали соответствующие постановления Временного правительства”¹⁰⁸.

Верно уловив то, что на этот раз “ветер перемен” будет неизменным, значительная часть православного духовенства пришла к выводу, что образ жертвы царского режима для Церкви будет более приемлемым, чем образ его верной опоры. Лучше попытаться играть роль “жертвы самодержавия”, становясь в один ряд с обиженными крестьянами, рабочими и солдатами, чем стать реальной жертвой “революционного творчества масс”. Лучше попробовать получить из изменившихся обстоятельств новые привилегии, чем вести рискованную и безнадежную борьбу за старые. Лучше делать вид, что возглавляешь революцию, чем быть ею обезглавленным. Этот вывод может быть и несправедлив ко всему духовенству России, но в марте 1917 г. екатеринославские пастыри в большинстве своём избрали путь конформизма – типичный для того времени (и для всех времен, наверное, тоже)¹⁰⁹. Факт радикальной мировоззренческой революции духовенства Екатеринославской епархии в марте 1917 г. как нельзя лучше подтверждает известную аксиому классиков о бытии, определяющем сознание.

¹⁰⁷ Донесение начальника Екатеринославского ГЖУ полковника Терентьева товарищу министра внутренних дел С. П. Белецкому [Электронный ресурс] // Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102. – 4-е д-во, 1915 г. – Д. 151. – Л. 148–148 об. – Режим доступа : <http://mydocx.ru/11-87223.html>

¹⁰⁸ Бабкин М. Духовенство... – С. 263.

¹⁰⁹ Для сравнения: *Верещагин И.* Февральская революция на страницах Архангельских епархиальных ведомостей // Государство, общество, Церковь в истории России XX века : материалы XI Международной научной конференции, Иваново, 15–16 февраля 2012 г. – Иваново : Ивановский государственный университет, 2012. – С. 75–81.

УДК 94(477)“191”:339.5

**РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РАДЯНСЬКИХ РОСІЇ
ТА УКРАЇНИ ЗА ДОБИ “ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ”****Д. В. Архирейський****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)**

Проаналізовано умови розвитку радянської зовнішньої торгівлі доби “воєнного комунізму”. Висвітлено особливості експорту та імпорту більшовицької держави в контексті завершення Першої світової війни та розвитку на теренах України й Росії революційних подій. Розглянуто українську складову радянської зовнішньої торгівлі цього періоду.

Ключові слова: радянська держава; зовнішня торгівля; експорт; імпорт; економічні взаємовідносини.

This article analyzes the conditions of the Soviet foreign trade in the period “war communism”. It explains the logic of the communist Russian leadership concerning the establishment of a state monopoly of foreign trade. Highlights features exports and imports Bolshevik state in the context of the end of First World War and the development in Ukraine and Russia revolutionary events. It shows the reaction of leading Western countries to external economic initiatives of the Bolsheviks. We consider the Ukrainian component of the Soviet foreign trade in the specified time. The attention is focused on the factual administrative and state dependence of the Soviet Ukraine from Moscow in the field of foreign economic activity. Features of the Soviet foreign trade are already at the stage of “war communism” period reveal the essence of the dictatorship regime.

Key words: Soviet state; foreign trade; export; import; economic relations.

Постановка проблеми. Під час революції 1917–1921 рр. певною альтернативою українським національним режимам стала Українська Соціалістична Радянська Республіка. На межі 1918–1919 рр. більшовицьке керівництво розійшлося у думках щодо форми подальшої взаємодії двох основних радянських республік – РСФРР та УСРР: 1) вони мають бути об’єднані в єдине державне утворення (цей варіант передбачав фактичне поглинання радянською Росією радянської України, й остання, таким чином, втрачала будь-які ознаки суверенітету); 2) як цілком суверенні держави вони мають оформлювати союзницькі відносини; 3) вони мають формувати федерацію радянських республік (компромісний варіант, який передбачав деяку державну автономію для УСРР). Відбулася серйозна апаратно-адміністративна боротьба, за наслідками якої УСРР до кінця 1922 р. де-юре зберігала державну незалежність, проте де-факто поступово втрачала її на користь московського центру.

Вивчення зовнішньоекономічної діяльності радянських республік доби “воєнного комунізму” дає можливість зробити висновки не тільки щодо умов та особливостей розвитку цієї сфери. Повноцінна, нічим не обмежена зовнішньоекономічна

© Д. В. Архирейський, 2016

діяльність (включаючи зовнішню торгівлю) будь-якого державного утворення є безперечним доказом його суверенітету. Досліджуючи зовнішню торгівлю радянської України часів революції, можемо також отримати додаткову інформацію про міждержавні відносини РСФРР та УСРР у галузі економіки, про рівень економічної самостійності радянської України в той час, коли вирішувалося спільне державне майбутнє обох зазначених республік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи той факт, що основоположник “єдино правильного”, з точки зору радянсько-комуністичної ідеології, вчення – марксизму – К. Маркс визнається світовим науковим середовищем насамперед як економіст-теоретик, а також те, що серцевину тієї ж радянсько-комуністичної ідеології становила концепція про так звані економічні формації, було б логічно бачити серед пріоритетів радянської історичної науки дослідження з історії економіки як такої. Звісно, економіку (або ж “народне господарство”, відповідно до казенної комуністичної термінології) радянські історики вивчали, проте, поперше, винятково у межах певних ідеологічних установок, тому, по-друге, ігноруючи значний масив різноманітних тем, сюжетів, проблем і, по-третє, порушуючи наукові принципи історизму та об’єктивності. Останніми жертвували заради іншого “наукового” принципу – партійності. Таким чином, тема зовнішньоекономічної діяльності комуністичного режиму потрапила у своєрідну зону замовчування. Адже йшлося про дослідження економічних зв’язків більшовицької держави з її ідеологічними ворогами, яких, до тексту тодішнього гімну компартії, слід було знищити. Натомість іноземних капіталістів доводилось умовляти про допомогу більшовикам кредитами, товарами, інвестиціями та технологіями, допускати більш ніж скромний радянський експорт на “ворожі” ринки тощо. Дослідження такої складної, з ідеологічної точки зору, теми доручалося винятково перевіреним, абсолютно лояльним до влади історикам, які гарантовано не ставили своїми працями під сумнів офіційну інтерпретацію тогочасних політичних та економічних взаємовідносин комуністичної диктатури з оточуючим її капіталістичним світом.

У 1920-х рр., доки ще працювали вчені з дореволюційним стажем, і радянське наукове середовище мало якийсь плюралізм думок та оцінок, своїми дослідженнями міждержавної торгівлі уславився Й. Кулішер¹. На прикладі праці українського радянського автора І. Боголепова² можна переконатися, як панівна ідеологія підпорядковувала в СРСР історичну науку. У 1940–1950-х рр. проблемою зовнішньої торгівлі продовжували займатися Л. Фрей³, О. Смирнов⁴, Д. Мішустін⁵,

¹ Кулішер И. М. Очерк истории русской торговли. – СПб. : Атеней, 1923; *его же*. История русской торговли и промышленности. – Челябинск : Социум, 2003; *его же*. История русского народного хозяйства : в 2-х т. – М. : Мир, 1925–1926; *его же*. Основные вопросы международной торговой политики : в 2-х ч. – 2-е изд., доп. – Пг. : Антей, 1924.

² Боголепов И. Економічна війна проти СРСР і наша боротьба за мир. – [Б. м.] : Пролетар, 1933.

³ Фрей Л. И. Внешняя торговля СССР. – М. : Междунар. кн., 1947.

⁴ Смирнов А. М. Международные расчеты и кредитные отношения во внешней торговле СССР. – М. : Внешторгиздат, 1953.

Г. Антонов⁶, автори навчального посібника “Внешняя торговля” (за редакцією професорів О. Смирнова та М. Любимова)⁷, радянсько-німецькі відносини доби революції (в тому числі й економічні) досліджував І. Кобляков⁸.

З 1960-х рр., очевидно внаслідок деякої лібералізації у сфері радянської гуманітаристики, тема взаємовідносин СРСР з іншими державами стає популярнішою для істориків. Дослідження радянської зовнішньої торгівлі часів “воєнного комунізму” продовжили, зокрема, автори книги “50 лет советской внешней торговли” за редакцією П. Кумикіна⁹. Ролі В. Леніна у затвердженні принципу державної монополії зовнішньої торгівлі присвятив своє дослідження Д. Кукин¹⁰, із вивчення взаємовідносин СРСР та Чехословаччини розпочав свою наукову кар’єру В. Шишкін¹¹. У 1969 р. він видав свою ґрунтовну монографію із зазначеної теми “Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений”¹². У 1970–1980-х рр. ті чи інші аспекти проблеми радянської зовнішньої торгівлі вивчали В. Касьяненко¹³, В. Шишкін¹⁴, Л. Марков¹⁵ та ін.

Сучасна російська історіографія, проблеми радянської зовнішньої торгівлі або окремих аспектів останньої представлена працями О. Василенкової, М. Мельтюхова, Л. Нежинського, Г. Севостьянова, В. Шишкіна¹⁶ та ін. Аналіз до-

⁵ Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. – М. : Междунар. кн., 1938; *его же*. Социалистическая монополия внешней торговли СССР. – М. ; Л. : Междунар. кн., 1938.

⁶ Антонов Г. А. Международная торговля и внешняя торговля СССР / под общей ред. проф. Д. Д. Мишустина. – М. : Междунар. кн., 1941.

⁷ Внешняя торговля СССР : учеб. пособие / под. ред. А. М. Смирнова и Н. Н. Любимова. – М. : Внешторгиздат, 1954.

⁸ Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло. Очерки советско-германских отношений с 1918–1922 гг. – М. : Госполитиздат, 1954.

⁹ 50 лет советской внешней торговле / под ред. П. Н. Кумыкина. – М. : Междунар. отношения, 1967.

¹⁰ Кукин Д. М. Борьба В. И. Ленина за незыблемость государственной монополии внешней торговли // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 10. – С. 26–40.

¹¹ Шишкин В. А. Чехословацко-советские отношения в 1918–1925 годах. – М. : ИМО, 1962.

¹² *Его же*. Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений. – Л. : Наука, ЛО, 1969.

¹³ Касьяненко В. И. Как была завоевана технико-экономическая самостоятельность СССР. – М. : Мысль, 1964.

¹⁴ Шишкин В. А. Антисоветская блокада и ее крушение. – Л. : Наука, ЛО, 1989; *его же*. В борьбе с блокадой. О становлении советской внешней торговли. – М. : Политиздат, 1979; *его же*. В. И. Ленин и внешнеэкономическая политика Советского государства (1917–1923 гг.). – Л. : Наука, ЛО, 1977.

¹⁵ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск : Изд-ние Иркут. ун-та, 1987.

¹⁶ Василенкова О. В. Англо-советские отношения в 1918–1924 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. – Рязань, 2007; Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-

сліджень сучасних російських істориків дає можливість зробити висновок про їх мінімальну увагу до української складової радянської зовнішньоекономічної діяльності, у чому проявляється певна спадковість історичної науки часів СРСР.

Проте, не можна стверджувати, що тема радянської зовнішньої торгівлі в цілому серйозно досліджується і в сучасній Україні. Не зважаючи на те, що значна кількість сюжетів радянської історії стала для українських дослідників цілком доступною, проблема зовнішньоекономічної діяльності більшовицького режиму вітчизняну історичну науку чомусь повноцінно не зацікавила. Окремих нюансів зазначеної проблеми торкнувся у своїй монографії С. Кульчицький¹⁷, дещо повідомили Л. Белоусова та Г. Малинова¹⁸, фрагментарні дані є у книзі В. Сергійчука¹⁹, тему впровадження державної монополії зовнішньої торгівлі розглядав автор цієї розвідки²⁰. Економічним аспектам взаємовідносин УСРР та РСФРР у період “воєнного комунізму” присвятив свої праці Г. Єфименко²¹. Здавалося, двохтомна “Економічна історія України”, підготовлена на базі Інституту історії України²², мала б також більш-менш повно відобразити історію становлення радянської зовнішньої торгівлі, насамперед української, проте ознайомлення з розділом 24 “Економічне становище України в 1917–1920 рр.” ставить хрест на таких сподіваннях²³. Така мінімальна увага істориків до зазначеної проблеми безперечно актуалізує дослідження останньої, роблячи її однією з найпріоритетніших, особливо за умов підвищеного інтересу сучасного суспільства до економічної проблематики в цілому.

Мета статті – з’ясування особливостей радянської зовнішньої торгівлі за доби “воєнного комунізму”, включаючи й затвердження державної монополії у цій

политическое противостояние. 1918–1939 гг. – М. : Вече, 2001; *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1933 годах. – М. : Наука, 2004; *Шишкин В. А.* Власть. Политика. Экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 1997.

¹⁷ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. : Основи, 1996.

¹⁸ *Белоусова Л. Г., Малинова Г. Л.* Одесской таможне 200 лет. – Одесса : ОКФА, 1995.

¹⁹ *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів : Свічадо, 2002.

²⁰ *Архирейський Д. В.* Проблема державної монополії зовнішньої торгівлі доби “воєнного комунізму” та при переході до непу (в контексті перспектив радянської митно-тарифної справи) // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 1. – С. 32–43; *його ж.* Радянська державна монополія зовнішньої торгівлі та митно-тарифне регулювання при переході до нової економічної політики // Історія торгівлі, податків та мита: V Міжнар. наук. школа-семінар, 27–28 жовтня 2011 р. : тези доп. – К., 2011. – С. 78–80.

²¹ *Єфименко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2008; *його ж.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік : монографія. – К. : Ін-т іст. України, 2012.

²² *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (гол.), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2011.

²³ Там само. – Т. 2. – С. 115–147.

галузі. Крім того, передбачається дослідити зовнішньоекономічну діяльність УСРР у контексті неоднозначних міждержавних відносин тодішніх України та Росії.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна дезорганізувала зовнішню торгівлю колишньої Російської імперії. Як зазначив французький дослідник Ж. Соколофф, під час війни митні доходи російської держави скорочувалися “одночасно з імпортними поставками”²⁴. Довготривалі бойові дії посилили економічну відсталість територій, які нещодавно об’єднувалися під скіпетром династії Романових. Новоявлені політичні режими, що залежали від імпорту широкого спектру продукції, починаючи від зброї і завершуючи медикаментами, споживчими товарами та промисловим обладнанням, мусли відновлювати свої зовнішньоекономічні зв’язки.

Формально радянська зовнішня торгівля почалась із серії засідань Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ) РСФРР 9–12 грудня 1917 р., на яких під тиском масштабної економічної кризи, що охопила країну, було прийнято рішення про заборону вивезення за межі контрольованої більшовиками території продовольства; сировину дозволялося вивозити, але за умови, що власна промисловість була нею достатньо забезпечена; хутра, килими, предмети розкоші теж дозволялось вивозити, якщо іноземні держави натомість погоджувались імпортувати машини та запчастини до них²⁵. Контроль імпортно-експортних операцій покладался на 7-й відділ ВРНГ. 29 грудня 1917 р. Рада народних комісарів РСФРР затвердила декрет “Про дозволи на ввезення та вивезення товарів”, яким установлювала у сфері зовнішньої торгівлі дозвільно-заборонну систему на провезення товарів через кордон, отже, закладала підвалини майбутньої державної монополії на зовнішню торгівлю²⁶, яку практично забезпечувати мали митники. Утім поки що цей закон був розрахований на внутрішнє використання, адже формально ніяких зовнішньоторговельних зв’язків у нового режиму не було. Як згодом визнавав нарком зовнішньої торгівлі РСФРР та СРСР Л. Красін, за часів “воєнного комунізму” “ми... мали монополію зовнішньої торгівлі, але не мали ніякої торгівлі, тому що були блоковані й не могли показатися за кордоном з нашими товарами”²⁷. Декретом від 29 грудня зовнішня торгівля покладалася на відділ зовнішньої торгівлі і промисловості.

Економічні відносини більшовиків із західними країнами у цей час ускладнювалися не лише з політичних причин. Уже 21 січня 1918 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) РСФРР декретом відмовився від сплати боргів попередніх режимів²⁸. Як наслідок, Антанта негайно встановила антибільшовицьку економічну блокаду – фактично з початку 1918 р. За таких надзвичайно важких економічних і політичних умов “новий режим у Росії став на шлях ... націо-

²⁴ Соколофф Ж. Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней : пер. с фран. Н. Ю. Паниной. – 2-е изд. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 259.

²⁵ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – С. 66.

²⁶ Там же. – С. 67.

²⁷ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и НЭП. – М. : Пролетарий, 1926. – С. 12, 13.

²⁸ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 55.

налізації торгового флоту, зовнішньої торгівлі, нафтової та гірничої промисловості, а також значних і, середніх підприємств практично всіх інших галузей економіки”²⁹.

Можливість розірвати економічну блокаду більшовицькі керівники Росії вбачали у встановленні політично-економічних відносин з ворожим до Антанти Четверним союзом, передовсім Німеччиною, за що довелося, як відомо, дорого заплатити. За даними російського історика Л. Нежинського, внаслідок укладення Брестського договору “від Радянської республіки було відторгнуто 780 тис. кв. км території з населенням 56 млн. На території, що відторгалася, розміщувалась третина залізничної мережі країни, вироблялось 73 % заліза і добувалось 89 % вугілля”³⁰. Сидячи в Москві, комуністи підраховували в тому числі “свої” українські економічні збитки. Той факт, що за Брестською угодою УНР мала передати союзникам 60 млн пудів хліба, 2 750 тис. пудів м’яса, 400 млн яєць, інші сільськогосподарські товари та промислову сировину, переконував більшовиків у надзвичайно високому ресурсному потенціалі України. Це й не дивно, бо території колишньої Російської імперії, що контролювалися німцями та їх союзниками за Брестським договором, виробляли 32 % загальноімперської сільськогосподарської та 23 % промислової продукції, 75 % вугілля та металу³¹.

В епоху Бреста, на думку О. Чубар’яна та Л. Нежинського, “Ленін ще не ставив питання про конкретні форми й методи взаємовідносин Радянської Росії з капіталістичними країнами: у ті місяці було розв’язано принципову проблему – допустимість таких відносин”³².

Брестські перемовини стали кроком і в розвитку радянської зовнішньої торгівлі. Під впливом економічних домовленостей з німцями при Комітеті господарської політики ВРНГ РСФРР було створено спеціальну комісію із зовнішньої торгівлі, яка мала розробити принципи торгових відносин радянської держави з капіталістичними країнами. Саме ця комісія постановила, що держмонополія зовнішньої торгівлі має реалізовуватися не галузевими виробничими органами, а єдиним державним органом³³. Декретом про націоналізацію зовнішньої торгівлі від 22 квітня 1918 р. таким органом призначався Наркомат торгівлі і промисловості (НКТіП), при якому створювалася Рада зовнішньої торгівлі. Рада повинна була за допомогою галузевих органів організовувати заготівлю і закупівлю продукції всередині країни для експорту за кордон. За кордоном її діяльність мала здійснюватися через спеціально створені в майбутньому закупівельні комісії та кооперативні організації. Рада також мала встановлювати ціни на експортні й імпорتنі товари, брати участь у розподілі валютних коштів і вантажів, страхувати морські перевезення, вести облік експорту та імпорту.

²⁹ Там же. – С. 56.

³⁰ Там же. – С. 41.

³¹ Верт Н. Історія Радянської держави. 1900–1991 : навч. посіб. : пер. з фр. – Рівне : Вертекс, 2001. – С. 108.

³² Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 43.

³³ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – С. 69.

У роботі Ради планувалась участь представників зацікавлених наркоматів, установ, підприємств, кооперативно-громадських організацій³⁴.

У травні 1918 р. комісія із зовнішньої торгівлі при ВРНГ запропонувала урядові, хоча й безпідставно, план розвитку економічних відносин між РСФРР і США. Як зазначалося в цьому плані, “експортні можливості Росії на 1918 р. визначались товарним фондом, основною частиною якого були лісоматеріали, нафта, марганцева руда, льон, прядиво тощо. З американського боку планувалося ввозити сільськогосподарські знаряддя, обладнання для залізничного будівництва, виробу електротехнічної промисловості, а також продукти масового харчування”³⁵. Сполучені Штати Америки проігнорували більшовиків. Проігнорували їх Франція і Великобританія. Дещо інакше відреагували нейтральні Скандинавські країни. Протягом 1918 р. з низкою шведських фірм укладено кілька десятків торгових угод, за якими РСФРР експортувала до Швеції льон, прядиво, кольорові метали, машинне мастило тощо, а імпортувала звідти сільськогосподарську техніку, папір та ін. Кілька торгових угод було укладено з Данією, з якої до Росії поставлялися посівні матеріали, продукти харчування, а ввозилися льон, прядиво, фанера, кустарні вироби³⁶. Однак під тиском Антанти в 1919 р. Скандинавські країни приєдналися до економічної блокади більшовиків. На думку британського історика Е. Карра, російсько-радянський “імпорт та експорт, скоротившись до незначних розмірів у 1918 р., досягли нульового рівня у 1919 р., й певна економічна ізоляція Радянської Росії в цей час стала потужним спонукальним чинником для економічних експериментів, які навряд чи були можливими і не проводилися б настільки наполегливо, якби не закрита економічна система” більшовиків³⁷. Офіційна радянська статистика цілком підтверджує подібні висновки зарубіжного історика³⁸.

Хоча декрет про цілковиту націоналізацію зовнішньої торгівлі вийшов лише 22 квітня 1918 р., державна монополізація цієї сфери розпочалась ще наприкінці 1917 р. і проходила поетапно. Спочатку було оголошено монополію на торгівлю найбільш важливими стратегічними товарами, такими як хліб, шкіра, цукор. 23 січня 1918 р. у РСФРР було націоналізовано торговий флот³⁹. 7 березня того ж року постановою ВРНГ упроваджено монополію на ввезення до країни сірників, кави, прянощів⁴⁰.

У 1917–1920 рр. також були закладені підвалини валютної монополії радянської держави. Очільники РСФРР з цього приводу міркували приблизно так: “Оскільки угоди з експорту-імпорту укладалися з платежем у певній валюті, державна

³⁴ Там же. – С. 69.

³⁵ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 59.

³⁶ Там же. – С. 60.

³⁷ *Карр Э.* История Советской России. Кн. 1 : Т. 1–2. Большевистская революция. 1917–1923. – М. : Прогресс, 1990. – С. 593.

³⁸ Внешняя торговля СССР. Стат. сборник. 1918–1966. – М. : Междунар. отношения, 1967. – С. 13.

³⁹ *Верт Н.* История Радянської держави. – С. 117.

⁴⁰ *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы. – С. 68.

валютна монополія є необхідним доповненням та одним із важливих засобів здійснення зовнішньоторговельної монополії”⁴¹.

У 1918 р. більшовицький уряд Росії змушений був звернути увагу ще на одну проблему, яка незабаром стане складовою зовнішньоторговельної, хоча й таємної, діяльності радянської держави, а саме: “збереження скарбів мистецтва”. Уряд, нібито піклуючись про збереження від вивезення за кордон культурно-історичних цінностей, переважна більшість яких перебувала у приватній власності, видав у вересні 1918 р. декрет, за яким заборонялось вивозити з країни і продавати за кордоном “предмети мистецтва і старовини без дозволів, які видавалися колегією у справах музеїв та охорони пам’яток мистецтва”, що діяла при Наркоматі освіти⁴². Насправді, йшлося не про збереження культурних раритетів, а про монопольне право держави на їх вивезення і продаж за кордон, що й відбуватиметься в подальшому у значних масштабах. Про таку зовнішню торгівлю радянські дослідники воліли мовчати.

Радянське зовнішньоторговельне законодавство 1919 р., яке впроваджувалось в умовах воєнних дій і непевної політичної ситуації, орієнтувало не на розвиток саме зовнішньої торгівлі, а на посилення державної монополії в цій галузі.

До початку 1920-х рр., на думку Л. Нежинського, “набули більш-менш чітких обрисів два доктринально-концептуальні принципи, закладені в основу майбутньої теорії та практики радянської міжнародної політики, за якими у подальшому закріпилося визначення – “мирне співіснування” та “пролетарський інтернаціоналізм”, як наслідок, це “обумовило суперечливість та непослідовність подальшої лінії радянської держави на міжнародній арені, оскільки зберігалася ... невідповідність між практичними зовнішньополітичними завданнями держави і класово-партійними ідеологічними концепціями та установками, закладеними в основу її міжнародної діяльності”⁴³. Така суперечливість природно викликала недовіру західних діячів до зовнішньої політики більшовиків, в тому числі в економічній сфері. Звідси затягування з офіційним визнанням, укладанням торговельних угод тощо. Крім того, деякі західні політики та бізнесмени сприймали більшовицьку державу як “серйозного конкурента на світовому ринку, зокрема у сфері вивезення нафти, сировини тощо”⁴⁴. Але поступово окреслювалася й інша тенденція, що передбачала “можливості компромісів та розширення політичних і ділових зв’язків з радянською державою і відображала позицію тих прошарків (західної) буржуазії, які були зацікавлені в імпорті радянської сировини, а також представників низки галузей важкої індустрії, котрі почали отримувати значні замовлення з Росії на промислові вироби і розраховували на їх збільшення в майбутньому, пов’язані з ними банківські установи та інше.”⁴⁵. Хоча й ці західні бізнесмени критично ставилися до радянської монополії зовнішньої торгівлі.

⁴¹ Там же. – С. 79.

⁴² Там же. – С. 73.

⁴³ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 106.

⁴⁴ Там же. – С. 108.

⁴⁵ Там же.

Суперечливість радянської зовнішньої політики ускладнювала діяльність закордонних представництв наркоматів закордонних справ та зовнішньої торгівлі (останній у 1920 р. замінив НКТіП), які мали офіційно піклуватися про нормалізацію політичних та економічних зв'язків із зовнішнім світом і водночас нелегально готувати світову революцію.

Подальший розвиток радянської зовнішньої торгівлі був неможливий без нормалізації міждержавних відносин. Слід зауважити, що протягом 1918–1920 рр. більшовицьке керівництво неодноразово зверталось до провідних держав із пропозиціями припинити збройну боротьбу, економічну блокаду, налагодити нормальні дипломатичні та торговельні відносини. Отже, можна констатувати, що в умовах успадкованої від попередніх політичних режимів участі у світовій війні й парадусуверенітету окремих народів, до того часу підданих російських імператорів, така політика визначалася комплексом різноманітних факторів і була надзвичайно суперечливою. Наріжним каменем міжнародної політики стала партійна доктрина про неминучість світової революції, тому будь-які капіталістичні держави, особливо провідні, апріорі розглядалися більшовиками як потенційні вороги “країни Рад”, боротьба з ними була святим обов'язком кожного революціонера. Яскравим прикладом реалізації подібного доктринерства можна вважати поведінку представників РСФРР на Брестських переговорах з країнами Четверного блоку. Проте сувора дійсність змусила більшовиків, насамперед їх лідера В. Леніна, перейти від мрій до реальної політики у взаємовідносинах з оточуючим світом, принаймні тією його частиною, котра являла собою очевидну політичну, економічну та військову сили. Дуже швидко більшовики продемонстрували, наскільки вони були прагматичними у сфері зовнішньої політики: не встигли німці із союзниками програти світову війну, як 13 листопада 1918 р. Центральний виконавчий комітет РСФРР видав постанову про анулювання Брестського договору ⁴⁶.

Західний світ (передусім держави Антанти) від жовтня 1917 р. так і не виробив спільну політику щодо російських більшовиків. Наприкінці 1917–1918 рр. західна політика щодо Росії визначалась перш за все потребами війни. Більшовиків, яких сприймали їх політичні опоненти ставлениками Німеччини, вважали ворогами Антанти. Таким чином, пріоритет мали суто політичні причини. Навіть економічна блокада, оголошена більшовикам 1919 р., диктувалася насамперед політичними потребами допомоги російським союзникам Антанти – білому рухові.

Отже, як свідчив англійський посол у Петрограді Дж. Б'юкенен, наприкінці 1917 – у 1918 рр. частина англійського політикуму не бажала повністю розривати з більшовицьким урядом, аби нейтралізувати вплив на нього з боку німців ⁴⁷. Йшлося, передовсім, про політичні відносини, а не торговельне партнерство. Але вже досить скоро вони пошкодували про це, вважаючи, що антибільшовицька інтервенція “виявилась на практиці такою ж невдалою, що була засуджена всіма як помилкова політика... Союзні уряди, не маючи чітко визначеної політики і боячись себе

⁴⁶ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР : Хронол. справ. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 207.

⁴⁷ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М. : АСТ, Минск : Харвест, 2001. – С. 393.

скомпрометувати, вдалися до напівзаходів, невдача яких була майже вирішена”⁴⁸. Така невпевненість частини західного політикуму давала більшовикам шанс налагодити зовнішню політику, використовуючи для цього привабливість зовнішньої торгівлі.

Більшовики, звісно, намагались використати непевне становище Німеччини і відсутність єдиної політики щодо них серед держав Антанти. Вони вимагали визнання світом своєї влади в Росії, плекаючи водночас плани загальносвітової революції. Вже з 1918–1919 рр. більшовицькі очільники маневрували на міжнародній арені, поєднуючи методи традиційної дипломатії та революційну риторику з практикою. Усе це не залишилось непоміченим і ускладнювало зовнішньополітичні та економічні завдання більшовицького режиму. На думку Ж. Соколоффа, тогочасна “зовнішньоекономічна політика Леніна ще більш яскраво відображає його завзяте прагнення діяти всупереч загальноприйнятій людській думці і традиційному порядку речей. Він пропонує іноземним капіталістам внести значні кошти в концесії, які укладе з ними радянський уряд. Ніби відмови від зовнішнього боргу зовсім не було! Він закликає споконвічних торгових партнерів Росії поновити свої закупівлі й поставки. Ніби державна монополія на зовнішню торгівлю, запроваджена декретом від 22 квітня, не повинна їх зупинити!...”⁴⁹ Більшовики, яких багато хто сприймав як молоду політичну силу, новачками політичних інтриг, такими не були. Більшовицький декрет про мир став по суті “прообразом “наочної дипломатії”, яку так часто використовуватиме в подальшому СРСР у своїй зовнішній політиці. Цей виверт, покликаний поставити у незручне становище іноземні держави, ввести в оману деякі чутливі душі серед міжнародної громадськості...”⁵⁰

На початку 1920 р. Вища рада Антанти починає розуміти, що більшовики явно перемагають у громадянській війні. Тому 16 січня вона припиняє блокаду “країни Рад”⁵¹. Це зумовлювалось багатьма причинами: і військово-політичними перемогами більшовиків на просторах колишньої Російської імперії, і відсутністю єдності в позиціях провідних країн щодо більшовицького режиму, а головне, початком світової економічної кризи, пік якої припав на період з червня 1920 до квітня 1921 рр.⁵² Ще в серпні 1919 р. американські банки відмовили у кредитах європейським країнам. Ослаблена війною, економіка Європи без американських кредитів розраховувати на порятунок не могла. Як наслідок, “за законом бумеранга, на США обрушується нищівний удар: відбувається обвал на експортному ринку, ціни та обсяг виробництва падають, а безробіття різко зростає. Після цього економічна криза 1919–1921 рр., спочатку європейська, поширюється і на всі промислово розвинуті країни”⁵³.

⁴⁸ Там же. – С. 395.

⁴⁹ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 287.

⁵⁰ Там же. – С. 279.

⁵¹ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 224.

⁵² Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства : учеб. [для студ. высш. учеб. завед.]. – М. : НОРМА, 2002. – С. 267.

⁵³ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 309.

Вважається, що економічна криза в Європі почалася в країнах, які нещодавно отримали незалежність від Росії (Фінляндія, країни Балтії, Польща). Вони поспішили відмовитися від блокади більшовицької держави і встановити з нею дипломатичні відносини (2 лютого 1920 р. РСФРР підписала мирний договір з Естонією, 12 липня – з Литвою, 11 серпня – з Латвією, 13 серпня – перемир'я з Фінляндією; 12 жовтня 1920 р. між РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщею, з іншого, підписано договір про перемир'я та попередні умови миру, а 14 жовтня 1920 р. – повноцінний мирний договір⁵⁴), передовсім тому, що їхня економіка була пов'язана з російською ще з довоєнного часу. Але економічно слабка в цей час Росія нічим їм допомогти не могла. Криза, що спалахнула на кордонах з більшовицькою Росією, незабаром поширилася по всій Європі. Водночас криза змусила європейців, за умови припинення фінансової допомоги США, переоцінити можливості встановлення економічних зв'язків і з більшовиками.

Уже з травня 1920 р. Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР, який отримав монополічне право на здійснення експортно-імпортних операцій від імені держави, почав розробляти конкретні експортно-імпортні плани. Для цього у його складі працювала Рада зовнішньої торгівлі. Відомство в цілому готувалось до активізації зовнішньоекономічних зв'язків, збираючись подолати економічну блокаду країн Антанти за допомогою англійських тред-юніонів⁵⁵. Відновленню торгівлі з більшовиками сприяли також італійські соціалісти, які на батьківщині були парламентською партією. Наприклад, член італійського парламенту, соціаліст Рандоні у липні 1920 р. супроводжував пароплав з вантажем медикаментів, який прибув до Одеси⁵⁶. У своїх “Записках” головнокомандувач білої Російської армії П. Врангель згадував, як улітку 1920 р. його антантівські союзники, котрі стали перед ним гарантами торгової блокади радянських чорноморських портів, потайки закуповували у більшовиків хліб, поставляючи їм натомість медикаменти⁵⁷. До речі, якраз Великобританія та Італія виступили в той час як найпалкіші апологети скасування саме економічної блокади радянських республік і відновлення торгівлі з ними.

У 1921 р., особливо після оголошення в березні нової економічної політики, уряд РСФРР активізує зовнішню політику та торгівлю. 26 лютого підписано договір з Персією, 28 лютого – з Афганістаном, 16 березня – з Туреччиною⁵⁸. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано довгоочікуваний і повноцінний мирний договір між Польщею, з одного боку, і радянськими Росією та Україною – з іншого. Сам факт мирної угоди означав політичне взаємовизнання цих державних утворень і

⁵⁴ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 229–231; Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 88, 89.

⁵⁵ Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 413. – Оп. 14. – Спр. 5. – Арк. 74–81; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 299. – Арк. 18.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 164. – Арк. 17.

⁵⁷ Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. – Минск : Харвест, 2002. – Т. 2 : Воспоминания, мемуары. – С. 213, 214.

⁵⁸ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 91, 92, 94.

розмежування кордонів між ними. Крім того, Ризький мир давав підстави для нормалізації економічних взаємовідносин. Договір передбачав процедуру оптації громадян. Крім того, “радянська сторона зобов’язувалася сплатити Польщі 30 млн карбованців золотом у монетах або злитках і передати залізничний склад та інше майно на 18 245 тис. карбованців золотом. Польща звільнялася від боргів Російській імперії, передбачалися переговори щодо економічної угоди”⁵⁹. Фактично радянське золото обмінювалось на нейтралізацію поляками антирадянських політичних організацій на польській території. Перша виплата золота відбулася 10 жовтня 1921 р.⁶⁰

Л. Красін, нарком торгівлі і промисловості РСФРР, розробив у цей час тези з проблем радянської зовнішньої торгівлі, які були серйозно сприйняті урядом В. Леніна ще на початку 1920 р. На думку радянського дослідника Л. Маркова, це свідчило про те, що більшовики серйозно зайнялися “питаннями зовнішньої торгівлі і митної справи”⁶¹. Підтверджувалась непорушність державної монополії зовнішньої торгівлі, затверджувався список товарів, які дозволили ввозити (вкрай дефіцитні в умовах війни: паровози, запчастини до них, обладнання залізничних майстерень тощо). Радянські дипломати розпочинають або продовжують серію переговорів з низкою країн (Англією, США, Німеччиною, Швецією та ін.) щодо нормалізації двосторонніх торгових відносин. Така активність не могла не вплинути на реорганізацію радянської митної системи, яка готувалася до потужнішої роботи. Зокрема, на кордонах визначались місця пропуску імпортно-експортних вантажів, розроблялись інструкції митного огляду товарів тощо. Згодом Красін згадуватиме: “Тільки завдяки бар’єру монополії зовнішньої торгівлі, що відокремлював нас від зовнішнього світу, тільки завдяки тому, що жодна торговельна угода не здійснювалася без спеціального дозволу єдиного органу, що регулював зовнішню торгівлю, Народного Комісаріату зовнішньої торгівлі, нам вдалося врятувати країну від тих явищ, які значною мірою відчули на собі Австрія та Німеччина в період, що розпочався за Версальським миром”⁶².

Україна об’єктивно посідала важливе місце в радянській зовнішній торгівлі. На початок світової війни українські губернії мали досить розвинуту промисловість, мережу залізниць і портову інфраструктуру, сільське господарство, орієнтоване на європейський ринок, значні сировинні ресурси (вугілля, марганець, залізна руда тощо), якісний людський потенціал, нарешті, географічно Україна тяжіла до Європи, маючи безпосередній вихід до центральної частини континенту, на Балкани і Європейське Середземномор’я, в Малу Азію та Близький Схід. До війни Одеса вважалася головним пунктом “південноросійського експорту”⁶³.

⁵⁹ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг. – М. : Вече, 2001. – С. 104.

⁶⁰ Там же. – С. 112.

⁶¹ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – С. 74.

⁶² Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и НЭП. – С. 13, 14.

⁶³ Великий князь Александр Михайлович: Воспоминания. Мемуары. – Минск : Харвест, 2004. – С. 303.

Під час революції відновлена Українська Держава разом із політичним суверенітетом отримала можливість підняти на вищий рівень свою зовнішню економіку. Це мотивувалося як перспективою державності, так і потребами національно-визвольних змагань. Дипломатія різних національних режимів у сукупності розробила базу міжнародних відносин, визначила економічні напрямки та пріоритети⁶⁴. Багато що було зроблено для фіксації державних кордонів, що досягалось як війнами, так і дипломатичними переговорами із сусідами. Але тиск російських більшовиків виявився нездоланим. На зміну національним режимам зрештою прийшов більшовицький. Для партії В. Леніна важливо було показати як народам колишньої Російської імперії, так і світовій спільноті своє демократичне ставлення до проблеми самовизначення націй. Тому, по суті окупувавши Україну, більшовицька Росія дозволила їй зберегти формальний суверенітет, але винятково у радянському, тобто такому, як і в самій Росії, вигляді.

Виступ В. Затонського на IV надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад (14–16 березня 1918 р.), який ратифікував Брестський мирний договір, з підтримкою цього рішення більшовицьким урядом України можна вважати першою акцією останнього у зовнішньополітичній сфері. Але ще до приходу німців більшовицький уряд Росії намагався привласнити найбільш стратегічну власність України. Як згадував, зокрема, майбутній сталінський нарком Л. Каганович, “Центральний Комітет партії за пропозицією Леніна дав вказівки всім партійним організаціям України ... евакуювати хліб, метал на Схід (тобто з України до Росії. – Д. А.), створювати підривні групи і при підході німців до Донбасу заливати копальні, а робітників та вугілля вивозити”⁶⁵. За даними С. Кульчицького, під час німецького наступу навесні 1918 р. Ленін “дав директиву Орджонікідзе не виводити війська (з України), а використовувати їх для уповільнення просування окупантів, щоб устигнути вивезти до Росії якнайбільше ресурсів”⁶⁶. Можна тільки уявити, які плани вибудовувалися в головах російських очільників щодо можливостей української економіки на момент завершення світової війни.

Дійсно, наприкінці 1918 р., після закінчення світової війни і напередодні падіння в Україні режиму П. Скоропадського, більшовики не приховували бажання бачити Україну під власним контролем. Більшовицька агітація прямо передбачала використання українського хліба для потреб “світової революції”, отже, планувався контроль українських матеріальних, людських і продовольчих ресурсів зі “столиці пролетарської революції” – з Москви⁶⁷. Тобто вже окреслювалися перспективи й основні напрямки використання ресурсів України.

⁶⁴ Див.: Веденєєв Д. В., Будков Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. – К. : К.І.С., 2006; Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. – Тернопіль : Астон, 2009.

⁶⁵ Каганович Л. Памятные записки. – М. : Вагриус, 2003. – С. 200.

⁶⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С. 66.

⁶⁷ Там само. – С. 70, 71.

Установлення російсько-радянської влади в Україні наприкінці 1918 р. набувало, по суті, цинічно-прагматичного сенсу: перетворити міждержавні відносини з Україною у внутрішньо-радянські, таким чином український хліб і необхідну сировину одержувати безкоштовно. Адже за міждержавною угодою з Українською Державою від 12 червня 1918 р. Росія була змушена закуповувати український хліб, нехай не на урядовому рівні, а на рівні окремих відомств, організацій, приватників⁶⁸. Проте реакція на це навіть радянської України на початку 1919 р. була однозначною і в цілому зрозумілою: хліб безкоштовно вивозити за межі республіки не дозволяти. Характерна, скажімо, поведінка Чернігівського губревкому, який почав виставляти на кордонах з РСФРР загороджувальні загопи⁶⁹. Проте дуже скоро (фактично від часу появи в Україні Х. Раковського) центральна влада радянської України радикально змінить свої погляди на проблему, вже в усьому погоджуючись із Москвою (і щодо безкоштовного постачання хліба до Росії, і щодо підпорядкування місцевих митних установ Москві тощо).

У 1919 р. продрозкладка для України була встановлена в обсязі 140 млн пудів хліба, проте через військові дії і повстанський рух опору більшовики змогли зібрати не більше 8 млн пудів⁷⁰. Закон про хлібну розкладку для України від 26 лютого 1920 р. затвердив обсяг хліба, що вилучався у селян, у розмірі 160 млн пудів (до кінця було зібрано 71,5 млн пудів). Крім того, передбачалося зібрати протягом року в Україні 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн яєць, 12,4 млн пудів картоплі тощо⁷¹. Більша частина йшла на задоволення потреб державного апарату, промисловості, армії, але ж частина передбачалася для експорту.

Присланий з Москви Х. Раковський в цілому розумів декларативність “радянської державності” України: “воєнно-політичним союзом” РСФРР та УСРР від 1 червня 1919 р. “маскувалася здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік”, “державний апарат УСРР на території України створювався як продовження відповідних державних структур радянської Росії”⁷², державні ж структури розбудовувалися за взірцем партійних. Відповідно до висновків відомого українського історика С. Кульчицького, “управління “командними висотами” народного господарства теж стягувалося до відповідного всеросійського центру, яким була Вища рада народного господарства РСФРР. Президія ВРНГ 3 березня 1919 р. висловилася за пряме управління народним господарством радянських республік з Москви на засадах “демократичного централізму”. Відповідно до цього рішення український радянський уряд 7 березня прийняв дві постанови: по-перше,

⁶⁸ РДАЕ. – Ф. 413. – Оп. 14. – Спр. 9. – Арк. 69, 82.

⁶⁹ Там само. – Арк. 44 зв.; *Архирейський Д. В.* Зміна статусу українсько-російського кордону в першій половині 1919 року // *Грані*. – 2009. – № 6. – С. 34.

⁷⁰ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні... – С. 111.

⁷¹ Там само. – С. 111, 112, 114.

⁷² Там само. – С. 76, 77, 83, 85.

об'єднати ВРНГ РСФРР і Українську раду народного господарства в єдину систему, щоб УРНГ з Москви “одержувала директиви”; по-друге, об'єднати банківську справу обох республік для того, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію”⁷³. 25 березня 1919 р. ВРНГ РСФРР приймає постанову “Про встановлення УСРР єдиної економічної політики з РСФРР”, за якою об'єднувалися товарні фонди обох республік, установлювався спільний виробничий план тощо. На основі цієї ж постанови ВРНГ починає підпорядковувати собі найважливіші, найстратегічніші українські галузі та господарські установи УРНГ⁷⁴. Під таким кутом зору навесні 1919 р. керівництво радянської України було не проти передати під контроль московського центру місцеві митні установи, а влітку уклало угоду про об'єднання матеріальної бази УСРР та РСФРР.

Після повернення більшовиків до України наприкінці 1919 р. “партійне керівництво вирішило зберегти незалежний статус України. Це принципове рішення оформили в грудні 1919 р. резолюцією VIII конференції РКП(б) “Про радянську владу на Україні”. Ця резолюція обумовила потребу визначити конкретні форми взаємовідносин між Україною і Росією”⁷⁵. Проте все вирішувалося в дусі “воєнно-політичного союзу” між республіками з явним лідерством у цьому союзі РСФРР. Як наслідок 27 січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет прийняв постанову про поширення на території України дії декретів РСФРР⁷⁶. Формальна ж незалежність УСРР дозволяла її керівникам претендувати на якусь самостійність у певних економічних галузях.

Як зазначалося вище, 2 лютого 1920 р. підписано мирний договір між РСФРР та Естонією. Цю подію слід було б назвати актом нормалізації дипломатичних відносин, але, за логікою більшовиків, це означало їх офіційну відмову, принаймні тимчасову, від посягань на Естонію. Коментуючи цю втрату, Ленін стверджував, мовляв, нічого страшного, російському пролетаріату треба спрямувати свої сили на внутрішнє відродження країни. Утім “від цього економічного доводу, – зазначає Ж. Соколофф, – комуністам було легко відмовитися, коли завдяки спільним зусиллям зброї та дипломатичної гри події набувають іншого оберту. “Ми не можемо обійтися без азербайджанської нафти і туркестанської бавовни”, – урочисто заявив Зінов'єв у вересні 1920 року”⁷⁷. Можна додати: і без українського хліба та вугілля теж ...

У 1920 р., зробивши деякі поступки у національному питанні, Москва натовість почала нарощувати темпи фактичної експлуатації України (контроль над промисловістю, посилення продовольчо-реквізичійної політики в селі тощо). Така політика обернулася новим спалахом війни саме на теренах України та активізацією селянського повстанського руху. Не стримували свого подиву навіть деякі місцеві

⁷³ Там само. – С. 85.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – С. 275.

⁷⁶ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 224.

⁷⁷ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 299.

більшовики. Так, у своєму листі до В. Леніна (вересень 1920 р.) член Політбюро ЦК КП(б)У, секретар Харківського губкому Я. Яковлев та член президії Промбюро В. Смирнов підкреслювали, що “політика центральних органів щодо України має останнім часом яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України взагалі і Донецького басейну зокрема...”⁷⁸ Щоправда, хлібним реквізіціям в Україні у цьому році завадили бойові дії, внаслідок чого “частка України у 1920 р. в загальноросійських державних хлібозаготівлях була вдвічі меншою, ніж до революції”⁷⁹.

Проте за наслідками політичних подій 1920 р., і зокрема, в Україні, більшовицьке керівництво змушене було замислитися над зміною курсу, в тому числі його економічної складової. У грудні VIII Всеросійський з'їзд рад схвалив план ГОЕЛРО. С. Кульчицький зауважував, що це трапилось тоді, “коли практично визначилася відсутність шансів на революцію у високорозвинених країнах. Ленін негайно переорієнтувався на співробітництво з чужоземним капіталом. Зовнішні і внутрішні джерела фінансування плану електрифікації визначалися в пропорції 1 до 2. Із 17 млрд крб. золотом не менше 6 млрд передбачалося покрити концесіями й закордонними позиками”⁸⁰.

За цих умов, проте, Москвою і не планувалися зміни форми економічних взаємовідносин з іншими радянськими республіками. 28 грудня 1920 р. було укладено угоду про воєнний і господарський союз між РСФРР та УСРР, в основі якого, на думку С. Кульчицького, закладалася концепція “воєнно-політичного союзу” від 1 червня 1919 р.⁸¹ Чинність договору поширювалась на певні промислові галузі республіки, які фактично переходили під прямий контроль Москви, а також на сферу зовнішньої торгівлі. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. РСФРР уклала подібні договори з іншими радянськими республіками.

Контроль Москви над низовими промисловими установами, митними структурами, зовнішньою політикою та торгівлею України ставив під сумнів доцільність харківського управлінського центру: “Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнування, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у “незалежній” республіки не могло бути, тому що її позбавили прав на грошову емісію і бюджет”, причому “протести з боку харківського центру в такій ситуації були неминучими, але це не означає, що він відстоював суверенітет республіки, її державні права. Йшлося лише про боротьбу за власне виживання”⁸². Важко не погодитись із таким баченням історичної ситуації.

⁷⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С. 96.

⁷⁹ Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. в Україні // Сторінки історії України: ХХ століття : посібн. / упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова] ; за ред. С. В. Кульчицького. – К. : Освіта, 1992. – С. 47.

⁸⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С. 191.

⁸¹ Там само. – С. 89.

⁸² Там само. – С. 275, 281, 282.

У контексті підготовки російсько-українського договору 1920 р. було розроблено тези “Питання про державні відносини України та Росії”⁸³. Документ мав ідеологічно-пропагандистський характер, адже був створений на основі доктрини світової революції. Саме під таким кутом зору пояснювалися перспективи України, в тому числі економічні. Мовляв, національні режими України віддавали економіку країни під іноземний контроль, що, звісно, не відповідало інтересам простого народу, й лише трудящі Росії (очолені партією Леніна) готові були допомогти відбити атаки світового капіталу на Україну. Отже, “об’єднання всіх радянських республік навколо Радянської Росії є необхідністю у боротьбі із силами міжнародної реакції”⁸⁴. Саме заради необхідності ефективного захисту від тиску світового імперіалізму більшовики пропонували об’єднати найважливіші галузі економік двох потужних радянських республік⁸⁵. Звісно, це пропагандистське кліше залишало поза увагою той факт, що керувати об’єднаними економіками буде московський центр, що трудящі, від імені яких усе планувалося й здійснювалося, фактично не будуть допускатися, як соціальна категорія, до управління економікою. Коли ж із часом стало ясно, що світова революція виявилася утопією, а західний світ вирішив за краще торгувати з більшовиками, вже як данина, норма сприймався факт контролю української економіки саме Москвою. Важко уявити, що далекоглядні лідери компартії не передбачали це наприкінці 1920 р.

Отже, Москва одночасно обмежувала діяльність УСРР у сфері зовнішньої політики та економіки й поступово ставила під свій контроль українські ресурси й господарство в цілому. Така ситуація стала економічним контекстом упровадження нового внутрішнього курсу більшовицької держави, назва якого звучить дещо іронічно в цьому випадку – нова економічна політика.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Під час революції 1917–1921 рр. більшовицький режим продемонстрував певну парадоксальність своєї зовнішньоекономічної діяльності. З одного боку, російські комуністи кинули виклик усій існуючій світовій політичній системі, з іншого – самі швидко переконалися, що без економічної допомоги (у будь-яких формах) передовсім розвинутих західних країн не зможуть утримати свою владу. Шляхи, якими вони пробивалися на світові ринки, свідчать про їхню політичну безпринципність і вміння користуватися будь-якою нагодою. За таких обставин не дивно, що встановлення більшовицькою Москвою контролю над Україною *apriori* не передбачало задоволення компартією життєвих інтересів і побажань місцевого населення. Навпаки, ресурси України мали слугувати політичним цілям нової влади. Поступове позбавлення УСРР крихт економічної незалежності на користь московського центру вже за доби “воєнного комунізму” лише підтверджує цю тезу.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 105. – Арк. 15.

⁸⁴ Там само. – Арк. 17.

⁸⁵ Там само. – Арк. 18.

УДК 94(477.54)“1921/1929”:334.713.025.2

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛІВ НА ХАРКІВЩИНІ ПРОТЯГОМ 1921–1929 рр.**А. С. Лапченко****(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків)**

Зроблено спробу дослідити особливості державного регулювання діяльності селянських промислів на Харківщині на основі державних законодавчих актів, архівних матеріалів і наукової літератури. Показано, як державні органи влади, підсилюючи економічний тиск на приватників, обмежували їхню діяльність, поступово витискаючи з виробництва й товарообігу. Проаналізовано погляди радянських економістів та політиків 1920-х рр. щодо селянства в умовах нової економічної політики (неп).

Ключові слова: державні органи влади; приватне підприємництво; селянські промисли; неп; кооперація.

The author on the basis of archival materials and scientific literature tries to explore the peculiarities of state regulation of the activities of peasant industries in the Kharkiv region, on the basis of published by the state legislation. Along with this, the article shows how public authorities increased economic pressure by private enterprise, restrict their activity, gradually displacing production and trade. Also analyzed the idea of the Soviet economists and politicians of the 1920s against the peasants in the new economic policy. in the conditions of formation and development of market relations the industrial classes remained an important part of the economy. Farmers not only provide the population with necessary goods, but also to preserve centuries-old folk experience and artistic traditions.

Key words: public authorities; private enterprise; peasant crafts; NEP; co-operation.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми визначено своєю актуальністю і потребами додаткового вивчення її в українській історіографії. У певних українських регіонах селянські промисли позитивно впливали на розвиток сільського господарства, промисловість, торгівлю, технічний і соціальний прогрес. Значну науково-практичну зацікавленість становить вивчення негативних сторін державного регулювання діяльності селянських промислів. Виявлення, критичне осмислення й творче засвоєння досвіду періоду непу дадуть змогу виконати низку нагальних завдань малого бізнесу. Ці обставини засвідчують значний науковий і практичний інтерес обраної автором дослідницької проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок дослідження розвитку селянських промислів у період непу було покладено у 20-ті рр. ХХ ст. Тоді

© А. С. Лапченко, 2016

з'явилися статті та брошури державних діячів¹, фахівців торговельної справи² та кооператорів³. А. Рибніков у власних працях розглядав селянські промисли як частину селянської економіки⁴. Однак здебільшого цим працям бракує глибокого аналізу, до того ж написані вони з класових позицій. Чимало публікацій більше нагадують економічні огляди та інструкції щодо заготівлі та експорту певних товарів.

Існують праці, де автори висвітлюють певні методологічні аспекти проблеми та вирішили низку питань початкового етапу його вивчення. Заслужують на увагу праці, в яких розглянуто різні варіанти розвитку селянських промислів в УСРР у роки непу. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва висвітлено у працях В. Калініченка⁵, О. Сушка⁶, В. Олянич⁷ та ін. Отже, певні питання розвитку селянських промислів в УСРР вирішено нині. Утім питання розвитку селянських промислів у регіональному аспекті в період непу і досі маловивчені в сучасній історіографії.

У виданнях центральних⁸ і місцевих⁹ офіційних органів влади з теми нашого дослідження міститься інформація статистичного характеру. Важливі дані про розвиток селянських промислів на Харківщині в роки непу наявні у джерелах регіонального походження: доповідях, довідниках та інших статистичних матеріалах. Офіційні постанови, що характеризують правовий статус дрібних промисловців у селах, публікувалися на сторінках видань “Вестник промысловой кооперации”, “Плановое хозяйство”, “Экономическое обозрение”. В них наведено матеріал, який стосується загальносоюзних процесів. Основну ж групу джерел із даної теми становлять матеріали архівних фондів Державного архіву Харківської області (доку-

¹ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп. – Харьков : Пролетарий, 1926.

² Фрумкин М. И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР. – М. ; Л. : Госиздат, 1926.

³ Кабалкин Ю. Внешняя торговля потребкооперации. – М. : Изд-во Центросоюза, 1926; Целларіус В. М. Досягнення української радянської кооперації. – Харків : Книгоспілка, 1926.

⁴ Рыбников А. А., Орлов А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. – М. : Экономическая жизнь, 1923; Рыбников А. А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства. – М. : Типография Товарищества “Кооперативное издательство”, 1926.

⁵ Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х. : Основа, 1997.

⁶ Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929). – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003.

⁷ Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект : монографія. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012.

⁸ Статистика України. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік). – Харків : [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк. імені Фрунзе, 1927. – № 115.

⁹ Статистична хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ. – Харків, 1927. – № 1 (6).

менти адміністративно-управлінського, господарського та статистично-економічного характеру ¹⁰).

Мета статті – розкрити особливості заходів органів державної влади щодо діяльності селянських промислів на Харківщині. Постановлено такі завдання: дослідити форми стягнення податків; пояснити причини особливої уваги радянської влади до дрібного виробника на селі; виявити адаптивні механізми функціонування сільських промислів у досліджуваному регіоні в роки непу.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1920-го – на початку 1921-го рр. стало зрозуміло, що ідеї більшовиків про перемогу світової пролетарської радянської революції в реальному житті зазнали повного краху. Радянські республіки потрапили у міжнародну ізоляцію з повністю зруйнованими Першою світовою і громадянськими війнами промисловістю і сільським господарством. Виробництво промислової продукції в Україні знизилось у 10 разів 1921 р. порівняно з довоєнним 1913 р. ¹¹ Невдоволення широких верств населення країни, особливо сільського, економічною політикою більшовиків примусило В. І. Леніна визнати повний крах політики “воєнного комунізму” і перейти до нової економічної політики (непу).

Нова економічна політика, яка мусила сприяти відновленню зруйнованого господарства, поставила перед дрібною промисловістю низку завдань. Дрібна промисловість мала залучити до виробництва сировину, яку не могла переробити велика промисловість; постачати великій промисловості вироби, сировину та напівфабрикати; наповнити ринок споживчими товарами. Процес відновлення дрібної промисловості мав можливість швидко здійснюватись, адже не потребував значних основних й обігових коштів, а дрібний виробник досить точно реагував на кон’юнктуру ринку та пропонував тільки рентабельну продукцію. Тож держава вирішила використати дрібну промисловість для розвитку великої промисловості, яка протягом останніх років занепадала. Також дрібна промисловість мала б поглинути значну кількість безробітних, які виникли внаслідок закриття значної кількості великих промислових підприємств.

Через порушену проблему держава протягом 1921 р. видала низку документів, де визначила заходи зі сприяння розвитку дрібної промисловості не тільки у формі приватних підприємств, але й кооперативній формі. Слід зазначити, що вже перші документи передбачали пільги промисловим кооперативам, тоді як приватна ініціатива залишалась поза державним протекціонізмом.

Реальний перехід до нової економічної політики (непу) в радянських республіках почався після прийняття X з’їздом РКП(б) (березень 1921 р.) рішення “Про заміну розкладки натуральним податком”, згідно з яким більшовики вдалися до

¹⁰ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-470 – Оп. 1. – Спр. 11; Ф. Р-503 – Оп. 1. – Спр. 60; Ф. Р-526. – Оп. 1. – Спр. 5; Ф. Р-519. – Оп. 1. – Спр. 30; Ф. Р-503. – Оп. 1. – Спр. 166; Ф. Р-536. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-476. – Оп. 1. – Спр. 130; Ф. Р-1486. – Оп. 1. – Спр. 10.

¹¹ Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). – Х. : Контраст, – 2014. – С. 11.

обережного кроку – обміну на місцях, який мав здійснюватися через споживчі товариства¹². Як вважає С. В. Кульчицький, це була лєнінська концепція про “місцевий господарський обіг”¹³. Це поклато початок цілій низці законодавчих актів, прийнятих державними органами РСФРР, а потім продубльованих в УСРР.

В Україні, на відміну від Росії, після проголошення непу, продовжувалося збирання заборгованості з продрозкладки за 1920 р., яка спочатку становила 60 % завдання¹⁴. Крім того, водночас зі сплатою єдиного сільськогосподарського податку селяни вносили ще одноразовий податок для відбудови сільського господарства, загальногромадянський, трудово-гужовий і подвірні-грошовий податки (в натуральній і грошовій формах). Як бачимо, на плечі селян лягав важкий тягар зі сплати податків.

Також держава не хотіла допустити розвитку вільної торгівлі. Невипадково нарком продовольства УСРР М. К. Владимиров у квітні 1921 р. на пленумі Харківської міської ради підкреслював: “Наше завдання – з допомогою організованого колективного товарообміну з селом убити індивідуальний обмін та торговельну спекуляцію”¹⁵. Отже, спланований більшовиками товарообмін мав стати не тільки соціально-економічною, але й політико-державною справою.

7 травня 1921 р. РНК РРФСР видала постанову “Про кустарну і дрібну промисловість”, яку було продубльовано декретом ВУЦВК тільки 26 червня 1921 р. Значення цих декретів позитивне, бо всім громадянам дозволялося організовувати дрібні підприємства та займатися кустарними промислами, використовувати найману працю (до 20 осіб без механічного двигуна та до 10 осіб із механічним двигуном), вільно розпоряджатися виготовленою продукцією, закуповувати сировину й обладнання. Тоді значно зросла кількість офіційно зареєстрованих приватних та кооперативних дрібних підприємств, які займалися різноманітними промислами. Істотно зростала кількість виготовленої ними продукції. Про це говорить і більшість істориків¹⁶, і власний аналіз архівних джерел (доповнюємо вищесказане новими прикладами)¹⁷.

Тоді ж, 7 травня 1921 р., РНК РРФСР запровадила постанову “Про керівні вказівки органам влади по відношенню до дрібної і кустарної промисловості і кус-

¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов : в 5 томах. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 1: 1917–1928 гг. – С. 212–214.

¹³ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. : Основи, 1996. – С. 202.

¹⁴ Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітаного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – С. 56.

¹⁵ Владимиров М. Продовольчий податок та завдання кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1921, 10 квітня. – С. 3.

¹⁶ Сушко О. Непмани...; Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво...; Кульчицький С. Комунізм в Україні...

¹⁷ ДАХО. – Ф. Р-470 – Оп. 1. – Спр. 11; Ф. Р-1649. – Оп. 1. – Спр. 40; Ф. Р-503 – Оп. 1. – Спр. 60; Ф. Р-526. – Оп. 1. – Спр. 5; Ф. Р-519. – Оп. 1. – Спр. 30; Ф. Р-503. – Оп. 1. – Спр. 166; Ф. Р-536. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-476. – Оп. 1. – Спр. 130; Ф. Р-1486. – Оп. 1. – Спр. 10.

тарної сільськогосподарської кооперації”¹⁸. На території України ця постанова вступила в дію після постанови РНК УСРР від 21 червня 1921 р.¹⁹ Декретом від 24 травня 1921 р. на вироби та предмети дрібної промисловості поширювалося право обміну, купівлі та збуту²⁰.

Як бачимо, було видано низку декретів і постанов, які легалізували приватне підприємництво. Але ця легалізація не мала повноцінного правового поля, адже в Конституції УСРР 1919 р. зафіксовано скасування приватної власності²¹. А Конституція СРСР 1924 р. позбавляла приватну промисловість і торгівлю статусу соціально-економічної повноцінності, незважаючи на низку конкретних постанов і декретів радянського уряду²².

Для того щоб блокувати дії приватних торговців й активізувати обмінні операції, держава підтримувала споживчу кооперацію. На X всеросійській конференції РКП(б) 26–29 травня 1921 р. було зазначено: “Вважаючи кооперацію головним апаратом для проведення товарообміну, визнати вірною політику укладання договорів органами Компроду з органами кооперації, передачу першими останній товарообмінних фондів для виконання завдань державної влади і під її контролем”²³. У нових умовах споживча кооперація стала зв’язком між робітниками та селянами шляхом ринку і торгівлі.

7 липня того ж року ВЦВК і РНК видали постанови “Про кустарну і дрібну промисловість” і “Про промислову кооперацію”²⁴. Кожному громадянину було надано право вільно займатись кустарним промислом, а також організовувати дрібні підприємства, створювати промислові кооперативні товариства або артілі. Це начебто надавало право селянам займатися промислами не тільки задля власних потреб, але й залишалася проблема збуту виготовленої продукції, адже селяни могли здійснювати обмінні операції тільки після сплати продподатку, тоді як для інших такого обмеження не існувало. Це було причиною гальмування товарообміну. Знайдено колективні заяви, які засвідчують неспроможність виконання продподатку. Неспроможність виконання продподатку селянами призводила до збройних сутичок і повстань. Нерівномірність податкових планів призвела до позаекономічного примусу.

¹⁸ Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов 1917–1959. – М. : Советская энциклопедия, 1961. – С. 76.

¹⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – Х., 1921. – № 11. – С. 365.

²⁰ Экономическая жизнь СССР. – С. 77.

²¹ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським з’їздом Рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції ЦВК на засіданні 14 березня 1919 р. // Україна. Закони. – Харків : ДВУ, 1920. – С. 4–5.

²² Первая Конституция Союза ССР: (Конституция СССР 1924 года) : сборник документов. – 1948.

²³ КПРС в резолюциях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 4. – 558 с. – С. 268.

²⁴ Экономическая жизнь СССР. – С. 82; ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 649. – Арк. 35.

8 липня 1921 р. Раднарком УСРР дав право місцевим продорганам застосовувати форму арешту до селян терміном до двох тижнів за невиконання продподатку, а також нарахування пені в розмірі 20 % від суми податку²⁵. За ініціативи місцевої влади до стягнення продподатку почали залучати військові частини. 12 серпня 1921 р. постановою Ради Праці і Оборони²⁶ запроваджено застосування такої форми тиску на селян, як військові постої.

Тільки 29 жовтня 1921 р. В. І. Ленін, виступаючи на VII московській губпартконференції, вперше констатував: задуманий товарообмін не вдавсь, (“зірвався”, як він висловився), приватний ринок виявився сильнішим²⁷. Восени 1921 р. із переходом від товарообміну до розгорнутої торгівлі активізувався процес підприємницької діяльності. Протягом кінця 1921 – початку 1922 рр. пришвидшувались темпи організації приватного виробництва у різних галузях промисловості.

14 січня 1922 р. РНК УСРР зменшив ставку натурального податку²⁸. Але вже 1 лютого 1922 р. ВУЦВК видав постанову “Про заходи щодо збільшення надходження помолподатку”²⁹. Тож полегшення селяни не відчули, оскільки радянські органи влади продовжували власну політику, спрямовану на наповнення державного бюджету через стягнення податків. А індивідуальні господарства (основа приватного підприємництва) визнавалися відживаними (безперспективними).

Тоді почався процес денационалізації дрібних і середніх підприємств (повернення їх колишнім власникам). Постанова ВУЦВК “Про дрібну і середню промисловість” від 15 лютого 1922 р.³⁰ заклала правовий механізм для становлення й функціонування приватного промислового підприємництва. Националізованими вважалися промислові заклади, якщо: националізацію здійснено до 21 червня 1921 р.; підприємство прийнято органами влади за актом приймання; організовано управління підприємством або призначено керівника; та якщо держава витратила кошти на охорону підприємства. “Усі інші промислові підприємства, – зазначалося в постанові, – з кількістю робітників більше п’ятох з механічними двигунами, або більше десятих без механічного двигуна належать попереднім їх власникам, коли відносно цих підприємств не була переведена до 21 червня 1921 року фактична націоналізація в порядку ст. 2 цієї постанови і можуть бути використані власниками згідно з відповідними законами”³¹. Зазначалось, якщо ці підприємства було відремонтовано, дообладнано, або вони постачалися за державний рахунок, то відшкодування

²⁵ ЗУ України. – 1921. – № 15. – С. 493.

²⁶ Там само. – С. 501.

²⁷ *Ленін В. І.* VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня // Повне збір. творів : в 55 т. : переклад з п’ятого російського видання. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1974. – Т. 44: Червень 1921 – березень 1922 рр. – С. 118.

²⁸ ЗУ України. – 1922. – № 1. – С. 19.

²⁹ Там само. – 1922. – № 5. – С. 91.

³⁰ Там само. – 1922. – № 6. – С. 123.

³¹ Там само. – С. 124.

витрат, яких зазнала держава, мали здійснюватися за рахунок власників, із відновленням їхніх прав ³².

Часто в перші роки непу відбіркова комісія ВРНГ замість денационалізації віддавала перевагу закриттю підприємств, що не працювали. Так, протягом 1922–1923 рр. на Харківщині з обстежених комісіями підприємств тільки 14 % денационалізувались. Інші підлягали ліквідації або були підпорядковані місцевим господарським органам. Ще частіше ВРНГ відмовляла колишнім власникам у вирішенні їхніх клопотань. Яскравим прикладом може бути те, що 1922 р. у Богодухівському повіті з розглянутих 30 справ про денационалізацію було відмовлено 27 ³³. Це зумовлено тим, що більшість нормативних актів радянської держави мала класовий характер. Загалом радянська політика спрямована на дезорганізацію українського селянства, бо вбачала в ньому революційний дух і постійну жагу до самостійності. Уже 10 травня 1922 р. декрет ВУЦВК дав змогу відмовити “куркулям” у поверненні їхнього майна, забраного органами влади до декрету від 15 листопада 1921 р. “Запропонувати судовим та адміністративним установам призупинити всі справи з цим, а надалі не брати їх на розгляд, не повертати майна”, – наголошувалось у постанові ВУЦВК. Як наслідок: законні права селян на їхнє майно було проігноровано, а до “куркульських елементів” застосовувались адміністративні методи впливу (обмеження кредитування, позбавлення виборчих прав, перешкоджання у придбанні сировини, оподаткування за класовим принципом тощо).

Процес денационалізації на Харківщині, як і загалом в Україні, тривав протягом 1922–1927 рр. Тривалий процес денационалізації засвідчує постанова від 30 квітня 1925 р. “Про заміну порядку розв’язання скарг та відмови повернути підприємства їхнім колишнім володільцям” ³⁴. Також процес денационалізації виявив суперечливі взаємини між державними органами влади та їх колишніми власниками. Держава визнавала часткову приватизацію промислових підприємств, але заперечувала власне інститут приватної власності. Тож процес денационалізації відбувався досить кволо, що в цілому негативно вплинуло на розвиток приватного підприємництва.

Майже кожного місяця уряд приймав певну постанову. 13 липня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову “Про розряди на продукцію, встановлені для обрахування окладів єдиного продподатку у 1922–1923 рр.” ³⁵. Усі платники цього податку поділялися на 12 розрядів залежно від сум доходів. Більшість населення отримувала доходи на рівні прожиткового мінімуму, осіб зі значним доходом майже не було, а отже, не було й реального розшарування населення. Проте диференційоване оподаткування за розрядами потребувало додаткової роботи податкового апарату і збільшення витрат на його утримання, це призводило до того, що витрати на утримання податкового апарату перевищували надходження з податку.

³² Там само. – С. 123.

³³ ДАХО. – Ф. Р-1146. – Оп. 1. – Спр. 528. – Арк. 3,5, 7–9, 21, 24, 25–29.

³⁴ ЗУ України. – 1925. – № 43. – С. 543.

³⁵ Там само. – 1925. – № 31. – С. 427.

Із січня 1923 р. запроваджувався прибутково-майновий податок. Його розмір залежав від розміру прибутку платника податків. Відсоток коливався в межах від 0,8 до 15 %, а надалі аж до 25 %. Майновий податок коливався від 0,15 % до 1,5 %. Найвідчутнішим для приватних підприємців став прибутково-майновий податок, який у повному обсязі враховував усю сукупність їхніх прибутків.

1924 р. став переломним, оскільки в економіку активно залучались іноземні інвестиції у формі концесій. Однак радянська політика не змінювалась: витіснити приватника через застосування економічних й адміністративних засобів тиску. Водночас держава продовжувала сприяти кооперації, надаючи їй податкові пільги, незважаючи на те, що протягом другої половини 1923 р. простежується зменшення промислових підприємств споживчої кооперації.

Невдовзі пленум ЦК РКП(б) (31 березня – 2 квітня 1924 р.)³⁶ підкреслив, що боротьба з приватним капіталом має бути основним завданням кооперації, яка являє собою посередника між державною промисловістю і селянським ринком. Також на пленумі вирішено максимально скоротити кредитування приватного сектора. У світлі рішень цього пленуму українські банки згортали кредитування приватників, скорочували фінансування приватної промислової ініціативи.

Також було обмеження в торгівлі. Яскравий приклад – інструкція РНК УРСР від 27 червня 1924 р. “Про торгівлю”³⁷. Згідно з нею, дозволено займатися приватною торгівлею всім громадянам, які мали патент. Тобто селянин не мав права самотужки збувати виготовлену ним продукцію. Це спонукало його до використання послуг посередника, що призводило до збільшення ціни на товар, а отже, і до зменшення попиту на продукцію, виготовлену селянином. Таким чином, селянину ставало дедалі важче конкурувати з кооперацією.

Як у перші роки непу, так і протягом 1924 р. більшовики неухильно прагнули загнати приватника до кооперації. Однак самодіяльне селянське господарство не прагнуло вступати в кооперативи. Тож держава продовжувала надавати пільги кооперації. Промисловий податок улітку 1924 р. для кооперації коливався від 3,36 до 4 %, тоді як для приватників – від 7,56 до 13,81 %³⁸. Водночас посилювався адміністративний контроль над кооперацією з боку держави. 29 вересня 1924 р. Українська економічна нарада ухвалила постанову “Про промислову діяльність української кооперації та її перспективи”, за якою влада свідомо обмежувала активність споживчої кооперації, змушуючи її підприємства працювати переважно в переробній галузі, де б вони не становили великої конкуренції державній промисловості, наприклад млинарстві й переробці насіння соняшнику. Саме в переробних галузях кооперативні підприємства мали потіснити приватний сектор. Підтвердженням посилення втручання держави у промислову діяльність споживчої кооперації можна

³⁶ *Сталин И. В. Сочинения* : Т. 1–18 – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. – Т. 6. – С. 5–15.

³⁷ ЗУ України. – 1924. – № 37. – С. 641.

³⁸ ДАХО. – Ф. Р-503. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 54,57.

вважати постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. “Про відділи місцевої промисловості окружних виконавчих комітетів”³⁹. Ці відділи отримали право здійснювати нагляд за місцевою кооперативною промисловістю.

Характерна особливість промислової діяльності протягом 1924–1925 рр. – почалося зростання кількості селянських підприємств, які вступили до кооперації. Так, якщо на Харківщині у січні 1924 р. нараховувалося 37 сільських промислових кооперативів, то 1 жовтня 1925 р. їх уже було 193. До кінця 1925 р. до сільських промислових кооперативів входило 56 млинів і крупорушок, 13 олійниць⁴⁰.

У наступні роки продовжився процес кооперування та витіснення приватника. 1925 р. на Харківщині скооперовано 17,7 % селян-промисловців⁴¹. У РРФСР цей показник становив 20 %, в Україні – 15 %. Нижчу питому вагу кооперованих дрібних виробників на Харківщині, порівняно з РРФСР, по-перше, можна пояснити недовірою та негативним ставленням селян до влади. По-друге, кооперація не розв’язувала проблему добування сировини та збуту продукції. По-третє, кооперативна система в перші роки непу була недосконалою, діяла неефективно, призводила до закриття значної кількості кооперативів, про що повідомлялось у пресі. За твердженням професора Є. П. Петрова, в роки непу некооперована група кустарів була “технологічно кваліфікованішою, краще підготовленою до ринкової діяльності, з кращим обладнанням”⁴².

Вища питома вага кооперованих дрібних виробників на Харківщині, ніж в Україні, спричинена тим, що у виробництві переважно використовували дефіцитну сировину та напівфабрикати. Саме великі фабрики постачали сировину та підпорядковували певні стадії виробництва власному регульованому та контрольному нагляду. Оскільки велика фабрично-заводська промисловість у роки непу належала державі, то остання могла регулювати постачання дрібного виробника сировиною, використовуючи такі важелі впливу, як податковий тиск, обмеження кредитування, водночас підтримуючи кооперацію. Як наслідок, селяни були змушені вступати до кооперативів. Звісно, найбільшим був ступінь кооперування в текстильній і металообробній галузях, повільніше об’єднувалися деревообробні та шкіряно-взуттєві промисли.

Цікаво, що нині в Харківській області селяни, які займаються промислами, в аналогічній ситуації: більшість дрібних підприємств технологічно залежать від великих і середніх промислових об’єктів.

Отже, фактично протягом першої половини 1920-х рр. не було прийнято жодного закону про сприяння розвитку селянського приватного підприємництва. Але водночас з’явилося немало постанов, декретів, інструкцій, які обмежували його функціонування. З 1925 р. ситуація змінюється, тиск на приватника слабшає, оскільки

³⁹ ЗУ України. – 1925. – № 89. – С. 1304.

⁴⁰ ДАХО. – Ф. Р-536. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 27, 43, 56, 78–89.

⁴¹ Там само. – Ф. Р-1486. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1–15.

⁴² Петров Е. П. К вопросу об экономике мелкой промышленности // Экономическое строительство. – 1925. – № 7. – С. 4.

ки державна промисловість в умовах товарного голоду була не в змозі задовольнити споживчий попит.

Протягом 1926–1928 рр. державу найбільше цікавили борошномельна, маслоробна, олійна промисловості, хоча продовжували опановувати та контролювати й інші галузі. Тож кооператори зосередили свої зусилля на першочерговому розвитку харчової промисловості, яка в період прискореного розвитку важкої індустрії мала допомогти державі у забезпеченні населення продовольством.

Після прийняття 1927 р. XV з'їздом ВКП(б) курсу на колективізацію кустарів насильницькими методами зобов'язували вступати до колгоспів або працювати в артільях. Таким чином, руйнувались незалежні настрої селянства, отже, й народних майстрів (кустарів). У 1930-х рр. лише деякі митці, працюючи в артільях, мали змогу у вільний час займатися промислами вдома для продажу на базарі. Одиниці з тих, котрі не входили до артілей, виготовляли для ринку простий гончарний посуд, дерев'яні вироби, ткали килими, виробляли домашні тканини тощо. Проте для домашнього вжитку в Україні продовжували вишивати, у певних місцевостях ткали, оздоблювали елементи традиційного одягу.

Однією із найхарактерніших форм цієї політики був посилений податковий тиск на заможне селянство, яке на практиці вилилось у заплановане пограбування та насильство. Класичний юридичний документ, що засвідчує класовий підхід до селянства, – постанова РНК УСРР “Про ознаки, які визначили селянське господарство як куркульське”⁴³. Ця постанова вийшла тільки 12 серпня 1929 р. До “куркульського” і “підприємницького” типу зараховувалися господарства, які регулярно використовували найману працю; мали млин, олійницю, вітряк, шаповальні, торговельні заклади, шкіряні майстерні або інше промислове підприємство; коли члени господарства (родини) мали прибутки від торгівлі або інші нетрудові доходи. Беручи до уваги ситуацію, більша частина селян, які займалися промислами, належала до класу “куркулів”.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Радянська держава визнала селянські господарства суб'єктом дрібнотоварного підприємництва, але, на відміну від промислових і торговельних закладів, не виписала законодавчо статус власне юридичного й соціального інститутів сільськогосподарського приватного підприємства, тобто сімейно-трудового господарства. Його соціально-економічні ознаки розглядалися тільки в контексті встановлення ставок податку та класової інтерпретації різних груп селянства.

⁴³ ЗУ України. – 1929. – № 17. – С. 493.

УДК 94(477.43).084

**ПРАКТИКА СТЫГНЕННЯ ЄДИНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ПОДАТКУ НА ПОДІЛЛІ В 1923–1928 рр.****М. П. Олійник****(Хмельницький національний університет, м. Хмельницький)**

Проаналізовано причини та умови запровадження єдиного сільськогосподарського податку на Поділлі. Розкрито взаємозв'язок методів проведення податкової політики з голодом 1925–1926 рр. на Поділлі. Простежується класовий характер цього податку.

Ключові слова: *податок; податкова кампанія; голод; худоба; хліб.*

The article analyzes preconditions of the unified agricultural tax introduction in Podillya region. It studies the propaganda methods before its introduction, and the reasons for the mass killing of cattle, intensification of smuggling in autumn of 1923, and overfulfilling of the monetary part of the 1923 tax plan. The article explains the links between the excessive forecast for the 1924 harvest and establishment of the highest regional tax quota in Ukraine; between the climatic factors and methods of implementation of the tax policy and the 1925–26 famine in Podillya. It emphasizes the class nature of the unified agricultural tax and its significant increase for middle and wealthy rural households in 1926.

Key words: *tax; tax campaign; famine; cattle; grain.*

Постановка проблеми. Побудова ефективної економіки, тим більше в умовах фактичної війни з Росією, вимагає докорінної реформи податкової системи України. Для цього потрібно не лише вивчати досвід зарубіжних країн, але й критично проаналізувати власний – зокрема, щодо впровадження та реалізації єдиного сільськогосподарського податку в роки непу. І не тільки в масштабах усієї України, а й через призму її реалізації в регіонах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність наукового дослідження даної проблеми засвідчує і те, що певні її аспекти стали об'єктом дослідження в працях П. Гай-Нижника⁴⁴, С. Корновенка і В. Лазуренка⁴⁵, А. Сокола⁴⁶ та інших. Однак

© М. П. Олійник, 2016

¹ Гай-Нижник П. П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2006; *його ж.* Податки в УСРР у період непу (1921–1930 рр.) // Історія торгівлі, податків та мита. – 2012. – № 1 (5). – С. 132–141.

² Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. – Черкаси : Ваш Дім, 2004.

³ Сокол А. О. Становлення податкового апарату УСРР на початку нової економічної політики // Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 13. – С. 205–211; *його ж.* Податкова політика УСРР у роки непу // Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 163–168.

зазначена в них проблема досліджуються переважно на макрорівні, майже не зачіпаючи рівня певних губерній УСРР.

Мета статті – зважаючи на актуальність проблеми та брак узагальнюючих праць, проаналізувати обставини запровадження єдиного сільськогосподарського податку в прикордонному Поділлі, розкрити форми, методи, результати його здійснення в краї, ставлення до цього податку подолян.

Виклад основного матеріалу. Досвід насильницького впровадження більшовиками продрозкладки в 1921 р. та єдиного натурального податку 1922 р., наявність разом із ними низки грошових податків – загальногромадянського на відновлення сільського господарства, подвірного, посадибного і трудгужподатку, які голова Подільського губвиконкому В. Порайко, виступаючи на IX Подільській конференції КП(б)У в березні 1923 р., назвав “вавилонським стовпотворінням”, – засвідчив неефективність упроваджуваної податкової системи. Виконання податкових завдань вимагало надто великих зусиль не тільки податкового апарату, але й залучення чекістів, міліції, військових формувань і судів. Крім того, вказана податкова система викликала невдоволення подолян і, як наслідок, масовий повстанський рух 1921–1922 рр. Водночас, оскільки сільське господарство було єдиним “солідним” джерелом надходження податків у регіоні, так як вважали більшовики, не могло бути й мови про скорочення сумарного розміру податків із селян. Потрібно було, на їхню думку, “лише правильно підійти до методів і способів стягнення податку”. Тому конференція підтримала ідею, яка “намітилася в центрі”, про встановлення єдиного сільськогосподарського грошового податку на класовій основі. На перехідний період пропонувалося тимчасово збирати його частково натурою, в житніх одиницях, частково – грошима ⁴.

Неможливість без ризику для існування радянської влади зберігати наявну систему податків і постійні вимоги не лише селян, але й місцевих органів влади про послаблення податкового тиску, а також потреба запровадження податків, які стимулювали б розвиток товарно-грошових відносин, зумовили рішення XII з’їзду РКП(б) у квітні 1923 р. про доцільність переходу до єдиного сільськогосподарського податку та скасування решти податків із селян. Як наголошувалось у резолюції “Про податкову політику на селі”, податок частково мав збиратися в грошовій формі, що мало стимулювати розвиток селянського господарства, пришвидшити його пристосування до ринку, покращити загальний господарський стан країни через розширення товарного обігу та забезпечення стійкості грошового обігу. Наголошувалося на потребі проведення податкової політики в інтересах бідноти та середняків ⁵.

На виконання рішень з’їзду ВУЦВК і РНК УСРР 10 травня 1923 р. було прийнято декрет “Про запровадження єдиного сільськогосподарського податку”. Він пе-

⁴ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 215–217.

⁵ О налоговой политике в деревне. Резолюция XII съезда РКП(б) // Всесоюзная Коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи. – Изд. 5, исправл. и доп. – М. : Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 498–501.

редбачав уніфікацію всіх податків, доведення селянину остаточної норми податку завчасно, заборону встановлювати будь-які інші податки. Податковою базою визначалася вся земля, а також худоба, крім породистої та молодняка. Податок мав стягуватися порівну в натуральній і грошовій формах, а з 1 січня 1924 р. – тільки в грошовій. Для Поділля він встановлювався в розмірі 5,5 % від валового продукту губернії, тобто 7137 тис. пудів від прогнозованого валового збору – 130 581 тис. пудів⁶.

Зазначимо, що ще до прийняття декрету президія Подільського губвиконкому 9 травня створила “губернську Комісію з підготовки необхідних заходів із впровадження єдиного сільсько-господарського податку” в складі губпродкомісара, замзавгубфінвідділу, замгубземуправління. Аналогічні комісії створювалися в округах⁷. Водночас проведено “перевірку і зміцнення” повітових продподаткових апаратів. Як наслідок, у травні–червні 1923 р. на лаві підсудних опинився весь склад Жмеринського повітпродкому, а Літинського – частково⁸.

Старт підготовчій роботі дав циркуляр ЦК КП(б)У № 2199 від 25 травня 1923 р. із вимогою до всіх партійних і радянських органів розгорнути масову агітаційну роботу з роз’яснення переваг цього податку⁹.

Із огляду на те, що “податкові настрої” селян мали “негативний характер”¹⁰, окрпарткоми, як-от Вінницький, зобов’язували всіх членів сільських осередків популяризувати рішення XII з’їзду РКП(б) і декрет про ЄСПП, а також вимагали від губкому КП(б)У чітких методичних рекомендацій¹¹. У червні в усіх округах було проведено розширені з’їзди рад або пленуми окрвиконкомів за участю голів райвиконкомів і сільрад, представників КНС та вчителів, на яких розглядалися переваги ЄСПП та завдання органів радянської влади із його впровадження¹².

Оскільки успіх податкової кампанії багато в чому залежав від правильного складання списків платників, підкреслювалася важливість занесення в них усіх господарств, які підлягають оподаткуванню, точних відомостей про кількість землі та худоби, число їдців. На допомогу податківцям було підготовлено контрольні матеріали із землекористування з використанням даних довоєнної статистики. Важливу роль у мобілізації активу на складання зазначених списків відіграли проведені в другій декаді червня 1923 р. окружні та районні з’їзди продпрацівників. Райвиконкоми отримали текст декрету, інструкції з проведення податкової роботи та зі складання списків, план роботи і контрольні завдання. Успіхові спискової кампанії сприяло залучення до роботи списків сільських сходів, де були присутні “від 50 до 75 % платників податку”. Їм роз’яснювали сутність ЄСПП, вигідність його для селян, переваги проти попередніх податків і розміри (ставки)¹³.

⁶ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. – С. 92.

⁷ ДАВО. – Ф. Р. 489. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 20.

⁸ Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 6.

⁹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 37.

¹⁰ ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 9.

¹¹ ДАХМО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 2.

¹² Там само. – Ф. Р. 337. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 6; Спр. 86. – Арк. 364.

¹³ ДАХМО. – Ф. Р. 337. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 365–365 зв.; Спр. 10. – Арк. 50.

Окремо складалися списки пільговиків – сімей червоноармійців, слухачів радянсько-партійних шкіл і робітфаків, інвалідів громадянської війни. Господарства, у складі яких не було працездатних, а на їдця припадало не більше 0,5 дес. землі, звільнялися від сплати податку. Також отримували 50 % знижки з податку ті господарства, що не мали худоби, яка підлягала обкладенню, та з розміром наділу в 1–1,5 дес.¹⁴ Крім того, встановлювався 18-відсотковий пільговий фонд на випадок стихійних лих і недороду¹⁵.

Після складання списків 16 серпня 1923 р. на губернській нараді узгоджено розряди продукції для районів. Їх затвердили на розширеному засіданні губвиконкому 21–22 серпня. Зазначимо, що для округ і районів встановлювалось індивідуальне співвідношення натуральної та грошової частини податку в діапазоні від 20 до 60 %¹⁶. Після цього окривконками встановили розряди для сіл і нараховували оклади (розміри) податку на селянські господарства. До 12 вересня селянам було вручено окладні листи й доведено строки виконання податку¹⁷.

Важливим елементом підготовки до його збирання були безпартійні районні конференції, проведені у вересні 1923 р. Їх організовували виділені парткомми вповноважені. Тому не має дивувати схожість ухвалених ними резолюцій із підтримкою ЄСПП¹⁸. Разом із бравурними рішеннями конференцій до парторганів надходила й інформація Подільського відділення ДПУ про невдоволення селян надто великим обкладенням, їхню стурбованість тим, що для покриття грошової частини податку їм доведеться продати майже весь хліб¹⁹.

Безпосереднє збирання податку розпочалося на Поділлі 15 вересня 1923 р. Відразу податкові органи були здивовані “масовим прагненням швидше здати податок”. Цей небувалий феномен пояснювався побоюванням селян, що з усіх господарств, які не виконають завдання до 1 січня, стягуватиметься пеня²⁰. Також несподіваним виявилось масове прагнення селян здавати ЄСПП у грошовій формі. Готівку селяни брали частково на ринку, торгуючи своїми товарами, а частково на “чорні біржі”. Фінансовий апарат виявився невідповідним, а кількість відкритих приймальних кас недостатньою²¹. Окружні фінвідділи виконкомів пояснювали це браком потрібних інструкцій і бланків квитанцій. У них виникла “паніка та розгубленість”. Однак до початку жовтня проблему розв’язали. Цьому сприяло не лише відкриття додаткових кас, але й практика здавання грошової частини податку одним селянином за все село за колективними списками²². Вже 18 вересня губвиконком

¹⁴ ДАВО. – Ф. Р. 925. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 181.

¹⁵ ДАХМО. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 88.

¹⁶ Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 62; Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 87–87 зв.

¹⁷ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 62.

¹⁸ Там само. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 14; ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 13.

¹⁹ ДАВО. – Ф. Р. 595. – Оп. 11. – Спр. 1. – Арк. 70–77.

²⁰ ДАХМО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 5.

²¹ ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 18.

²² ДАХМО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1–1 зв.

звернув увагу на різке зростання пропозиції худоби на ринку та доручив окрвиконкомам з'ясувати причину цього²³. Практично всі окрпарткоми, наприклад, Тульчинський, найсуттєвішими причинами цього вважали: низькі ціни на хліб і погані види на врожай²⁴. Так, у вересні пуд жита коштував 30 коп. золотом, тоді як у липні – 60 коп.²⁵. Відтак селяни вважали за доцільне продавати худобу та зберігати хліб до підвищення ціни на нього. Причому, якщо у вересні вони “ліквідували худобу молоду”, то незабаром – “худобу робочу”. Велика пропозиція худоби на ринку призвела до зниження ціни на неї. Як наслідок, зазначали окрвиконкоми, селяни “великої користі від цього не мають”²⁶. Тому вони були змушені використовувати таку особливість Поділля, як-от прикордонний характер краю. Оскільки в селах і містечках за Збручем ціни на худобу і хліб були вдвоє і втричі вищими, селяни масово займалися контрабандою. Вони “транспортували з прикордонних районів у Польщу худобу, особливо коней і деякі сільсько-господарські продукти, як наприклад, квасолі”²⁷. Причому за кордон “спрямовувалося більшість худоби”²⁸. Розвитку контрабанди сприяло те, що в регіоні не вистачало готівкової маси червінців. Їх обіг у Вінниці був “ледве помітний”, а в округах “радянської валюти” практично не було. Тому еквівалентом на ринку був царський срібний карбованець. Здавати ж податок безпосередньо срібними карбованцями селянам було не вигідно, оскільки офіційний курс був на 15–25 % нижчим від курсу “чорної біржі”²⁸.

Певну, проте не вирішальну роль у тому, що в натуральній формі податок станом на 15 жовтня було виконано лише на 20–30 %, відігравали завищені вимоги до якості зерна, яке здавали селяни²⁹. Це підтверджується тим, що на обсяги здавання податку натурою практично не вплинуло рішення РНК УСРР від 26 жовтня про зниження вимог до кондиції зерна під час його здавання та дозвіл на зарахування цукру в рахунок грошової частини податку з наданням квитанції від цукрозаводу³⁰. Відтак у жовтні в грошовій формі було здано 75 %, а в листопаді – 90 % всього обсягу податку³¹.

Загалом у губернії завдання з ЄСГП 1923/1924 р. виконали лише два райони – Ямпільський і Могилівський. 68 районів виконали його в середньому на 95 %, 24 райони – на 85 %, а Чемеровецький – менше ніж на 80 %. Усього в губернії виконання ЄСГП становило майже на 90 %, з яких натурою – лише 18 %. Невиконання оформлювалось як недоїмка³². До її ліквідації залучалися члени сільрад,

²³ ДАВО. – Ф. Р. 925. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 2.

²⁴ Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 21.

²⁵ Там само. – Спр. 40. – Арк. 16–18.

²⁶ ДАХМО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 5.

²⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 108; Спр. 26. – Арк. 134 зв.

²⁸ ДАВО. – Ф. Р. 925. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 5–5 зв.; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2187. – Арк. 6.

²⁹ ДАХМО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 108.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 616 а. – Арк. 156–158.

³¹ ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 34.

³² Там само. – Ф. Р. 925. – Оп. 1. – спр. 139. – Арк. 167–168.

працівники продовольчих органів, міліції та прокуратури. Їм дозволялось описувати майно та продавати його на торгах, складати протоколи на злісних неплатників і притягати їх до адміністративної та судової відповідальності. Для “викачування” недоїмок встановлювалися “крайні терміни”. Спочатку – 22 січня, потім – 15 лютого³³. Але марно. Селянам нічого було здавати – з осені 1923 р. до весни 1924 р. кількість господарств без робочої худоби збільшилася з 59 до 68 %, а таку худобу селяни збували тільки в крайньому разі³⁴. Не сприяло ліквідації недоїмок і рішення президії ЦВК СРСР від 28 березня 1924 р. про їхнє стягнення в червінцях за курсом станом на 1 листопада 1923 р.³⁵

Водночас вжито заходів із заборони використання срібної монети. Це призвело до виникнення “серед власників більш-менш значних сум паніки. Були випадки самовбивств на цьому ґрунті”³⁶. Щоб не допустити соціального вибуху, використовуючи досвід попередніх податкових кампаній, ВУЦВК і РНК УСРР 16 квітня 1924 р. під приводом забезпечення якісного проведення весняно-польових робіт призупинили до 1 жовтня розгляд справ за невнесення ЄСГП. Засудженими за цей злочин гарантували, що в разі погашення заборгованості за 1923/1924 господарський рік вони будуть звільнені від відбуття покарання³⁷.

Підсумки проведення податкової кампанії підбили на Х Подільській губконференції КП(б)У 21–23 травня 1924 р. У доповіді про роботу ЦК КП(б)У секретар ЦК В. Затонський зробив висновок, що, хоч податок був важким, але, оскільки його було зібрано, “значить, він себе виправдав, але виправдав не вповні, тому що нам здали більше грошми, ніж ми очікували. Ми на цьому прогадали, тому, що здавали податок якраз тоді, коли хліб був дешевим.” Зазначимо, що голова Подільського губвиконкому Ремейко у своїй доповіді обійшов питання виконання податку. Проте він зазначив, що аргументи губвиконкому та губпарткому переконали Держплан УСРР, при цьому він визнав, що “податок 1923/1924 рр. на Поділлі був надто великий”³⁸.

Ще не завершилося з’ясування результатів податкової кампанії 1923/1924 рр., як президія ЦВК СРСР прийняттям 9 травня 1924 р. “Положення про єдиний сільськогосподарський податок на 1924/1925 р.” фактично дала старт новій кампанії. Її особливістю було те, що платниками цього ЄСГП визначалися не тільки селянські, але й колективні господарства, а також радгоспи. Податок нараховувався в золотих карбованцях і мав вноситися червінцями. За одиницю обкладення бралася десятина ріллі. Худоба прирівнювалася до неї за певними коефіцієнтами. Характерно, що, залежно від прибутковості господарств, встановлювалося три ставки податку. Його розряди

³³ ДАХмО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 6; Ф. Р. 962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21–28.

³⁴ ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 166.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 624. – Арк. 2.

³⁶ ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 64; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2187. – Арк. 64.

³⁷ ДАВО. – Ф. Р. 925. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 1.

³⁸ Бюллетень Х Подольской Губернской Конференции КП(б)У. – Винница, 1924. – 8–9 мая. – № 2. – С. 4, 16.

та ставки визначалися ВУЦВК окремо для кожної губернії та округи на підставі видів на врожай, але не пізніше 15 серпня³⁹.

Однак ніякі нові офіційні рішення не могли здолати практику ігнорування органами влади реалій. Так, під час визначення хлібофуражного балансу на 1924/1925 господарський рік ЦСУ УСРР надто оптимістично поставилося до того, що вперше посівні площі на Поділлі перевищили довоєнні, та спрогнозувало врожай на 1924 р. у розмірі 186,8 млн пудів проти 130,6 млн пудів у 1923 р. (з яких хліб – тільки 67,5 млн пудів, а 37,2 – картопля)⁴⁰. На основі цих прогнозів визначили план збирання ЄСГП на 1924/1925 рр. у розмірі 9,53 млн пудів, або 5,1 % від валового збору, тоді як середній відсоток в Україні становив 4,6 %, у Київській губернії – 4,3 й у Волинській – 5,6 %⁴¹. Губернське керівництво не погоджувалося із цим планом і вимагало його зменшення. Врешті-решт, до нього прислухалися та зменшили розмір ЄСГП для Поділля до 144 тис. тонн, або 8,8 млн пудів⁴². На практиці це засвідчувало збільшення податку на 1,7 млн пудів проти рівня 1923/1924 рр. та зростання податкового навантаження на одне селянське господарство з 9,43 крб у 1923/1924 рр. до 13 крб у 1924/1925 рр., на одного їдця – з 2,36 крб до 3,30 крб та з однієї десятини ріллі – із 3,17 крб до 4,26 крб⁴³.

Зазначимо, що лише 3 липня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало помилки ЦСУ щодо прогнозування врожайності 1924 р.⁴⁴

Однак через недорід 1924 р. податковий гніт для селян став непосильним. Округи доповідали про вкрай низькі темпи виконання податку. Так, на пленумі Проскурівського окрпарткому 30–31 листопада 1924 р. зазначили, що “виконання сільгосподатку проходить незадовільно, особливо в районах Війтовецькому, Проскурівському, Волочиському, Чорно-Острівському і Михампільському”⁴⁵. Для виправлення становища, влада, за усталеною практикою, вдалася до репресій. Ми погоджуємося з думкою В. Василенка, що “саме застосування примусових методів забезпечило виконання програми збору податку 1924–1925 рр. у Подільській губернії більше, ніж на 100 %”⁴⁶. 27 лютого 1925 р. губвиконком констатував виконання ЄСГП у сумі 9 043 213 крб, що

³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 624. – Арк. 22–23.

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1887. – Арк. 62–70; Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) : збірник документів і матеріалів / ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інші. – Вінниця, 1957. – С. 324.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1887. – Арк. 70–71.

⁴² Васильєв В. Ю. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 37. – С. 115.

⁴³ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 71.

⁴⁴ Україна: хроніка XX століття: Довідкове видання. Рік 1925 / Укл. Ольга Мовчан ; ред. рада В. М. Литвин (гол.) та ін. ; ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 180.

⁴⁵ ДАХМО. – Ф. П. 301. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 117.

⁴⁶ Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2008. – Вип. 13. – С. 280.

становило 100,6 % твердого завдання на селянські господарства, і наказав: “Застосування насильницьких заходів стягнення податку – рішуче припинити”⁴⁷.

Однак, унаслідок недороду й стягнення непосильних податків Поділля охопив голод. Уже до червня 1925 р. більшість подолян голодували. Лише 10 липня 1925 р. ЦК КП(б)У відреагував і дав вказівку повністю скасовувати сільгосподаток на 1925–1926 рр. у постраждалих районах, де населення не поверне затраченого на посівній, а в разі часткового недороду – зменшувати з можливістю відстрочки сплати на наступний рік⁴⁸. Загалом з урахуванням звільнення від сплати податку малопотужних, червоноармійських і постраждалих від недороду господарств обсяг ЄСГП на 1925/1926 рр. був зменшений проти рівня 1924/1925 рр. на 48 %. Проте і після цього він був непосильним для селянських господарств. Це засвідчує, зокрема, доповідь керівника Могилівського окрфінвідділу на засіданні окрвиконкому 15 грудня 1925 р., який скаржився, що через звільнення багатьох господарств від податку інші всіляко ухиляються від його сплати. Так, у “Шаргородському районі замість 45 % за планом на 1 листопада надійшло лише 18 %, в Джуринському – 30 %, Барському – 20 %”. Виконком у своєму рішенні вимагав від райвиконкомів і сільрад посилити роз’яснювальну роботу і тиск на селян⁴⁹.

Встановлення плану з ЄСГП на 1926/1927 рр. відбувалось одночасно з переходом до політики економічного придушення заможних господарств. Відтак, за загального збільшення розміру податку на 13 % для бідняцьких господарств, яких нараховувалося 40 % від загальної кількості, він зменшувався на 27–30 %. Тому понад 47 % розміру завдання мали внести середняцькі господарства, яких було 44 %, і понад 39 % – заможні, питома вага яких становила 16 %⁵⁰. Як зазначив І. Рибак, заможним верствам населення не залишалось нічого іншого, як розпродувати своє майно і в пошуках кращої долі виїжджати до міста⁵¹ [41]. Тож не випадковим стало поширення проблем із хлібозаготівлею, котрі з осені 1927 р. витіснили на задній план всі інші завдання влади на Поділлі, включно зі збиранням єдиного сільськогосподарського податку, значення якого зменшувалося.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз практики впровадження та реалізації єдиного сільськогосподарського податку на Поділлі в роки нової економічної політики неспростовно засвідчує, що, задуманий для стимулювання економічного розвитку селянських господарств і товарно-грошових відносин, він через ігнорування інтересів селян, волюнтаризм і насилля тільки частково виконав покладені на нього завдання. Загалом селяни, залякані масовим терором і не маючи реальних способів уникнути податкового тиску, були змушені підкоритися владі.

⁴⁷ ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 43.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2071. – Арк. 64–65.

⁴⁹ ДАВО. – Ф. Р. 489. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 69–69 зв.

⁵⁰ ДАХМО. – Ф. П. 301. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 115; ф. Р. 337. – Оп. 1. – Спр. 508-А. – Арк. 47.

⁵¹ Рибак І. В. Колективізація на Поділлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.museum.vn.ua/articles/pod3/ribak__v_kolektivizatsya_na_.html

УДК 94(477.83/.86):[336.225.1:336.226.321.1]"192/193"

**ПРОМИСЛОВИЙ ПОДАТОК У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ
(РЕЦЕПЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ)**

Р. В. Масик

(Львівський національний університет ім. Івана Франка, м. Львів)

Проаналізовано промисловий податок у міжвоєнній Польщі. Цей податок польська влада запровадила для промисловості й торгівлі. Фактично він складався з двох: купівлі промислових свідоцтв (патентів) і податку від обороту. Він мав стати додатковим джерелом поповнення державного бюджету Польщі, який був здебільшого дефіцитний. До цього призвела нестабільність економіки II Речі Посполитої. Проаналізовано законодавство, яке регулювало вимірювання і збирання промислового податку. Висвітлено, як до такого оподаткування поставилися підприємці Східної Галичини. Визначено проблеми, які виникли із запровадженням до не знаного тут промислового податку, запозиченого з російського імператорського права. Проаналізовано пропозиції щодо їх розв'язання, запропоновані господарським середовищем Східної Галичини органам фінансової влади.

Ключові слова: промисловий податок; податок від обороту; промислові свідоцтва; Східна Галичина; підприємці.

The Industrial tax in the Interwar Poland has been analyzed. Polish authorities introduced this tax for industry and commerce. Practically it included buying of industrial certificates (license) and tax from turnover. The Polish state budget was in deficit and the industrial tax was used as the additional source for its increase. And it was because of the economical instability of Poland. The jurisprudence controlling the industrial tax has been analyzed. The Eastern Galicia employers' attitude to this tax has been explained. This industrial tax had been taken from the Russian imperial legislation. That's why different problems appeared. These problems have been determined and the suggestion of their decision proposed by the industrial environment of the Eastern Galicia has been analyzed.

Key words: industrial tax; tax from turnover; industrial certificate; employer; Eastern Galicia.

Постановка проблеми. В сучасній Україні прагнуть урегулювати податки так, щоб вони водночас належно поповнювали державний бюджет і відповідали фінансовим можливостям підприємців, не заважали їм розвивати свою діяльність. Студіювання цієї проблеми в історичному контексті допомагає врахувати досвід і помилки попередників, щоб виробити якнайкращу сучасну податкову систему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії податків у Польщі вивчали деякі дослідники історії економіки цієї держави. Найбільше їх студіював

© Р. В. Масик, 2016

ряшівський історик Павел Ґрата¹. Побіжно оподаткування в міжвоєнній Польщі досліджували З. Ляндау і Ю. Томашевський², М. Дроздовський³, М. Лапа⁴, Я. Шпунар⁵, А. Влодарчик⁶ та ін. В українській історіографії ця проблематика зовсім не вивчена.

Мета статті – проаналізувати промисловий податок у міжвоєнній Польщі: з'ясувати причини його запровадження, особливості виміру і стягнення; простежити зміни законодавства, яке регулювало таке оподаткування. Водночас показати рецепцію промислового податку в господарському середовищі Східної Галичини; пропозиції, які місцеві підприємці надавали органам фінансової влади з метою покращання вимірювання і стягнення цього податку.

Виклад основного матеріалу. Коли Польща відродилася після Першої світової війни, то отримала три різні системи права, в тому числі фінансового: австрійську, німецьку та російську. Щоб нормувати правові відносини, їх необхідно було уніфікувати, а потім створити єдину податкову систему, розбудувати адміністрацію, оподатковувати відповідно до можливостей суспільства та економіки й водночас врівноважувати бюджет. Цьому заважали нестабільність польської валюти та воєнні дії. Тому податки уніфіковували довго. Здебільшого цього досягли в середині 1920-х рр., тоді ж майже врівноважили і державний бюджет. У 1926–1939 рр. Польща розбудовувала свою податкову систему. Це ускладнювалося частими економічними кризами⁷. Ще однією проблемою в міжвоєнній Польщі було неоднакове оподаткування різних галузей підприємництва: промисловість і торгівля платили значно вищі податки, ніж сільське господарство⁸.

¹ Grata P. Kierunki polityki podatkowej państwa polskiego w zamierzeniach pierwszych ministrów skarbu Rzeczypospolitej w roku 1919 // *Polityka i Społeczeństwo*. – Rzeszów, 2010. – Nr. 7. – S. 49–56; *idem*. Kształtowanie się struktury wpływów podatkowych w Polsce w okresie działań stabilizacyjnych gabinetu Władysława Grabskiego // *Historia. Polityka. Społeczeństwo*. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Henrykowi Cimkowi. – Rzeszów, 2008. – S. 412–419; *idem*. Podatki pośrednie w Drugiej Rzeczypospolitej // *Studia Historica Gedanensia*. – Gdańsk, 2015. – T. VI. – S. 135–163; *idem*. Polityka podatkowa Drugiej Rzeczypospolitej. Zarys problematyki // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – Warszawa, 2012. – T. 72. – S. 129–153; *idem*. Polityka podatkowa ministra skarbu Władysława Grabskiego w okresie od grudnia 1919 r. do listopada 1920 r. // “*Limes*”. *Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*. – Rzeszów, 2009. – Nr. 2. – S. 156–175.

² Landau Z., Tomaszewski J. *Gospodarka Polski międzywojennej, 1918–1939*. – Warszawa, 1967–1989. – T. 1–4.

³ Drozdowski M. *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939*. – Warszawa, 1963.

⁴ Łapa M. *Modernizacja państwa. Polska polityka gospodarcza 1926–1929*. – Łódź, 2002.

⁵ Szpunar J. *Polityka podatkowa Polski w okresie kryzysu w latach 1929–1933* // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – Warszawa, 1958. – T. 20. – S. 225–270.

⁶ Włodarczyk A. *Polityka skarbowo-budżetowa Ignacego Matuszewskiego jako Kierownika Ministerstwa Skarbu (1929–1931)* // *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX w.* – T. 1. – Łódź, 2003. – S. 231–251.

⁷ Grata P. *Polityka podatkowa Drugiej Rzeczypospolitej*. – S. 129–130; Landau Z., Tomaszewski J. *Gospodarka Polski międzywojennej. 1918–1939*. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1967. – T. 1. *W dobie inflacji, 1918–1923*. – S. 251–254.

⁸ *Sprawozdanie z czynności Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w latach 1922, 1923 i 1924*. – Lwów, 1925. – S. 14.

Господарське середовище найбільше дискутувало щодо промислового податку. Його норми від 17 грудня 1921 р. з ініціативи міністра фінансів Владислава Грабського поширили на всю Польщу⁹. Відтоді цей податок збирали аж до початку Другої світової війни.

Промисловий податок фактично складався з двох частин: купівлі промислового свідоцтва (патенту) і податку від обороту. Промислові свідоцтва купували окремі підприємства; ціна залежала від діяльності підприємства та його розміщення. Ціну визначали за весь податковий рік на його початку. Оборотом, який підлягав оподаткуванню, вважали суму прибутку бруто. Ставка податку була від 1,2 до 6 % від обороту. Промисловий податок сплачували до 15 травня наступного після податкового року. Органи місцевого самоврядування отримували 17 % від промислового податку і стягували додаток до податку (це до 30 % ціни промислових свідоцтв).

До закону про промисловий податок вносили зміни з метою більшої його відповідності потребам економіки і можливостям платників. Проте необхідність збалансовувати державний бюджет не дозволила польській владі скасувати промислові свідоцтва¹⁰. Лише наприкінці 1937 р. стабілізація фінансів дозволила міністрові Еугеніушу Квятковському реалізувати так звану “малу податкову реформу”, яка між іншим, передбачала скасування промислового податку. 4 травня 1938 р. було прийнято закон про податок від обороту, який скасував патенти. Проте 1939 р. був перехідним: до кінця цього року купували промислові свідоцтва. Закон передбачав підвищення ставки податку від обороту для покриття зменшення доходів до державного бюджету у зв’язку із скасуванням патентів. “Мала податкова реформа” не стала революційною у польській податковій системі, а була лише першою справжньою спробою її перебудови¹¹.

Закон про промисловий податок, його зміни і практичне застосування постійно обговорювало господарське середовище Польщі, в тому числі Східної Галичини. Ще на стадії планування введення цього податку відбулися дискусії в Промислово-торговій палаті у Львові (далі – ПТП у Львові). Економічне самоврядування підтримувало наміри уряду уніфікувати таке оподаткування, але зауважувало щодо його проблематичності та пропонувало шляхи його розв’язання.

Цей податок запозичили з російського імператорського права, не врахувавши особливостей Східної Галичини, де діяло інше законодавство – австрійське. В Авс-

⁹ Dziennik Ustaw. – Warszawa, 1922, 14 stycznia. – Nr. 2. – Poz. 7. – S. 38–44; Grata P. Polityka podatkowa Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 135.

¹⁰ Dziennik Ustaw. – Warszawa, 1923, 12 czerwca. – Nr. 58. – Poz. 412. – S. 636–657; Warszawa, 1925, 7 sierpnia. – Nr. 79. – Poz. 550. – S. 1156–1158; Grata P. Polityka podatkowa Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 137, 144, 148; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 319; 1925. – R. IV. – S. 4; Sprawozdanie z czynności Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w latach 1922, 1923 i 1924. – Lwów, 1925. – S. 98–99; Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie w roku 1925. – Lwów, 1926. – S. 10; Z Komisji podatkowej Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 82–83.

¹¹ Dziennik Ustaw. – Warszawa, 1938, 6 maja. – Nr. 34. – Poz. 292. – S. 563–568; Grata P. Polityka podatkowa Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 149–150; Mansch A. Ustawa o podatku obrotowym // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1938. – R. XVII. – S. 317–325.

трії не знали промислових свідоцтв, і коли в липні 1922 р. у Галичині їх запровадили, то підприємці не встигали вчасно оформлювати ці патенти. Тому ПТП у Львові домогалася участі купецтва і промисловості в контролі за купівлею промислових свідоцтв. Труднощі також виникали, коли зараховували ту чи іншу місцевість до конкретної категорії. Часто податкова влада не враховувала економічних реалій, тому підприємці неодноразово домогалися нижчої категорії для виміру промислового податку. Цього іноді вдавалося досягати ¹².

Виникали проблеми при визначенні категорії промислового свідоцтва, яке було зобов'язане викупити підприємство. Від категорії залежала ціна свідоцтва. Наприклад, для торговельних фірм категорію визначали за товаром, а не розміром підприємства ¹³. Промисловці й купці чинили спротив збереженню російської системи плати за промислові свідоцтва, за якою всі підприємства механічно поділяли на різні категорії за зовнішніми ознаками. Підприємці вважали це несправедливим і шкідливим. Мірником ціни за патенти мали бути не зовнішні ознаки, а оборот чи дохід. Підприємці були переконані, що ціна промислових свідоцтв не повинна перевищувати половини податку від обороту ¹⁴.

Часто складалась ситуація, коли через ці патенти підприємці не мали можливостей заробляти. Особливо гостро це відчували спиртова промисловість і торговці алкоголем. Їх підприємства у зв'язку з боротьбою з алкоголізмом, яка посилилася в середині 1920-х рр., були занесені до найвищої категорії у вимірюванні податків. Лише після втручання ПТП у Львові вдалося домогтися, щоправда із застереженнями, пільг для економічно найслабших підприємств цієї галузі ¹⁵.

Ще більші проблеми у підприємців виникли в 1923 р., коли ціну за промислові свідоцтва підвищили майже в 30 разів. Це могло позбавити платників податків можливості заробляти ¹⁶. Тому господарське середовище неодноразово просило у податкової влади дозволу купувати промислові свідоцтва нижчої категорії ¹⁷, нада-

¹² Posiedzenie plenarne Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1922. – R. I. – S. 58–59, 105–106, 110, 218, 221; Lwów, 1923. – R. II. – S. 193.

¹³ Posiedzenie plenarne Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1922. – R. I. – S. 58–59.

¹⁴ Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1927. – Lwów, 1929. – S. 61; W sprawie wykupu świadectw przemysłowych na r. 1928. (Z memorjału Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie) // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 359–360.

¹⁵ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1922. – R. I. – S. 105–106; Lwów, 1925. – R. IV. – S. 4; Lwów, 1926. – R. V. – S. 93, 202; Świadectwa przem. przedsiębiorstw gosp.-restauracyjnych // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 23.

¹⁶ W sprawie podatku przemysłowego // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 70.

¹⁷ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 268; Lwów, 1932. – R. XI. – S. 44; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 349–350; Lwów, 1927. – R. VI. – S. 5, 36, 115, 425–426; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 25, 329.

вати пільги та продовжити термін придбання патентів¹⁸, сплату за промислові свідоцтва¹⁹ розкласти принаймні на дві частини, списувати штрафи за купівлю свідоцтв нижчої категорії²⁰.

До середини 1920-х рр. підприємці Східної Галичини виступали за повне скасування промислового податку та його заміну податком від доходів²¹. Трохи згодом ці вимоги були пом'якшені. Для початку промисловці й торговці домагалися збільшити кількість категорій промислових свідоцтв і скасувати зовнішні критерії визначення належності до тієї чи іншої категорії²². Проте більшість підприємців найкраще вбачала розв'язання проблеми у скасуванні промислових свідоцтв. Особливо активно це питання дискутували, зокрема, в ПТП у Львові, коли уряд ініціював "малу податкову реформу". Розуміючи необхідність дотримування рівноваги бюджету, підприємці вважали, що недобори від плат за промислові свідоцтва можна замінити пропорційним збільшенням податку від обороту. Дехто пропонував, щоб платників податку поділили на дві групи за оборотом: до 100 тис. і понад 100 тис. злотих. Перші мали лише правильно вести бухгалтерію, а інші – сплачувати єдиний податок. При цьому підвищення ставок податку від обороту не могло бути однакою для всіх підприємств, а мало ґрунтуватися на середньому показникові оборотів і ціні промислового свідоцтва. Також пропонували поділити платників податку на певні групи, наприклад, великі, середні й малі, а в кожній групі окремо порахувати середній оборот і середнє податкове навантаження від промислових

¹⁸ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 11; Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 317, 341; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 343; Lwów, 1924. – R. III. – S. 165; Lwów, 1927. – R. VI. – S. 4–5; Lwów, 1928. – R. VII. – S. 4; Ulgi przy nabywaniu świadectw przemysłowych na r. 1938 // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 315–316, 330–331; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 337–338.

¹⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 1777. – Арк. 1; спр. 1817. – Арк. 4, 8, 13; IV. Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1933. – R. XII. – S. 313; IV. Plenarne Zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1934. – R. XIII. – S. 285–286; Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 188–189; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 4, 88, 364.

²⁰ Posiedzenie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 482.

²¹ Pan Minister Przemysłu i Handlu w Izbie handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 331.

²² ДАЛЮ. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2355 (Звіт про діяльність товариства польських купців та промисловців у Львові за 1935 р.). – Арк. 13, 21; Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 188–189; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 316; Lwów, 1928. – R. VII. – S. 56, 374; Projekt zryczałtowania podatku obrotowego // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 340; Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1926. – Lwów, 1927. – S. 62.

свідоцтв та з двох відомостей вивести середню ставку обороту. За попередніми підрахунками, підвищення ставки податку від обороту мало бути від 0,3 до 0,5 %. ПТП у Львові вважала, що такий спосіб підвищення ставок податку від обороту був єдиним раціональним замінником промислових свідоцтв. При цьому ПТП у Львові виступила проти прийняття еквівалента, який би ґрунтувався на зарплатах чи кількості працівників, зайнятих на підприємстві, бо це могло спричинити зростання безробіття²³.

Підприємці Східної Галичини хоча і вважали промислові свідоцтва найбільшою вадою промислового податку, але водночас зауважували проблеми з обрахунком і стягненням податку від обороту. Цей податок часто стягувався по кілька разів за один товар: на заводі чи митниці, потім від гуртового торговця, далі – від роздрібною торгівлі. Господарське середовище пропонувало оподаткування товару один раз²⁴. Наприклад, у 1924 р. ПТП у Львові звернулася до Міністерства фінансів із пропозицією, усунути подвійне оподаткування обороту торгівлі великою рогатою худобою, що відправлялась до Верхньої Сілезії. Перший раз сплачувався податок у Галичині, а другий – у Верхній Сілезії²⁵. Зміни оподаткування 1925 р. частково розв'язували ці проблеми²⁶.

Спрощення податку від обороту могло дати поштовх розвитку окремих галузей виробництва. Наприклад, підприємці неодноразово домагалися спростити податок для будівельної промисловості. Це мало допомогти подолати будівельну кризу в Польщі²⁷.

²³ ДАЛЮ. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 1777. – Арк. 1 зв; спр. 1817. – Арк. 13–14; спр. 2355. – Арк. 19; спр. 2483 (Звіт про діяльність бюро і президії Промислово-торгової палати у Львові від 29 жовтня 1936 р.). – Арк. 27–28; IV. Plenarne Zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1934. – R. XIII. – S. 285–286; 10 plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 78–79; Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 439–440; Konferencja z delegacją Ministerstwa Przemysłu i Handlu // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 281; W sprawie wykupna świadectw przemysłowych na r. 1928. (Z memorjału Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie) // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 359–360; Z Komisji podatkowej Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 82–83; Zagadnienie reformy świadectw przemysłowych // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 94–96.

²⁴ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 439–440; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 90.

²⁵ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 113.

²⁶ Nowela do ustawy o państwowym podatku przemysłowym // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 106–107.

²⁷ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 213; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 350; Lwów, 1928. – R. VII. – S. 374.

Водночас промисловці й торговці зауважували, що високий податок заважав підприємствам мати великі обороти²⁸. Наприклад, у 1937 р. ПТП у Львові пропонувала зменшити ставку промислового податку від обороту для покупців деревини. Підприємці, які провадили таку діяльність, продавали товар купцям і промисловцям та отримували прибуток бруто не більше 5 %. Ставка ж промислового податку від обороту була 1,2–1,7 %. За нею промисловці мусили сплачувати майже 30 % від своїх доходів. ПТП у Львові вважала, що варто було б зменшити податкову ставку до 0,8–1 %²⁹.

Проте влада часом намагалася спростити податок від обороту, хоча і нераціонально, на думку підприємців. Наприклад, у 1934 р. було злино воедино оподаткування зерна і продуктів його переробки. Збирали цей податок у млинах, проти чого виступила ПТП у Львові, яка вважала це економічно необґрунтованим, шкідливим як для державних фінансів, так і для млинарської промисловості. Принципи вимірювання цього податку було складно встановлювати, бо на 16 тис. млинів у Польщі правильно вести бухгалтерію могли небагато з них. Водночас кількість фаз обороту, які проходить зерно від виробника до споживача у вигляді готового хліба, не була однаковою і залежала від способу ведення трансакцій (від трьох до шести). Тому було неможливо раціонально визначити податкову ставку об'єднаного податку: його норма мала б коливатися від 5 до 6 %. При цьому встановити якийсь середній відсоток не мало рації, бо це обтяжувало млини через обороти, яких фактично не було, або залишало б неоподаткованими реальні обороти³⁰.

Серед підприємців Східної Галичини йшла активна дискусія щодо доцільності стягування промислового податку від промисловості й торгівлі, де був малий річний оборот³¹. Одні вважали, що тих, хто мав малий оборот, слід взагалі звільнити від сплати цього податку³²; інші виступили за те, щоб для дрібних підприємств ввели єдиний податок; треті вбачали найкращою формою спрощення фіскального виміру укладення податкових угод за зразком австрійського чи чеського фінансового законодавства³³; четверті відстоювали думку, що потрібно залишити тогочасні виміри та проводити їх індивідуально на початку кожного податкового року, враховуючи два попередні³⁴.

²⁸ Konferencja z delegacją Ministerstwa Przemysłu i Handlu // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 280.

²⁹ Obniżenie stawek podatku przemysłowego od obrotu dla przedsiębiorstw skupu zawodowego drewna // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 149–150.

³⁰ Z działalności Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1934. – R. XIII. – S. 261.

³¹ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1933. – R. XII. – S. 322–323; Lwów, 1934. – R. XIII. – S. 88; Lwów, 1935. – R. XIV. – S. 176, 317.

³² ДАЛЮ. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2355. – Арк. 21; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 90.

³³ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 44; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przem. we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 258.

³⁴ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 44; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości

10 лютого 1936 р. Міністерство фінансів видало розпорядження “про єдиний промисловий податок для дрібних підприємств”. Сплачувати його мали підприємства, річний оборот яких був менший 50 тис. злотих. Після цього промисловці домогалися, щоб якомога більше з них могли користуватися сплатою такого податку та просили врегулювати різночитання розпорядження³⁵.

Господарське середовище вважало, що потрібно використовувати податок від обороту як засіб підтримки польського виробника у конкуренції з чужоземцями³⁶. Позитивом для експорту була більш ліберальна політика в експортних операціях, яку застосували від середини 1922 р. За законом про промисловий податок, кожна експортна і внутрішньодержавна операція підлягала податку від обороту в розмірі 2,5 %. Сплата цього податку в експортних операціях ускладнювала конкуренцію на закордонних ринках. Тому в 1924 р. Міністерство фінансів знизило податок від обороту на експортні операції з деякими товарами до 1 %. Перелік цих товарів збільшувався³⁷.

Підприємці Східної Галичини домогалися пільг чи скасування податку від обороту для найважливіших експортних товарів свого регіону: дерева³⁸, нафти³⁹, харчів⁴⁰. Водночас вони пропонували зменшити податок на імпорتنу сировину, необхідну для польської промисловості⁴¹, а також товари першої необхідності, яких було мало в Польщі⁴².

gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 4; Projekt zryczałtowania podatku obrotowego // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 340.

³⁵ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2674 (Звіт з діяльності президії і бюро ПТП у Львові за 1938 р.). – Арк. 114–116, 125–126; Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 205, 341; Lwów, 1939. – R. XVIII. – S. 6–7. *Mansch A.* Zryczałtowany podatek obrotowy w roku 1938 // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1938. – R. XVII. – S. 73–76.

³⁶ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2674. – Арк. 112–113; Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 348; Lwów, 1936. – R. XV. – S. 206; Lwów, 1939. – R. XVIII. – S. 46; Posiedzenia plenarne Izby handlowej i przem. we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 164, 195; Lwów, 1927. – R. VI. – S. 203; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 337–338.

³⁷ Sprawozdanie z czynności Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w latach 1922, 1923 i 1924. – Lwów, 1925. – S. 77–78.

³⁸ Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1936. – R. XV. – S. 205–206, 353; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 18; Lwów, 1927. – R. VI. – S. 425; Zwolnienie eksportu pośredniego półfabrykatów i gotowych wyrobów drzewnych od państwowego podatku obrotowego // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1936. – R. XV. – S. 249–250.

³⁹ Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1936. – R. XV. – S. 206.

⁴⁰ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 423.

⁴¹ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 362.

⁴² Plenarne posiedzenie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 286.

Вимірюючи промисловий податок, податкові органи співпрацювали з економічним самоврядуванням. Так, ПТП у Львові часто висловлювала свої думки щодо виміру цього податку⁴³: надавала Фінансовій палаті у Львові відомості про стан економіки в своєму окрузі⁴⁴, пропонувала кандидатів до комісій, які вимірювали промисловий податок⁴⁵.

Проте між підприємцями та органами податкової влади часто виникали непорозуміння. Підприємці вважали, що, вимірюючи податок від обороту, не потрібно враховувати додаткові витрати: ціну транспорту, соціальні виплати тощо⁴⁶. Водночас податкові органи вимірювали податок так, щоб зібрати фінансів якнайбільше. Наприклад, змушували сплачувати його тих, хто йому не підлягав, зокрема вуличних торговців. Іноді податок нараховували настільки високий, що дехто з підприємців був змушений зупинити свою діяльність. Намагаючись обмежити вплив підприємців, до спеціальних комісій, які вимірювали податок, деколи не запрошували найповажніших купців, промисловців і ремісників, яких пропонувала ПТП у Львові, а призначали тих, хто належно не знав торгівлі, промисловості чи ремесла. Скарги ж на неправомірне вимірювання цього податку розглядалися дуже довго⁴⁷. Однією з причин цього було те, що часто спеціальні арбітражні комісії були нечисленними⁴⁸. Також податкова влада невчасно повідомляла про термін, до якого під-

⁴³ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2577 (Справа про діяльність бюро і президії Промислово-торгової палати у Львові від 19 травня 1937 р.). – Арк. 16–17; Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 127; Konferencja przedstawicieli Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie z P. Dyrektorem Lwowskiej Izby Skarbowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1938. – R. XVII. – S. 14; Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 102; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 114, 164.

⁴⁴ Ankiety, konferencja, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – Nr. 4. – S. 62; Lwów, 1933. – R. XII. – S. 72; Lwów, 1934. – R. XIII. – S. 62; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 423.

⁴⁵ Ankiety, konferencje, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 268, 349; Lwów, 1932. – R. XI. – S. 246; Posiedzenia plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 193; Lwów, 1927. – R. VI. – S. 425; Lwów, 1928. – R. VII. – S. 3, 55.

⁴⁶ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 90; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 297.

⁴⁷ Konferencja w sprawie wymiaru podatku obrotowego // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 297; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 344; Lwów, 1924. – R. III. – S. 56; Wymiary podatku przemysłowego (obrotowego) // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 315–316.

⁴⁸ Posiedzenie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 482.

приємці мали інформувати про оборот⁴⁹; не ретельно вказувала на помилки, коли звинувачувала підприємців у неправильному поданні розмірів обороту⁵⁰.

Податок вимірювали за оборотами минулого року. Це має сенс лише в час економічної стабільності. Коли ж Польща переживала кризові роки, то такий підрахунок, на думку підприємців, був невмотивований. Особливо гостро це відчувалося наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.⁵¹ Підприємці намагалися допомогти органам фінансової влади. Наприклад, у 1930 р. ПТП у Львові підготувала для фінансових органів таблицю рентабельності підприємств Східної Галичини⁵². Водночас з податковими органами обговорювали зміни в оборотах підприємств, щоб раціонально виміряти податок⁵³.

Підприємців турбувало, що Фінансові палати одразу нараховували пеню за невчасну сплату промислового податку попри те, що закон давав можливість сплатити борги без відсотків упродовж двох тижнів⁵⁴. Підприємці просили, щоб сплачувати борги частинами⁵⁵. ПТП у Львові зауважувала, що фінансова влада не хотіла списувати податок, навіть коли доводилася неплатоспроможність платника⁵⁶. Також фіскальні органи надто ретельно оглядали приміщення підприємств, що порушувало комерційну таємницю⁵⁷.

Підприємців турбувало й те, як органи фінансової влади трактували термін “правильна бухгалтерія”. Проблеми у веденні бухгалтерії насамперед були зумовлені тим, що в Галичині звикли до австрійського права⁵⁸, яке відрізнялось від польського. Підприємства, які правильно вели бухгалтерію, сплачували податок за нижчою ставкою. Органи фінансової влади навіть за дрібні порушення змушували підприємства

⁴⁹ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 19, 93.

⁵⁰ Posiedzenie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 55–56.

⁵¹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 1915 (Резолюція з'їзду пекарів у Львові від 6 вересня 1931 р.). – Арк. 4 зв; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 27, 207. Lwów, 1931. – R. X. – S. 129.

⁵² Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 26.

⁵³ Ankiety, konferencja, posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 62, 127; Lwów, 1934. – R. XIII. – S. 62.

⁵⁴ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1924. – R. III. – S. 55; Lwów, 1925. – R. IV. – S. 4, 88, 200–201; Lwów, 1926. – R. V. – S. 19, 203; Lwów, 1927. – R. VI. – S. 5; Lwów, 1928. – R. VII. – S. 56.

⁵⁵ II. Plenaryne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 203.

⁵⁶ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 1777. – Арк. 13в; спр. 1817. – Арк. 8–11, 14; Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 206; Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie w roku 1928. – Lwów, 1930. – S. 25; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 26.

⁵⁷ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 343; Lwów, 1924. – R. III. – S. 55; Lwów, 1925. – R. IV. – S. 90.

⁵⁸ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1923. – R. II. – S. 4, 47, 144; Lwów, 1924. – R. III. – S. 55.

платити вищі податки. Незважаючи на неодноразові скарги ПТП у Львові, органи влади посилалися на закон і ніяк не пом'якшували вимог ведення бухгалтерії⁵⁹. Більш того, часто, коли платники податків нарешті упорядковували свою бухгалтерію, податкова влада затримувала їх переведення на інші податкові ставки⁶⁰.

Для тих підприємств, що неправильно вели бухгалтерію, фінансові органи під час вимірювання обороту встановлювали норми середньої рентабельності. При цьому в 1927 р. застосовували таблиць рентабельності, опрацьований ще в 1924 р. Він був порахований за економічними відносинами, які панували в 1923 р., тобто в час інфляції, коли рентабельність була відносно велика. ПТП у Львові звернулася до Міністерства фінансів з проханням привести таблиці рентабельності у відповідність⁶¹.

Підприємці в 1930-х рр. неодноразово намагалися обговорити з органами податкової влади встановлення таблиці середньої доходності підприємств, які неправильно вели бухгалтерію. Іноді фінансові палати їм у цьому відмовляли⁶². Влада піднімала норми, щоб змусити підприємців правильно вести бухгалтерію. Наприклад, у ПТП у Львові 18 березня 1937 р. Самуель Гаммер порушив справу виданих розпоряджень, які унеможливлювали купцям, котрі не вели бухгалтерію, отримання дозволів на імпорту товарів, домагаючись відповідного втручання щодо зміни такого стану справ⁶³.

Під час вимірювання податку господарське середовище просило враховувати економічні реалії. Підприємці обстоювали пільги для окремих галузей, що мало сприяти їх розвитку⁶⁴. Вони вимагали збільшення кількості товарів, до яких мали застосовувати пільгове оподаткування⁶⁵. Попри визнання пільг податкова влада нижчої інстанції іноді їх не застосовувала⁶⁶. Тому в 1927 р. ПТП у Львові зверну-

⁵⁹ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1925. – R. IV. – S. 90; Lwów, 1928. – R. VII. – S. 286, 374, 482; Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1926. – Lwów, 1927. – S. 63; Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie w roku 1928. – Lwów, 1930. – S. 24; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 26.

⁶⁰ Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 207; II. Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 203; III. Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1932. – R. XI. – S. 321.

⁶¹ Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1927. – Lwów, 1929. – S. 61–62.

⁶² Plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1931. – R. X. – S. 380.

⁶³ 10 plenarne zebranie Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1937. – R. XVI. – S. 77.

⁶⁴ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2577. – Арк. 17–18; Ankiety, konferencje i posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1931. – R. X. – S. 180; Lwów, 1938. – R. XVII. – S. 325; Posiedzenie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1928. – R. VII. – S. 286, 482.

⁶⁵ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1926. – R. V. – S. 93.

⁶⁶ Ibid; Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1926. – Lwów, 1927. – S. 63.

лася до Міністерства фінансів, щоб видали розпорядження, де були б уніфіковані та вказані тогочасні пільги в промисловому податку від обороту, до того часу розкидані в різних розпорядженнях, зокрема обіжниках Міністерства фінансів, частково оголошені в урядових щоденниках, частково не опубліковані⁶⁷.

Особливо гостро ці питання порушувались у час назрівання кризових явищ в економіці наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. На засіданнях ПТП у Львові 29 листопада і 2 грудня 1929 р. розглядався проект змін до закону про державний промисловий податок. Було ухвалено доповнити проект постановою, яка давала міністру фінансів право повного чи часткового звільнення від податку від обороту підприємств конкретних галузей, які мали велике значення для польської економіки, але перебували в скрутному становищі⁶⁸. Проте сам уряд вчинив інакше. На засіданні ПТП у Львові 17–18 березня 1930 р. Ісак Гафтер зауважив, що уряд скасував визначені в минулих роках пільги. Поки відбулася б реформа податкового законодавства, потрібні були тимчасові пільги. Водночас фінансова влада, попри зменшення оборотів, у вимірюванні податку від обороту за 1929 р. застосовувала норми 1928 р.⁶⁹ Ситуація ж в економіці була настільки критичною, що підприємства могли продовжувати роботу лише в разі ліберального ставлення до їхнього оподаткування.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Промисловий податок був одним із найважчих для підприємств міжвоєнної Польщі. Він складався з двох частин: податку від обороту і купівлі промислових свідоцтв. Такого типу оподаткування доти не знали в Східній Галичині. Цей податок запровадили з метою якнайшвидшого та найефективнішого покриття дефіциту державного бюджету. При цьому органи фіскальної влади часто не враховували економічних реалій, недостатньо співпрацювали з господарським середовищем, формуючи принципи виміру податку. Це, безумовно, викликало спротив промисловців і торговців, які домагалися зменшення податкового тиску, участі у вимірі податку, списання чи зменшення боргів, встановлення податкових пільг тощо. Подекуди органи державної влади дослухалися до господарського середовища, а частіше – ні, що гальмувало економічний розвиток держави.

Промисловий податок у міжвоєнній Польщі може бути прикладом надмірного податкового тиску на підприємництво. Він був однією з причин занепаду окремих підприємств, а подекуди й цілих галузей виробництва. Це оподаткування не враховувало економічних можливостей платників. Помилки у застосуванні промислового податку можуть бути використані під час формування сучасної української податкової системи, щоб намір будь-якою ціною поповнити державний бюджет не призвів до падіння промисловості й торгівлі.

⁶⁷ Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1927. – R. VI. – S. 205.

⁶⁸ Ankiety, konferencje posiedzenia // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 348; Zebranie plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1929. – R. VIII. – S. 337–338.

⁶⁹ Zebrania plenarne Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie // Wiadomości gospodarcze. – Lwów, 1930. – R. IX. – S. 96.

УДК 33(091)

**ПОВІТРЯНА ТРАСА “АЛЯСКА–СИБІР”
ЯК ОДИН ІЗ МАРШРУТІВ ЛЕНД-ЛІЗУ****О. А. Фрадинський****(Науково-дослідний інститут фіскальної політики****Університету Державної фіскальної служби України, м. Хмельницький)**

Відображено результати дослідження однієї з маловідомих сторінок Другої світової війни, пов'язаної з організацією поставок авіаційної техніки в межах системи ленд-лізу через райони Аляски та Сибіру. Охарактеризовано питання переваг та недоліків авіаційної траси, її розбудови в суворих кліматичних умовах, добору авіаційного персоналу та організації перельотів. З'ясовано окремі питання результативності функціонування АЛСИБу (військові, логістичні, гуманітарні).

Ключові слова: Друга світова війна; ленд-ліз; США; СРСР; Аляска; Сибір; літак; авіація.

The article shows the results of a study of one of the little-known pages of World War II, related to the organization of supply aviation technology within the system through the Lend-Lease areas of Alaska and Siberia. Characterized question the advantages and disadvantages of aviation routes, its development in the harsh climatic conditions, selection and organization of aviation personnel flights. It was shown some performance issues ALSYB operation (military, logistical, humanitarian). On the basis of premium materials commanders, pilots, technicians who were involved in the stretch aircraft, the features and performance of the air route. The characteristic air units, engaged the aircraft and overtake studied issues losses aircraft and pilots. The conclusion about the role of airways ALSYB in post-war life in terms of development of the Far North and Siberia.

Key words: Second World War; Lend-Lease; USA; USSR; Alaska; Siberia; plane; aviation.

Постановка проблеми. Друга світова війна стала першою в історії людства війною, де для того, щоб виграти бойові дії в наземних операціях, спочатку необхідно було перемогти у повітряній війні. В перші дні війни у повітрі та на землі радянські Військово-Повітряні Сили (ВПС) втратили, за різними оцінками, від 1200 до 2000 літаків різних типів. Ефективні дії німецької авіації стали запорукою успіхів Вермахту в 1941–1942 рр. Швидке просування ворожих військ углиб радянської території актуалізувало питання евакуації у східні райони країни виробництв, які випускали військову продукцію, в тому числі літаки, їх комплектуючі та устаткування. Всі ці фактори призвели до гострого браку літаків у бойових підрозділах радянських ВПС та залишили без надійної авіаційної підтримки сухопутні та морські підрозділи.

© О. А. Фрадинський, 2016

Ураховуючи критичний стан радянських ВПС, спочатку Великобританія, а потім і США взяли на себе зобов'язання частково “закрити” потребу СРСР у винищувальній та ударній авіації шляхом організації поставок за системою ленд-лізу. Починаючи з 1941 р. постачання здійснювалося шляхом перевезень літаків вантажними суднами у складі Північних конвоїв у порти Архангельська та Мурманська, згодом, у 1942 р., з'явився маршрут через Іранський коридор, проте найрезультативнішим виявився шлях повітряного перегону трасою Аляска–Сибір (АЛСИБ), який функціонував з осені 1942 до літа 1945 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, усім офіційним документам, які стосувалися повітряного маршруту АЛСИБ, було надано гриф “таємно” та “цілком таємно”. Частину з них почали розсекречувати з 1994 р. Така таємність була обумовлена непопулярністю теми союзницької допомоги за системою ленд-лізу в умовах “холодної війни” між СРСР і США. До першоджерел, які побачили світ за часів радянської влади, слід зарахувати мемуари полярних льотчиків В. Молокова¹ (організатора будівництва повітряної траси) та І. Мазурука² (її першого командира). В 90-х рр. XX ст. теми АЛСИБу торкнулась у своїх дослідженнях А. Паперно³, колом наукових інтересів якої був ленд-ліз через Тихий океан. Надзвичайно цікава інформація міститься у дослідженні В. Ярославцева⁴, яке цитується практично всіма дослідниками повітряної траси. Важливим джерелом є мемуари В. Перова⁵, який брав участь у перегоні як простий пілот. Детально зупиняються на питаннях ленд-лізу за маршрутом Аляска–Сибір дослідники історії полярної авіації А. Почтарьов та Л. Горбунова⁶. Цікаву інформацію можна отримати із праць В. Карякіна⁷, І. Сокова⁸, В. Прямицина⁹.

Величезний масив цінного історичного матеріалу відкрився із появою в мережі сайту “Подвиг народа”¹⁰, де зібрано 12,5 млн нагородних листів радянських ветеранів Другої світової війни, в тому числі учасників перегону літаків АЛСИБом. Із нагородних матеріалів можна дізнатися або уточнити прізвище, ім'я та по бать-

¹ Молоков В. С. Родное небо. – М. : Воениздат, 1977.

² Мазурук И. П., Лебедев А. А. Над Арктикой и Антарктикой. – М. : Мысль, 1991.

³ Паперно А. Ленд-лиз. Тихий океан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kscnet.ru/ivs/bibl/paperno1/index.html>

⁴ Ярославцев В. Небо без границ. Воздушный мост Аляска–Сибирь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gigabaza.ru/doc/62392-pall.html>

⁵ Перов В. М. Полярными трасами. – М. : Русавиа, 2001.

⁶ Почтарев А. Н., Горбунова Л. И. Полярная авиация России 1941–1945 гг. – М. : Paulsen, 2011. – Кн. первая.

⁷ Карякин В. С. Война в Арктике. 1941–1945. – М. : Вече, 2013.

⁸ Соков И. А. Ленд-лиз и аляскинско-канадская транспортная магистраль // Военно-исторический журнал. – 2011. – № 1. – С. 25–29.

⁹ Прямицын В. Н. По этой трассе могут летать либо сумасшедшие, либо самоубийцы, либо русские. Метеорологическое обеспечение Красноярской воздушной трассы в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 2016. – № 5. – С. 29–34.

¹⁰ Подвиг народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.podvignaroda.ru/?#tab=navPeople_search

кові ветерана; його проходження служби; вік; участь у бойових діях; обставини подвигу або результати роботи, за яку він представлений до нагороди; наявність інших нагород.

Мета статті полягає в дослідженні питань організації повітряного перегону літаків за маршрутом Аляска–Сибір у контексті вибору місць розбудови траси, добору льотного та аеродромно-технічного персоналу, організації перельотів, ефективності функціонування АЛСИБу.

Виклад основного матеріалу. 26 липня 1941 р. В. Черчілль у своєму особистому посланні до Й. Сталіна повідомив, що його кабінет прийняв рішення надіслати в СРСР необхідні для організації оборони засоби: 400 літаків Р-40 “Warhawk Tomahawk”, 3 млн пар взуття, олово, джгут, каучук, шерсть¹¹. Із 29 вересня до 01 жовтня 1941 р. у Москві відбулася тристороння конференція союзних держав, одним із результатів якої стало зобов’язання Великобританії та США у найближчі 9 місяців поставити 3600 бойових літаків. Своєю чергою, таке зобов’язання потребувало створення ефективних ланцюгів їх транспортування. Одним із таких маршрутів було визначено перегін літаків через східні райони СРСР.

Фахівці запропонували три варіанти маршруту перегону літаків з Аляски до Радянського Союзу. Перший із них – уздовж Північного морського шляху (над узбережжями Чукотського, Східносибірського, Карського, Баренцевого морів і моря Лаптевих), другий варіант передбачав переліт з Аляски в Комсомольськ-на-Амурі через Камчатський півострів, проте Державним комітетом оборони було обрано третій варіант – Аляска–Красноярськ¹². Загальна довжина маршруту перегону літаків мала становити близько 14 тис. км, з яких: близько 3 тис. км – з авіабудівних заводів США через територію Канади на Аляску; 6,5 тис. км – з Аляски до Красноярська; майже 4 тис. км – від Красноярська до європейського театру бойових дій.

При цьому враховувалася ціла низка вигод і переваг:

- по-перше, більшу частину року над майбутньою повітряною трасою панували антициклони, що зумовлювали суху погоду влітку і морозну та ясну взимку;
- по-друге, мінімальна тривалість польоту над водною поверхнею (лише через Берингову протоку, ширина якої у найвужчому місці становить 86 км);
- по-третє, великі населені пункти, де можна було побудувати аеропорти чи злітно-посадкові смуги або ж реконструювати наявні, ділили всю протяжність траси на приблизно однакові відрізки;
- по-четверте, місто Красноярськ було зручним кінцевим пунктом призначення, оскільки розташувалось на Транссибірській магістралі, що давало змогу подальшого транспортування літаків, окрім власного ходу, ще й залізничним транспортом, чим економився моторесурс авіадвигунів і знижувався ризик втрати літаків під час їх подальшого перегону в європейську частину країни.

Поряд із позитивними сторонами використання повітряної траси за цим напрямком необхідно виділити й низку суттєвих труднощів, до яких слід зарахувати те, що станом на осінь 1941 р. між Красноярськом і Чукоткою не було не тільки

¹¹ Бутенина Н. Ленд-лиз: сделка века. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – С. 98.

¹² Мазурук И. П., Лебедев А. А. Над Арктикой и Антарктикой. – С. 57.

мінімально необхідної кількості аеродромів, але й навіть злітно-посадкових смуг, засобів радіозв'язку, матеріально-технічного, навігаційного і метеорологічного забезпечення, не кажучи вже про ангари для техніки, житлові та господарські приміщення для пілотів та аеродромного персоналу. Коли начальник метеослужби штабу ВПС інженер-підполковник В. М. Сперанський звернувся до Головного управління гідрометеослужби Червоної армії з проханням про сприяння в оперативному отриманні матеріалів з кліматичного опису майбутніх ділянок траси й аеродромів, то отримав відповідь: “У частині кліматичного опису зазначеної траси та аеродромів повідомляю, що Управління необхідними матеріалами не володіє”¹³. До початку війни в районах майбутньої траси авіаційні перельоти були вкрай рідкісним явищем та здійснювалися найпідготовченішими пілотами полярної авіації з використанням гідролітаків і літаків з лижним шасі.

09 жовтня 1941 р. побачила світ постанова Державного комітету оборони № 739с “Про повітряну лінію Красноярськ–Уеллен”, якою Головне управління Цивільного повітряного флоту (ГУ ЦПФ) зобов'язувалося до 30 грудня 1941 р. підготувати й відкрити зазначену повітряну лінію з проміжними аеродромами в Кіренську, Якутську, Берелеху, Анадирі. Як запасні майданчики було визначено населені пункти Марково, Сеймчан, Зирянка, Олемкінськ, які виводилися з підпорядкування Головного управління Північного морського шляху та “Дальстрою” НКВС і передавалися ГУ ЦПФ разом з обслуговуючим персоналом, приміщеннями, обладнанням, паливом та автотранспортним парком¹⁴.

Начальником будівництва авіалінії було призначено керівника планово-економічного відділу ГУ ЦПФ Д. Є. Чусова, який раніше працював у Східносибірському управлінні цивільної авіації та добре знав місцеві особливості. Якщо до Якутська місцевість ще була більш-менш обжитою та відомою, то далі будівництво траси велось у малообжитій або ж безлюдній місцевості. Пошук майданчиків для нових аеродромів здійснювався переважно повітряним методом за допомогою літаків ЛІ-2 (ліцензована радянська копія американського транспортного літака Douglas DC-3), в окремих випадках пошуковців доводилося доправляти для обстеження визначеного району за допомогою парашутного десантування. За умов наземного способу пошуку використовувалися оленячі та собачі упряжки, переміщення на лижах і власним ходом. Величина пройденого шляху для визначення місця розташування кожного нового аеродрому становила від 400 до 700 кілометрів. При цьому учасники експедиції дуже залежали від оперативності та достовірності метеорологічних зведень і можливості підтримки радіозв'язку із землею, оскільки метео- та радіостанцій у цих краях було вкрай мало.

Дослідивши весь маршрут, штаб авіатраси вирішив змінити кінцеве місце призначення, оскільки вивчення погодних та гідрологічних умов переконало в непридатності останніх пунктів траси – Уеллену (через часті тумани) та Анадира (через заболочену тундру). Кінцевим пунктом траси було обрано селище Уелькаль, роз-

¹³ Прямыцын В. Н. По этой трассе могут летать либо сумасшедшие, либо самоубийцы, либо русские. – С. 30–31.

¹⁴ Почтарев А. Н., Горбунова Л. И. Полярная авиация России 1941–1945 гг. – С. 522–525.

ташоване на узбережжі Берингового моря, приблизно на півдорозі між Уелленом та Анадиром. Неподалік (за чукотськими мірками) Уелькаля, біля селища Марково, в гірській улоговині, вирішено було побудувати резервний дублюючий аеродром¹⁵.

Особливістю створення траси стала її побудова у винятково короткий термін із використанням місцевих трудових ресурсів, у тому числі силами ув'язнених ГУЛАГу – спеціального будівництва НКВС № 218. Будівництво велося на вічній мерзлоті за складних погодних умов і низьких температур. Великі труднощі створювала і логістика. Дуже часто будівельні матеріали, транспорт, будівельну техніку, паливе, продукти харчування доводилося переправляти повітряним шляхом. В Уелькалі, який розташовувався на березі моря, була можливість транспортування вантажними судами, проте часті шторми в цьому районі ускладнювали розвантаження кораблів. Так, дерев'яні бруси для будівництва злітно-посадкової смуги довелося скидати просто в море, яке своїми хвилями викидало їх на берег, при цьому розкидаючи на кілька кілометрів уздовж берегової лінії. Цікаво, що побудована із цих брусів злітно-посадкова смуга функціонувала до 1962 р. Для будівництва аеродромів на території Сибіру спочатку морем, а потім по річці Лені доставлялися із США металічні решітки для будівництва злітно-посадкових смуг, техніка, будівельні матеріали, паливе, продукти харчування. Відчувався значний брак будівельної та транспортної техніки, станом на осінь 1942 р. будівельні та ремонтні роботи і перевезення на трасі забезпечувалися 9 тракторами, 17 автомобілями, 15 бензозаправниками і бензоцистернами та 10 водо- і маслозаправниками. Починаючи з 1943 р. в Анадирському порту було організовано флот-плавбазу із 23 самохідних барж, який, використовуючи річкові системи Лени, Колими, Анадири, забезпечили продовольством і паливом ключові аеродроми АЛСИБу.

Уже в листопаді 1941 р. почалася реконструкція наявних аеродромів: у Красноярську подовжили 2 злітно-посадкові смуги, розширили й обладнали стоянки для літаків; в Якутську здійснили дообладнання аеродромної інфраструктури. В Кіренську, Сеймчані та Уелькалі до осені 1942 р. аеродроми були побудовані з “нуля”. Саме ці 5 авіаційних баз взяли на себе всю важкість і складність перегону літаків. Окрім базових аеродромів, довелося розбудовувати і мережу запасних та аварійних авіаційних майданчиків у Алдані, Олекмінську, Оймяконі, Берелеху, Марково, Бодайбо, Вітімі, Усть-Мая, Хандизі, Зирянці, Анадирі.

На початку серпня 1942 р. наказом заступника Народного комісара оборони СРСР армійського комісара I рангу Ю. Щаденка було сформовано¹⁶:

– Управління Красноярської повітряної траси та визначено його місце дислокації в м. Якутськ. Командир – полковник І. П. Мазурук;

¹⁵ Молоков В. С. Родное небо. – С. 47

¹⁶ Приказ заместителя Народного комиссара обороны СССР армейского комиссара Е. Щаденко № 001623 “О формировании 1 авиационной бригады по перегонке самолетов” от 03 августа 1942 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1941-1942/14.html

– Військове представництво Військово-повітряних сил Червоної армії у м. Фербенкс (штат Аляска). Командир (з вересня 1942 р.) – полковник М. Мачин, який до того часу очолював 207-му змішану авіаційну дивізію;

– 1-шу авіаційну бригаду з перегону літаків у складі: однієї ескадрильї лідерів “Бостон МК ІІІ” (6 груп по 2 екіпажі в кожній); одного змішаного авіаполку літаків Б-25 “Mitchell” і “Бостон МК ІІІ” у складі однієї ескадрильї Б-25 “Mitchell” та 4 ескадрилей “Бостон МК ІІІ”; двох авіаполків літаків Bell P-39 “Airacobra” і P-40E “Kittyhawk” у складі 8 ескадрилей кожен. Місцем дислокації було визначено Красноярськ. Командир – підполковник Н. К. Романов.

На формування 1-ої бригади використовувався особовий склад 185-го, 416-го, 187-го, 41-го винищувального та 561-го і 794-го бомбардувальних авіаполків, які на той час перебували у складі Волховського, Воронежського, Сталінградського фронтів і Архангельського військового округу. Управлінню кадрів ВПС належало до 15 вересня 1942 р. відібрати й підготувати для укомплектування перегонної авіабригади 284 екіпажі, в тому числі 12 екіпажів Б-25 “Mitchell”, 112 екіпажів “Бостон МК ІІІ”, 160 екіпажів Bell P-39 “Airacobra” і P-40E “Kittyhawk”. З Далекосхідного фронту до складу бригади виділялося 30 екіпажів пілотів-винищувачів і 30 екіпажів пілотів-бомбардувальників, які мали досвід польотів у складних метеоумовах та вночі. Від авіації далекої дії передавалося 10 екіпажів, а від Головного управління Північного морського шляху – 3 екіпажі. Зі складу авіаційної групи, що переганяла літаки з Ірану, виділялися 7 екіпажів з досвідом польотів на Б-25 “Mitchell” та 10 екіпажів – із досвідом польотів на “Бостон МК ІІІ”. Для пілотів-перегонщиків та особистого складу аеропортів траси АЛСИБ установлювалися підвищені норми харчування.

Проте на практиці було сформовано 1 перегонну дивізію (командири: полковник І. П. Мазурук (1942–1944 рр.), генерал-майор О. Г. Мельников (1944–1945 рр.). Дивізія перебувала у підпорядкуванні ГУ ЦПФ, а її штаб розташувався у м. Якутську. На кінець 1942 р. до штату дивізії входив 681 авіатор, в тому числі командирів бомбардувальників – 78; винищувачів – 95; командирів транспортних літаків – 26; інших пілотів – 25; штурманів – 59; бортрадистів – 123; осіб технічного складу – 275¹⁷. Пілот-перегонщик М. Лейфман пригадує, що для маршруту Фербенкс–Уелькаль намагалися добирати досвідчених льотчиків Цивільного повітряного флоту і полярної авіації; для ділянки Уелькаль–Сеймчан – морської авіації та із фронтовим досвідом; для решти полків ніякого особливого відбору не проводилося, могли взяти пілота, який тільки закінчив авіаційне училище¹⁸. Для обслуговування мережі аеродромів, які використовувалися для організації перельотів, додатково залучалося більш ніж 2000 персоналу, половина з якого були вільнонайманими працівниками.

Основним місцем базування радянської військової місії та бази пілотів-перегонщиків на Алясці було обрано аеропорт Ледд-Філд біля Фербенкса, хоча спочатку основним претендентом була авіабаза Маркс-Філд, від якої змушені були

¹⁷ Карякин В. С. Война в Арктике. 1941–1945. – С. 260.

¹⁸ Я помню [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iremember.ru/memoirs/letchiki-istrebiteli/leyfman-mordukh-mikhail-abramovich>

відмовитись, оскільки вона розташовувалася в зоні ураження японської авіації, адже влітку 1942 р. японська армія висадила свої десанти й захопила Алеутські острови.

Радянський гарнізон на Алясці складався з двох військових підрозділів: 1-го Перегонного авіаційного полку та Базисної військової прийомки. До складу полку входили пілоти і борттехніки літаків, а штат Базисної було сформовано за рахунок інженерно-технічного складу, відділу спецзв'язку, господарських служб. Керівником гарнізону був командир Базисної, в обов'язки якого входили: підготовка та прийомка літаків; передача їх льотчикам полку; технічне забезпечення перельоту через аеродроми на американській ділянці траси; прийомка, облік і відправка вантажів, прийомка та відправка пасажирів; господарське забезпечення функціонування полку та Базисної; ведення переговорів із представниками армії США з приводу виконання вищезазначених питань.

Авіабаза Ледд-Філд (м. Фербенкс) була найкраще обладнаною авіа базою на Алясці та майже повністю використовувалася для обслуговування перегону літаків. До її інфраструктури входили 4 великі ангари з обігрівом, кожен з яких вмщав більше 60 літаків, командна вишка, клуб, кінотеатр, двоповерхові дерев'яні будинки для проживання пілотів, гуртожитки для обслуговуючого персоналу. На аеродромі було побудовано 2 злітно-посадкові смуги, кожна з яких сягала 1500 метрів у довжину та 50–60 метрів у ширину. Всі під'їзні шляхи до аеродрому були заасфальтовані або ж залиті бетонним розчином. Авіабаза у м. Ном була менш обладнаною та використовувалася виключно як проміжний пункт для перегону літаків на Чукотку¹⁹.

Американські пілоти зі складу 7-ої перегонної групи Аляскинського крила Транспортного командування забирали літаки із заводів у Сіетлі, Баффало і Ніагара-Фолз і переганяли їх у відправну точку АЛСИБу – місто Грейт-Фолс (штат Монтана), після чого здійснювали переліт через територію Канади на Аляску. Аляскинське крило за своїм масштабом приблизно дорівнювало радянській авіаційній дивізії та складалося з трьох ескадр (полків), у складі кожної з яких перебувало по чотири авіагрупи (ескадрильї), кожна з яких налічувала від 7 до 12 пілотів. Причому американська система перегону була наскрізною – один пілот переганяв один літак по всьому маршруту (на відміну від радянської системи перегону, яка була естафетною). В Ледд-Філді здійснювалося приймання літаків радянською стороною, за необхідності місцеві майстерні ремонтували їх і наносили радянські розпізнавальні знаки.

З метою забезпечення матеріально-технічного постачання, переміщення персоналу, спрощення логістики на американській стороні АЛСИБу між урядами США та Канади було підписано угоду про будівництво Аляско-канадської військової магістралі – сухопутного шляху, що з'єднував міста Доусон-Крік у канадській провінції Британська Колумбія та Дельта Джанкшен, яке розташовувалося в Алясці на 160 км південніше Фербенкса та сполучалося з останнім шосе Річардсона.

¹⁹ Из доклада командира авиабазы ВВС Красной Армии на Аляске Киселева наркому внешней торговли СССР А. И. Микояну о работе советского гарнизона на Аляске от 25 мая 1944 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rgae.ru/lend-liz.shtml/08.shtml>

Угода передбачала будівництво та обслуговування дороги за рахунок коштів американського бюджету і повну її передачу під юрисдикцію Канади через 6 місяців після закінчення війни. Канадці дозволяли безмитне перевезення цим шляхом людей, вантажів, техніки; безкоштовне використання для будівництва дороги місцевих матеріалів та звільняли будівельників дороги від канадських податків. Інженерно-будівельний корпус США розпочав роботи в березні 1942 р. Першими вздовж дороги пройшли військові топографи, згодом у Доусон-Крік прибули 7 полків американських інженерних військ, котрі налічували 11 тисяч солдат (переважно афроамериканців). У Каліфорнії для потреб будівництва дороги було конфісковано річкові судна, локомотиви, необхідну дорожню техніку. Загальна вартість виконаних робіт становила 140 млн дол. США, було побудовано 133 мости, більше 800 водопропускних зливів, середньодобове будівництво дороги становило 13 км. Будівельні роботи було закінчено 28 жовтня 1942 р. Дорога запрацювала з 1 грудня 1942 р., щоденно на ній для транспортування вантажів в інтересах АЛСИБу було задіяно 1400 автомобілів вантажопідйомністю в 10 т²⁰.

Для навігаційного вдосконалення маршруту вздовж усієї американської його частини, із інтервалом у 100 миль, було розгорнуто мережу метеорологічних станцій і постів. Аналогічно було із системою радіомаяків, які працювали цілодобово.

Для спрощення організації перегону траса АЛСИБ була поділена на 5 ділянок (рис. 1):

- Фербенкс–Уелькаль, довжиною 1493 км, маршрут пролягав над долиною річки Юкон до міста Ном (860 км), далі прямував через Берингову протоку та над тундрою Східної Чукотки (ще близько 700 км). Район перельоту характеризувався зазвичай поганою погодою;
- Уелькаль–Сеймчан, довжиною 1450 км, маршрут проходив над Центральною Чукоткою та Колимським гірським пасмом;
- Сеймчан–Якутськ, довжиною 1167 км, маршрут проходив в умовах високогір'я, над Верхоянським і Черським гірськими пасмами із використанням пілотами кисневих масок;
- Якутськ–Кіренськ, довжиною 1330 км, маршрут пролягав над безлюдною тайгою;
- Кіренськ–Красноярськ, довжиною 960 км, маршрут було прокладено над глухою тайгою, частково поблизу річки Лена.

У науковій літературі та публіцистиці, присвяченій проблемі АЛСИБу, поширена думка, що до складу перегінної дивізії увійшло 5 перегонних авіаполків, кожен з яких обслуговував окрему ділянку траси. Насправді це не зовсім так. Почнемо із того, що до складу дивізії в різний час входило 6 перегонних авіаційних полків (ПАП) із номерами 1, 2, 3, 4, 5, 7; транспортний авіаційний полк за номером 8 і транспортна авіаційна ескадрилья на літаках Douglas C-47. Закріплення полку за окремою ділянкою траси мало умовний характер – усе залежало від того, чи була вільна ескадрилья для продовження перельоту, якщо її не було, то пілоти автоматично продовжували перегон до наступного аеродрому.

²⁰ Соков И. А. Ленд-лиз и аляскинско-канадская транспортная магистраль. – С. 27–28.

Рис. 1. Радянська та американська ділянки траси АЛСИБ²¹

1 ПАП – місцем базування було визначено м. Фербенкс (Аляска). Командири: підполковник П. В. Недосекін (1942–1943 рр.), полковник Н. С. Васін (1943–1945 рр.), майор К. П. Барченко (1945 р.). Командир полку Н. Васін за період із лютого 1943 р. до вересня 1944 р. особисто перегнав 52 винищувачі, налітавши при цьому 302 години. Організаційно полк складався з 2 винищувальних (по 10 пілотів) та 2 бомбардувальних (по 10 екіпажів) ескадрилей і 2 екіпажів-“лідерів”, що виконували роль провідників. Льотний склад становив близько 100 осіб, технічно-обслуговуючий та допоміжний персонал – близько 70 осіб. У січні 1943 р. полк був перепідпорядкований начальнику військової прийомки ВПС на Алясці полковнику Мачину у зв’язку із виокремленням частини траси АЛСИБу Фербенкс–Ном–Уелькаль в самостійну ділянку.

2 ПАП – місцем базування було визначено м. Уелькаль (Чукотка). Командири: підполковник Н. С. Васін (1942 р.), підполковник О. Г. Мельников (1943–1944 рр.), підполковник М. І. Павленков (1944–1945 рр.). Командир полку М. І. Павленков, який перегоняв літаки із самого початку функціонування траси, восени 1944 р. був нагороджений орденом Леніна – за весь період роботи на трасі перегнав 106 бойових літаків Б-25 “Mitchell” та “Бостон МК III”, на ділянці протяжністю більше 1000 км, налітавши при цьому 570 годин.

3 ПАП – місцем базування було визначено м. Сеймчан (Магаданська область). Командири: підполковник Ф. А. Твердохлебов (1942–1944 рр.), майор Б. І. Фро-

²¹ Форум [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.govorimpro.us/es/-91.html>

лов (1944–1945 рр.). Полк обслуговував найважчий для перельотів район траси, який пролягав над високогірними територіями, пілотам доводилося здійснювати переліт на великій висоті, в кисневих масках, за дуже низької температури. Це обумовило високу плинність пілотів у полку – за 3 роки в полк прибуло 109 льотчиків, а 120 пілотів його покинули. Не дивлячись на ці обставини, майор Б. Фролов за період із серпня 1942 до травня 1944 рр. перегнав у складі полку на своїй ділянці АЛСИБУ 155 літаків Б-25 “Mitchell”, при цьому 147 разів – як лідер групи, не допустивши ні однієї польотної пригоди, за що був нагороджений орденами Червоної зірки та Вітчизняної війни 1 ступеня.

4 ПАП – місцем базування було визначено м. Якутськ. Командири: підполковник П. Є. Смоляков (1942–1943 рр.), підполковник І. П. Власов (1943–1945 рр.). Із нагородного листа на командира 4 ПАПу І. Власова від 11 вересня 1945 р. можна з’ясувати окремі епізоди та факти діяльності полку. “... За час командування полком перегнано фронту 7021 літак. За період війни з Японією полк освоїв нові маршрути для перегону літаків в інтересах Далекосхідного та Забайкальського фронтів: Якутськ–Куйбишевська–Хабаровськ–Владивосток; Марково–Петропавлівськ–на-Камчатці; Якутськ–Укурей протяжністю від 1300 до 3000 км. На цих ділянках особистим складом полку перегнано 140 літаків типу Bell P-63 Kingcobra та Douglas A-20. ... За час перебування в дивізії особисто підполковник І. Власов перегнав 219 літаків як лідер”²².

5 ПАП – місцем базування було визначено м. Кіренськ (Іркутська область). Командири: підполковник П. П. Матюшин (1942–1944 рр.), підполковник І. І. Пронюшкін (1944–1945 рр.). На момент призначення командиром полку І. Пронюшкіна (квітень 1944 р.) полк мав велику кількість польотних аварій і пригод, аморальних проступків та дисциплінарних порушень. У 1945 р. полк здійснював перегін літаків для Забайкальського та Далекосхідного фронтів (за тими ж маршрутами, що й 4 ПАП, було перегнано 250 літаків типу Bell P-63 Kingcobra та Douglas A-20)²³.

7-й перегонний наскрізний авіаційний полк було сформовано в лютому 1943 р. із найдосвідченіших пілотів для наскрізного (з урахуванням американського досвіду) перегону літаків з Фербенкса до Красноярська. Місце базування – Якутськ. Командир – майор І. М. Дроздов. Через вкрай важкі умови польоту й низьку ефективність перегону літаків на надвеликій відстані полк було розформовано в травні 1943 р.

8-й транспортний авіаційний полк було сформовано в червні 1943 р. Його штатна чисельність становила 102 людини, а основне призначення – перевезення льотного складу ПАПів до місць передачі літаків. Місце базування – м. Якутськ. З листа на нагородження командира полку підполковника В. Пуцинського орденом Вітчизняної війни можна дізнатися про основні показники діяльності цього полку: “перевезено 10 035 тон імпортованих та вітчизняних вантажів, 71 560 осіб льотного

²² Подвиг народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podvignaroda.ru/?#id=27868375&tab=navDetailManAward>

²³ Подвиг народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podvignaroda.ru/?#id=27868372&tab=navDetailDocument>

складу перегонних полків і пасажирів, перегнано 420 літаків Douglas C-47 з Уелькаля до Красноярська і до Москви на відстань від 5000 до 10 000 км. Здійснено 7850 рейсів загальним льотом 43 548 годин, із них вночі – 2439 годин, “сліпого” польоту – 2679 годин, пройдено 7 156 000 км ... У полку підготовлено та випущено для самостійного польоту на літаку С-47 як: командири корабля – 46 осіб, другий пілот – 52 особи, борттехніки – 35, бортрадисти – 43 особи”²⁴. Пілоти полку виконували спецзавдання з доставки особливо важливих пасажирів на територію СРСР та Аляски. Одна з ескадрилій полку (№ 7) брала участь у бойових діях з японцями влітку 1945 р., її пілоти висаджували десанти в Харбіні та Мукдені, доставляли боєприпаси та пальне радянським військам.

Транспортна авіаційна ескадрилья була сформована у квітні 1943 р. із 20 відбірних екіпажів Цивільного повітряного флоту і полярних льотчиків. Основне призначення – перевезення екіпажів перегонних полків на майданчики для прийому-передачі літаків, перевезення вантажів, перегін транспортних літаків Douglas C-47, що поставлялися в СРСР за системою ленд-лізу.

У 1942 р. прийом літаків у Красноярську здійснював 45-й запасний авіаційний полк, який не мав достатніх сил та потужностей для обслуговування перегону такої кількості літаків, тому в 1943 р. під Красноярськом, на аеродромі Ємельяново було сформовано 15-ту авіаційну базу.

У доповідній записці народного комісара зовнішньої торгівлі СРСР А. Мікояна зазначається, що за період із 7 жовтня 1942 р. до 1 серпня 1943 р. Красноярською повітряною трасою було перегнано 1235 літаків, з яких 1067 – вже здано Військово-повітряним силам; на аеродромах траси перебувало 133 літаки; безповоротно втрачено – 35. Було зазначено, що в процесі освоєння траси та набуття необхідного досвіду пілоти є резерви для зростання кількості перегнаних літаків до 250–300 на місяць і зменшення аварійності на трасі²⁵.

За три роки перегону на радянській ділянці АЛСИБу було втрачено 44 літаки та загинуло 115 людей. Така велика різниця між кількістю втрачених літаків та кількістю загиблих людей пояснюється тим, що до складу екіпажів бомбардувальників входило мінімум три пілоти: командир машини, штурман та стрілок-радист; також були випадки загибелі транспортних літаків, які перевозили льотчиків до базових аеродромів (у листопаді 1942 р. під час зльоту розбився транспортний літак ЛП-2, на борту якого перебувало 30 авіаторів зі складу 5-го ПАПу). На американському відрізку маршруту втрати літаків становили 133 машини (74 – у США, 59 – у Канаді). В наказі командира дивізії О. Г. Мельникова від 24 червня 1944 р. сказано про льотні пригоди та аварії у полках дивізії, при цьому зазначено, що “причиною більш ніж 80 % від їх загальної кількості є вина льотного і технічного складу ... Велика кількість поломок, аварій, вимушених посадок відбулася внаслідок

²⁴ Подвиг народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podvignaroda.ru/?#id=43022891&tab=navDetailDocument>

²⁵ Докладная записка наркома внешней торговли СССР А. И. Микояна на имя И. В. Сталина о поставке самолетов из США в СССР с 7 октября 1942 г. по 1 августа 1943 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rgae.ru/lend-liz.shtml/06.shtml>

док неприпустимої, інколи злочинної халатності, неуважності, надмірної самовпевненості, зазнайства льотчиків, які виконували переліт, і більшою мірою залежала від керівного складу, який організував та керував перельотами”²⁶. Найменша відмова в польоті техніки майже завжди означала смерть пілота, оскільки, по-перше, не завжди була можливість знайти майданчик для вдалого приземлення і, по-друге, навіть у разі вдалого приземлення існувала велика ймовірність потрапляння в безлюдний район. Випадки, коли знаходили ленд-лізівські літаки із рештками членів екіпажу, фіксувалися у 1974 та 1981 рр.

09 грудня 1942 р. під час перельоту через Верхоянський хребет пілот літака Bell P-39 “Airacobra” старшина Дьяков помітив падіння тиску мастила в двигуні, незважаючи на можливість покинути літак за допомогою парашута, зумів здійснити посадку машини, після чого 10 днів провів біля літака, очікуючи на допомогу. Його врятували місцеві жителі, які вивезли на оленячій упряжці. В історичних публікаціях, присвячених темі АЛСИБу, наводяться інші дані – подія відбулася взимку 1943 р., а пілот провів біля свого літака в очікуванні евакуації 34 дні²⁷. Проте в листі про нагородження льотчика 4-го ПАПу старшини М. О. Дьякова орденом Червоного прапора, підписаного 22 березня 1943 р., наводяться дата події – 9 грудня 1942 р. і 10 днів перебування біля літака²⁸. Цей факт ще раз підтверджує малодослідженість проблематики подій навколо АЛСИБу та необхідність додаткової перевірки фактів, які з плином часу міфологізуються та перетворюються на історичну аксіому.

Майже фантастичною здається історія, яка трапилася зі старшим лейтенантом К. Дем’яненком, штурманом ланки 1-го ПАПу. В червні 1943 р., під час перегону літака-бомбардувальника над гірськими районами Аляски, він випав із кабіни. Зумівши відкрити парашут, льотчик досить вдало приземлився, при цьому він втратив взуття. При собі в нього залишався пістолет із одним магазином набоїв та неповна коробка сірників. Погана погода не дала можливості відразу організувати пошуково-рятувальну операцію, тому льотчику довелося кілька тижнів виживати одному у важкодоступному районі Аляски. Випадково один із пілотів, який пролітав над районом зникнення К. Дем’яненка, побачив залишки його парашута, про що відразу доповів своєму керівництву, яке, своєю чергою, проінформувало керівника радянського гарнізону. Після обльоту району було виявлено місце перебування пілота, якому відразу ж було скинуто з літака аварійно-рятувальний набір, а згодом – евакуйовано за допомогою гідролітака²⁹.

На сайті “Подвиг народа” є нагородний лист на ім’я штурмана 1-го ПАПу К. П. Дем’яненка від 04.09.1943 р. щодо його представлення до ордену Червоної Зірки, де зазначено: “Відмінний штурман, грамотний і дисциплінований командир. За час перебування у 1-му ПАПі перегнав з території Аляски в СРСР 30 літаків та

²⁶ Ленд-лиз. История трассы Алсиб (Аляска–Сибирь) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://statehistory.ru/659/Lend-liz--Istoriya-trassy-Alsib--Alyaska-Sibir->

²⁷ Ярославцев В. Небо без границ. Воздушный мост Аляска–Сибирь.

²⁸ Подвиг народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podvignaroda.ru/?#id=12097597&tab=navDetailDocument>

²⁹ Чечин О. Дождаться в живых // Огонёк. – 2016. – № 4. – С. 40–42.

відлідував 10 груп. До приходу в 1-й ПАП тов. Дем'яненко працював на трасі Басра–Кіровабад, де перегнав 13 літаків та відлідував 6 груп. Учасник Вітчизняної війни. Має 26 бойових вильотів, із яких 6 нічних, за що нагороджений орденом Червоного Прапора”³⁰. Як бачимо, не дивлячись на те, що нагородження відбулося після щасливого повернення пілота, інформація про його пригоди на Алясці до опису особистого бойового подвигу або заслуг не потрапила.

Втрачались літаки не лише на лінії Фербенкс–Красноярськ, але й під час їх подальшого перегону до європейської частини СРСР. Так, командир ескадрильї 4-го ПАПу В. М. Перов у своїх мемуарах наводить випадок, коли з 21 літака, що виконували переліт на маршруті Красноярськ–Свердловськ, до пункту призначення долетів лише 1, решта 20 – розбилися через несприятливі погодні умови³¹. Після цієї події пріоритет перейшов до залізничного способу перевезення винищувального авіаційного парку. Для цього літаки переганялися на аеродром Бармакой, що розташувався біля залізничної станції Бугач, де у літаків від’єднувалися крила, шасі та інші великі вузли, після чого їх консервували та встановлювали на залізничні платформи. У такий спосіб кожні 10 днів, за будь-якої погоди для потреб фронту надсилося до 32 літаків³².

Відповідно до історичного формуляра 1-ої Червонопрапорної авіаційної дивізії, за роки війни Красноярською повітряною трасою було перегнано 7908 літаків, у тому числі 1355 – бомбардувальників “Бостон МК III”, 729 – бомбардувальників Б-25 “Mitchell”, 2616 – винищувачів Bell P-39 “Airacobra”, 2396 – винищувачів Bell P-63 “Kingcobra”, 47 – винищувачів P-40 “Warhawk Tomahawk”, 3 – винищувачі P-47 “Thunderbolt”, 54 – навчально-тренувальних літаки АТ-6 “Texan”, 707 – транспортних машин “Douglas” С-47 та 1 – транспортна машина С-46 “Commando”. В розрізі років перегону ці машини розподілені так: у 1942 р. – 114 одиниць; у 1943 р. – 2465 одиниць; у 1944 р. – 3029 одиниць; за 9 місяців 1945 р. – 2300 одиниць.

Американський дослідник ленд-лізу Р. Джонс наводить дещо інші цифри: загальна кількість отриманих радянською стороною літаків за системою ленд-лізу становила 14 018 одиниць (без урахування 185 гідролітаків РВН “Nomad” і РВУ “Catalina”) ³³. В розрізі маршрутів ця кількість розподілялася так (рис. 2). При цьому питома вага АЛСИБу становила 56,53 %; Іранського коридору – 34,67 %; Арктичних конвоїв – 8,8 %.

Трасою АЛСИБ переганялись не лише літаки, але й перевозились різні вантажі: військове обладнання, золото, слюда, продукти харчування, медикаменти, госпітальне обладнання, дипломатична і звичайна пошта, протези, швейні голки та багато чого іншого. Послугами АЛСИБу скористалися народні комісари М. Лит-

³⁰ Подвиг народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podvignaroda.ru/?#id=12092116&tab=navDetailDocument>

³¹ Перов В. М. Полярными трасами. – С. 153.

³² Котельников В. Р. Аэрокобра. Американский истребитель для сталинских соколов. – М. : ВЭРО Пресс ; Яуза ; Эксмо, 2010 – С. 85.

³³ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. Военные поставки США для СССР во Второй мировой войне. 1941–1945. – М. : Центрполиграф, 2015. – С. 318.

винов, В. Молотов, А. Мікоян, посли СРСР у США К. Уманський та А. Громико, посол США у Москві Е. Девіс, делегація віце-президента США Г. Воллеса. Майбутній міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико (у 1943 р. – посол СРСР у США) у своїх мемуарах згадує і трасу АЛСИБ: “Надійним шляхом з Москви у Вашингтон був тільки той, що проходив через усю нашу країну: через Сибір, Далекий Схід – на Аляску, потім різко на південь у Канаду і на захід США, а звідти – в американську столицю. Політ в один бік тривав 5 діб”³⁴. На початок 1945 р. на трасі діяло 4 аеровокзали та 5 готелів для пасажирів. Пілоти траси виконували польоти для вивезення золота, нікеля, слюди з районів їх видобутку. Окрім основної траси Красноярськ–Уелькаль, було освоєно ще 4 її відгалуження: Якутськ–Хабаровськ (протяжність – 1560 км); Магадан–Учур–Кіренськ (протяжність – 2550 км); Анадир–Танюер–Магадан–Хабаровськ (протяжність – 3500 км); Якутськ–Тіксі (протяжність – 1200 км).

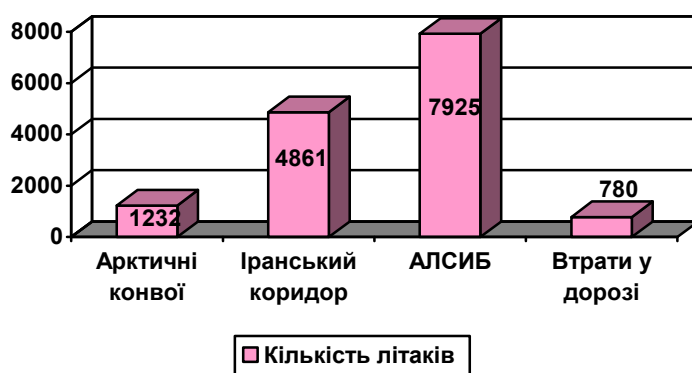

Рис. 2. Надходження літаків за системою ленд-лізу в 1941–1945 рр. у розрізі маршрутів постачання

Після припинення поставок літаків у серпні 1945 р. почалося поступове розформування траси, яка припинила свою діяльність у жовтні цього ж року. Проте створення потужної лінії авіасполучення у північних широтах заклало основи для розвитку повітряного транспорту в суворих умовах Сибіру та Чукотки. У доповіді ГУ ЦПФ за 1946 р. зазначалося, що траса перегону АЛСИБ на той час найбільш обладнана й технічно оснащена на території Радянського Союзу, здатна забезпечити повітряні перевезення в найближчі десятиліття.

У 1987 р. колишній керівник Красноярської повітряної траси, командир 1-ої Червонопрапорної перегінної авіаційної дивізії, заслужений полярний льотчик, генерал-майор авіацій І. П. Мазурук сказав: “Траса залишила слід не лише в нашому житті, але й у долі держави. Аеродроми, обладнання, досвід польотів відіграли ва-

³⁴ Громыко А. А. Памятное. – М. : Политиздат, 1988. – С. 164.

жливу роль у післявоєнному освоєнні Аерофлотом Сибіру та Крайньої Півночі. Траса визначила регулярне повітряне сполучення в цих районах”³⁵.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Узагальнюючи вищевикладене, слід зробити висновки, що траса повітряного перегону літаків “Аляска–Сибір” відіграла помітну роль в організації поставок авіаційної техніки за системою ленд-лізу. Окрім, власне, основного свого призначення, АЛСИБ виконував і другорядні (допоміжні) функції – перевезення вантажів і пасажирів (у тому числі офіційних осіб) як між двома континентами, так і усередині країни. АЛСИБом було закладено основу для розвитку мережі авіаційних перевезень у важкодоступних районах СРСР у післявоєнний період.

В історичній науці залишаються малодослідженими та потребують свого вивчення питання, які повною мірою розкривають особливості функціонування повітряної траси: роль в’язнів ГУЛАГу в будівництві та підтримці життєздатності АЛСИБу; людські втрати (адже гинули не лише пілоти під час перельотів, але й пасажирів літаків, аеродромний персонал) і втрати матеріальної частини; побут, дозвілля, нагородження пілотів та аеродромного персоналу; вантажні та пасажирські перевезення в інтересах інших народних комісаріатів тощо.

³⁵ *Погудин В. А.* Значение трассы Аляска–Сибирь в послевоенное время // Человек, семья и общество: история и перспективы развития : материалы международного научно-образовательного форума / гл. ред. О. А. Карлова ; ред. кол. ; Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева. – Красноярск, 2013. – Т. IV. – С. 16.

УДК 342

**ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСОВО-ПРАВОВОГО СТАТУСА
ТАМОЖЕННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ****Е. С. Недосекова****(Российская таможенная академия, г. Люберцы, Россия)**

Проанализирована и охарактеризована специфика установления и регламентации правового статуса таможенных платежей на основе положений современного и ранее действующего налогового и таможенного законодательства Российской Федерации. Рассмотрены терминологические особенности определения таможенных пошлин и сборов, т. к. в законодательстве Российской Федерации нет чёткого понимания и единого нормативного закрепления места таможенных платежей среди обязательных платежей, поступающих в бюджет России.

Ключевые слова: таможенные платежи; таможенная пошлина; таможенные сборы; налоговые платежи; неналоговые платежи; правовая регламентация.

Проаналізовано й охарактеризовано специфіку встановлення та регламентації правового статусу митних платежів на основі положень чинного і попереднього податкового та митного законодавства Російської Федерації. Розглянуто термінологічні особливості визначення митних платежів і зборів, адже у законодавстві Російської Федерації немає чіткого розуміння і єдиного нормативного закріплення місця митних платежів серед обов'язкових платежів, що надходять до бюджету Росії.

Ключові слова: митні платежі; мито; митні збори; податкові платежі; неподаткові платежі; правова регламентація.

Customs payments play an important role in formation of the federal budget of the Russian Federation. The history of their existence and levying has more than 1000 years. However, even at the present stage of development of legal theory and legislation of the Russian Federation there is no clear understanding and uniform legal securing of the place of customs duties to a number of obligatory payments to the budget of Russia, their financial legal nature and legal status. Based on analysis of the provisions of the current and the previously existing tax and customs legislation of the Russian Federation, the features of the terminology defining of customs duties and taxes in the article described and analyzed the specifics of establishment and legal regulation of legal status of the of customs payments as a tax and non-tax payments.

Key words: customs payments; customs duties; customs fees; tax payments; non-tax payments; legal regulation.

Постановка проблемы. Таможенные платежи занимают особое место в ряду государственных доходов Российской Федерации.

© Е. С. Недосекова, 2016

По итогам 2014 г. поступления от таможенных органов в бюджет РФ составили 49 % от всех доходов федерального бюджета (рис. 1).

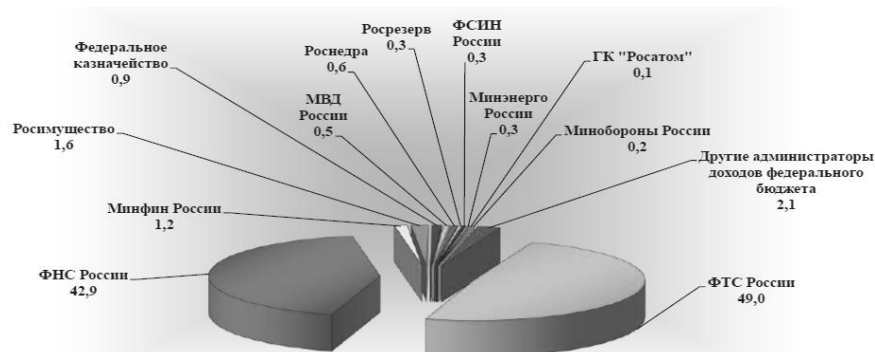

Рис. 1. Структура доходов федерального бюджета в разрезе главных администраторов доходов федерального бюджета за 2014 год, в % к общей сумме доходов федерального бюджета ¹

По итогам 2015 г. сумма доходов, администрируемых таможенными органами и учтенная по доходным статьям федерального бюджета от внешнеэкономической деятельности, составила 36 % всех доходов федерального бюджета (рис. 2).

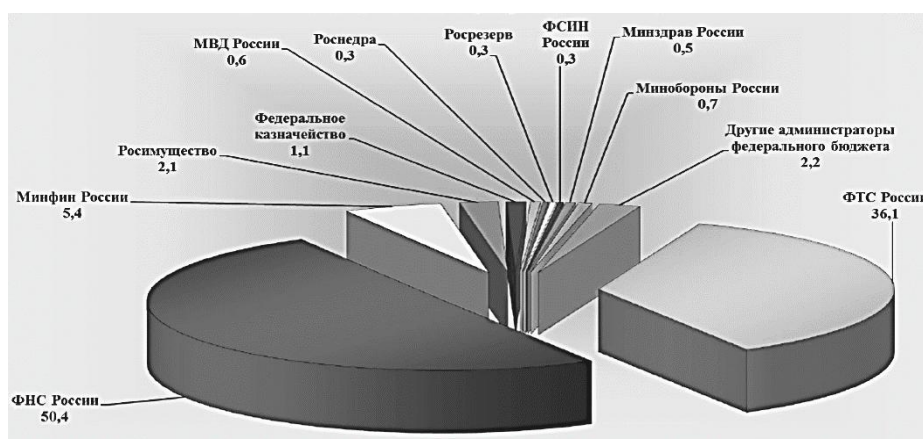

Рис. 2. Структура доходов федерального бюджета в разрезе главных администраторов доходов федерального бюджета за 2015 год, в % к общей сумме доходов федерального бюджета ²

¹ Заключение Счётной палаты Российской Федерации на отчёт об исполнении федерального бюджета за 2014 год [Электронный ресурс]. – С. 63. – Режим доступа : <http://audit.gov.ru/upload/iblock/310/310102e46eed959280e9cc8a16620c55.pdf>

С января 2016 г., в связи с переподчинением Федеральной таможенной службы РФ Министерству финансов и передаче Федеральной налоговой службе полномочий по администрированию налогов и неналоговых платежей, активизации работы по взаимному обмену информацией между Федеральной таможенной службой и Федеральной налоговой службой в целях более оперативного и точного взимания таможенных платежей, начинается новый виток в определении правовой природы, финансово-правового статуса и значения обязательных платежей, взимаемых таможенными органами Российской Федерации³.

Цель статьи – провести анализ правовой регламентации и нормативного закрепления правового положения таможенных платежей в налоговом и таможенном законодательстве с начала 1990-х годов, а также рассмотреть особенности легального определения правовой природы и различий в терминологической характеристике налоговых сборов, таможенных пошлин и таможенных сборов.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблемам определения финансово-правовой природы таможенных платежей и их места среди обязательных платежей в Российской Федерации посвящено довольно много научных работ, большее количество которых разрабатывалось в 2005–2008 гг., что объясняется коренными изменениями в правовом регулировании места таможенных платежей в этот период. С 2010 г. основная особенность функционирования института таможенных платежей в исследованиях связана с действием Таможенного союза ЕАЭС. Однако в начале 2016 г. Президентом России было поручено создать единый механизм администрирования налоговых, таможенных и иных фискальных платежей под руководством Федеральной налоговой службы, а Федеральная таможенная служба была переподчинена Министерству финансов России. Грядущие изменения в отношении таможенных платежей пока неясны, на данный момент создаётся единая информационная база по налоговым и таможенным платежам. Однако научных исследований по данному направлению пока немного, чаще встречаются публикации в средствах массовой информации, констатирующие факты и делающие предположения.

Изложение основного материала. В настоящее время порядок установления, исчисления и уплаты таможенных платежей в Российской Федерации определен Таможенным кодексом Таможенного Союза (ТК ТС)⁴ и Федеральным Законом № 311 “О таможенном регулировании в Российской Федерации”⁵. Однако, акцентируя внимание на истории правового регулирования, установления и взимания

² Заключение Счётной палаты Российской Федерации на отчёт об исполнении федерального бюджета за 2015 год [Электронный ресурс]. – С. 73. – Режим доступа : <http://audit.gov.ru/upload/iblock/fef/fefefe7f2a95f426a1648eaa6b8d77f2.pdf>

³ Недосекова Е. С. Финансовая деятельность таможенных органов и перспективы их реформирования // Вестник Российской таможенной академии. – 2016. – № 1. – С. 143–148.

⁴ Таможенный кодекс Таможенного союза: приложение к Договору о Таможенном кодексе Таможенного союза, принятому Решением Межгосударственного Совета ЕврАзЭС на уровне глав государств № 17 от 27.11.2009 (с изм. и доп.): по состоянию на 20.09.2016.

⁵ О таможенном регулировании в Российской Федерации : Федер. Закон № 311-ФЗ от 27.11.2010 (с изм. и доп.): по состоянию на 20.09.2016.

таможенных платежей в РФ, обращает на себя внимание то, что не так давно они были закреплены в Налоговом Кодексе.

История таможенного налогообложения насчитывает более 1000 лет. Издревле на Руси с продаваемых предметов взимались пошлины. Мыт – это древнерусский аналог таможенных пошлин, изначально являвшийся всего лишь местом, где останавливались возы и лодки. Наибольшее развитие пошлины получили во времена татаро-монгольского ига, когда в русском языке появилось слово “тамга”. С XII века мыт описывают в летописях и других документах как государственный фискальный механизм, а с XVI века он был переименован в “замыт” (“вместо мыта”) и практиковался для взимания сборов при провозе товаров через заставы у городов и крупных селений. Позже он был упразднен, но ещё сто лет так называлась пятипроцентная пошлина, взимаемая в Москве и Нижнем Новгороде с товаров (кроме хлеба) на мытных дворах. Со второй половины XVI в. пошлины, взимаемые на границе, стали отличать от внутренних пошлин и записывать в отдельные книги.

На протяжении всей истории России вопросам таможенного налогообложения уделялось большое внимание, что во многом определяется ролью таможенных платежей в развитии национальной промышленности и увеличении доходной части государственного бюджета. В зависимости от политических и экономических условий изменялась и степень вмешательства государства во внешнеэкономическую сферу. Существовавшая в СССР многие годы государственная монополия на внешнюю торговлю сменилась методами государственного регулирования внешнеэкономической деятельности, основная роль в которых принадлежала налоговому регулированию, в свою очередь, базирующемуся на применении таможенных налогов.

Вопрос о правовой природе таможенных платежей, и таможенной пошлины в частности, крайне дискуссионен. Не зря на протяжении не одного десятилетия учёные вступают в бурную полемику и приводят доводы как за налоговую их природу⁶, так и за их неналоговый характер⁷. Дабы не вступать в долгую дискуссию, обратим внимание исключительно на юридическое закрепление финансово-правового

⁶ См., например: *Козырин А. Н.* Правовое регулирование таможенно-тарифного механизма: сравнительно-правовое исследование : дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1994; *Трошкина Т. Н.* Таможенная пошлина в механизме таможенно-тарифного регулирования внешнеторговой деятельности: правовые аспекты : дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2000; *Халина В. А.* Налог на добавленную стоимость в системе таможенных платежей : дисс. ... канд. экон. наук. – Владикавказ, 2006; *Шереметьева А. К.* Административно-правовое регулирование взимания налогов и сборов в таможенной сфере : дисс. ... канд. юрид. наук. – Хабаровск, 2006 и др.

⁷ См., например: *Бакаева О. Ю.* Правовое регулирование финансовой деятельности таможенных органов Российской Федерации : дисс. ... докт. юрид. наук. – Саратов, 2005; *Землянская Н. И.* Правовая природа таможенных платежей : дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2005; *Калинин М. В.* Правовое регулирование уплаты таможенных платежей при перемещении товаров и транспортных средств через таможенную границу Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2008; *Сорокина М. Н.* Таможенная пошлина : дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2009 и др.

положения таможенных платежей в законодательстве Российской Федерации и некоторые терминологические особенности легально закреплённых определений.

Произошедшие за последние два десятилетия перемены в сфере таможенного и налогового регулирования внесли существенные изменения в основы правовой регламентации таможенных платежей. Прежде всего, это относится к закреплению места и правового статуса таможенной пошлины и таможенных сборов.

Проводя ретроспективный анализ основных нормативных правовых актов, устанавливающих перечень и порядок уплаты таможенных платежей, стоит отметить, что общий порядок установления и взимания таможенных пошлин и таможенных сборов регламентировался Таможенными кодексами: 1991⁸, 1993⁹, 2003 гг.¹⁰.

Перечень таможенных платежей с начала 90-х г. существенного изменения не претерпел. К таможенным платежам относятся таможенная пошлина (ввозная – импортная, вывозная – экспортная), два налога (НДС, акцизы), взимаемые при перемещении (ввозе) товаров через таможенную границу, и таможенные сборы. Таможенный кодекс СССР 1991 г. очень усечённо раскрывал порядок взимания таможенных платежей. Таможенный кодекс РФ (ТК РФ) 1993 г. устанавливал достаточно широкий перечень таможенных сборов и заложил основы правовой регламентации порядка установления и взимания таможенных пошлин и сборов. Таможенный кодекс 2003 г. перенял основные положения ТК РФ 1993 г. в отношении таможенных платежей.

С 2010 г. применяются положения Таможенного кодекса Таможенного союза и с 2011 г. – Федерального Закона “О таможенном регулировании в Российской Федерации”, которые наиболее полно за весь рассматриваемый период регламентируют порядок установления, уплаты и взимания таможенных платежей на территории Таможенного союза и Российской Федерации. Помимо этого, до настоящего времени действуют положения Закона РФ “О таможенном тарифе”¹¹ и Единого таможенного тарифа Таможенного союза¹², которые дают общие правила относительно ставок и установления таможенной пошлины.

Порядок исчисления и уплаты двух налогов, оплачиваемых при перемещении (ввозе) товаров через таможенную границу, устанавливается Налоговым Кодексом

⁸ Таможенный кодекс СССР : утвержден ВС СССР 26.03.1991 № 2052-1: утратил силу.

⁹ Таможенный кодекс Российской Федерации : Федер. Закон № 5221-1 от 18.06.1993: утратил силу.

¹⁰ Таможенный кодекс Российской Федерации : Федер. Закон. № 61-ФЗ от 28.05.2003: утратил силу.

¹¹ О таможенном тарифе : Закон РФ № 5003-1 от 21.05.1993 (с изм. и доп.): по состоянию на 20.09.2016.

¹² Об утверждении единой Товарной номенклатуры внешнеэкономической деятельности Евразийского экономического союза и Единого таможенного тарифа Евразийского экономического союза : Решение Совета Евразийской экономической комиссии № 54 от 16.07.2012 (с изм. и доп.): по состоянию на 20.09.2016.

РФ (часть 2) ¹³, а ранее Законом РФ от 6 декабря 1991 г. № 1992-1 “О налоге на добавленную стоимость” и Законом РФ от 06 декабря 1991 г. № 1993-1 “Об акцизах”.

Однако, самым интересным является юридическое закрепление финансово-правового положения таможенных платежей как налоговых или неналоговых платежей.

В первой редакции Налогового кодекса (НК РФ) ¹⁴, принятой в 1998 г., до 2005 г. таможенная пошлина и таможенные сборы были отнесены к федеральным налогам и сборам (ст. 13 НК РФ), что, безусловно, ставило их наравне с другими налоговыми платежами и наделяло статусом налоговых отчислений.

При этом интересен дуализм налогового законодательства, устанавливающего перечень налоговых платежей: налоги, сборы, пошлины и другие платежи в бюджет или внебюджетный фонд, не установленные статьями 19, 20 и 21 Закона РФ “Об основах налоговой системы в Российской Федерации” ¹⁵, – не взимались до дня признания утратившим силу этого Закона, то есть до 1 января 2005 г. А ст. 19 указанного Закона, начиная с года принятия, то есть с 1991 г., и до 2005 г. содержала в перечне федеральных налогов только таможенную пошлину. О таможенном сборе в Законе № 2118-1 ничего не говорилось.

Непосредственное же регулирование порядка исчисления и взимания таможенной пошлины было осуществлено Законом РФ “О таможенном тарифе”, который содержит общие положения о ставках таможенных пошлин и видах ставок. Эти положения действуют и по настоящее время, получив некоторое расширение в порядке установления ставок вывозных таможенных пошлин на нефть сырую и отдельные категории товаров, выработанных из нефти. Наиболее подробную регламентацию таможенная пошлина и сборы получили, как было отмечено, в Таможенных кодексах.

С 1 января 2005 г. таможенная пошлина и таможенные сборы в соответствии с изменениями, внесенными в Налоговый кодекс РФ, были вынесены за пределы его действия. С этих пор и по настоящее время они никогда не относились российским законодательством к налоговым платежам, то есть к перечню федеральных налогов и сборов, и перестали юридически носить налоговый характер.

Однако встает вопрос: что изменилось в порядке установления, уплаты и взимания таможенных платежей с этого момента? Повлияло ли изменение правовой природы таможенной пошлины на процесс формирования доходной части федерального бюджета, и для чего это было сделано?

Представляется, что законодатель, осуществляя данную реформу, действовал осознанно, стремясь таким образом “подстраховать” федеральный бюджет на случай непредвиденных обстоятельств. Такой вывод можно сделать и из мнения

¹³ Налоговый кодекс Российской Федерации (часть вторая) : Федер. Закон № 117-ФЗ от 05.08.2000 (с изм. и доп.): по состоянию на 20.09.2016.

¹⁴ Налоговый кодекс Российской Федерации (часть первая) : Федер. Закон № 146-ФЗ от 31.07.1998 (с изм. и доп.): по состоянию на 20.09.2016.

¹⁵ Об основах налоговой системы в Российской Федерации : Закон РФ № 2118-1 от 27.12.1991: утратил силу.

И. Б. Новокшонов о том, что таможенная пошлина “связана с решением сиюминутных задач”, “с желанием срочно, любой ценой пополнить государственный бюджет в условиях экономического кризиса и роста социальной напряженности в стране”¹⁶. Таможенная пошлина как неналоговый платёж обладает одним несомненным преимуществом перед таможенной пошлиной-налогом: способностью быстрой адаптации к изменению социально-экономических условий развития страны вследствие возможности изменения ставок подзаконными актами. В то время как ставки федеральных налогов могут быть изменены только федеральным законом, подлежащим в силу ст. 106 Конституции РФ обязательному рассмотрению Советом Федерации и вступающим в силу, согласно ст. 5 НК РФ, не ранее одного месяца со дня его официального опубликования и не ранее 1-го числа очередного налогового периода. В условиях нестабильной экономики скорость принятия решения имеет ключевое значение.

Стоит отметить, что большинство современных учёных-юристов не сразу восприняло идею о неналоговом характере таможенной пошлины, продолжая определять её посредством термина “налог”¹⁷. Кроме того, данная новелла отечественного законодательства шла в разрез с доктриной финансового права, сформировавшейся еще в конце XIX в. Так, И. Б. Новокшонов определяет таможенную пошлину как косвенный налог, которым облагается внешнеторговый оборот и необходимость уплаты которого продиктована фактом перемещения товаров через таможенную границу. Триаду из таможенной пошлины, НДС и акциза на ввозимый товар он именует “таможенными налогами”.

Впрочем, едва ли можно считать безупречной позицию таможенной пошлины, которую она занимала в налоговом законодательстве. Системное толкование ст.ст. 8 и 333.16 НК РФ требовало, чтобы таможенная пошлина была признана либо разновидностью таможенного сбора, либо особым видом государственной пошлины¹⁸. Однако, законодатель особо обозначил её независимость от указанных платежей: в ст. 13 НК РФ она фигурировала наряду с ними.

Рассматривая вопрос правовой регламентации и легально установленного места таможенных пошлин и сборов, нельзя не упомянуть о терминологических различиях в определении этих категорий в налоговом и таможенном законодательстве.

Используемое в НК РФ определение сбора включило в себя и определение пошлины, то есть для целей налогового законодательства, пошлина является частью или разновидностью сбора. Только сбор взимается, как правило, за обладание

¹⁶ Новокшонов И. Б. Таможенно-тарифное регулирование внешнеторговой деятельности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_1141.html

¹⁷ Недосекова Е. С. Специфика правового регулирования таможенных платежей как финансово-правовой категории // Современное состояние и тенденции развития законодательства : сборник статей Международ. науч.-практ. конф. – Уфа : АЭТЕРНА, 2016. – С. 141–145.

¹⁸ Её же. Особенности финансово-правового регулирования обязательных платежей, взимаемых таможенными органами РФ // Вестник Российской таможенной академии. – 2016. – № 3. – С. 105–111.

спеціальним правом (сбор за пользование объектами животного мира и за пользование объектами водных биологических ресурсов, торговый сбор), а пошлина – в качестве материальной компенсации государству за пользование государственным имуществом или выполнение юридически значимых действий в пользу частного субъекта (например, принятие дела к судебному рассмотрению, выдача регистрационного свидетельства или лицензии)¹⁹.

В таможенном законодательстве понимание сбора и пошлины диаметрально противоположны налоговому. В соответствии с ТК ТС, так же, как и с предыдущим таможенным законодательством, таможенным сбором признается плата за осуществление таможенными органами различных мероприятий. В наименовании сбора законодатель указывает, что собой представляет встречное удовлетворение. Иными словами, таможенные органы осуществляют различные юридически значимые действия, которые оплачиваются субъектами экспортно-импортных операций одновременно. То есть то, что в НК РФ характеризуется как пошлина.

А таможенная пошлина, в соответствии с ТК ТС, – обязательный платёж, взимаемый таможенными органами в связи с перемещением товаров через таможенную границу. И как было сказано в предыдущих редакциях Закона РФ “О таможенном тарифе”, “являющийся неотъемлемым условием такого ввоза или вывоза”. То есть в результате уплаты таможенной пошлины у лица появлялось право пересечь границу и ввезти или вывезти товар. В соответствии с положениями НК РФ, предоставление права совершить что-либо характеризует не пошлину, а сбор.

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Итак, до внесения в НК РФ в 2004 г. изменений таможенная пошлина, равно как и таможенные сборы, относились к федеральным налогам и сборам. Затем, без каких-либо принципиальных изменений в порядке их взимания, они перешли в разряд платежей неналогового характера. Так как и до реформы основу правового регулирования, установления и взимания таможенных пошлин и сборов составляли Таможенные кодексы и Закон “О таможенном тарифе”, то, даже потеряв юридический статус налоговых платежей, процесс их уплаты и доходность для федерального бюджета не изменились. Только если до реформы все отчисления от уплаты таможенных платежей поступали в налоговую часть доходов федерального бюджета, то теперь средства от уплаты таможенных пошлин и сборов поступают в неналоговую часть доходов, а от уплаты НДС и акцизов в связи с перемещением товаров через таможенную границу – в налоговую. Проследив нелегкий путь правовой регламентации финансово-правового статуса таможенных пошлин и таможенных сборов, приходим к выводу, что необходимо наличие чёткой позиции законодателя и унификации законодательства в её рамках.

¹⁹ Её же. Финансовое право : учебное пособие. – М. : Изд-во Российской таможенной академии, 2014.

УДК 304.9

**ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ
СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ****А. І. Щетинін****(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)**

У ретроспективному аспекті викладено історію розвитку теорії суспільного відтворення. Розкрито характерні особливості ринкової організації виробництва в Україні. Обґрунтовано необхідність корегування неоліберальної моделі суспільного відтворення у бік використання ринкових методів державного втручання в економіку в розробці стратегічного економічного розвитку.

Ключові слова: суспільне відтворення; неолібералізм; стратегічні проблеми організації суспільного відтворення.

In retrospective aspect, the history of the development of the theory of social reproduction is presented. The characteristic features of the market organization of production in Ukraine are revealed. The necessity of correcting the neo-liberal model of social reproduction in the direction of using market methods of state intervention in the economy in the development of an economic development strategy is substantiated.

Key words: social reproduction; neoliberalism; strategic plans for the organization of social reproduction.

Постановка проблеми. У сучасному дуже складному житті людського суспільства всі основні його прояви пов'язані з таким базовим явищем, як суспільне виробництво. Це завжди заохочувало дослідників до його аналізу як на мікрорівні організації виробництва, так і на макрорівні. Однією з найскладніших проблем останнього стала проблема дослідження організації суспільного відтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми суспільного відтворення розглядаються в працях провідних українських учених. Серед них такі відомі дослідники, як В. М. Геєць, В. Д. Базилевич, В. М. Тарасевич. В їхніх дослідженнях значна увага приділяється проблемі пропорційності відтворювального процесу і питанням балансування суспільного виробництва з огляду на швидкі зміни його загальних умов.

Мета статті – аналіз наявних моделей суспільного відтворення для подальшого використання найпридатнішої з них у розробці стратегічного економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. “Відтворення” як загальний термін означає повторення якогось процесу і, з огляду на безперервність існування матерії в будь-яких формах її прояву, відображає не тільки тісний зв'язок між конкретними процесами життя, які мають і початок, і кінець, але й сам еволюційний розвиток матеріального світу. В аспекті дослідження загального процесу організації виробництва в конкретному

© А. І. Щетинін, 2016

суспільстві застосовують термін “суспільне відтворення”. Якщо не враховувати деякі несуттєві відмінності в дефініціях окремих науковців, то, по суті, термін “суспільне відтворення” означає безперервний, постійно повторюваний процес суспільного виробництва. Цей процес постійного повторення включає і такий же об’єктивний процес розвитку суспільного виробництва, що проявляється як у кількісних, так і в якісних змінах у суспільному виробництві.

Тривалий час в історії економічної думки, починаючи з таких відомих мислителів, як Ксенофонт, Арістотель та інших, у центрі уваги дослідників були переважно мікроекономічні процеси. Панування натурального господарства, феодальна роздробленість та інші загальноісторичні моменти не ставили на порядок денний дослідження макроекономічних процесів, зокрема суспільного відтворення. Тільки із початком розвитку капіталістичних виробничих відносин з’являються перші праці в напрямі аналізу макроекономічних процесів. Так, наприклад, засновник класичної політичної економії У. Петті у своїй праці “Політична арифметика” досліджує деякі аспекти суспільного виробництва в цілому. Але цей геніальний учений ще не ставить перед собою завдання дослідження процесу суспільного відтворення.

Першу успішну спробу аналізу суспільного відтворення зробив видатний учений-фізіократ Ф. Кене. У своїй головній праці “Економічна таблиця” він ставить і на рівні своєї теоретичної позиції блискуче розв’язує проблему суспільного відтворення. При цьому головний акцент він зробив на аналізі проблеми реалізації всього виробленого за певний період (за рік) сукупного суспільного продукту. Це означало, що в основу дослідження було покладено пошук балансових пропорцій між натуральними і вартісними складовими всього суспільного виробництва.

Починаючи аналіз, Ф. Кене ділить усе суспільство на три класи: клас селян-орендарів, клас землевласників і клас промисловців, або “безплідний клас”, за визначенням фізіократів. Це визначення вони пов’язували з тим, що представники цього класу не створюють додаткового продукту. Він, за їх уявленням, створюється виключно в сільському господарстві, промисловці тільки надають частині продукції останнього нової форми, виробляючи меблі, різноманітні знаряддя праці тощо. Селяни-орендарі за рік виробили продукції на 5 млрд ліvrів, з яких 2 млрд становили їх витрати на виробництво, а 3 млрд – це загальний обсяг усього створеного цим класом додаткового продукту. Клас промисловців переробив продукції минулого року на 2 млрд ліvrів. Що стосується класу землевласників (а до нього входять феодала, чиновники, духовенство і король з усім обслуговуючим персоналом), то вони всі в сукупності отримують за здану селянам в оренду землю ренту в сумі 2 млрд ліvrів за рік. Рух виробленого в суспільстві продукту і рух готівкових грошей (2 млрд ліvrів) подано на схемі (рис. 1):

Як видно з рисунка, всі класи задовольняли свої виробничі й особисті потреби за рахунок виробленого сукупного суспільного продукту. Останній повністю реалізовано, а всі класи готові для повторення (відтворення) суспільного виробництва в тих же масштабах. Клас селян-орендарів, задовольнивши свої потреби в продукції сільського господарства для особистого і виробничого споживання, водночас за рахунок додаткового продукту (3 млрд ліvrів) отримав продукцію промисловості на 1 млрд ліvrів і 2 млрд ліvrів готівки, яку він може заплатити землевласникам за оренду землі наступного року.

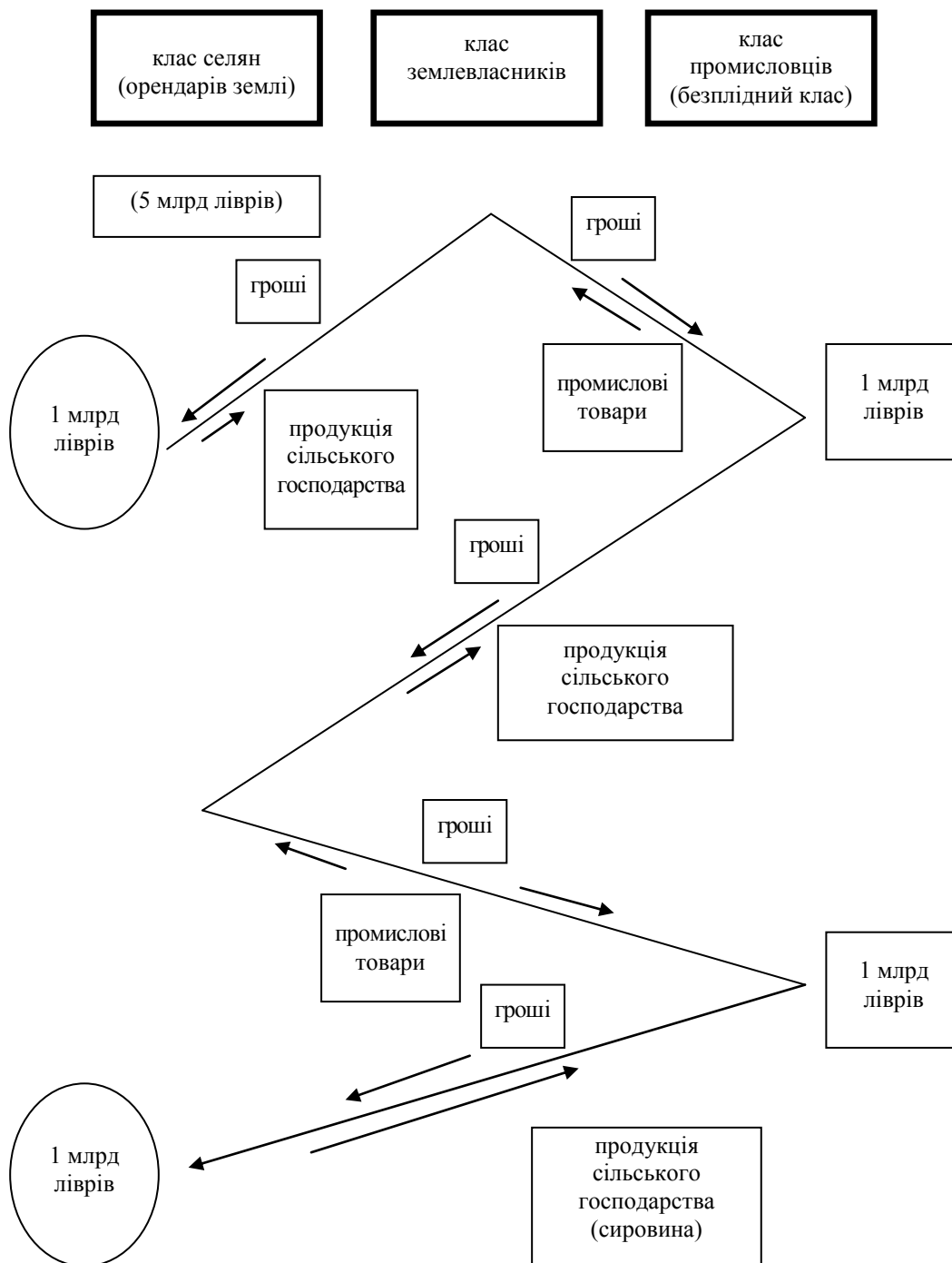

Рис. 1. Схема відтворення Ф. Кене

Попри певні методологічні недоліки, пов'язані з деякими принциповими теоретичними позиціями фізіократів, ця схема суспільного відтворення була для свого часу великим науковим досягненням. К. Маркс, оцінюючи “Економічну таблицю”, писав: “Ця спроба, зроблена у другій третині XVIII ст., у період дитинства політичної економії, була у найвищому ступені геніальною ідеєю, безсумнівно, найгеніальнішою з усіх, які тільки висувала до цього часу політична економія”¹.

Проте схема суспільного відтворення, розроблена Ф. Кене, не давала відповіді на цілу низку питань, пов'язаних із постійним повторенням і розширенням суспільного виробництва. Подальший розвиток теорії суспільного відтворення зробив К. Маркс у своїй праці “Капітал”. Застосувавши метод діалектичного матеріалізму до аналізу суспільного виробництва, К. Маркс увів поняття двох підрозділів цього виробництва і розглянув механізм суспільного виробництва в межах простого і розширеного відтворення. При цьому в “Капіталі” особливе місце посідає така фундаментальна проблема суспільного відтворення, як проблема реалізації всього сукупного продукту, виробленого за відповідний проміжок часу. Розкриваючи суть процесу реалізації, К. Маркс виводить умови реалізації всього сукупного суспільного продукту за простого відтворення. Що ж стосується розширеного відтворення, то, здійснивши глибокий науковий аналіз цього макроекономічного процесу, він не формулює умов реалізації сукупного суспільного продукту. На думку багатьох сучасних економістів, це пов'язано з тим, що автор “Капіталу” не встиг за своє життя підготувати до друку другий і третій томи цього твору. Проте, виходячи з логіки дослідження розширеного суспільного відтворення, блискуче здійсненого К. Марксом, умови реалізації можна вивести у вигляді таких рівнянь:

$$\begin{aligned}I(c + v + m) &= I(c + \Delta c) + II(c + \Delta c) \\II(c + v + m) &= I(v + \Delta v + m_{cn}) + II(v + \Delta v + m_{cn}) \\II(c + \Delta c) &= I(v + \Delta v + m_{cn}).\end{aligned}$$

Зрозуміло, що ці рівняння відображають ідеальну модель реалізації сукупного суспільного продукту і розкривають глибинну сутність усього механізму функціонування суспільного відтворення. Що ж стосується реальних процесів реалізації сукупного суспільного продукту в тій чи іншій країні, то вони здійснюються не в такій ідеальній формі та й не можуть здійснюватись в ідеалі, адже явище ніколи не збігається із сутністю, воно завжди багатше і різноманітніше. Рівняння, складені як умови реалізації сукупного суспільного продукту, реалізуються тільки через їх не-реалізацію, через постійне порушення цих рівнянь. Суть явища, яка закладена в цих умовах реалізації, здійснюється тільки приблизно, лише як певна тенденція. Саме так і діють усі економічні закони. Нерозуміння цього, бажання побачити в умовах реалізації ті умови, що характеризують процеси реалізації сукупного суспільного продукту в конкретній країні, призводить до грубих помилок в аналізі такого складного явища, як розширене суспільне відтворення.

¹ Маркс К. Капитал. – Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2 изд. – М. : Политиздат, 1962. – Т. 26. – Ч. 1. – С. 345.

Зауважимо, що, аналізуючи таке надзвичайно складне явище, як суспільне відтворення, К. Маркс абстрагується від певних явищ, які не впливають на сутність відтворення. Це наукові припущення. При цьому треба підкреслити той факт, що, розглядаючи розширене суспільне відтворення за декілька років, він виходить з незмінної органічної будови капіталу. Після публікації другого і третього томів “Капіталу” критики К. Маркса звернули на це увагу, стверджуючи, що його теорія суспільного відтворення не наукова, оскільки вступає в суперечність із таким процесом, як постійне зростання органічної будови капіталу, якому сам К. Маркс приділив значну увагу, пов’язуючи із цим явищем тенденцію норми додаткової вартості до зменшення і зростання безробіття. Можна припустити, що це стало наслідком того, що другий і третій томи “Капіталу” ще не були готові до друку, а Ф. Енгельс, який підготував їх видання після смерті К. Маркса, свідомо не переробляв текст “Капіталу”, роблячи тільки найнеобхіднішу корекцію і тільки у тій формі, що дозволяє чітко відділити текст автора “Капіталу” від поправок, які зробив Ф. Енгельс.

Певний внесок у розвиток теорії суспільного відтворення, пов’язаний саме з названою вище суперечністю зробив В. І. Ленін. Виступаючи в кінці 90-х рр. XIX ст. проти теоретичних поглядів народників, які вважали розвиток капіталізму в Росії неможливим і відстоювали теорію особливого шляху російського суспільства, він пише статтю “З приводу так званого питання про ринки”, де за основу бере схему суспільного відтворення К. Маркса, але вже з другого року постійно змінює (збільшує) органічну будову капіталу й аналізує процес реалізації. Він ґрунтовно доводить, що і врахування змін органічної будови капіталу не змінює тих фундаментальних висновків, які робить К. Маркс унаслідок аналізу суспільного відтворення.

Розроблена К. Марксом блискуча теорія суспільного відтворення та її довершеність і цілісність відкривала і певний простір для її подальшого розвитку. Він пов’язаний як із поглибленням у дослідженні сутності, так і з вивченням на основі пізнаної сутності всього багатограння її реальних проявів.

Щодо аналізу сутності явища, то подальші дослідження були сконцентровані на аналізі суспільного відтворення з урахуванням складнішої, ніж за часів К. Маркса, структури суспільного виробництва. Так, відомий український економіст В. М. Тарасевич у своїй статті “Новий тип відтворення і держава”, аналізуючи просте суспільне відтворення, виходить не з двох підрозділів виробництва, а з чотирьох і на основі цього розробляє умови реалізації сукупного суспільного продукту для простого відтворення².

Проте основним напрямом подальшого розвитку теорії суспільного відтворення стало дослідження не самої сутності, а конкретних форм її реального прояву. Логіка наукового пізнання, як відомо, передбачає спочатку з’ясування суті явища, а вже на основі цього дослідження всієї багатогранності реальних форм прояву цієї сутності. Розкриття сутності процесу суспільного відтворення, започатковане Ф. Кене, було блискуче продовжено К. Марксом. Що ж стосується аналізу форм

² Тарасевич В. Н. Новый тип воспроизводства и государство [Электронный ресурс] // Вопросы политической экономии. Научный экономический электронный журнал. – 2013. – № 2 (7). – Режим доступа : <http://vopoliteko.ucoz.com>

прояву цієї сутності, то автор “Капіталу” перед собою таке завдання, вочевидь, не ставив. Це пояснюється не тільки і не стільки тим, що останні два томи його праці, як уже зазначалось, не були ним підготовлені до друку і мають якийсь відтінок ще не остаточної редакції, а тим, що К. Маркс виходив з історичного характеру товарного виробництва, яке після соціалістичної революції мало зникнути. А разом зі зникненням товару, грошей та інших елементів організації ринкової економіки суттєво б змінився і сам процес суспільного відтворення.

У сучасних умовах дослідження конкретних форм організації суспільного відтворення набуває великої практичної значущості та є важливим напрямом розвитку економічної теорії. Це пов'язано з тим, що вже на початку XX ст. у продуктивних силах відбулися суттєві зміни, що призвели і до важливих змін у механізмі суспільного відтворення. Якщо процес суспільного відтворення до XX ст. здійснювався повністю самостійно за правилом “невидимої руки” А. Сміта, то в нових умовах суспільного відтворення він утратив здатність до повного саморегулювання. На поверхні це проявилось у нездатності ринку самостійно регулювати основні пропорції суспільного виробництва. Великі економічні потрясіння, масове безробіття, фізичне знищення частки виробленого продукту – все це стало ознакою відтворювального процесу в багатьох країнах. За цих обставин необхідно було по-новому поставитись до аналізу суспільного відтворення.

Основний напрям наукових досліджень сфокусувався на аналізі функціональних зв'язків між різними складовими елементами в суспільному відтворенні. Багато економістів зробили вагомий внесок у вивчення й подальший розвиток теорії суспільного відтворення, але найглибший аналіз проблем сучасного відтворення провів видатний англійський економіст Дж. Кейнс. Саме він першим вдало проаналізував суспільне відтворення в усьому різноманітті його реальних проявів з метою пошуку і розробки механізмів впливу на суспільне відтворення і його наближення до оптимального стану – стану рівноваги. Дж. Кейнс став третім науковцем в економічній історії (після Ф. Кене і К. Маркса), хто зумів глибоко дослідити механізм суспільного відтворення й зробити фундаментальні наукові висновки з цього аналізу.

Аналізуючи все суспільне відтворення, Дж. Кейнс зробив акцент на проблемі реалізації сукупного суспільного продукту. Це невипадково, адже саме реалізація є квінтесенцією суспільного відтворення, хоча й не зводиться цілком до нього. Дж. Кейнс розробив і застосував власний метод дослідження. При цьому він дуже багато запозичив з методології, яку використав К. Маркс під час дослідження суспільного відтворення. До цього методу увійшло застосування агрегованих показників, які б давали кількісну характеристику певним узагальненим явищам. Відкидаючи в цілому трудову теорію вартості, Дж. Кейнс змушений визнавати, що суспільний продукт є результатом і втіленням витраченої на нього праці.

Важливим елементом наукового методу Дж. Кейнса став пошук того закону, який за сучасних умов суттєво впливає на особливості суспільного відтворення. Цей закон він визначає як основний психологічний закон і пов'язує його прояв з тим, що “зі зростанням реального доходу в ще більшій пропорції зростає та частка

доходу, що зберігається”³. Це означає, що суб’єкт суспільного відтворення (а це покупець, споживач виготовленої продукції) в умовах зростання його доходів виявляє абсолютно однозначну реакцію, а саме: він витрачає свої доходи в меншій пропорції, ніж вони зростають. Наслідком цього виступає формування так званого неефективного попиту, а в процесі суспільного відтворення це призводить до нерелізації частини виробленого суспільного продукту.

Досліджуючи базові проблеми суспільного виробництва, Дж. Кейнс розробив теоретичну модель подолання негативних наслідків дії цього суб’єктивного економічного закону. В стислому варіанті його пропозиції зводились до необхідності активного втручання держави в економічне життя для забезпечення через фінансові заходи перерозподільчих процесів і перетворення неефективного попиту на ефективний. Останнє пов’язувалося з активною інвестиційною діяльністю держави в цілому й особливо в напрямі розбудови виробничої та соціальної інфраструктури.

Як відомо, теоретична модель державного регулювання економіки, яку розробив Дж. Кейнс, була покладена в основу економічної політики багатьох високорозвинених країн і дала в практиці суспільного виробництва в цих країнах потужний та ефективний поштовх у його розвитку. Але умови суспільного відтворення постійно і досить швидко змінюються. В кінцевому варіанті це призвело до того, що кейнсіанство як провідна економічна теорія XX ст. себе вичерпало. І вже в 70–80-ті рр. XX ст. на зміну теорії Дж. Кейнса у різних країнах по-різному приходить монетаризм.

Монетаризм – сучасна теорія суспільного відтворення, хоча таке визначення певною мірою умовне. Ця теорія досить еклектична й розмита, але рекомендації та висновки монетаристів здебільшого стосуються всієї системи суспільного виробництва, що дає право зарахувати монетаризм до теорії суспільного відтворення.

Монетаризм виник у США в середині XX ст. Його засновниками стали М. Фрідмен, А. Шварц і А. Мельцер, які працювали в Чиказькому університеті. Тому цей напрям економічної думки часто називають чиказькою школою. Докорінну особливість відтворювального процесу представники монетаризму вбачають у тому, що сучасна ринкова економіка є самодостатнім, збалансованим господарством. Це принципово відрізняє монетаристів від тих же кейнсіанців, для яких основним методологічним постулатом залишається теза про наявність внутрішніх структурних суперечностей, притаманних ринковій економіці як такій. Для монетаристів основною є суперечність між динамікою розвитку виробництва і грошовою масою, що перебуває в обігу. Досягнення оптимального співвідношення між виробництвом і грошовою масою, що його обслуговує, – головна практична мета монетаризму, оскільки саме оптимізація цього співвідношення і є визначальним чинником забезпечення збалансованості й розвитку суспільного відтворення.

Стислий ретроспективний огляд теорії суспільного відтворення дає можливість не тільки виявити певні етапи у становленні економічної теорії, але й дозволяє зробити важливий висновок про постійне ускладнення відтворювального процесу та появу нових потужних чинників, які впливають на суспільне відтворення.

³ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. – М., 1978. – С. 91.

Це особливо важливо для країн, які ще не мають достатнього досвіду розбудови ринкових відносин, а у виборі теоретичної основи своєї економічної політики орієнтуються на той теоретичний інструментарій, який дозволяє з максимальною ефективністю забезпечувати високий рівень суспільного відтворення в конкретній країні. Серед таких країн перебуває й Україна, в якій об'єктивні економічні процеси, що реалізують сутність суспільного відтворення, відбуваються в умовах становлення державності й недостатнього рівня розвитку ринкових відносин.

Короткий історичний шлях розбудови нашої сучасної Батьківщини обумовлює необхідність значних зусиль у плані інституціоналізації всієї системи організації суспільного відтворення, а незавершеність ринкових перетворень потребує дуже чіткого і ретельно продуманого теоретичного базису, який суспільство має покласти в основу своєї економічної політики у сфері відтворювальних процесів. Так, скажімо, широке застосування монетаризму, безсумнівно, дає позитивний ефект і забезпечує економічний розвиток. Але ця теорія спрацьовує там, де ринкові відносини існують у високорозвиненій, рафінованій формі. Країна, яка не досягла такого рівня, ризикує отримати дуже уповільнений розвиток суспільного відтворення, а за певних умов і кризові явища в економіці. Це стосується, перш за все, нашої держави. Україна у формуванні своєї економічної політики не може виходити, так би мовити, з “чистого монетаризму”, адже базові підвалини цієї теорії ґрунтуються на тому, що сучасна ринкова економіка є самодостатнім, збалансованим господарством. А це можливо тільки за умови високого рівня розвитку ринкових відносин, чого нині ще немає в нашій державі. На підтвердження цього наведемо хоча б один факт, а саме відсутність у нас ринку землі. Це говорить про те, що ринкові відносини в одній із найважливіших сфер суспільного виробництва – сільському господарстві (в тій їх частині, яка стосується найважливішого елемента продуктивних сил – землі – ще не мають повноцінного ринкового характеру. Вже сам цей факт потребує значного, по суті, кейнсіанського, впливу держави на становлення ринкових відносин в аграрному секторі. Це важливо, по-перше, з огляду на значущість формування права, в межах якого реалізовуватимуться земельні ринкові відносини. По-друге, дуже високий рівень корумпованості в нашій державі в умовах ще не закінченого процесу первинного нагромадження капіталу, історія якого написана мечем і кров'ю, формує реальну загрозу досягненню збалансованості відтворювальних процесів. Стихійно здійснюваний процес первинного нагромадження капіталу в поєднанні з продажністю корумпованих чиновників не тільки призводить до розбалансованості всіх складових відтворювального процесу, але й через катастрофічну майнову поляризацію в суспільстві ставить під загрозу (через обмеження) сам процес відтворення, насамперед в аспекті відтворення головного елемента продуктивних сил – робочої сили. Все це потребує потужного втручання держави в ці процеси, але, звісно, через розвинуту систему інституціональних установ та організацій і переважно за допомогою ринкових методів.

Посилений вплив держави через взаємодію законодавчої, виконавчої та судової гілки влади дає можливість зменшити реальні загрози наступу популізму у формуванні базових засад ринкової економіки. Популізм паразитує на бідності, на

грунті дуже значного майнового розшарування, а в нашій державі існує і перше, і друге. Відтак виникає загроза прийняття рішень, які формально будуть ринковими, але в реальності антиринковими. Якщо взяти вже згаданий факт відсутності ринку землі, то зняття мораторію на її купівлю-продаж не створить дійсно ринкових відносин у цій царині аграрного сектора. Адже ринок землі (і це підтверджує практика багатьох високорозвинених країн) сприятиме розвитку суспільного виробництва тільки тоді, коли буде підготовлена і прийнята низка нормативних актів, які унеможливають як монополізацію землі, так і спекуляцію нею. Крім цього, необхідно розробити і сформуванати правове поле, яке б забезпечило раціональне використання сільськогосподарських угідь і недопущення виснаження цього унікального природного багатства.

У розробці економічної політики і виборі базових принципів конкретної теорії суспільного відтворення важливо врахувати й ті зовнішні чинники, які значною мірою обумовлюють особливості відтворювальних процесів в економіці. Серед найвагоміших факторів слід назвати потужний процес економічної глобалізації. За великим рахунком, це сучасна версія об'єктивного процесу інтернаціоналізації економічного життя. Різниця полягає тільки в надзвичайно високих темпах розвитку цього процесу й різкому впливі наслідків інтернаціоналізації на економічне життя конкретної країни.

Наша держава, як і інші країни, не може перебувати осторонь цього процесу. Крім того, рівень відкритості нашої економіки дуже високий, а це може мати для нас досить суттєві негативні наслідки. Останнє пов'язано насамперед із тим, що рівень розвитку виробництва в Україні в багатьох галузях значно нижчий, ніж у високорозвинених країнах. Це призводить до низького рівня конкурентоспроможності багатьох видів вітчизняної продукції. Прямим проявом цього є втрата цілих напрямів суспільного виробництва. Так, Україна за дуже короткий термін втратила виробництво значного спектра складної побутової техніки, по суті, зникло виробництво електроніки. Є аналогічні проблеми в машинобудуванні та в інших галузях. Отже, наша держава під впливом загальносвітового процесу глобалізації отримує все більш високий рівень спеціалізації. Цього не може уникнути жодна країна, але проблема для нас у тому, що розвиток спеціалізації веде до закріплення України на виробництві переважно сировинної продукції. З величезним потенціалом, який має Україна як найбільша країна в Європі за своєю територією та одна з найбагатших країн світу, нині ми на світовому ринку представлені переважно продукцією гірничо-металургійного комплексу, виробами хімічної промисловості і продукцією сільськогосподарства з недостатньо високим рівнем обробки (збіжжя, насіння соняшнику, кругляк у лісовому господарстві). Все це спричиняє дуже серйозні негативні наслідки в системі суспільного відтворення, що, своєю чергою, потребує вжиття швидких і дуже кардинальних заходів.

До них насамперед слід зарахувати необхідність посилення інвестиційної складової в системі суспільного відтворення. Але для цього необхідно залучати як іноземного, так і вітчизняного інвестора. Зробити це лише на основі стихійно діючих законів ринку практично неможливо. Досвід багатьох успішних країн чітко

підтверджує той факт, що інтенсифікація інноваційної складової відтворювального процесу стає успішною лише за активної та дієвої підтримки держави. Це обумовлює активне втручання держави в інвестиційні процеси не тільки в плані формування правового поля для регламентації цієї діяльності, але й створення системи стимулювання максимально можливого інноваційного інвестування в економіку. Практика багатьох успішних країн говорить про те, що створення таких систем лежить у площині розробки пільгових фіскальних систем, а це неможливо без втручання держави. Особливо цікавий у цьому плані досвід Китаю, який у недавньому минулому, як і Україна, перебував у системі координат тотально-планової економіки.

Визначаючи базові теоретичні положення теорії суспільного відтворення для розробки економічної політики, Україна має враховувати той факт, що у нашої держави далеко не оптимальна структура суспільного виробництва. Так, наразі на базові галузі, які характеризуються досить невисокою науко- і трудомісткістю, припадає 48 % від усього виробничого комплексу, тоді як у високорозвинених країнах цей показник становить не більше 25 %. Така велика частка базових галузей з високим рівнем нашої спеціалізації на світовому ринку робить дуже вразливими основні пропорції суспільного відтворення, адже збут продукції тут залежить від кон'юнктури світового ринку. Водночас маневрування якістю продукції, яку виробляють підприємства цих галузей, дуже обмежене, оскільки радикально змінити якість, наприклад, залізорудного окатиша дуже проблематично. Це не "слухавка", в якій майже нескінченно можна додавати нові функції, маневрувати стилем корпусу тощо і відповідно змінювати ціни. До того ж на світовий ринок часто виходять нові гравці, які за певних умов на продукцію однакової якості мають витрати нижчі, ніж в інших країнах. Яскравий приклад цього – Китай, який виплавляє за рік сталі майже в 6 разів більше, ніж Україна, а внаслідок дуже дешевої робочої сили реалізує продукцію своєї металургійної промисловості за цінами майже на 20 % нижчими, ніж ціни на аналогічну продукцію нашого металургійного комплексу. Така ситуація на світовому ринку для України, яка входить у першу сімку світових продуцентів металургійної промисловості, створює суттєві ризики для нашого суспільного виробництва.

Розглянуті чинники, пов'язані з інтенсивним загальносвітовим процесом інтернаціоналізації виробництва, необхідно чітко враховувати у визначенні теоретичних засад економічної політики. Як стратегічне завдання перед Україною стоїть проблема структурної перебудови вітчизняної економіки. Цю перебудову виробництва на виготовлення переважно маломатеріальної, але високонауко- і трудомісткої продукції не можна здійснити за короткий термін. Він вимірюється роками і потребує активного втручання держави в цей процес. Якщо ж покластись на суто ринкові механізми розв'язання цієї проблеми, то все може розтягнутись на довгі десятиліття, а за певних обставин і не відбутися взагалі. В сенсі вибору теорії відтворення для нас це однозначно говорить про неможливість використання тільки суто монетаристської теорії суспільного відтворення з її головною тезою про самодостатність і збалансованість ринкової економіки. Важелі кейнсіанства, особ-

ливо в його модифікованій формі неокейнсіанства, мають значною мірою стати складовою частиною теоретичної моделі суспільного відтворення в Україні.

Процес суспільного відтворення завжди здійснюється за певних умов, а оскільки економічні закони мають ту особливість, що вони реалізуються через суб'єктивні за своїм характером дії людей, то й загальна організація суспільного відтворення своє відображення знаходить у тій стратегії, яку розробляє суспільство стосовно свого розвитку в цілому й економічного розвитку, зокрема. Отже, навіть досить чітко визначена суть процесу відтворення є лише тільки основою для формування стратегії. Її остаточна розробка залежить від великої кількості чинників, що обумовлюють реальний прояв об'єктивних економічних законів. Чим повніше буде визначена вся сукупність факторів, що впливають на суспільне відтворення, тим успішнішим буде процес його реалізації. В цьому плані, обираючи економічну теорію, яка є конкретною базою для розробки конкретних механізмів суспільного відтворення, наша держава має враховувати насамперед загальний стан суспільного виробництва з огляду на досягнутий рівень розвитку ринкових відносин.

Як відомо, Україна в розбудові ринкових відносин пройшла дуже короткий у часі шлях, тому ще не можна сформулювати достатньо високий рівень ринкового середовища. Цей факт фіксують практично всі економісти і визначають нашу економічну систему як таку, що має перехідний до ринку характер. З огляду на це у виборі теоретичного підґрунтя в організації суспільного відтворення в нашій державі навряд чи виправдано брати ті теоретичні підходи, які мають місце в країнах з високорозвинутою ринковою економікою. Іншими словами, в процесі теоретичного обґрунтування моделі суспільного відтворення ми не можемо повністю стати на позиції неолібералізму. Те, що ефективно для високорозвинених, рафінованих ринкових відносин, не завжди буде успішним в економічному і соціальному розвитку країн з перехідною економікою. Зупинимось на найважливіших фактах, які досить чітко говорять про те, що копіювання сучасної теоретичної моделі суспільного відтворення, яка діє в тій чи іншій високорозвиненій країні, є не найкращим варіантом для нашої держави.

Перше, на що треба звернути увагу, те, що інституціональна складова розвитку ринкових відносин в Україні ще дуже слабка. І це стосується як тих інститутів, що реалізують взаємодію влади з економічними процесами, так і тих, що забезпечують функціонування ринку як такого. Так, наприклад, Національний банк України ще не здатний ефективно застосовувати традиційні для розвинутих країн важелі впливу для досягнення головної мети – забезпечення стабільності національної валюти. Високий рівень інфляції, який спостерігався останні три роки, й різке, в рази, падіння курсу національної грошової одиниці не можна пояснити тільки падінням виробництва і воєнною агресією з боку Росії. В середині 90-х рр. XX ст. за умов постійного падіння виробництва і надзвичайно високого рівня інфляції була застосована монетарна політика, яка забезпечила стабілізацію гривні, проведення грошової реформи. Рівень інфляції з показника, що перевищував 10 000 % у 1993 р., упав у 1997 р. до 110 %. Монетарна політика в поєднанні з вдалою грошовою реформою дали можливість ввести перший валютний коридор долару, що означало

введення конвертованості гривні за поточними операціями. Але цей успіх був забезпечений значною мірою ще не достатньо широким полем ринкових відносин. Наразі, коли ринок став досить потужним порівняно з початком 90-х рр., здійснення монетарних заходів зі стабілізації національної валюти з високим рівнем ефективності дуже проблематичне. І справа не тільки й не стільки в персоналіях керівництва НБУ, скільки в надслабкій інституціональній складовій, через яку влада змогла б ефективно й суто ринковими методами впливати на суспільне відтворення через канали грошово-кредитної політики.

Ще слабші позиції під час ринкового саморегулювання за рахунок тих інститутів, які діють, власне, в самому ринковому середовищі. Так, тут є розвиток, і саме він вселяє надію, але нині для забезпечення ринкового саморегулювання ще дуже мало установ, сформованих на ринкових засадах і пов'язаних зі зменшенням або захистом від різноманітних ризиків, які виникають у процесі підприємницької діяльності. Ще гостріше стоять питання із системою інститутів, які забезпечують дієвість того правового поля, що здійснює поточне регулювання ринкових відносин. Мова йде про арбітражні, аудиторські, судові та інші установи. Щодо громадських установ, яким у розвинутій ринковій системі належить важливе місце в забезпеченні суспільного відтворення, то в Україні вони тільки формуються переважно як реакція на нахабні дії Росії щодо територіальної цілісності нашої країни.

Друге – це, по суті, брак наукових установ, які б сфокусували свою дослідну діяльність на пошуках точок дотику інтересів власників засобів виробництва та робочої сили. Ринок не може забезпечити ліквідацію цієї суперечності. Крім того, капітал, а разом з ним і ринок, можуть існувати лише на основі наявності та реалізації протилежностей інтересів підприємців та найманих працівників. Спроба ліквідувати ці суперечності на основі зміни приватної власності на її суспільну форму призвела до формування вкрай неефективної системи планового господарства. Невипадково практично всі країни, що належали до соціалістичного табору, змушені були перейти на ринкову економіку. Нині ця система господарювання найефективніша, але не найкраща. Останнє пов'язано саме з наявністю вже названої суперечності – базової для цієї системи, котру сам ринок подолати не в змозі. Звідси постає завдання максимально пом'якшити цю суперечність, оскільки її наявність і гострота неминуче призводять до зменшення ефективності ринкової економіки, а за певних умов – і до великих соціальних протистоянь.

Досвід високорозвинених держав, зокрема скандинавських, показує, що зменшення суперечностей між інтересами власників засобів виробництва та найманих працівників сприяє зниженню соціальної напруги і робить суспільне відтворення ефективнішим в економічному сенсі. Головним напрямом тут стало суттєве підвищення матеріального рівня забезпеченості процесу відтворення робочої сили. Це дає можливість значно зменшити протистояння названих інтересів. В інших високорозвинених країнах така ситуація виявляється в тенденції до посилення позицій середнього класу, до складу якого входять не тільки представники підприємницького середовища, але й наймані працівники, котрі завдяки наявності добре розвинутих соціальних ліфтів можуть піднятися на рівень власників такої робочої сили, що ха-

рактизується високою кваліфікацією і продаж якої забезпечує її власнику гідні умови існування. Ці процеси не вмонтовані в механізм ринкової економіки, тому потребують значних зусиль з боку держави. В Україні, де ставка на потужний розвиток середнього класу сформульовано як надзвичайно важливе завдання, це потребує розробки цілої низки заходів для його реалізації.

По-третє, в моделі суспільного відтворення однією з найважливіших складових є відтворення спожитих матеріальних благ. В умовах дії закону зростання потреб і обмеженості ресурсів це створює проблему постійного інвестиційного розвитку суспільного виробництва. При цьому інвестиції мають здійснюватись на інноваційній основі, що для України з її досить низьким рівнем технологій дуже актуально. Цей аспект проблеми суспільного відтворення теж потребує втручання держави.

Ще більшу актуальність має ідея розвитку виробничих відносин на основі формування середнього класу як визначального чинника цих відносин. Справа в тому, що середній клас, а він в основній своїй масі представлений дрібними і середніми підприємцями, в процесі суспільного відтворення малоефективний щодо забезпечення потужного інвестиційного розвитку на інноваційній основі. Досвід розвинутих країн підтверджує той факт, що тільки потужні виробничі об'єднання рівня транснаціональних корпорацій здатні забезпечувати технічний прогрес. Отже, розвиток таких виробничих гігантів має йти поряд із розвитком малого й середнього бізнесу, а державі слід забезпечити органічну співпрацю останнього з великими корпораціями. Тільки таке поєднання забезпечить бажаний варіант суспільного відтворення як у суто економічній, так і в соціальній площині.

Четвертий момент пов'язаний з тим, що глобалізація, яка охоплює всі країни, вносить суттєві зміни у відтворювальні процеси в кожній конкретній країні. Якщо в процесі глобалізації покладатися лише на регуляторні механізми ринку, то країна може перетворитися на економічно залежну, спеціалізовану на вузькому асортименті продукції бананову республіку. Це особливо загрозливо для країн, які багаті на природні ресурси, але мають недостатньо високий рівень розвитку своєї технологічної бази. До таких держав належить і Україна. Все більша лібералізація світової торгівлі втягує нашу країну в спеціалізацію на виробництві переважно сировинної продукції. При цьому слід мати на увазі те, що лібералізація торгівлі часто йде поруч зі значними обмеженнями, які послаблюють можливості для реалізації наших конкурентних переваг навіть там, де ми їх маємо. За цих умов у формуванні теоретичної моделі суспільного відтворення неоліберальні підходи малоефективні. В основу має бути покладено розробку програм, які у дуже концентрованому вигляді відображали участь держави в становленні й розвитку міжнародних економічних відносин. Тільки такий підхід дасть можливість посісти гідне місце у світовому поділі праці й забезпечить високий рівень суспільного виробництва. Узагальнювальним наслідком стане потужний розвиток як окремого індивіда, так і всього українського соціуму.

Наведені вище факти говорять про те, що в розробці теоретичної моделі суспільного відтворення, зорієнтованої у цілому на відповідні постулати неоліберальної теорії, треба чітко враховувати всю сукупність тих чинників, які впливають на

організацію суспільного виробництва, і значну увагу приділяти прямому втручанню держави в організацію суспільного відтворення. Цієї думки дотримується і відомий український економіст В. Геєць, який пише, що держава “повинна виправляти небажані соціальні та політичні наслідки функціонування ринку як своєрідної форми організації економіки і протидіяти їм, а не допускати вольностей “невидимої руки” ринку, яка врешті-решт формує диспропорційність у розвитку взаємодії людини і природи”⁴.

В Україні загальна організація функціонування всього суспільства в процесі його постійного відтворення і розвитку знаходить своє відображення в розробці планів, які містять конкретні орієнтири нашого руху вперед. Наша держава вже має певний досвід розробки таких планів. Серед них стратегія “Україна 2010”, Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 рр.) “Шляхом європейської інтеграції”. Це довгострокові стратегічні плани розвитку нашого суспільства. Але їхній зміст був ще далеким від досконалості, в більшій частині своїх завдань вони малодеталізовані й здебільшого відображали бажане, ніж реально можливе.

Остання стратегічна програма розвитку “Україна-2020” введена в дію Указом Президента України від 12.01.2015 р. Цей документ передбачає чотири вектори руху, в кожному з яких завбачено значну кількість конкретних реформ і програм. Найбільша їх частка (26) із загальної кількості (62) включає перший вектор “Сталий розвиток країни”. Зрозуміло, що в узагальненому вигляді це, по суті, стратегія організації суспільного відтворення. Цей програмний документ досить деталізований. Його особливістю є й те, що в ньому передбачені ключові показники, які дадуть можливість стежити за станом виконання програм і будуть основними маркерами періодичної звітності за цим документом. Але, попри детальніший характер порівняно з попередніми аналогічними програмами організації всього процесу суспільного відтворення, є досить помітне побоювання щодо здатності даної стратегії розвитку адекватно реагувати на можливі ризики, пов’язані з деякими негативними чинниками як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Навіть за умови успішної реалізації даної програми треба враховувати й ту обставину, що вона закінчується у 2020 р., а це потребує підготовки нового плану стратегічного розвитку на найближчу перспективу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З огляду на особливості суспільного відтворення, розглянуті в цій статті, під час розробки нової стратегії слід пам’ятати такі методологічні аспекти.

1. Необхідно враховувати те, що в Україні, як, до речі, і в багатьох розвинутих країнах, дуже помітне таке явище, як споживчий егоїзм, що проявляється в постійному нарощуванні обсягу тих матеріальних благ, які часто непотрібні, а інколи й просто шкідливі для розвитку конкретної людини, а то й для соціуму в цілому. Це робить необхідним під час розробки подальших стратегічних програм урахувати

⁴ Геєць В. Політико-економічні засади дослідження сучасного суспільства // Економічна теорія. – 2015. – № 3. – С. 8.

ті зміни, які відбуваються нині в напрямі реалізації суспільного відтворення і можуть завадити процесу розвитку суспільства або загальмувати його.

Отже, першочергове завдання – розробка системи заходів із формування людини як споживача, мотивації якої будуть спрямовані не просто на задоволення своїх потреб, а формування людини, котра бачить себе не лише частиною певної історичної спільноти, але й творцем та активним учасником розвитку суспільства. Зрозуміло, що базовим елементом має бути забезпечення можливостей доступу кожного члена суспільства до базових соціальних благ, як-то освіта, охорона здоров'я тощо. Але вирішальним при цьому має стати формування людини, національна ідентичність якої базуватиметься як на правах, так і на її обов'язках. У цьому плані необхідно відштовхуватись від національної історії, культури, традицій, які склалися в суспільстві. Саме під впливом цього може відбутись процес, який В. М. Тарасевич, розглядаючи взаємодію суб'єкта й об'єкта привласнення, називає “взаємодією економічного суб'єкта на самого себе, зокрема, привласнення своїх сутнісних сил”⁵.

2. У розробці стратегії треба враховувати й те, що в сучасному світі йде потужний процес інтернаціоналізації всього суспільного життя, що сприяє формуванню інтересів, які відриваються від національної основи і відображають ускладнення життя людського суспільства та взаємопроникнення різних культур. Проте така індивідуалізація інтересів не може йти виключно від свободи індивіда, адже повна свобода вибору суперечить усталеним, традиційно виваженим і відповідним культурно-історичному процесу розвитку нації. Збереження національної ідентичності членів нашого суспільства, якщо воно ґрунтується на принципах ліберального націоналізму, дасть змогу підвищити самооцінку людини як члена даної спільноти і водночас сприятиме збагаченню інтелекту і культури індивіда за рахунок його включення в різні позанаціональні культурні групи.

3. В Україні ще не достатньо розвинуті суспільні інститути, які в умовах наявності та дії законів ринку дозволяли б повною мірою в процесі суспільного відтворення забезпечувати тісний зв'язок між суто економічними процесами і формуванням, а головне, реалізацією групових, колективних і суспільних інтересів. У розробці планів стратегічного розвитку держави на перспективу це має бути важливою складовою тих конкретних програм, які втілюватимуть завдання та орієнтири стратегії розвитку України на весь прогнозний період. Урахування названих вище методологічних принципів дасть можливість уникнути грубих помилок під час розробки планів стратегічного розвитку і зробить обрану модель організації суспільного відтворення найоптимальнішою та найефективнішою для реалізації.

⁵ Тарасевич В. Н. О государственной-капиталистической обусловленности инновационного развития национальной экономики // Экономика Украины. – 2015. – № 11 (640). – С. 24.

УДК 340.13:347.65(477)

**СУЧАСНИЙ СТАН НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРАВОНАСТУПНИЦТВА УКРАЇНИ****А. Є. Єгоров****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)**

Досліджується проблема нормативного регулювання сучасного правонаступництва України та перспективи її розв'язання.

Ключові слова: правонаступництво; уряд у вигнанні; міжнародне визнання.

The problem of the normative regulation of the modern succession of Ukraine and the prospects for its solution are examined. The author of this article draws attention to the historical and legal aspects of the succession of modern Ukraine from the previous state formations in the first place, UPR. The Ukrainian government for political reasons has avoided the question. This article aims to draw attention to the negative aspects of such a move and the possible solutions in the positive direction. For twenty-six years in the Ukrainian historical and legal science in this problem practically was not investigated. The author of this article relies on the case regulations issued in 1991–1994 years.

Key words: succession; government in exile; international recognition.

Постановка проблеми. Інститут правонаступництва держав передбачає перехід прав і обов'язків від однієї держави до іншої внаслідок певних політичних подій: розпад країн, створення нових, зміна політичних режимів тощо. Враховуючи значну кількість політичних подій, він завжди відігравав важливу роль у міжнародному праві, оскільки забезпечує стабільність міжнародного правопорядку та є гарантією дотримання державою взятих на себе зобов'язань, попри зміни політичної ситуації в державі. Ще з часів Давнього Риму відомий принцип *pacta sunt servanda* (“угоди необхідно виконувати”), який стосується і сучасних держав.

Проте у випадку України інститут правонаступництва держави не був повністю реалізований. З 1991 р. склалася парадоксальна ситуація: сучасна Україна за законодавством фактично є правонаступником одночасно двох суб'єктів міжнародного права – УРСР та УНР, які при цьому не визнавали одна одну та перебували у стані війни між собою. Однак, незважаючи на актуальність зазначеного питання, шляхи його вирішення майже не розглядаються в сучасній українській правовій літературі. Тому, на нашу думку, не можна залишати правонаступництво України поза зоною уваги держави з огляду на його важливість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська історико-правнича наука не звернула достатньої уваги на дослідження даної проблеми. Можна вважати початковою спробою лише публікацію 1993 р. збірки документів і статей “Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі”, де зроблено спробу пов'язати

© А. Є. Єгоров, 2016

ідею правонаступництва УНР та відновленої Української Держави. Проте конкретних матеріалів з цього приводу зазначена збірка все ж не містить¹.

Мета статті – на основі аналізу правничих документів першої половини 1990-х рр. проаналізувати можливі позитивні та негативні моменти оголошення сучасною Україною свого правонаступництва від державних формацій, що раніше існували на території Української Держави, зокрема на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що сучасне правонаступництво України також викликає чимало колізійних моментів насамперед через зв'язок з Урядом УНР у вигнанні (далі – Уряд). Воно регулюється Законом України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р. № 1543-ХІІ (далі – Закон). Найважливіші положення Закону можна умовно поділити на такі сфери.

- Сфера державного управління. Відповідно до ст. 1 Закону, з моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР, а органи державної влади й управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади й управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України (ст. 4). Таким чином, Верховна Рада легітимізує власну діяльність і наявну структуру державних органів, що в умовах 1991 р. є виваженим рішенням, оскільки дозволяє зберегти структуру державного управління.

- Законодавча база. За ст. 2 Закону до ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР, а закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України. Таким чином, законодавчу базу парламент залишив майже без змін, не наголошуючи при цьому на необхідності її замінити новою, крім положень про Конституцію України.

- Сфера кордонів та міжнародних зобов'язань. Ст. 5 Закону визначає, що державний кордон Союзу РСР, який відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України. При цьому Україна – правонаступниця прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР (ст. 7 Закону), які не суперечать Конституції України та інтересам республіки, вона підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України. Тому можна вважати, що Україна відмовляється від претензій щодо своїх етнічних земель у Білорусі, Молдові, Польщі, Росії, Румунії та Словаччині, які колись належали УНР, і визнає державні межі УРСР недоторканими.

¹ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі / за ред. Л. Винар, Л. Воронович. – К. : Веселка ; Філадельфія ; Вашингтон, 1993.

Унаслідок цього Закону Україна є правонаступницею УРСР та жодним словом не згадує УНР. Проте цей акт не враховує діяльності Уряду, який пройшов шлях від Секретаріату до емігрантського уряду (1917–1992 рр. з перервами). Тому було розпочато процес перемов з еміграційним Урядом, а 24 серпня 1992 р., у річницю Незалежності, делегація УНР прибула до Києва для передачі повноважень. Тогочасний Президент УНР заявив Леоніду Кравчуку: “Пане Президенте! Складаю на Ваші руки цей історичний документ, Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, і бажаю Вам найкращих успіхів у закріпленні і розбудові незалежної, демократичної, соборної України”². У зв’язку з цим необхідно детально проаналізувати Грамоту Президента УНР у вигнанні.

- Грамота підтверджує вищезазначений процес безперервної діяльності Уряду в еміграції впродовж 70 років: “Голова Директорії Української Народної Республіки та її Уряд, покинувши землі України наприкінці 1920 року, прийняли, на перший погляд, непосильне завдання – продовжувати всіма доступними їм засобами діло за повернення Україні державної незалежності. Вони ніколи не визнали зобов’язуючим для українського народу ані насильне включення України в склад СРСР в 1922 році, ані диктату держав-переможців Першої світової війни, які потвердили включення українських земель у склад польської, чехословацької і румунської держав”³. Тобто Уряд визнає захоплення України Радянським Союзом та іншими країнами, підтверджує своє намагання здобути незалежність УНР і відмовляється від визнання УРСР.

- Уряд зазначає про фактично маріонетковий режим УРСР на території України, який не мав власного суверенітету: “У ці роки народ у неволі не мав змоги сказати світові правду про дійсний стан в Україні. У той же час навіть Місія УРСР при Організації Об’єднаних Націй була змушена боронити не інтереси українського народу, але виконувати накази московського центру”⁴.

- Уряд зазначає наявність свого хоч і обмеженого, але дипломатичного визнання протягом еміграції, а також підтверджує свою легітимність: “Як легітимний речник і оборонець інтересів українського народу, Державний Центр УНР в екзилі зберіг на довгі роки посольства і місії УНР в столицях прихильних до України держав, на форумі Ліги Націй, а пізніше майже в усіх важливих країнах світу діяли Представництва Державного Центру УНР, які проробили величезну дипломатичну, політичну й інформаційну працю”⁵. Свого часу УНР визнавалася центральними державами, деякими країнами Східної та Центральної Європи, а також Персією, Святим Престолом (фактичне визнання відбулося через призначення апостольського візитатора в Україні 1919 р., тоді як сам Святий Престол юридично був оформлений у 1929 р.), Швецією, Аргентиною тощо. Існувало навіть тимчасове визнання

² Грамота Президента Української Народної Республіки у вигнанні від 24.08.1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://constituanta.blogspot.com/2012/01/1992_7493.html

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

з боку Росії – як від більшовиків (з червня до грудня 1918 р. діяла мирна угода між РРФСР та Українською Державою, в преамбулі якої зазначено, що вона підписується двома незалежними державами), так і від білогвардійців (було укладено формальну мирну угоду *ad hoc* – білогвардійці “прагнули дати нам те, чого ми не маємо – зброї та набоїв, а отримати те, чого немає в них – довір’я населення”⁶). Однак тогочасного міжнародно-правового визнання було недостатньо для збереження незалежності, тому ДЦ УНР пізніше неодноразово намагався здобути визнання і членства в ООН, проте спроби були безуспішними переважно через протидію УРСР.

- Грамота також припиняє діяльність Державного Центру УНР в екзилі, однак при цьому Уряд визнає Україну правонаступницею Української Народної Республіки: “Складаючи свої повноваження, ми заявляємо, що проголошена 24 серпня і утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки. Дано в Києві, 22 серпня 1992 року”⁷.

Крім Грамоти, Україні були передані клейноди УНР як символи державної влади. Цікава заява Президента України Леоніда Кравчука, зроблена ним на церемонії передачі: “Щойно я мав високу честь прийняти клейноди УНР – символи неперервності існування нашої держави, а також відзнаку Гетьмана України Івана Мазепи”. Тому клейноди УНР визнаються не безпосередньо державними символами, а як “продовження безперервності української державності”⁸.

Крім того, пізніше Президент України заявив: “На урочистому засіданні Президент УНР в екзилі пан Микола Плав’юк привселюдно передав Заяву і Грамоту про складання своїх повноважень і припинення діяльності Державного Центру УНР. Цей акт має нагадати всім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народові, – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки”⁹. Таким чином, він визнає, що державність України та її незалежність мають багатовікову історію, однак знову прямо не заявляє про правонаступництво УНР.

Можна сказати про юридичну неповноцінність і політичний характер вищезазначених заяв та церемоній, проте не можна лишати поза увагою такі проблемні питання:

- Уряд УНР та керівництво України вели перемовини як рівноцінні сторони, які визнавали правосуб’єктність один одного та мали домовленість, що Уряд УНР визнає державу Україну правонаступницею УНР як умову припинення своєї діяльності.

- Уряд УНР ще раз підтвердив невизнання УРСР. Тоді як можна визнавати Верховну Раду України правонаступницею Верховної Ради УРСР? Крім цього, ви-

⁶ Омельянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920 рр.). – К.: Темпора, 2007. – С. 608.

⁷ Грамота Президента Української Народної Республіки у вигнанні від 24.08.1992 р.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

никає питання про міжнародне правонаступництво України, адже з ним Уряд УНР не погоджувався, вважаючи законним міжнародні зобов'язання УНР. Деякі вчені заявляють про “примирення” внаслідок передачі Грамоти УНР та УРСР, однак, виходячи з вищезазначеного, говорити про це немає підстав.

- З іншого боку, на церемонії було передано клейноди УНР (наприклад, державний прапор), які пізніше будуть закріплені як державні символи України. Як тоді пояснити їхнє “запозичення” в емігрантського уряду? Це була, по суті, прогалина в праві – Закон не регулює питання державних символів, ставлячи його на пізніше ухвалення поряд із новою Конституцією. Таким чином, було знайдено вихід із ситуації – нова Конституція України 1996 р. (втім, прийнята вже за наступного Президента) закріпила статус державних символів України, проте до вирішення цього питання минуло майже 4 роки.

Звісно, за юридичною силою Закон має значну перевагу, однак Грамота ставить акцент на боротьбі за незалежність України та її досягненнях. Тому можна сказати, що попередником України за законодавством визнавалася УРСР, однак УНР була несправедливо обділена увагою. Спірні питання потребують свого вирішення, їх спочатку було відкладено через несприятливі умови, а за 20 років до них знову повернулися.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Рано чи пізно Україні доведеться визнавати себе правонаступницею УНР на законодавчому рівні. Зазначимо, що першим кроком до визнання правонаступництва УНР було законодавче визнання заслуг цієї держави у процесі боротьби за незалежність України. Разом із засудженням комуністичного режиму це порушує питання доцільності правонаступництва Україною УРСР. Отже, які можуть бути наслідки визнання Україною правонаступництва УНР? Спробуємо їх спрогнозувати.

- Україна в разі прямого правонаступництва УНР буде державою, яка існувала протягом не 25, а майже 100 років – з 1917 р. як автономне державне утворення, а з 1918 р. як незалежна держава. Проте в такому разі День Незалежності України необхідно перенести з 24 серпня на 22 січня як дату проголошення Четвертого Універсалу (за новим стилем) та пізніше як День Соборності України, який уже святкується в нашій країні.

- Із 98 років існування української державності приблизно 70 років при владі в Україні був злочинний режим УРСР, створений більшовиками та насильно включений до складу Радянського Союзу. Тому все законодавство УРСР автоматично втратить чинність (або ж необхідно встановити розумний термін для того, щоб розробити заміну попереднім актам). Відповідно, радянська топоніміка та адміністративний устрій також не можуть бути законними, хоча нині ці сфери публічного управління вже зазнають змін. Крім цього, може бути змінена і система виборів до Верховної Ради України, оскільки законодавчі органи УНР передбачали пропорційну виборчу систему.

- Щодо статусу державного кордону, то Україна після проголошення незалежності фактично відмовилась від претензій на етнічний кордон із Росією. У цій

ситуації Україні доцільно визнати наявну лінію кордону, оскільки наша країна відповідно до Конституції, вважає свою територію цілісною і недоторканною.

- Україна більше не братиме участі у Співдружності Незалежних Держав (СНД). Хоча нині Україна фактично не є членом СНД, в Угоді про створення СНД від 10.12.1991 р. зазначено, що “ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави – засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі – “Високі Договірні Сторони”, констатуємо, що Союз РСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”¹⁰. Однак УНР не є колишнім членом Радянського Союзу та не брала участь у його створенні, а навпаки, перебувала з ним у конфлікті, тому й Україна не може бути державою – засновником СНД.

- Зміни можуть торкнутися і сфери української культури – відповідно, не треба буде святкувати День Перемоги, оскільки УНР не воювала із Німеччиною безпосередньо (крім загонів Поліської Січі) та не могла “перемогти” у Другій світовій війні. Доцільніші в цій ситуації й нинішні кроки влади щодо поступової заміни Дня перемоги 9-го травня Днем Пам’яті та примирення 8-го травня, як і в інших країнах Європи. Ймовірно, також втратить свою актуальність День міжнародної солідарності трудящих (1–2 травня), натомість можливі введення нових святкових дат (наприклад, пов’язаних із Універсалами).

¹⁰ Угода про створення СНД від 10.12.1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_077

**СЕМІНАР З ЕВОЛЮЦІЇ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ У XX ст.
В МІСТІ УППСАЛА (ШВЕЦІЯ)**

Проведення X конференції з історії торгівлі, податків та мита 27–28 жовтня 2016 р. ще раз засвідчило, що цей захід став важливою та єдиною на цей час в Україні платформою для співпраці, обміну новими напрацюваннями та досвідом для дослідників економічної історії України переважно у сфері торгівлі та митної політики. Натомість у Швеції організація подібної спрямованості співпраці науковців тільки починається, що є свідченням становлення спеціального напрямку наукових досліджень як історії торгівлі не тільки в Україні, але й у межах європейського простору.

Напередодні української конференції 22–23 вересня 2016 р. відбувся “2-й семінар з еволюції роздрібної торгівлі: економічні, соціальні та політичні перспективи” у м. Уппсала, який організували кафедра економічної історії Університету міста і Центр бізнес-історії міста Уппсала. Цей науковий захід зібрав уже відомих і молодих дослідників, котрі вивчають структурні зміни в системі європейської роздрібної торгівлі, динаміку та інновації, ідеології та інституції, роль маркетингу та брендування, культуру споживання у Східній Європі.

Для відкриття семінару була запрошена професор Лундського університету Сесілія Фредріксон – знаний фахівець у сфері культури споживання, різних форм споживчих практик, торгівлі, організації сервісу в історичній і сучасній перспективах.

Організатори конференції розподілили доповіді всіх учасників на панелі за тематичним принципом. На панелі “Структурні зміни в європейській роздрібній торгівлі: ринково орієнтовані перспективи” були розглянуті особливості розвитку концепту “гіпермаркет” як формату великомасштабної торгівлі в Європі (Francois Bobrie), роздрібного кооперативу “Едека” в Німеччині (Michel Wortmann), появи системи самообслуговування в Бельгії (Peter Heurman). Учасники панелі “Динаміка інновації в роздрібній торгівлі” презентували доповіді про роздрібну торгівлю в умовах цифрової ери (Juan Carles Maixe-Altes), роль пристроїв для стеження в історії продуктової торгівлі в США (Johan Hahberg, Hans Kjellberg). Теми наступної панелі були сфокусовані навколо структурних змін в європейській роздрібній торгівлі, ідеологічних та інституційних контекстах, зокрема боротьбі навколо введення вихідного дня в неділю у Греції на початку XX ст. (Nikos Potamianos), інституційних змін у фінській роздрібній торгівлі в 1960–1970-х рр. (Jarmo Seppala). Цікаві доповіді були представлені учасниками іншої дискусійної групи про маркетинг і брендування в шведській рекламній індустрії, особливості оздоблення магазинних вітрин на початку XX ст. (Klara Arnberg, Orsi Husg) та шведські бренди 1920-х рр. (Elin Astrom Rudberg). Особливості радянської та пострадянської культур споживання у Східній Європі були розглянуті на заключній панелі у доповідях Ірини Скубій (Харків, Україна) та Ірини Мухіної (Бостон, США) відповідно.

© І. В. Скубій, 2016

Заключне слово для підбиття підсумків семінару було надано професору Джону Довсону (Единбурзький університет). Організатори наукового заходу Трістан Жакуа (Tristan Jaques) і Фредрік Сандгрєн (Fredric Sandgren) ознайомили учасників з планами проведення майбутнього 3-го семінару у Франції та висловили сподівання на подальшу співпрацю. Зазначено, що формат семінару з невеликою кількістю учасників дав можливість організувати плідні дискусії та жваве обговорення заявлених доповідей. Участь у цьому науковому заході дозволила ознайомитися з науковими напрацюваннями західних дослідників з історії торгівлі та колом проблем, важливих для розуміння сучасних тенденцій у її розвитку. В цілому проведений захід став важливою платформою для встановлення наукових контактів, спілкування, обміну досвідом та співпраці дослідників у сфері історії європейської торгівлі та споживання.

І. В. Скубій

Х МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА” В УНІВЕРСИТЕТІ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

27–28 жовтня 2016 р. в Університеті митної справи та фінансів відбулася чергова, уже ювілейна, Х Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита”. Як і попередні конференції, починаючи з 2011 р., вона була організована спільно з Інститутом історії України Національної академії наук України.

До програми були включені 48 доповідей 53-х авторів. Більшість заявок (42) надійшла від українських науковців, які репрезентували такі міста й вищі та наукові й культурні заклади:

- Дніпро – 17 (Університет митної справи та фінансів, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровський художній музей);
- Київ – 12 (Інститут історії України, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Київський університет імені Бориса Грінченка, Київський національний університет імені Т. Шевченка, Дипломатична академія при Міністерстві закордонних справ України, Науково-дослідний центр митної справи НДІ фіскальної політики Університету Державної фіскальної служби України);
- Харків – 3 (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова);
- Запоріжжя – 2 (Запорізький національний університет);
- Львів – 2 (Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України);

© О. О. Дячок, 2016

Заключне слово для підбиття підсумків семінару було надано професору Джону Довсону (Единбурзький університет). Організатори наукового заходу Трістан Жакуа (Tristan Jaques) і Фредрік Сандгрєн (Fredric Sandgren) ознайомили учасників з планами проведення майбутнього 3-го семінару у Франції та висловили сподівання на подальшу співпрацю. Зазначено, що формат семінару з невеликою кількістю учасників дав можливість організувати плідні дискусії та жваве обговорення заявлених доповідей. Участь у цьому науковому заході дозволила ознайомитися з науковими напрацюваннями західних дослідників з історії торгівлі та колом проблем, важливих для розуміння сучасних тенденцій у її розвитку. В цілому проведений захід став важливою платформою для встановлення наукових контактів, спілкування, обміну досвідом та співпраці дослідників у сфері історії європейської торгівлі та споживання.

І. В. Скубій

Х МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА” В УНІВЕРСИТЕТІ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

27–28 жовтня 2016 р. в Університеті митної справи та фінансів відбулася чергова, уже ювілейна, Х Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита”. Як і попередні конференції, починаючи з 2011 р., вона була організована спільно з Інститутом історії України Національної академії наук України.

До програми були включені 48 доповідей 53-х авторів. Більшість заявок (42) надійшла від українських науковців, які репрезентували такі міста й вищі та наукові й культурні заклади:

- Дніпро – 17 (Університет митної справи та фінансів, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровський художній музей);
- Київ – 12 (Інститут історії України, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Київський університет імені Бориса Грінченка, Київський національний університет імені Т. Шевченка, Дипломатична академія при Міністерстві закордонних справ України, Науково-дослідний центр митної справи НДІ фіскальної політики Університету Державної фіскальної служби України);
- Харків – 3 (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова);
- Запоріжжя – 2 (Запорізький національний університет);
- Львів – 2 (Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України);

© О. О. Дячок, 2016

- Хмельницький – 2 (Хмельницький національний університет, Національна академія Державної прикордонної служби України);
 - Бердянськ – 1 (Бердянський державний педагогічний університет);
 - Івано-Франківськ – 1 (Івано-Франківське обласне управління лісового та мисливського господарства);
 - Миколаїв – 1 (Чорноморський національний університет імені П. Могили);
 - Черкаси – 1 (Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького).
- Від науковців Російської Федерації надійшло 4 заявки:
- Владивосток – 2 (Владивостоцький філіал Російської митної академії);
 - Москва – 1 (Російська митна академія);
 - Краснодар – 1 (Кубанський інститут інформаційного захисту).

Молдову презентували 2 дослідника з Кишинева (Молдовський державний університет).

Також дві заявки надійшли від учених Білорусі (Мінськ, Білоруський державний університет).

По одному учаснику були представлені: Польща (Білосток, Білостоцький технологічний університет), Словаччина (Трнава, Університет св. Кирила і Мефодія), Казахстан (Астана, Казахський агротехнічний університет імені С. Сейфулліна).

Географія іноземного представництва на конференції розширилась: уперше в ній узяв участь вчений зі Словаччини, який дізнався про захід з мережі Інтернет, зацікавився ним і прибув до Дніпра.

Т. Водотика з Інституту історії України НАН України презентувала перший номер журналу “Місто: історія, культура, суспільство”.

Серед учасників: 9 докторів історичних наук (1 з них також є доктором наук з державного управління) і 1 доктор габлітований (з історичних дисциплін), 1 доктор географічних наук, 17 кандидатів історичних наук і 1 PhD (з історичних дисциплін), 3 кандидати юридичних наук, 1 кандидат наук з державного управління, 1 кандидат політичних наук, 1 кандидат технічних наук, 3 аспіранти, 1 здобувач, 9 осіб з вищою освітою (один з них за кілька днів після конференції захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук), 5 студентів.

Тези доповідей учасників конференції були попередньо опубліковані¹, а деякі з них розгорнуті в статтях, з якими читач має змогу ознайомитися в цьому номері збірника.

Можна відзначити, що Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” й надалі залишається міждисциплінарним заходом, який приваблює дослідників з вищих навчальних закладів, наукових та культурних установ України й сусідніх держав.

О. О. Дячок

¹ Х міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” : тези доповідей, 27–28 жовтня 2016 р., Дніпро. – К., 2016.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Архирейський Дмитро Володимирович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро). siverin47@mail.ru

Войнаровський Андрій Миколайович, аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ). andrej.vojnarovskij@gmail.com

Воронов Віктор Іванович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро). vi_voronov@ukr.net

Габай Міхал (Habaj Michal), магістр, PhD, асистент Університету святих Кирила і Мефодія в Трнаві (м. Трнава, Словаччина). michal.habaj33@gmail.com

Дячок Олег Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). oleg_dyachok@ua.fm

Єгоров Антон Євгенович, магістр юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Заяць Орест Андрійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів). orest80@yahoo.com

Кондрашов Андрій Олександрович, провідний фахівець ПриватБанку (м. Дніпро)

Лапченко Анастасія Сергіївна, старший лаборант і аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків). nastena_ua@ukr.net

Лильо Ігор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка (м. Львів). ihor@kumpel-tour.com

Літвінов Віталій Віталійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарної підготовки та митної ідентифікації культурних цінностей Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). litvinovv76@rambler.ru

Масик Роман Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. Івана Франка (м. Львів). romkomasyuk@i.ua

Морозов Олег Вікторович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). fenix_1973@mail.ru

Недосекова Олена Станіславівна (Недосекова Елена Станиславовна), кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Російської митної академії (м. Люберці, Росія). lenaklimentsova@yandex.ru

Олійник Микола Петрович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету (м. Хмельницький). mpoliynuk@ukr.net

Проців Олег Романович, кандидат наук з державного управління, головний спеціаліст сектора мисливського господарства Івано-Франківського обласного управління лісового та мисливського господарства (м. Івано-Франківськ). oleg1965@meta.ua

Рутковський Марек (Rutkowski Marek), доктор габілітований, надзвичайний професор факультету менеджменту Білостоцької політехніки (м. Білосток, Польща). rutmarek@gmail.com

Савченко Сергій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпро). serhijs@gmail.com

Сердюк Олександр Семенович, провідний фахівець навчальної лабораторії митної ідентифікації культурних цінностей Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро). serdyuk-1953@mail.ru

Скубій Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, асистент кафедри ЮНЕСКО “Філософія людського спілкування” та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка (м. Харків). irinaskubij@ukr.net

Слісаренко Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права, історії права та порівняльного правознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро). a.slisarenko@ukr.net

Угач Артем Вікторович, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Фрадинський Олександр Анатолійович, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник, завідувач відділу дослідження митної політики Науково-дослідного інституту фіскальної політики Університету Державної фіскальної служби України (м. Хмельницький). fradik78@mail.ru

Щетинін Анатолій Іванович, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри грошового обігу та банківської справи Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Шановні автори!

Просимо враховувати такі вимоги до рукописів статей і порядку їх подання до друку.

1. Приймаються статті, **написані українською, російською, англійською, польською мовами**, обсягом 0,5–1 авт. арк.

2. Рукопис статті повинен мати такі елементи:

– на початку статті **англійською мовою**: П.І.П. автора, назва статті, адресні дані авторів (назва установи, закладу, відомча належність, адреса організації, місто, країна), розширена англійська анотація (700–1300 знаків), ключові слова (4–5 слів);

– **прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, посада (українською мовою)**;

– **назва статті (українською мовою)**;

– **УДК**;

– **анотація українською мовою** (3–5 рядків);

– **скорочена анотація англійською мовою** (4–5 рядків);

– **основний текст статті**;

– **список використаних джерел**.

3. Основний текст статті складається з таких структурних елементів:

Ключові слова (4–5 слів).

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями).

Аналіз останніх досліджень і публікацій (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття).

Мета статті (формулювання цілей статті (постановка завдання)).

Виклад основного матеріалу (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Список використаних джерел оформлюється відповідно до державних стандартів бібліографії.

Зазначені елементи виділяються в рукописі **напівжирним шрифтом**.

4. Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін – 20 мм. Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5.

Посилання посторінкові, підрядкові, автоматичні, наскрізні згідно з державними стандартами.

5. До редакції подаються:

– **паперовий варіант** статті за підписом автора;

– **електронний варіант** статті;

– **рецензія**, завірена доктором або кандидатом наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук);

– **довідка** про автора (прізвище, ім'я, по батькові повністю, організація, посада, адреса, науковий ступінь, вчене звання, контактні телефони, електронна адреса).

Передрук матеріалів дозволяється лише за письмової згоди редакції.

Матеріали, що публікуються, відображають позицію автора, яка може не збігатися з поглядом редакції. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор.

Редакція залишає за собою право наукового та літературного редагування статей без додаткової консультації з автором. Листування з читачами ведеться лише на сторінках журналу.

Наукове видання

**Історія торгівлі,
податків та мита**

Збірник наукових праць

№ 1–2 (13–14), 2016